

Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

Deveti međunarodni interdisciplinarni simpozijum

SUSRET KULTURA

Zbornik radova

Novi Sad
2018

Izdavač

Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
www.ff.uns.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš, dekan

Urednici

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš
Doc. dr Željko Milanović

ISBN

978-86-6065-465-8

Deveti međunarodni interdisciplinarni simpozijum *Susret kultura* održan je 1. decembra 2016. godine.

Imejl adresa Skupa: susret.kultura@ff.uns.ac.rs

Programski odbor

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš	<i>Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija</i>
Prof. dr Jasmina Grković Mejdžor	<i>Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija</i>
Prof. dr Angela Rihter	<i>Univerzitet Martin Luter, Hale-Vitenberg, Nemačka</i>
Prof. dr Ala Tatarenko	<i>Univerzitet Ivan Franko, Lavov, Ukrajina</i>
Prof. dr Bjorn Hansen	<i>Univerzitet u Regenzburgu, Nemačka</i>
Dr Erik Gordi	<i>Univerzitetski koledž u Londonu</i>
Prof. dr Boris Dudaš	<i>Univerzitet u Rijeci, Hrvatska</i>
Dr Ojgen Krist	<i>Kulturna zadužbina dunavskih Švaba, Baden-Virtemberg, Nemačka</i>
Prof. dr Ioana Vid	<i>Zapadni univerzitet Temišvar, Rumunija</i>
Prof. dr Vesna Požgaj Hadži	<i>Univerzitet u Ljubljani, Slovenija</i>
Prof. dr Pleh Čaba	<i>Univerzitet Esterhazi, Mađarska</i>
Prof. dr Balandin Kiril	<i>Državni univerzitet Lobačevski, Nižnji Novgorod, Rusija</i>
Prof. dr Renate Hansen Kokoruš	<i>Univerzitet Karl-Francens, Grac, Austrija</i>

Organizacioni odbor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Maja Marković	<i>Odsek za anglistiku</i>
Prof. dr Dragan Prole	<i>Odsek za filozofiju</i>
Doc. dr Gordana Ristić	<i>Odsek za germanistiku</i>
Prof. dr Eržebet Čanji	<i>Odsek za hungarologiju</i>
Prof. dr Ivan Jordović	<i>Odsek za istoriju</i>
Prof. dr Bojana Stojanović Pantović	<i>Odsek za komparativnu književnost</i>
Prof. dr Dejan Pralica	<i>Odsek za medijske studije</i>
Prof. dr Jovana Milutinović	<i>Odsek za pedagogiju</i>
Doc. dr Dejan Pajić	<i>Odsek za psihologiju</i>
Prof. dr Tamara Valčić Bulić	<i>Odsek za romanistiku</i>
Prof. dr Laura Spariosu	<i>Odsek za rumunistiku</i>
Prof. dr Janko Ramač	<i>Odsek za rusinistiku</i>
Prof. dr Anžela Prohorova	<i>Odsek za slavistiku</i>
Prof. dr Jarmila Hodolić	<i>Odsek za slovackistiku</i>
Prof. dr Pavle Milenković	<i>Odsek za sociologiju</i>
Prof. dr Vladislava Ružić	<i>Odsek za srpski jezik i lingvistiku</i>
Prof. dr Nikola Grdinić	<i>Odsek za srpsku književnost</i>

Izvršni odbor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš
Prof. dr Biljana Šimunović Bešlin
Prof. dr Olivera Knežević Florić
Prof. dr Dragan Prole
Doc. dr Željko Milanović
Prof. dr Ivana Đurić Paunović
Isidora Gordić
Tomislav Bukatarević
Kristina Ivšić
Jelena Trivunić Malešević
Jasna Milošević
Igor Lekić
Maja Hovanjski
Zoran Milošević
Jaroslav Kovač
Ljiljana Siriški, sekretar Odbora

Recenzenti

Prof. dr Adam Svetlik
Prof. dr Aleksandar Kasaš
Prof. dr Ana Makišova
Doc. dr Anžela Prohorova
Prof. dr Biljana Šimunović Bešlin
Prof. dr Bojana Stojanović Pantović
Dr Daniela Marčok
Doc. dr Davorka Maravić
Prof. dr Dojčil Vojvodić
Prof. dr Dragan Prole
Prof. dr Dragica Koljanin
Doc. dr Dragoljub Perić
Prof. dr Dušanka Zvekić Dušanović
Prof. dr Edit Katona
Prof. dr Goran Vasin
Prof. dr Gorana Raičević
Prof. dr Gordana Pokrajac
Prof. dr Gordana Štasni
Prof. dr Iren Lanc

Dr Ivana Ivanić
Prof. dr Jarmila Hodolić
Prof. dr Jasmina Jokić
Prof. dr Jasmina Klemenović
Doc. dr Jasna Uhlarik
Dr Jelena Marićević
Prof. dr Kornelia Farago
Mr Ksenija Segedi
Prof. dr Laura Spariosu
Prof. dr Ljiljana Pešikan Ljuštanović
Prof. dr Marija Pastor Kiči
Prof. dr Mihajlo Fejsa
Doc. dr Mina Đikanović
Prof. dr Miroslav Dudok
Prof. dr Nataša Milivojević
Doc. dr Nenad Ninković
Doc. dr Nevena Varnica
Prof. dr Predrag Novakov
Prof. dr Radoslav Eraković

Doc. dr Radoslava Trnavac
Doc. dr Sanja Paripović Krčmar
Prof. dr Slobodan Vladušić
Prof. dr Snežana Božanić
Doc. dr Sonja Veselinović
Doc. dr Strahinja Stepanov
Prof. dr Tvrtko Prčić
Prof. dr Vladimir Gvozden
Prof. dr Zoltan Đere
Doc. dr Željko Milanović
Prof. dr Zoroslav Spevak

Svi radovi objavljeni u Zborniku radova sa Devetog međunarodnog interdisciplinarnog simpozijuma *Susret kultura* anonimno su recenzirani i dobili su po dve pozitivne recenzije.

Autori su odgovorni za jezičku korektnost svojih radova.

PLENARNO IZLAGANJE

УМЕТНИЧКА КЊИГА МОДЕРНОГ ДОБА: ПОЈЕДИНАЧНО VS. КОЛЕКТИВНО; МОДЕРНА VS. АВАНГАРДА²

This paper examines the phenomenon of artists' book of modern times, embodied in the approaches to the book as an object of art, reproduced in a limited edition (original work or a small number of copies of books) and manufactured by special techniques. Theoretical and methodological requirements for studying the given phenomenon result from its complex multimedia nature caused by coordinated action of different creative abilities and skills. Given analyses encompass some examples of artists' books that form the complex meaning of poetic, aesthetic and social nature, establishing the relative balance between the meaning of the text and the overall appearance of the book, its paper, binding and cover forms, including typography, as well as the decoration or design. The paper examines relevant ideas and achievements of W. Blake, W. Whitman, S. Mallarmé, W. Kandinsky and the related avant-garde experiments in the interwar period (B. Cendrars, F.T. Marinetti, F. Depero, T. D'Albisola...), providing an overview of the basic characteristics, similarities and differences of starting points and outcomes in the creation of artists' books.

Key words: Artist's Book; Blake; Whitman; Mallarme; Kandinsky; B. Cendrars; F. T. Marinetti; avant-garde

Отпочињем штампарску револуцију усмерену ка гадној, мучној идеји пасеистичке књиге и данунцијевског стиха, на ручно израђеном папиру из седамнаестог века оивиченом кацагама, Атинама, Аполонима, разрађеним црвеним иницијалима, поврћем, митолошким молитвеним тракама, епиграфима, и римским бројевима. Књига мора бити футуристички израз наше футуристичке мисли. Моја револуција је усмерена против тзв. штампарске хармоније странице, која је у супротности са флуksom и рефлуksom, скоковима и изливима стила који пролазе кроз страницу. На истој страни, дакле, ми ћемо користити три или четири боје мастила, или чак двадесет различитих фонтова, ако је потребно, на пример: курзив за серију сличних или брзих осета, подебљано за силовите оноματοпеје, и тако даље. Овом штампарском револуцијом и овом шареном разноврсношћу слова намеравам да удвостручим изражајну снагу речи.

Ф.Т. Маринети, „Типографска револуција“

¹ bojan.jovic@ikum.org.rs

² Рад је настао у оквиру научног пројекта Института за књижевност и уметност из Београда ON178008 *Српска књижевност у европском културном контексту*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Ставови Маринетија исказани у делу манифеста „Разарање синтаксе – Бежична машта – Ослобођене речи“ (Marinetti 1913), насловљеном „Типографска револуција“, означавају прво формулисање радикалног става италијанских футуриста према ономе што се доживљава као традиционална („пасеистичка“) идеја књиге и књижевности. Књига, како је Маринети види, мора да постане футуристички израз футуристичке мисли, и да одговара новој (књижевној) осећајности и динамици речи које захтевају нова штампарска решења и поступке. Пошавши од ових ставова, италијански футуристи ће се у наредним годинама усмерити на практично остварење манифестних идеја везаних за издаваштво. Осим програмског исказивања футуристичких погледа на будућу књигу, међутим, Маринетијеви искази нехотично скрећу пажњу и на ширу појаву којој ће се, донекле парадоксално, без обзира на снажно изражену критику традиције и на каснију одговарајућу праксу, на крају придружити и сами футуристи – на феномен уметничке књиге у историји европске књижевности и културе.

Као књижевноуметничка форма / жанр (Chamchinov 2011: 59-76), уметничка књига се у европском културном простору темељи на (повременим) настојањима писаца или ликовних стваралаца да, појединачно или групно, теоријски или практично, приступе материјалном медијуму књиге (и) као уметничком предмету, прожимајући, колико год је то могуће, визуелне, језичке и формалне елементе у јединствену стваралачку целину. Са становишта проучавања књижевности, остварења о којима је реч³ обележена су релативном равнотежом текста и слике, материјалног облика и смисла, и представљају (идеални) моменат у развоју пре него што књига напусти функцију преношења текста и језичког значења и одлучујуће се усмери ка концепцији чистог уметничког предмета.

При томе, приступање књизи не само као пуком (пре)носиоцу књижевног текста већ и као битној књижевноуметничкој чињеници почива на претпоставци да особине материјализованог дела, појединачно или у целини, активно учествују у образовању његовог укупног – ширег од језичког – значења. Иконичке и материјалне особености конкретног представљања текста исказују се тако у целокупном изгледу књиге – папиру, повезу и облику корица, укључујући и типографију и уметничко украшавање или обликовање издања (Nutt-Kofoth 2005: 112). Овакво проширивање

³ Гледање на књигу као на уметнички предмет често активира умећа и поступке из доба пре Гутенберга, доводећи до производа умноженог у ограниченом тиражу (оригинални рад или мали број примерака) нарочитим техникама. Управо због особите (хибридне) природе, разноврсности и сложености крајњих резултата, проучавање наведеног књижевно-уметничког феномена подразумева садејство неколико дисциплина: историје и технике књиге, књижевних студија и семиотике, историје и критике уметности. Сходно томе, у расправи о уметничкој књизи јављају се три кључна питања: питање одређења (границе и читљивост књиге) и историјског развоја (од „илустроване књиге“ ка „књизи-предмету“); питање производње (материјална књига); и питање тумачења (однос између језичког и /с/ликовног). (Adamowicz 2010: 189)

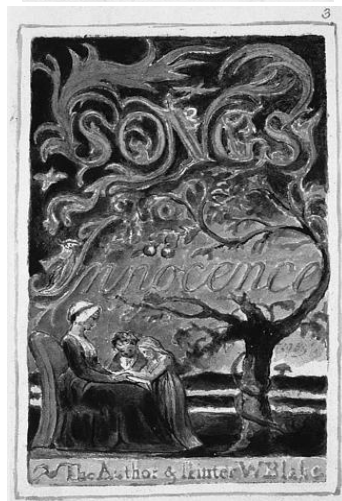
књижевног знака оправдано је ако иза њега стоји ауторска воља, ако је текст испуњен / повезан са визуелним и опипљивим смислом и на тај начин део аутентичне и осмишљене форме у свом (претпостављеном) уметничком јединству (Исто).

Полазећи од датих претпоставки, може се приметити да се описани модел кроз историју у потпуности остварује само у изузетним случајевима док већина осталих конкретизација на различите начине актуализује само неке његове аспекте⁴. Имајући ту чињеницу у виду, кратак опис и разматрање уметничке књиге у овом тексту усмериће се на ограничени број оних репрезентативних примера поетика / естетика, индивидуално-ауторских односно покрета-правца, у којима се остварује већи број особина карактеристичних за наведени модел; у којима концепт књиге (постепено) постаје и битан елемент не само имплицитне већ и експлицитне поетике или пак манифеста, усмеравајући конкретне активности писаца / уметника; у којима се, на крају, успостављањем сложеног књижевноуметничког знака у први план доводи и проблематизује – али не и поништава – и сам културни код везан за књигу и књижевност, чиме се постиже својеврсна истовремена де-конструкција / ре-конструкција књижевног система, карактеристична за активности писаца и уметника између два рата. Потоњи приступи у другој половини XX века или користе претходна искуства писаца-уметника или их радикализују до крајности, нарушавајући равнотежу и укидајући функцију књиге као медијума књижевног текста.

Уколико се завршава авангардом као коренитим (манифестним) раскидом са укупном традицијом, историјат уметничке књиге модерног доба започиње крајем осамнаестог века, делатношћу Вилијама Блејка, ствараоца у коме се сустичу песник, ликовни и графички уметник, и штампар. Први пример(ц)и онога што је Блејк касније назвао „илуминисаним књигама“ појавили су се 1788, комбиновањем технике ручног наношења акварелних боја на одштампаним страницама, да би, годину дана касније, на описани начин настале и књига *Песме невиности* (*Songs of Innocence*). Уколико сам по себи, након искуства средњовековних књига, такав поступак не представља новину, нарочито спајање линије, боје и текста на странама на начин који дозвољава механичко репродуковање, уводи нови моменат: наведени је процес значајно развијен 1793. године и употребљен за штампу у боји издања *Песме искуства* (*Songs of Experience*) мутним пигментима. Спојивши два наслова у једну

⁴ Илустроване књиге у већини случајева подразумевају сарадњу у „четири руке“ књижевника и визуелног уметника који илуструје текст; посебан случај, карактеристичан за „модерно“ раздобље, јавља се када су аутор и илустратор иста особа, за разлику од авангардног доба, у коме је књига резултат претежно колективних активности. Потом, уметничке књиге ликовних стваралаца / сликара, без (књижевног) текста, представљају чисту реализацију ликовности. „Анимиране“ књиге везане су за експерименте са уметањем фотографија односно филмских секвенци. Коначно, књиге-објекти ближе су скулптури него концепту књиге.

књигу 1794, енглески песник током времена примењује и унапређује посебну технику обојеног бакрописа познату као „рељефна гравира“, која му омогућава да наноси свој текст непосредно на бакарну површину, истовремено додајући пратеће украсе или слике.

Варијације насловне стране Блејкових *Песам невиности* (1789).

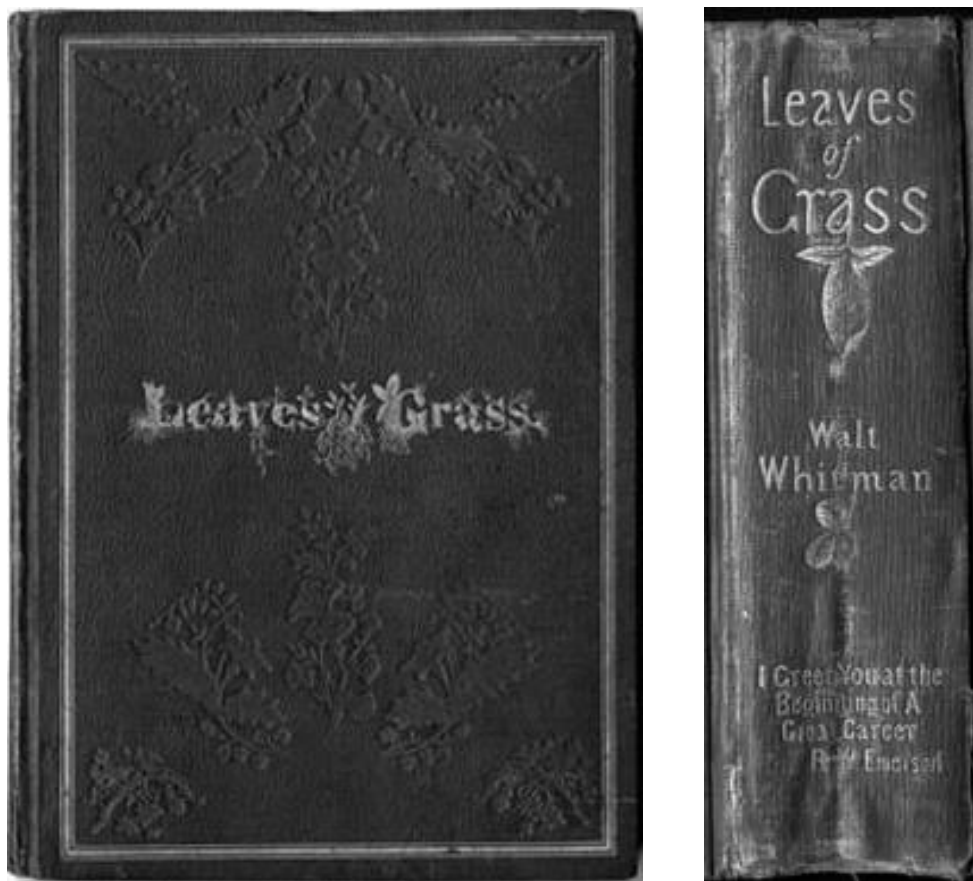
Наведени, никада до краја описани нити расветљени метод, дозвољавао је Блејку да осмисли текст и слике и у исто време их отисне са исте плоче, и симболично и практично остварујући јединство разноликих стваралачких снага⁵. Мултимедијалне странице настале на тај начин показују колико се дубоко поетски репертоар – метафоре, слике, симболи, теме, и аналогии – повезује са графичким поступцима (Li 2013: 11-13). Свака страница Блејкове илуминисане књиге, даље, представља део текста богатог алузијама, како поетским тако и друштвеним (захваљујући песниковој сложеној личној митологији усмереној и ка критици друштвеног устројства XVIII века), и окруженог алегоричким сликама, које (по)стоје у својеврсном сложеном дијалектичком односу са текстом, истовремено га улепшавајући и додајући му значењску димензију која онемогућава упрошћавање или дословно читање (Douglas 2014: 177).

Блејкове књиге песама са краја XVIII века (*Песме невиности* / *Песме искуства* / *Песме невиности и искуства*) стога равноправно представљају радове и визуелне и књижевне уметности; у њима користећи, укрштајући и повезујући својства различитих средстава стваралачког израза на посебан начин, Блејк ствара нову, мултимедијалну уметничку целину, која истовремено обухвата и превазилази појединачне уметничке језике, представљајући нови квалитет, другачији од пуког збира њихових особености (Пурешић 2016: 9).

Ако је Блејк садејством стваралачких моћи и вештина успео да странице својих књига уобличи у сложене језичко-ликовне знаке, Волт Витман је проширио концепцију књиге на целину материјалног предмета. Аутор једне од најзначајнијих и најпроучаваних књига америчке поезије, *Влати траве*, Витман је био и обучени графички радник који је проводио време у штампаријама и књиговезницама, често сам правио слог и по правилу учествовао у осмишљавању и производњи својих књига. Песник стога није само (на)писао књигу поезије, он ју је дословно и (на)правио, изнова и изнова, сваки пут производећи различити материјални предмет који је читаоцима говорио на различите начине⁶, често подразумевајући сложено и динамично значење настало укључивањем значењски супротстављених елемената.

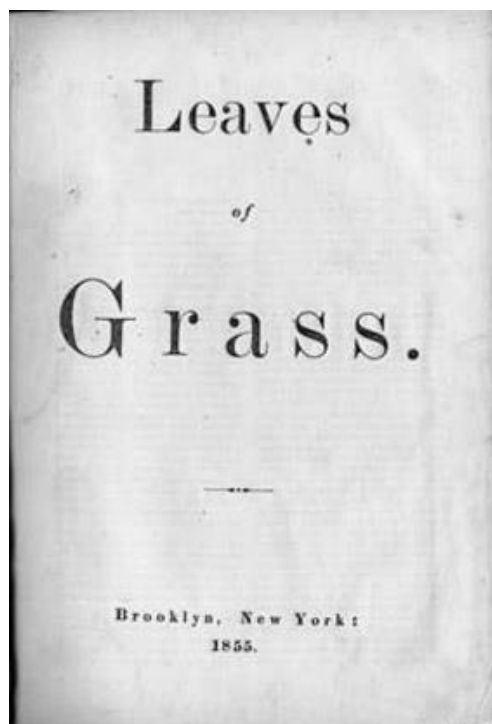
⁵ Сам Блејк је хвалио своју „илуминисану штампу“ као „метод штампе који повезује сликара и песника“ и као „средство ширења“ „труда уметника, песника, музичара“ без додатих трошкова издавача, словослагача, илустратора и графичара. „Чак ни Милтон и Шекспир нису могли да објаве своје радове,“ због „проблема“ који решава његов „начин штампања истовремено за типо-штампу (Letter-press) и за гравире“. (Viscomi 2004: 41)

⁶ Витман је себе доживљавао готово више као творца књига него као писца. „Понекад се ухватим да ме више занима прављење књиге него њено писање. /.../ Начин на који се праве књиге – то увек побуђује моју радозналост: начин на који су књиге написане – то ме привуче само понекад.“ Такође и: „Будући да сам сам био штампар, ја имам оно што се може назвати видовитим погледом – добро знам како ће се оно што пишем појавити у штампаном облику.“ (Traubel, Schmidgall 2001: 90; 91)

Волт Витман, *Влати траве*, прво издање, корице од зеленог марокена са златотиском, 1855.

Првим читаоцима, 1855. године, Витман се представио не текстуалним већ искључиво визуелним путем: изворно издање збирке није садржавало песничко име и презиме, већ само његов портрет – гравиру Семјуела Холјера, рађену по узору на дагеротипију Гебријела Херисона. Захваљујући чињеници да је одушевљење фотографијом у Сједињеним Државама половином XIX века добило на замаху, укључивање илустрације засноване на дагеротипији успоставља супротност између новог, егалитарног и демократског медија, и песничке збирке као елитистичког уметничког производа. Даљу значењску напетост изазива чињеница да се збирка *Влати траве*, првенствено намењена најширој публици, у првом издању појавила у луксузној опреми, у зеленом кожном повезу (марокен), са насловом у златотиску.

Волт Витман, *Влати траве*, прво издање, насловна страна и графика према дагеротипији, 1855.

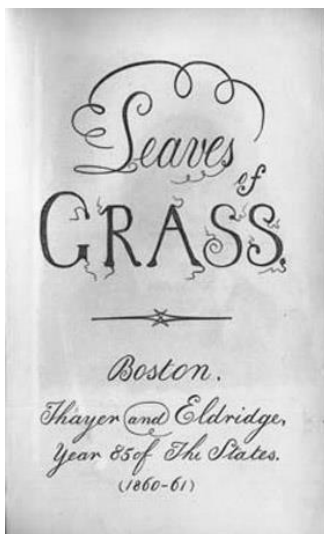
Од првог до последњег издања, напоредо са проширивањем обима збирке и преуређењем садржаја, Витман експериментише и са графичким обликом књиге – различитим врстама слова, вињетама и илустрацијама, корицама и повезом⁷. Визуелни елементи у његовим књигама при томе добијају различите функције (Аћамовић 2016: 153) – од чисто декоративних (украс; попуњавање белина) до семантички обележених, када прате и допуњују поетски текст, усмеравају читаоце на значење које је аутор имао на уму, као и на друштвено-историјске околности настанка песама.

Најупечатљивији пример за Витманов обухватан приступ књизи јесте треће издање *Влати траве*, из 1860/61. Њен поетски садржај обележен је померањем

⁷ У новим издањима, Витман је по правилу мењао боје корица – након тамнозелене боје првог и другог издања, која, уз раскошне биљне орнаменте, јасно повезује поезију са природом, за треће издање употребљено је неколико различитих повеза, чија боја варира од светлосмеђе до неколико нијанси црвенкасте боје. Промена / смењивање боје повеза од зелене до црвене и обрнуто није била чисто естетске природе већ је требало да укаже на промену историјских околности, при чему се вегетативна повезаност са природом, симбол земље која рађа, означена зеленом бојом, смењује током грађанског рата у САД 1861-1865. црвеном бојом рата и крви, односно бојом земље у коју се сахрањују жртве (Folsom 2005: 20).

значајског нагласка на телесну љубав, захваљујући увођењу два нова циклуса песама (гроздова / „кластера“), која славе љубав и сексуалност, најпре хетеросексуалну, између мушкарца и жене, потом и истополну. Збирка се, међутим, не исцрпљује у пуком тематизовању телесних веза, будући да сексуалност и (хомо)еротизам трећег издања превазилазе језичку сферу значења и утичу и на визуелни идентитет књиге.

Тзв. сперматични троп (Aspiz 1984: 379) који прожима садржај и структуру поезије, протеже се, на прилично експлицитан начин, и на само графичко решење: Витман већ од насловне стране новог издања збирке, словима окруженим сперматозоидима, наговештава да ће чин оплодње бити једна од основних тема у њој. Поред експлицитног, овакав типографски дизајн има и пренесено значење, засновано на песниковом уверењу да су његове речи семе за нове идеје, нову нацију, нову концепцију демократије, које, да би дале резултат, морају да продру у читаоце и оплоде њихову машту. Као и чин стварања, и сам је чин читања замишљен као „сексуални чин, чин оплодње, полагања семена“ (Folsom 2010: 591).

Волт Витман, *Влати траве*, треће издање, насловна страна са сперматозоидима, и детаљ насловне стране, 1860/61.

Са усложњавањем и специјализацијом процеса израде књиге, ствараоци имају све мање могућности да овладају вештинама потребним за обликовање својих издања у свим фазама њиховог настанка. Неколики песници и уметници модерне и модернизма, чувајући идеју о универзално надареном ствараоцу као и тежњу за остварењем синтезе уметности, развијају форму уметничке књиге – пре свега на нивоу подробно разрађене замисли или, пак, и у пракси, сада уз помоћ професионалних графичких радника. Први настављач сложеног концепта књиге који, поред поетичко-естетичког значења укључује свест о њеној космичкој важности и о значају за савремено демократско друштво, јесте француски симболиста Стефан Маларме. Иако сам није био обучени штампар, Маларме је поклањао изузетну пажњу материјалној страни својих издања, активно учествујући у одређивању њихове типографије, прелома и одабира илустратора и графичких уметника, у складу са уверењем да би графички облик дела требало да одражава значење текста (Bohas 2015: 149-164).

На ширем плану, француски песник развио је метафизичку идеју о свеобухватној књизи као коначном разлогу постојања („Све на свету постоји да би завршило у књизи.“ Mallarmé 1977: 269). Маларме осмишљава Књигу која би била синтеза свих уметности и свих жанрова, збир који би обухватио сва његова открића и кроз коју би он изградио своје целовито „ја“. Француски песник жели да створи неку врсту Великог Дела које би изразило суштину ствари скривену иза баналног привида и дало „орфичко објашњење“ света, помоћу речи које би се „одражавале једне у другима док се не учини да више немају своју својствену боју, него да су само прелази на једној скали боја“, и које би деловале више својом сугестивном снагом него својим строго конструисаним значењем (Новаковић 2007: 275). При томе, књига не представља само идеални естетичко-поетички облик већ и витални медијум који може да заузме средиште свакодневног грађанског живота, пружајући ослонац и стваралачку слободу разноликој читалачкој јавности модерног демократског доба (Sigríður Arnar 2011: 25).

Малармеове забелешке постхумно откривају покушај да се осмисли и позоришна поставка Књиге. Један скуп песникових записа садржи дијаграме и формуле, као и опис нарочитог сценарија: сценска поставка Књиге садржи неколико места резервисаних за гледаоце и за нарочити „лакирани кабинет“ (по угледу на пищев радни ормар са преградама и полицама, „meuble de-laque“). Кабинет би био опремљен преградама са отворима за гледање; сваки од шест ових одељака, поравнатих по дијагонали, садржао би пет листова папира. Иза завесе би се појавила фигура означена као „читалац“; он би кроз отворе кабинета посматрао места на којима су гледаоци, осветљени електричном лампом. По Малармеовој замисли, читалац би се суочавао са различито распоређеним листовима на различитим местима и гласно их читао, непрестано преуређујући распоред страница, различит од оригиналне поставке (Sigríður Arnar 2011: 243-245).

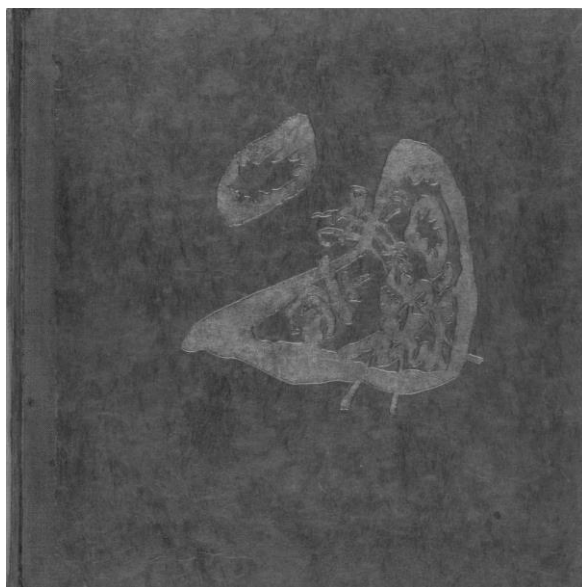
Малармеов „кабинет“, основ за сценско постављање „Књиге“.

Различно утемељено схватање књиге, проистекло из метафизичког доживљаја уметности, у конкретно дело покушао је да преведе Василиј Кандински, мултимедијалном књигом *Звуци*. Збирка руског уметника сачињена је од оригиналних, обликом и смислом вишеструко повезаних песама и графика, и пажљиво је и плански уобличена како са поетичко-естетичке тако и занатске стране – немачки издавач, „Пипер“, побринуо се да то буде делукс издање, са посебним словима, ручно израђеним, провидним, холандским папиром и скупим повезом у златотиску; тираж је ограничен на 300 нумерисаних примерака, са својеручним потписом аутора.

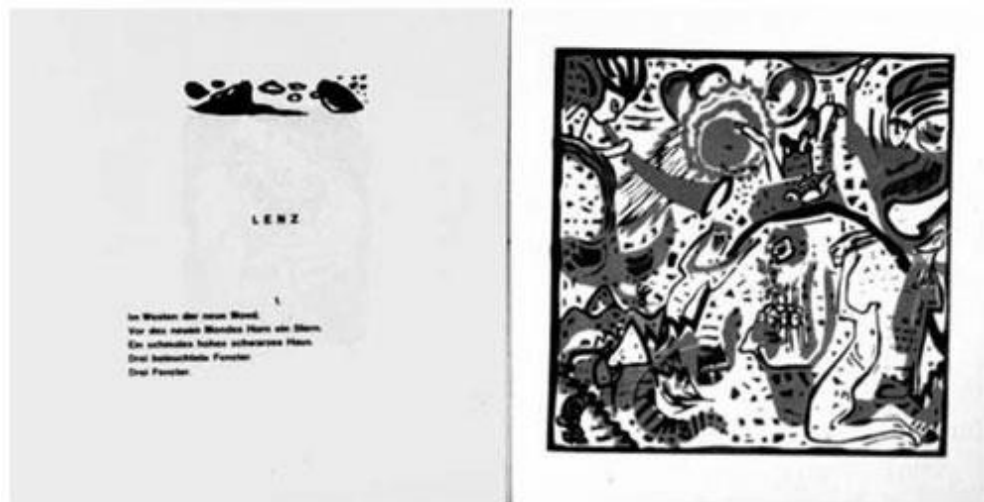
Иако се не одликује радикалним захватима на подручју графичких решења и прелома – за преношење песничког садржаја употребљена је умногоме уобичајена типографија, ликовни прилози, црно бели и у боји, дати су на традиционални начин – *Звуци*, међутим, представљају нешто више од пuke луксузно штампане илустроване књиге песама; Кандински одређује своје остварење као пример синтетичког рада, заснованог на идеји дубинског садејства различитих уметности. Руски уметник при томе користи различите уметничке „инструменте“ – језички и ликовни, додајући им још и музички, најпре кроз насловљавање књиге, потом и истицањем звукова као циља обликовања и тумачењем књиге као „музичког албума“ (Röthel 1973: 80; 1980: 44). На тај начин, Кандински у први план ставља једно од својих средишњих теоријских уверења – паралелу (ликовне) уметности са музиком / звучањем, у коју се, својим најдубљим значењем, укључује и језичко стварање (Јовић 2016: 206-208). Мада песништво у прожимању уметности / хибридних уметничких жанрова за

Кандинског не (може да) представља највише, монументално стваралаштво, оно и даље игра улогу битног уметничког израза, посебног управо по сопственом језичком материјалу, значењски обележеном звуку који допире непосредно до човекове душе (Кандински 2004: 55).

Стога, мада не револуционаран са дизајнерске стране, мултимедијални „поетски” албум Кандинског представља значајан моменат у традицији уметничке књиге, надовезујући се на одговарајуће замисли и остварења В. Блејка, В. Витмана и С. Малармеа, и најављујући сродне авангардне експерименте. Са рађањем новог уметничког духа, наслеђе модерн(истичк)ог приступа књизи као мултимедијалном књижевном делу добија нове облике и изразе, по правилу кроз сарадњу више (авангардних) стваралаца, од Италије преко Француске до Русије⁸, са једне стране уводећи битне новине, са друге, пак, оживљавајући одређене поступке и форме присутне пре свега у предгутенберговским (националним) традицијама.

⁸ Блискост уметничких визија представља нужан услов да би се колективно дело преточило у – код авангарде крајње условно схваћено – складан уметнички резултат. Пример непланиране али успешне сарадње садржан је у једном од почетака модерних илустрација књиге, издању Гетеовог *Фауста*, са осамнаест оригиналних литографија Ежена Делакроа. О уметниковом тумачењу његовог текста Гете се изразио крајње похвално, саопштавајући да га је Делакроа негде чак и превазишао у замислима. (Eckermann 1913: 166) Са друге стране, незадовољавајућа сарадња великих стваралаца неподударних циљева оличена је у Матисовим илустрацијама Џојсовог *Уликса*. Без претераног уживљавања у садржину романа или атмосферу Даблина и Ирске с почетком XX века, Матис је засновао идеје за своје цртеже на Хомеровој *Одисеји*. Коментаришући крајњи резултат, Џојс је изјавио да сматра да је његова ћерка Луција у сваком случају бољи уметник (Morrison 2008).

Василиј Кандински: *Звуци* (1913)

Јуна 1913. године у Паризу, месец дана након објављивања Маринетијеве „Типографске револуције“, Блез Сандрар објављује *Прозу о транссибирској железници и Малој Жани из Француске* (*La Prose du Transsibérien et de la Petite Jehanne de France*), правећи важан корак у освајању модерних поступака и тема. У сарадњи са ликовном уметницом Соњом Делоне у којој се текст и слике протежу напоредно, међусобно се допуњавајући и визуелно и значењски. Када је реч о типографском обликовању, књига је рани пример коришћења више врста слова, њих дванаестак, различитих величина, тежина и боја (плава, зелена, црвена, наранџаста), како би се представили кретање и разноврсна расположења.

Са своје стране, Делоне-Терк, конкретизујући истраживања симултаног колористичког контраста, употребљава осамдесетак различитих боја за ликовни део, тако да се боје спектра повезују са бојама текста, прожимајући их и „натапајући песму светлом“. Резултат је спој текстуалног и ликовног у нераскидиву целину, која се може сагледати одједном, као што диригент једним погледом сагледава слојеве нота на партитури, односно као што се једним погледом на плакату опажају и пластични и штампани елементи (Apollinaire 1914: 324).

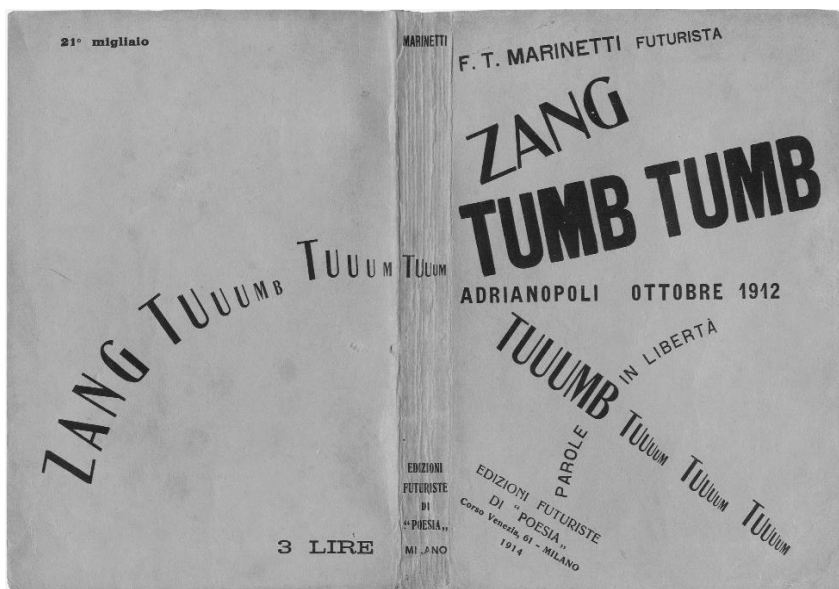
Обликовање модерног уметничког знака, међутим, не зауставља се на особинама песничких поступака и слике, односно начина штампе – значењски су обележени и димензије и тираж књиге. Књига је састављена од низа листова укупне дужине 199 cm, десет пута савијених на преклоп, попут хармонике. Планирани тираж од 150 примерака (штампано / продато је само 60, од којих је сачувано око 30), у укупној висини требало је да буде једнак висини Ајфеловог торња, снажног симбола модерности, на који се упућује и у Сандраровој песми и у сликама Р. Делонеа. *Проза о транссибирској железници и Малој Жани из Француске* тако у пуном смислу постаје вишеслојни, сложени и репрезентативни знак авангардне модерности.

Блез Сандар, Соња Делоне Терк: *Проза о транссибирској железници и Малој Жани из Француске* (1913).

Када је реч о књигама италијанског футуризма, Маринетијева теорија „ослобођених речи“, средишња за авангардну обнову типографије, добија конкретне изразе у мноштву публикација током друге деценије прошлога века, у раздобљу које уоквирују два остварења самог Маринетија – *Цанг Тумб Тумб* (1914), која се, са „експлозивним“ преломом, сматра за ремек-дело у овој области, и *Ослобођене*

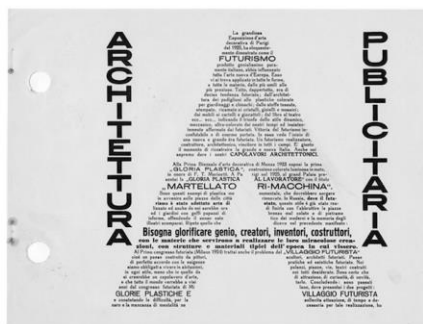
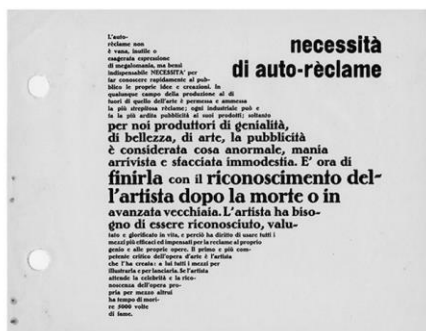
футуристичке речи (*Les mots en liberté futuristes*, 1919), која симболично обележава крај првог раздобља типографских истраживања италијанских футуриста⁹. Двадесетих година прошлог века, ново усмерење футуризма ка наглашавању „механичког доба“ доводи до промене у приступу осмишљавању и производњи издања. Повезивање „књиге са наврткама“, Фортуната Депероа из 1927. године помоћу два вијка представља наговештај футуристичког механичког усмерења; прелом, са друге стране, доноси револуцију у прављењу књига – разнобојни текст штампан је на различитим врстама папира, у писмима различитих облика и величина који дају динамику живописним геометријским облицима. Оријентација стране потпуно се губи – у књизи не постоји ни горе ни доле, ни десно ни лево; читаоцу се, у малармеовском духу, најпре нуди не једно, већ много напоредних усмерења, тако да је принуђен да непрестано окреће књигу како би је прочитао. Поврх тога, свезак се може раставити и поново саставити у небројено много комбинација редоследа садржаја, као што се њене странице могу издвојити и окачити на зид као плакати (странице означене као „зидни манифест“).

Ф.Т. Маринети: *Цанг Тумб Тумб*, 1914.

⁹ Типографским експериментима футуриста у бројним књигама изражавају различита *stati d'animo* (стања ума), формирајући различите и необичне облике и претварајући речи у калиграмске слике. Авангардни пионир наведеног приступа је Гијом Аполинер, са *Калиграмима*, које сам описује као идеализацију поезије слободног стиха и штампарске прецизности у ери када је типографија достигла сјајан крај своје каријере, у освит нових средстава репродукције попут биоскопа и грамофона. (Apollinaire 1966: 7)

Књига са навојима Фортуната Депероа из 1927. године

Пет година касније, Маринети представља свој коначан модел механичке књиге, обнављајући „ослобођене речи“ у новом, битно другачијем, издању – *Футуристичке ослобођене речи мирисне опипљиве топлотне* (*Parole in Libertà Futuriste Olfattive Tattili Termiche*, 1932). Док је Деперово дело одштампано на уобичајеним материјалима (папир), Маринетијева нова књига је у потпуности отиснута на лимовима, и материјалом се усклађујући са одликама машинског доба, са циљем да буде дуготрајнија, ако не и неуништива. Садржај металног свеска на тридесетак страница није ништа мање занимљив, будући да Маринети настоји да уведе нове односе између речи и физичке интеракције са мирисним, додирним и топлотним дражима.¹⁰

¹⁰ Након Маринетија, и Тулио Далбисола, власник издавачке куће под називом „Литолата“, специјализоване за производњу металних књига, издаје другу и последњу футуристичку књигу од лимова. За разлику од ауторске Маринетијевог књиге, Далбисолина књига од метала остварена је уз сарадњу са младим и талентованим футуристичким сликарком Бруном Мунаријем; док су илустрације у Маринетијевој књизи врста „визуелне поезије“, Мунаријеви прилози су у суштини пре илустративни и ликовни.

Маринетијева књига од метала *Футуристичке ослобођене речи мирисне опипљиве топлотне*, и њена производња у металској радионици *Литолата*.

У годинама типографског и издавачког преврата италијанског футуризма, на другом крају Европе, руски футуристи у приступу књизи настоје да остваре двоструке, унеколико тешко спојиве тежње. Са једне стране, као и италијански авангардисти, они су посвећени супротстављању традиционалној естетици обликовања књига, увођењем свакодневних, материјала и техника, попут коришћења

зидних тапета, новинског папира, калупа, механичког и ручног исписивања / отискивања, гумених печата, папира различитих тежина и врста писама у истом тому, кострета, шаблона, офсет литографије, шапирографије, колажа...

Са друге стране, међутим, руски футуристи показују и коренито различита схватања од Италијана, изразито обележена примитивистичким тенденцијама, усмереним ка оживљавању древних облика (уметничког) мишљења и широког распона уметничких форми из своје и туђих, пре свега народних, култура¹¹.

¹¹ „Будетљани“ се надахњују наслеђем предхришћанске Русије (номадских племена Сибира, Скита и других азијских народа), староруских илуминисаних рукописа, минијатура, икона, ручно осликаних верских и народних дрвореза, превреднујући нарочите форме популарног сликарства попут лубока, једноставне и пријемчиве слике која укључује (често хумористички) пропратни текст, штампане дуборезом, бакрописом, литографијом или досликаване ручно, која представља мистичну везу са њиховим коренима, у складу са отпором према Западу који је сматран за претњу изворним традицијама (Ash 2002: 33; Scuderio).

А. Кручоних, В. Хлебњиков: *Игра у Хаду* (1912. са Н. Гончаровом, 1914. са К. Маљевичем и О. Розановом)

Упечатљив пример за наведени приступ представља низ публикација у којима као (ко)аутор учествује Алексеј Кручоних; након напада на уобичајено прављење књига исказаног кроз манифесте-зборнике *Замка за судије* (1910) – штампана на тапетима, и *Шамар у лице јавног укуса: у одбрану слободне уметности, стиха, прозе, есеја* (1912) – са корицама од кострети, Кручоних уводи праксу коришћења руком писаних текстова у књигама *Старинска љубав* (1912) и *Игра у Хаду* (1912 / 1914) (Ash 2002: 34). Препознајући изражајни потенцијал руком исписаних речи и слова и пажњу посвећену визуелном облику текста у традиционалној руској уметности, Кручоних и другови настоје да у авангардним издањима обнове значај писане речи по узору на старе рукописе, идеографско писмо и хијероглифе, манифестно истичући да су почели да обогаћују речи садржајем на основу њихових графичких и фонетских карактеристика. (Садок судей II: 2) и изражавајући чуђење што савремени аутори „уместо словослагачу, нису своју децу поверили уметнику“ (Хлебников 2006: 49).

Конкретни резултати оваквог приступа изради књига, настали интензивном сарадњом ликовних уметника и писаца¹², обухватају мноштво револуционарних но

¹² Бројни уметници – Михаил Ларионов, Наталија Гончарова, Казимир Маљевич, Олга Розанова, Николај Куљбин, Павел Филонов, браћа Бурљук – заједно са Велимиром Хлебниковом, Алексејем Кручонихом, Василијем Каменским, Владимиром Мајаковским и

јевтених уметничких наслова. Двострука пракса условљава да уметничке књиге руских авангардиста направљене између 1910. и 1915. представљају јединствене (различите од примерка до примерка), осетљиве и пропадљиве артефакте укорене у традицију, у виском степену подложне хабању или пропадању¹³, чиме руски футуризам у проблематизовању и поновном осмишљавању обликовања књиге завршава на потпуно супротном крају од италијанских колега.

У раздобљу од Блејка до књижевно-уметничких покрета између два рата, уметничка књига од спорадичног индивидуалног подухвата прераста у готово неизбежни колективни пројекат, добијајући са авангардом и веома важно место у програмским списима и у из њих проистеклим активностима¹⁴. Са друге стране, као сложен феномен који обухвата материјалну израду артефакта засновану на одређеним експлицитним или имплицитним поетичким / естетичким претпоставкама, уметничка књига се не развија постепено и праволинијски, већ пре на махове и кривудавао путањом. Аутори, појединачно или колективно, колико уводе нове технике и поступке толико и преузимају одређене приступе изради књига из традиције која сеже у доба пре Гутенберга, односно и пре кодекса. Блејк спаја средњовековне технике и нове процесе у припреми и отискивању својих дела; Витман повезује тек откривене модерне уметничке медије и поступке са конвенционалним повезивањем књига; Сандрап, често сарађујући са бројним ликовним уметницима, у једном од својих дела у „четири руке“ користи облик свитка близак античким издањима итд.

Такође, идеја о потреби (потпуног) превазилажења традиционалне (представе) књиге јавља се знатно пре радикалних експеримената авангардиста, односно пре корака ка књизи уметника која након Другог светског рата постаје предмет искључиво за посматрање, не више и за читање. Тако Маларме, преко слободних типографских и дизајнерских решења за прелом страница, усмерава замисао коначне књиге ка идеји представе / перформанса, са алеаторички промењивим „садржајем“ препуштеним гледаоцу-читаоцу. Сличан концепт садржан је и у футуристичкој књизи Депероа, у којој се читаоцу оставља на вољу како да распореди странице, или да их чак и извади, окачи на зид и претвори у дела

другима, обликују визуелни и поетички идентитет руских (кубо)футуристичких издања (Gurianova 2002: 25).

¹³ Након књига „будетљана“, у руској авангарди долази време конструктивистичког приступа, који на (прављење) књиге гледа као на производњу елемената пролетерске уметности, функционално подређених захтевима комунистичког доба, са Ел Лисицим као најважнијим представником.

¹⁴ Проблему обликовања књиге свакако се прилази и у другим покретима, попут дадаизма, надреализма, Баухауса, итд.; детаљан опис, међутим, превазилази замишљене оквире овога текста.

ликовне уметности. Маринети, праћен Албисолом, пошавши од идеје разарања традиционалне синтаксе, стиха, и књиге, долази, унеколико парадоксално, до замене постојећег система успостављањем истовремено футуристичке и традиционалне металне књиге-скулптуре / споменика. Руски се авангардисти усмеравају ка другој крајности, ка производњи јефтиног, крхког и лако пропадљивог производа, направљеног једноставним техникама од свакодневних / приручних материјала, који неминовно имају далеко краћи век трајања од уобичајених књига али уједно представљају и уникатна књижевно-уметничка дела. Иако се, у начелу, концепција хармонизовања и синтезе различитих уметничких изражајних средстава кроз активност једног ствараоца у авангарди замењује групном уметничком синергијом, идеја садејства и приближавања „монументалном“ делу-књизи, значајном за најшири круг публике, колико год проблематизована, ипак се не напушта.

У времену након Другог светског рата, уметничке групе или појединци оживљавају занимање за уметничку књигу, усмеравајући њену концепцију и реализацију ка даљим експериментима са де(кон)струкцијом медијума, заснованим на искуствима модерног доба, који по правилу подразумевају радикално нарушавање равнотеже текстуалног, визуелног и објект(ив)ног.¹⁵ Самим тим, међутим, поништава се основна намена књиге која садржи књижевни текст – очување и преношење његовог значења.

ЛИТЕРАТУРА

- Adamowicz, Elza (2010). *Etat Present The Livre d'artiste in Twentieth-Century France*, French Studies, Vol. LXIII, No. 2, 189–198.
- Apollinaire, Guillaume (1914). « Simultanisme – Librettisme », Les soirées de Paris, no 25, 15 juin 1914, pp. 322-325.
- Apollinaire Guillaume (1966). *Calligrammes*, Paris : Éditions Gallimard.
- Aspiz, Harold (1984) „Walt Whitman The Spermatic Imagination“, *American Literature*, Vol. 56, No. 3 (Oct., 1984), pp. 379-395.
- Bury, Stephen (2007). *Breaking the Rules: The Printed Face of the European Avant Garde 1900 – 1937*, London: British Library.
- Chikhradze, Mzia (2009). “The Futurist Book, Tbilisi 1917—1919.” Peter Skinner, Dimiti Tumanishvili, and Anna Shanshiashvili, eds.: *Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures*. Proceedings of the International Symposium of Georgian Art, Dedicated to Vakhtang Beridze. Tbilisi, June 21—29, 2008. Tbilisi: Georgian Arts and Culture Center, pp. 310-316.

¹⁵ Као у случају потпуног прелажења у други код присутног код нпр. Дитера Рота у његовим “књигама-кобасицама” (*Literaturwürste* 1961-1974), направљеним попут правог јестивог производа, са зачинима али пуњеним смесом од одговарајућег штампаног издања уместо меса.

- Compton, Susan (1978). *The world backwards: Russian futurist books 1912-1916*. London, British Library.
- Compton, Susan (1992). *Russian Avant-Garde Books 1917-34*. London, British Library.
- Cohn, Robert G. (1966). *Mallarme's Masterwork*, New Findings Stanford University MOUTON & CO.
- Douglas, Carla (2013). *Image and Poetry in Selected Early Works of William Blake*. VOLUME 1 of 2. University of the Witwatersrand (Wits ETD)
- Eckermann, Johann Peter (1913). *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens*. Leipzig.
- Eliot, Simon; Rose Jonathan (2009). *A Companion to the History of the Book*, John Wiley & Sons, Blackwell Publishing Ltd
- Firtich Nikolai (2004). „Worldbackwards: Lewis Carroll, Aleksei Kruchenykh and Russian Alogism“. *The Slavic and East European Journal*, Vol. 48, No. 4 (Winter), pp. 593-606.
- Folsom, Ed (2005). *Whitman Making Books / Books Making Whitman: A Catalog & Commentary*. Iowa City: Obermann Center for Advanced Studies, University of Iowa, 80 pp. <http://whitmanarchive.org/criticism/current/anc.00150.html>
- Folsom, Ed (2010). "“A spirt of my own seminal wet”: Spermatoid Design in Walt Whitman's 1860 Leaves of Grass." *Huntington Library Quarterly* 73.4, pp. 585-600.
- Genoways, Ted (2010). "“Scented herbage of my breast”: Whitman's Chest Hair and the Frontispiece to the 1860 Edition of Leaves of Grass.“ *Huntington Library Quarterly*, Vol. 73, No. 4 (December), pp. 693-702.
- Hansen Anne Mette / Lüdeke Roger / Streit Wolfgang / Urchueguía, Cristina / Shillingsburg Peter eds. (2005). *The Book as Artefact Text and Border Variants* 4 AMSTERDAM - NEW YORK: Rodopi.
- <http://repository.wellesley.edu/thesiscollection/104>
- Hubert, Renée Riese (1988). *Surrealism and the Book*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.
- Kasinec, Edward; Davis, Robert (1989) *Russian Book Arts on the Eve of World War One: The New York Public Library Collections: The Journal of Decorative and Propaganda Arts*, Vol. 14 (Autumn), pp. 94-111.
- Leaves of grass: the sesquicentennial essays* / edited and with an introduction by Susan Belasco, Ed Folsom, & Kenneth M. Price. 2007 University of Nebraska, 2007.
- L'Esthétique du livre* (2013). Alain Milon et Marc Perelman (dir.). Presses universitaires de Paris Nanterre, Nanterre:
- Chamchinov, Serge (2013). „Le Livre d'artiste: phénomène d'expérience plastique, poétique et typographique“, pp. 59-76
- Li, Ruth, (2013). "Revelatory Words and Images: William Blake and the Artist's Book" Honors Thesis Collection.
- Moeglin-Delcroix, Anne (2006). *Sur le livre d'artiste: articles et écrits de circonstance, 1981-2005*. Marseille: Mot et le reste.

- Morrison, Blake (2008). „Page turners“. *Guardian*, Saturday 19 April 2008 09.42 BST
<https://www.theguardian.com/books/2008/apr/19/art.art>
- Riva, Castleman (1995). *A Century of Artists Books*, The Museum of Modern Art, New York.
- Scudiero, Maurizio. *Italian Futurist Book*.
<http://www.worldcat.org/wcpa/oclc/44354334?page=frame&url=http%3A%2F%2Fcolophon.com%2Fgallery%2Ffuturism%2F%26checksum%3Dfb4e2cc000c9f2ee0ed763ee468a340d&title=&linktype=digitalObject&detail=>
- Sigríður Arnar, Anna (2011). *The Book as Instrument: Stéphane Mallarmé, the Artist's Book, and the Transformation of Print Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- The Book as Artefact*. Text and Border (2005) Ed. By Anne Mette Hansen, Roger Lüdeke, Wolfgang Streit, Cristina Urchueguía and Peter Shillingsburg Amsterdam - New York, NY:
- Nutt-Kofoth, Rüdiger (2005). „The Book in the Poetological Concept of Stefan George. Some Remarks on the Physical and Iconic Side of the Published Text — with an Editorial Conclusion“, pp. 111-131.
- The Cambridge Companion To William Blake*, ed. by Morris Eaves, Cambridge University Press 2003.
- The Russian Avant-garde Book, 1910-1934* (2002), Margit Rowell; Deborah Wye; Museum of Modern Art (New York, N.Y.) New York, N.Y. . Museum of Modern Art:
- Ash, Jared (2002). „Primitivism in Russian Futurist Book Design 1910-1914“, pp. 33-40.
 - Gurianova, Nina (2002). „A Game in Hell, hard work in heaven: Deconstructing the Canon in Russian Futurist Books“, pp. 24-32.
 - Janecek, Gerald (2002). „Kruchenykh contra Gutenberg“, pp. 41-49.
- Tomfohrde, Carmen Sue (2011). 291: visual poetry of the proto-Dada avant-garde. Hong-Kong: University of Hong Kong. <http://hdl.handle.net/10722/143281>
- Traubel, Horace / Schmidgall, Gary (2001). *Intimate With Walt: Whitmans Conversations With Horace Traubel*. University of Iowa Press.
- Viscomi, Joseph (1994). *Blake and the Idea of the Book*. Princeton University Press.
- Welch, Andrew: *Text, Image, Book: Reading William Blake*. On reading Blake's "Milton," in particular. (2010)
<https://imaginingwilliamblake.wordpress.com/2010/12/05/blake-milton/>
- Бараћ, Драган (2008). *Кратка историја књиге*. Београд: Полит.
- Гирин. Юрий Николаевич (2015). О десемантизацији авангардног текста // *Искусствознание*. № 1, стр. 216-232.
- Преплитања и укрштања* (2016), уредили Бојан Јовић и Марија Шаровић, Београд, Институт за књижевност и уметност:
- Аћамовић, Бојана (2016). „Визуелни идентитети Витманове поетске збирке. Илустрација као интерпретација“, стр. 141-163.

- Јовић, Бојан (2016). „Душевни Звуци Василија Кандинског“, стр. 199-220.
- Пурешић, Драган М. (2016). *Димензије времена у делу Вилијама Блејка*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филолошки факултет Београд.
- Садок судей* II (1913.) Давид Бурлюк, Елена Гуро, Николай Бурлюк, Владимир Маяковский, Екатерина Низен, Виктор Хлебников, Венедикт Лившиц, А. Крученых. Санкт-Петербург.
- Хлебников, Велимир (2006). *Полное собрание сочинений*. Том 6/1. Статьи. Ученые труды. Воззвания. Москва, ИМЛИ РАН.
<https://profilib.com/chtenie/3408/velimir-khlebnikov-tom-6-1-stati-uchenye-trudy-vozzvaniya.php>

I
KULTURNI KONTEKSTI U NASTAVI
STRANOG JEZIKA

КА МЕТАЕТИЦИ КЊИЖЕВНОГ ПРЕВОЂЕЊА

It could be said that none of the literary translations is faithful, and it would not be good to be like that. In order to achieve aesthetic values some steps away are being made. This does not mean incompetent translation, but translation interventions (concepts) in the sign of personal truth (tastes, prejudices) of an interpreter, and creative employment of his polemical energy. By reading these translations one is faced with meta-ethics of this discipline (at work, and sometimes completely consciously) that has to deal with the logical category of truth and bridging the gap between is and should be. Precisely to these deviations from the principle of loyalty to the original, which is reflected foremost in the value sphere (as a generator of key differences and consequent corrective outputs) this work has been dedicated. As an illustration of such an active challenge (unlike the passive assent) to the translation, we used the precedents of Russian and Hungarian translations. Our crown example is the heretical translation of the New Testament by Leo Tolstoy.

Key words: Translators' (re)action, meta-ethical scrutinizing, being challenged versus giving assent, permutation of one's and someone else's in the process of translating, Leo Tolstoy, New Testament

Да ли је могуће да је један човек у праву а да греши цело
човечанство? Читајте Толстоја и видећете.

Бела Хамваш

Књижевно превођење као процес поновног озвучавања графичких симбола, њихове сложене партитуре, налази се на средокраћии књижевности и филологије, и одликују га особине и уметности и науке. И поред нужности да се књижевни текст током превода рашчлани на мање јединице, не можемо порећи да је цео текст – знак. Лотмановска традиција инсистира управо на тој текстовној и знаковној целовитости (Лотман 1976: 55). Наиме, примарна транслема је комплетан текст предлошка, а не прва, па свака потоња, његова реч. Превођење ипак није пуко презнаковљавање, и у том смислу је дигитални преводилац за сада само карикатура преводилачких напора, јер му је страна категорија смисла целине, и подређивања делова тој целини.

Осим тога, често имамо посла са ауторовом „техником ускраћивања смисла“, са књижевним текстом као „узбудљиво означајућим али никад означеним

¹ ramadanski@ff.uns.ac.rs

светом“. Ролан Барт је духовито приметио да „*рђава* књижевност прибегава мирној савести пуних смислова, док је *добра* књижевност, напротив, она која се отворено супротставља искушењима смисла“ (Барт 1979: 179). Барт тврди да је смисао веома лако стварати (масовна култура га тако ствара); заустављање смисла представља неупоредиво сложенији подухват, „то је, ако хоћете, уметност“ (Барт 1979: 183). Могло би се, дакле, рећи да је велики део информација неизречен, и да књижевни превод истражује и та невидљива значења.

Сматра се да је примарни постулат превођења верност: она подразумева максималан број садржинских, формалних, смисаоних еквиваленција уз очување првобитног ауторства. Практично гледано, превод подразумева сналажење у међујезичкој синонимији, што је измерљиво: од некоректног, преко коректног до успелог и изузетно успелог. Управо то омогућује оцењивање и критику превода.

Владимир Набоков је, све зарад критерија верности, сам преводио своја дела, што није испало успешно. Наиме, изгледа да су за добар превод потребна интерперсонална трвења. Савремена руска песникиња Фаина Гримберг је у својим мистификацијама (када је *своја* дела публиковала као преводе) такође изневеравала биће превода, његов онтолошки статус – јер превод је секундарна језичка творевина, у резултату транслације језика али и индивидуалности. И мађарска књижевност познаје ту стратегију: песник Иштван Бака је „преводио“ непостојећег руског песника Степана Пехотног, пласирајући сопствене стихове под прозачним преводним криптонимом. Међутим, спрега омнипотенције аутора и протеичности преводиоца једино је право партнерство. Мемоаре Терезе Милер, деведесетогодишње баке Александра Тишме, преводила сам из њеног нечитког манускрипта, отклонивши постојећа штампана рашчитавања. Преводиоца је понекад прави медијум, његов радни сто врте неке невидљиве силе...

Искуство нам говори да превођење често упрошћује оригинал, подводи га под комуникативну потребу *разумљивости*, посваја од стране једноставније психичности (*ја* и Пушкин, *ја* и Достојевски). У резултату интерференције наизменичних превода, добијамо, на крају, у односу на оригинал, промењену целину, што је одушевљавало Исидору Секулић, противницу буквализације у преводу.

Филологија почиње од неповерења у реч. Почела је од изучавања мртвих језика, мада постоји и мртва књижевност, на живим језицима. Књиге нам не одговарају на питања која је себи постављао писац, већ на она која смо у стању сами себи да поставимо, а то су често веома различите ствари (Гаспаров 2001: 99).

И заиста, у једном преводу Бруно Шулц постаје супериорни метафизички писац, а у другом злобни и завидни опадач свега и свачега. За то служе нови и све новији преводи, који тако нужно постају и нова тумачења.

Прави је подвиг развити рефлекс превођења мимо свих евентуалних сметњи и шумава, па и оних егзистенцијалних: понашати се у складу с геслом „једном преводилац, увек преводилац“. Најбоља потврда за то је Шандор Ленард (1910-1972) који је, током свог ратног самопрогонства, у бразилским прашумама превео Милновог *Виниа Пуа* на латински (*Winnie ille Pu*). Шта све човеку не падне на памет док чита ову надасве духовиту надисторијску филолошку бравуру...

У неким случајевима, међутим, приметна су одступања од оригинала, мада би тачан превод био сасвим могућ. Чине се мање или више раскошни искораци из буквалитета. Шта се крије у позадини таквог маневра (скраћење, ритмизација, ублажавање, радикализација, супституција)? Под тим се не подразумевају невични и некомпетентни, већ преводи набијени полемичком енергијом и личном истином преводиоца као тумача. Могло би се, чак, рећи да нити један превод није веран, нити би то ваљало да буде. Судбина књижевног преводиоца је, између осталог, да покаже зашто оригинал није могао бити написан на језику превода. Сликвиту ознаку тог усудног напора дао нам је Макс Хајт преводећи пиктограм *Ноћна песма риба* Кристијана Моргеншерна: окренуо је рибље крљушти на супротну страну... Шандор Барта је свој превод Гогољеве новеле „Записи лудака“ („Egy őrült emlékiratai“, издат у Бечу, 1922. године, у 500 нумерисаних примерака), *исписао* читким, кривудавим рукописом, по контурама илустрација Бориса Ласлоа, створивши ново графичко-ликовно дело: преводну сигнализацију оригинала, заодевање превода аутентичношћу пост фестум, све такмичећи се са оригиналом.

Међутим, свака професија има свој етички кодекс, сет специјалних правила на којима почива, у циљу избегавања етички нелегитимних потеза. Етика књижевног превођења не исцрпљује се описом стања у овој сфери филолошке делатности, указивањем на експесне ситуације; она и прописује, нормира правила понашања, рачунајући са нечим што се зове преводилачки морал, који распознаје исправно од неисправног понашања. Својствен јој је практичан, примењен приступ, који се заснива колико на еснафском толико и на појединачном искуству. Немојмо пренебрегнути ни тако важан стандард као што је хигијена и ергономија превођења, јер овај посао претпоставља не само духовни већ и физички напор: постоје препоруке да се преводи стојећи за катедром, док су преводиоцеве ноге запослене на траци за трчање.

Тема нашег размишљања овога пута је *метаетика* књижевног превода, која има посла са логичком категоријом истинитости као великим изазовом за умног и партнерски расположеног преводиоца. Наиме, током превођења, као начелно адекватног и осведочено поузданог процеса, преводилац се ставља у службу туђег вредносног система, коме се његово вибрантно, рањиво биће, не може без остатка подвргнути. И као што се етичари вековима ломе над јазом између *јесте* и *треба*, тако се и преводилац пече на тихој ватри *намерне неверности*. Та места спотакнућа

понајпре одаје потмула нервоза, тако различита од вредносног сагласја, релаксације и сарадничког ентузијазма.

Књижевни преводилац понекад учествује у обликовању и дисеминацији дела које му је страно, туђе, опасно. Тако тестира прилагодљивост, саображљивост преводилачког бића, кротџ пориве за ублажавањем и кривотворењем. Преводилачко самопоништавање најбоље познају сами преводиоци, који су посветили живот том нимало лакој уметности, где преводилац накратко бива придружен туђем (ја), одрекавши се себе. Михаил Гаспаров као да се „размеће“ управо том преводилачком самоконтролом: „Сматра се да у преводу осим тачности, треба да постоји још нешто. Ја се бавим тачнописом, а *још нешто* писом се бавите ви“ (Гаспаров 2001: 177).

Ипак, преводјење је лингвистичко, естетичко и етичко *мишљење* дела, а не тек фасцинација њиме. Лингвистички оријентисан превод је често педантантерски и досадан, превага естетске оријентације може да резултује лепршавим и самодопадним досеткама. Претеривања у сфери етичког, и то она опонентска, су најређа, јер су најрискантнија. Мало ко ће превести дело у које сумња. Подвластити (се) није ни најмање лако. Неки преводи желе управо то да демонстрирају, стављајући у заграду фактички меритум (овако јесте), играјући на карту вредности (овако треба). При сусрету са својим антиподом, вере са безверјем, гнозе са агностицизмом неки преводи не желе да послушнички слежу раменима. Својим преводилачким одговором они излазе из фусноте, заузимају корпус оригинала, попут марсоваца који улазе у тело земљана.

Оригинал је с т е, али у преводу – тек треба да буде. Велико је то уживање, стварати створено, и мало ко може да одоли демијуршком импулсу, да буде малко и господар, а не само слуга. Да буде, а да не буде. Неприметан, невидљив, неухватљив, претворљив и претворан. Како се долази до тог кримена варљиве идентичности? Нико не зна. Као што нико не зна како премостити јаз између јесте и треба. Ко је арбитар логичких процедура истинитог и лажног? Има ли силогизама у сфери вредности, Хипократове заклетве преводиоца?

Први гест превода јесте пристанак да се нешто преведе, који је у знаку лојалности, свиђања, лагодности, симпатије, сагласности. Рекло би се да је да су сви преводи у знаку широко схваћене синонимије, али није увек тако. Постоје и друга продуктивна стања, која потичу од изазваности, испровоцираности, нелагоде, отклањања утицаја, парирања, дебате, антипатије, побуне и неповиновања ауторитету предлошка. То су антитетички, субверзивни преводи. Док први умиљато преду, други потмуло реже у име неке друге верности, верности својој истини (укусу, предубеђењу, предрасуди, моралном суду). Тешко је разграничити та стања, она се, зацело, могу смењивати током једног процеса транслације, кротити, кориговати, прикривати, маскирати, или пак етаблирати и изазивачки анонсирати. Тај страх од утицаја оригинала, неповерење у његов етички систем резултује надоградњом у

сфери тумачења, својеврсном верзијом, варијацијом, контрафактуром (Шрауба 2012: 255). Преводац понекад тешко успоставља продуктиван однос са делом, одбија да се оријентише у деиксији дела, да стане иза неког себи неприхватљивог „ја“. Руска преводитељка Милорада Павића је, после сваке преведене књиге нашег маестра, ишла на исповест и причешће... Зацело је жртвовала много од свог пуританизма, у напору да не изневери српски изворник.

Можда је ово прилика да се сетимо Достојевсковог јунака Фоме Фомича Опискина, односно да се поиграмо етимологизацијом његовог имена и презимена, која се може дојмити као црнохуморна дефиниција односа човека према Логосу, према сваком ауторитарном смислу, који нам се не подаје у целини. Али то није разлог да одустанемо, или да пристанемо на ауторитет туђег тумачења. У том смислу, превођење може постати прототип наше потребе за личном вером. Биће да је своје превођење четворојеванђеља Лав Николајевич Толстој разумео као такву пустиловину.

Током пет година (1879-1884) Толстој самостално преводи Јеванђеља са старогрчког језика. Оригинал (додуше секундарном) приступа са две писаљке: плавом је подвлачио оно што му се чинило „потребним“, што је говорио сам Христос, црвеном је означавао оно „непотребно“ (митове и мистику „коју је унео необразовани народ и црква“). Добили смо текст *Соединение и перевод четырех Евангелий*, од неких 800 страна, сажети превод, са коментаром и тумачењем, који је с незапамћеном снагом померио границе превођења, учинивши га бомбом хитнутом на оригинал.

Покушајмо да се приближимо начелима такве, дуелантски настројене транслације, у чију сврху Толстој почиње да учи грчки. Преводећи одређена места из Јеванђеља, консултовао је латински превод (*Vulgata*), трагао за преводним решењима у немачком, француском, енглеском. Пасионалан и пристрасан, није се клонио ни *ad hoc* решења (за нека је „заслужан“, рецимо, репетитор грчког језика његовог сина). Када су га питали како се усудио да богохулно мења неприкосновени цивилизацијски кодекс, Толстој не без ироније одговора: „Не видим ништа необично у томе да артиљеријски поручник преводи за себе књигу са грчког језика“. Нису га збуњивале ни филолошке критике. За све је имао оправдање у свом холистички схваћеном смислу изворника, који надилази све буквалистичке приступе. Тада, у предворју старости, чинио је и друге ствари које су скандализовале његове ближње. У овом деконструктивистичком антипреводу, који је био резултат одавно приметног семена, у дрзновено-безобзирном, супрафилолошком захвату, Толстој излаже оригинал посвемашном *очућавању*.

Открићу вам да ме слова не занимају, и често ми је жао што сам им придавао превелики значај и, заносећи се својим хипотезама, прибегавао натезањима у њиховом тумачењу. И стога спремно прихватам све замерке у сфери тумачења слова. Дух учења пак не потребује никакво тумачење и никаква тумачења га не могу променити (Писмо А. А. Зеленецком од 15. марта 1890. године).

Рад на преводу прекинуо је ходочашћем и боравком у Оптиној пустињи (десетак дана, средином јуна 1880). О принципима свог транслатолошког експеримента, пише Н.Н. Страхову: „Методично, корак по корак, настојим да демонтирам све што скрива истину од људи, изнова превodeћи стих за стихом, упоређујући и спајајући четири Јеванђеља“.

Дана 19. маја 1884. године, пише В. Г. Черткову: „Ово дело – осврт на богословље и анализа Јеванђеља – представља најбољи плод моје мисли, јер, како веле, постоји једна књига коју човек исписује целог свог живота“.

Можемо, дакле, рећи да се Толстојево боготражитељство најдраматичније испољило управо у овом, позном, преводилачком, пројекту. За њега је, уза све мене, одувек одлучујућу улогу имао разум и самоусавршавање (умно али и телесно) о чему најбоље сведоче његови дневници. Судећи по њима, никада није поверовао у бесмртност душе, није му полазила за руком искрена молитва, устезао се од љубави према Богу (везујући то осећање за себи равна бића). Смисао живота налазио је у истини („савршенство које се сазнаје разумом“) и добру („савршенство које се постиже моралном вољом“).

Чега пак заједничког има између појмова лепоте и истине, с једне стране, и добра, с друге? Појмови лепоте и истине не само што нису појмови једнаки добру, не само што немају суштину која је једнака добру већ се чак и не поклапају с њим. Истина је адекватни израз суштине предмета и зато је једно од средстава да се постигне добро, али истина сама по себи није ни добро ни лепота, и чак се с њима и не поклапа (Толстој, 1968: 108).

„Треба веровати – вели црква; а ја морам умом да разумем оно у шта ћу поверовати“ говорио је Толстој, према сећањима његове кћери Александре (Толстая 1989: 223).

Такав – кроз лично аксиолошко сито просејан, адаптиран сопственом учењу и снабдевен полемичким објашњењима – превод објављен је у Женеви, у три тома, 1892-1894, у издању М. К. Елпидина; потом 1906. године код петербуршког издавача Ј. В. Герцика, и коначно 1907. године код московског издавача „Посредник“ (у инкриминисаном тиражу од 6.200 примерака, који је убрзо постао предмет конфискације и уништења). В. Г. Чертков, након неуспелог покушаја интегралне публикације код издавача „Свободное слово“ 1906, успева да у целини објави Толстојев превод у Москви, код издавача „Свобода“ тек након смрти писца, 1918. године.

Објашњавајући своју најдрастичнију преводну диверзију (супституцију Речи *разумевањем*, што консеквентно преобликује читаву контуру превода), Толстој у предговору Чертковљевом издању брани свој хеуристички метод:

„Црквени превод првог стиха не само да нема никаквог смисла већ (...) и не може да га има. Превод гласи: „У почетку беше Реч“. То није превод мисли, већ пука буквализација. Нема услова за осмишљавање, већ се свакој речи понаособ придаје мистично и произвољно тумачење. (...) Они који држе до истине, људи без предубеђења, који искрено трагају за истином, умеће сами да одвоје сувишно од битног, без нарушавања суштине. За људе са предубеђењима, који су унапред одлучили да је истина садржана само у црквеном тумачењу, никаква тачност и јасноћа излагања неће бити довољно убедљиве“.

Основно исходиште хришћанске вере, Логос/Реч, Толстој замењује Разумом, као темељним својством човека. Ова, рекли бисмо безазлена лексичка супституција, која на први поглед опстаје у пољу синонимије, резултирала је громогласном личном антонимијом, за коју је очито постојао и те како моћан хоризонт очекивања.

„Началом всего стало *разумевање* *жизни*. И *разумевање* *жизни* стало за Бога. И *разумевање-то* *жизни* стало Бог. Оно стало началом всего за Бога“

„У томе што је Толстој тврдио није било много новог, али је снага разарања била бескрајно велика. Толстој је видео нелогичност света, одузимао је речима лажно значење; није веровао у оно што се подразумева под речју, поправљао је значење речи и лишвао свет лажне логичности“ (Шкловски 1977/II: 199).

Он је употребио сву своју проницљивост и снагу своје анализе да би препричао Јеванђеље без чудеса, протумачивши га тако да су легенде о чудесима настале због нетачног превода“ (Шкловски, 1977/II: 196). Христос тог Јевађеља, вели Шкловски, као да је сишао са слике Крамског. То је једна „тужна“ и „реалистична“ књига...

„Христос је бескрајно отежао задатак онима који су хтели да успоставе његово царство, препречивши праву путању разума загонетком своје ћутње“, као да настоји да оправда Толстоја писао је Стејнер (Стејнер 1989: 228).

Наравно, било је у томе велике снаге разарања ауторитета, па и ауторитета оригинала.

„Потпуно супротно од Достојевског, који признаје да би остао уз Христа чак и ако би неко доказао да је Христос изван истине, Толстој изјављује да воли истину више него ишта друго на свету“ (Стејнер 1989: 219).

Толстој се, како је то истакла експертиза Синода уочи налога да се тираж књиге уништи, понео као Исус пред фарисејима:

Као када је Исус Христос дошао у храм и избацио све што је потребно за молитву, тако се сада влада онај ко, дошавши у нашу цркву, избацује просфоре, вино, мошти, крстове, антиминсе и остало, што се сматра потребним за службу. (Толстой Л. Н. Комментарии ("Соединение и перевод четырех Евангелий"))

Уверен да „истина, већином, откривајући заблуду, руши илузију – главни услов лепоте“, он долази до замисли којој ће посветити цео живот – оснивање религије очишћене од вере у тајанства и чуда, која не обећава будуће блаженство, већ блаженство на земљи. Наумио је да преводним захватом на хришћанском прототексту, и респективно промењеним наративом, изнедри животопис а не житије Христа. Најбитнији наук овог преводног дајместа је жртвовање физичког живота зарад духовног, и у том смислу (напора који је достижан сваком човеку на путу моралног усавршавања) он не противречи своме прототексту. При томе је раскинуо све везе хришћанства са Старим заветом (па и са очекивањем Месије), сматрајући Исуса обичним човеком, који је због своје мудрости назван божјим помазаником, Христом. Толстојево Јеванђеље се фактички завршава смрћу на крсту, када је Исус испустио дух. Наставак јеванђеоског наратива је испуштен, као сувишан („непотребан“), јер противречи здравом разуму.

„Исус пососал губку и сказал громким голосом: Кончено. Отец! В руки твои отдаю дух мой. И, склонив голову, предал дух. Со словом „кончено“ кончено и Евангелие“.

Исходећи из оваког сценарија, сва преводна решења су доследно здраворазумска: Јован Купало уместо Јован Крститељ, вешала уместо крста... Толстој не признаје тајанство крштења, исповести, јелеосвећења, миропомазања, причести, исмева поштовање икона и моштију. За њега су то све манипулације и враџбине. Свештеници су за њега „необријани људи, самоуверени и необразовани, у свили и кадифи, са брилијантским панагијама, који обмањују и пљачкају народ“. Роман *Васкрсење* потврђује овај вредносни систем (1899) већ и својим ироничним насловом...

Изопштење Толстоја из Цркве располутило је Русију од врха до дна. Одмах након одлуке Синода од 24. фебруара 1901. године, почиње поларизација јавности. Велики део читалишта сатанизује Толстоја, као јеретика и богохулника, шаљу му уже да се обеси („за добробит наше домовине и омладине“). У овом конфликту руска интелигенција стаје на страну писца: штампа је била пуна фељтона и пасквила против Синода, карикатура Победоносцева...

„Имамо два цара: Николаја II и Лава Толстоја. Који је јачи? Николај II не може Толстоју ништа, не може да уздрма његов трон, док Толстој, несумњиво, дрма трон Николаја и његове династије“ – записује А. С. Суворин у свој Дневник за 1901. годину.

И мада су Толстојеве амбиције биле етичке а не теолошке, антицрквени радикализам и патос негације свега што не стаје у прокрустову постељу позног толстојевства, доводи до чудне инструментализације писца: комунисти га признају за свога, сам Лењин га сматра „огледалом руске револуције“. Није искључено да ће ова парница наставити да генерише нове потресе. У сваком случају, у обновљеној, пост-совјетској Русији прославе Толстојевих јубилеја веома су дискретне. Толстојево име и даље је политички некоректно као и пре више од сто година, када је тако бурно избрисано са списка националних „икона“.

Понудивши нам своју ауторитарну монолошку верзију четворојеванђеља, Толстој није напустио Христа, већ га је посвојио, подвластио... Желео је да у сваком јеванђеоском версету види нужност разума а не дужност вере; желео је да пронађе смисао живота и покаже како треба живети.

Баш у време док траје суд јавности над Толстојем, када резолуција о изопштењу и захтев да се покаје изазива огромну друштвену резонанцу, у часопису С. П. Дјагиљева „Мир искусства“ серијализовано је (од 1900. до 1902. године) капитално књижевно-критичко истраживање Димитрија Мерешковског *Л. Толстой и Достоевский*. Књига нуди прегнантну и све до данас изазовну оцену Толстоја-уметника. Основни уметнички поступак Толстоја Мерешковски формулише као прелаз „от видимого — к невидимому, от внешнего — к внутреннему, от телесного — к духовному или, по крайней мере, душевному“. Мерешковски сматра да се Толстој приближава сазнању „тајни духа“ само и једино разоткривајући „тајне плоти“. Достојевски се, сматра он, креће од унутрашњег ка спољашњем, од духовног ка телесном. И док Толстој нуди читаоцу масу уметничких детаља, преко којих се доспева до унутрашње суштине јунака, ликови Достојевског делују схематично, и постижу животност захваљујући читалачкој фантазији.

Николај Берђајев своју студију посвећену Толстоју (у склопу књиге *Типы религиозной мысли в России*) почиње од признања да га је одувек одбијао груби толстојевски рационализам, који је сроднији будизму него хришћанству.

Толстој је страсно и тегобно трагао за смислом живота и Бога. Али у Бога није веровао, био је неверник, прогањао га је страх од смрти. Немогуће је назвати Богом безлични закон живота који је открио, и који је требало да усрећи све људе. Био је човек лишен благодати, а охолост разума сметала му је да благодат прими у себе. Није постао хришћанин, само је злоупотребљавао реч хришћанство. Јеванђеље је за њега било једно од учења које потврђује његово сопствено учење (Бердяев 1989: 117).

По мишљењу Берђајева религија Толстоја је религија самоспасења, спасења природним и људским снагама. Она нема потребе за Спаситељем, и не прихвата онтолошки смисао искупљења.

Толстој хоће да се спасе силом својих личних заслуга, а не искупитељском снагом крваве жртве, коју је принео Син Божји за грехове света. Охолост Толстоја је у томе, што одбија благодатну помоћ Божију за остварење воље Божије (Бердяев 1989: 138).

Берђајев сматра да морализам још никад није био доведен до таквог екстрема: он постаје страшан, загушљив („от него делается удушье“). По његовом мишљењу лепота и истина нису мање божанствене и вредне неголи добро. „Добро не смеет главенствовать над истиной и красотой, красота и истина не менее близки к Богу, к Первоисточнику, чем добро“ (Бердяев, 1989: 141). Апстрактни морализам, доведен до крајњих граница, отвара питање о демонском добру, које угрожава само постојање. Ако постоји демонска лепота и демонско знање – може да постоји и демонско добро. Хришћанство, у својој мистичној дубини, не само да не негира, већ ствара неизрециву лепоту; не само да не одриче, већ ствара највиши гнозис. Лепоту и гнозис одричу рационалисти, позитивисти и моралисти, и то у име привидног добра.

За нашу тему веома је инспиративна и књига Лава Шестова *Добро в учении графа Толстого и Ницше*, која у Ничеовом концепту натчовека види полемички концепт спрам толстојевског саосећања. Ниче је један од првих филозофа који се осмелио да непосредно и отворено протестује против захтевности добра, схваћеног као почело и крај свег. Додуше, Ниче је у „добру“ видео само оно лоше, будући слеп на остале квалитете. Учинио нас је сведоком свога непријатељства, мржње, одвратности, свога ужаса пред „добром“, да бисмо појмили могућност таквог учења. „Добро, братска љубав – сада знамо из Ничеовог искуства – није Бог. Тешко онима што воле, а немају ништа друго до самилости“ закључује Шестов.

Василије Розанов у својој студији *Л.Н. Толстой и Русская Церковь* из 1912. године пише: „У својим богословским радовима Толстој јако личи на медведа који је, желећи да отера муву са лица свог пријатеља-човека, подигао против ове муве камен, кадар да убије самог човека“.

Писац *Опалог лишића* и *Осамљености*, који је оставио иза себе период борбе са хришћанством и црквом, сматра да се Толстој и руска црква нису разумели.

„И – разошлись. До проклятия с одной стороны (отлучение Толстого от Церкви с его впечатлением в обществе), до полного пренебрежения – с другой (отношение Толстого к Церкви)“.

Своју бриљантну анализу, која аргументацију црпи великим делом и из самоанализе, велики стилиста завршава речима:

„Море је увек веће од морепловца... Оно је веће од Колумба, мудрије и поетичније од њега. Наравно да је добро што је „дозволило“ Колумбу да га превесла, али могло је и да „не дозволи“. Природа је увек неизрецива тајна, већа од људског разума“.

И још: „Велики храст је изникао криво, али од тога није престао да буде велики храст“ (Розанов, 1995, 478). Другим речима, чак и заблуде великог човека су важне...

С тим у вези велику хеуристичку тежину има констатовање сличности логичко-етичких погледа Лудвига Витгенштајна са духовно-етичким ставовима касног Толстоја. Обојица су доживели верски преображај у необичну и личну верзију хришћанства. Витгенштајн је у рововима Великог рата занесено читао Толстојево Јеванђеље, штавише, читао га је „свакоме ко је био вољан да га слуша или био у некакавој стисци“ (Ule, 2016, 156). Звали су га „онај с јеванђељима“... За обојицу је срећан живот – добар, а несрећан – лош. Али, нема знака којим би то могло да се опише. „Тај знак не може бити физички, већ метафизички, трансценденталан“ (Ule, 2016, 161).

Речју, Толстојев превод није мртворођена творевина. Присталице Толстојевог учења су у овом и оваквом преводу виделе истински подвиг. Толстојево Јеванђеље принето је на олтар досежљивог, остваривог усређивања човечанства, христоликост је добила људске мере: можемо постати бољи и без чуда.

Ово није тек скрајнута тема толстојевистике, ово је (као и оне далеке 1901. године, када је гроф Толстој изопштен из православне цркве) велика тема борбе за *своју* истину, па и унутар преводачке акције превредновања и адаптације оригинала.

Током писања овог чланка разменила сам пар електронских порука са јеврејско-руско-америчком песникињом Ирином Машинском. С њеним допуштењем наводим сажетак њених епистоларних размишљања.

Како су ме само изненада обрадовале Ваше речи о Толстоју, о књизи згромљеној и прогањаној и данданас од свих – и фанатика и нефанатика, па и мојих пријатеља међу којима је и шачица истински религиозних људи (у које ја, авај, не спадам), о књизи која ми је тако много значила, и у неком смислу променила и одредила смер мога развоја. Биће да је због мог незнања и лењости управо она заменила многе и многе, друге и другачије књиге. Постоје, ето, такви крајпуташи којих ваљда и не треба да је много. Толстојево Јеванђеље је сасвим преокренуло моју рану младост...

ИЗВОРИ

Толстой Л. Н. (1957). *Полное собрание сочинений Л.Н. Толстого в 90 томах*, том 24, Произведения, 1880-1884, *Соединение и перевод четырех Евангелий. Краткое изложение Евангелия*. Москва: Художественная литература.

- Толстой Л. Н. Комментарии ("Соединение и перевод четырех Евангелий"), <http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/religiya/evangelie/evangelie-27.htm>
- Толстой Л. Н. *Соединение и перевод четырех Евангелий*. http://www.e-reading.club/bookreader.php/56882/Tolstoi_-_Soedinenie_i_perevod_chetyreh_Evangeli.html

ЛИТЕРАТУРА

- Барт, Р. (1979). *Књижевност, митологија, семиологија*, Београд: Нолит.
- Бердяев, Н. (1989). *Типы религиозной мысли в России*, Париж: YMCA-press
<https://litlife.club/br/?b=163659>
- Гаспаров, М. Л. (2001). *Записи и выписки*, Москва: Новое литературное обозрение.
- Гусев, Н. Н. *Комментарии*. (даются в сокращении по комментариям Н.Н. Гусева из «Юбилейного издания первого полного собрания сочинений Л.Н. Толстого»).
- http://rulibrary.ru/tolstoy/soedinenie_i_perevod_chetyreh_evangelij/245
- Лотман, Ж. М. (1976). *Структура уметничког текста*, Београд: Нолит.
- Мережковский, Д. С. (2000). *Л. Толстой и Достоевский*, Москва: Наука.
http://imwerden.de/pdf/merezhkovsky_tolstoj_i_dostoevsky_2000_text.pdf
- Рамадански, Д. (2013). Сусрет са манускриптом у дигиталном окружењу (неки аспекти рукописне аутобиографије Терез Милер), *Корац*, 4-6
- Рамадански, Д. (2015). Опрека свог и туђега унутар песничког дела. Белешка преводиоца. *Культурные коды в сознании и языке: Международный сборник научных трудов по лингвокультурологии*, 126-130. Самара: СаГА.
- Розанов, В. В. (1912). *Л. Н. Толстой и русская церковь*, Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина. http://imwerden.de/pdf/rozanov_tolstoj_i_russkaya_cerkov_1912.pdf
- Розанов В.В. (1995). *Около церковных стен*, Собрание сочинени в 30-и томах, том 05, Москва: Республика.
- Стејнер, Џорџ (1989). *Толстој или Достојевски*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Толстая, А. (1989). *Отец, Жизнь Льва Толстого*, Москва: Книга.
- Толстој, Л. Н. (1968). Шта је уметност. *Чланци о уметности и књижевности*, Београд, Рад-Просвета.
- Хамваш, Б. (2011). *Сто аутора*, Београд: Слова – Тардис.
- Шестов, Л. (2000). *Добро в учении гр. Толстого и Ницше*, Библиотека Вехи.
<http://www.vehi.net/shestov/dobro.html>
- Шкловски, В. (1977). *Лав Толстој*, том 2, Суботица: Минерва.
- Шруба, М. (2012). Чеховские реминисценции в пьесах Акунина, Сорокина, Гловацкого и Мэмета.
Philologica, 21-23, 242-257.
- Milne, A.A. *Winnie ille Pue*, превод на латински Шандор Ленард

<http://mek.oszk.hu/kiallitas/lenard/irasok/winniepu/winniepu.html>

Oraić-Tolić, D. (1990). *Teorija citatnosti*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Ule, A. (2016). Vitgenštajn i Tolstoj o smislu života, *Polja*, 501, 156-166.

КУЛТУРА И ФУСНОТЕ: АНАЛИЗА ПРЕВОДИЛАЧКИХ ФУСНОТА У СРПСКИМ ПРЕВОДИМА ПРОЗА ЦИРИЛА КОСМАЧА

The paper is dedicated to the analysis of the translator's footnotes in the Serbian translations of the prose works by the Slovene writer Ciril Kosmač, published by Matica srpska in 1981; a special attention is paid to the importance of the footnotes in conveying culturally relevant information from the source text. A quantitative and qualitative analysis of this translation technique has shown its multifaceted function and status in translation context. The 67 translator's footnotes in the Serbian translations of four Kosmač's works can be divided into four categories: linguistic knowledge (51), artistic reality (9, another 3 conditionally), non-artistic reality (6, another 1 partially) and style (1). In most cases, the translator's footnotes in the analysed translations of Kosmač's works can be viewed as a technique helping the translators to preserve the linguistic, stylistic and socio-cultural features of the original.

Key words: translator's footnotes, linguistic knowledge, socio-cultural features, Ciril Kosmač, Serbian translations.

1. Увод

Преводилачке фусноте могу се означити као контроверзна преводилачка техника будући да, на једној страни, смањују и уклањају разлике између култура изворног и циљног текста, представљају средство које читаоцу помаже у интерпретацији елемената текстуалног простора превода (нпр. Landers 2001: 93–94; Royatos 2008: 96–99), а на другој страни, барем неки аутори сматрају их признањем неуспеха (нпр. Henry 2000). Без обзира на њихов противречан карактер, преводилачке фусноте су прилично уобичајени паратекстуални елементи у преводима, који читаоцима помажу у рецепцији циљног текста и са којима се разоткривају конвенције, концепти и очекивања друштва у вези са преводом (Tahir Gürçağlar 2011: 113), и управо зато заслужују истраживачку пажњу. Циљ овог рада јесте да се упозори на улогу преводилачких фуснота у српским преводима проза словеначког писца Цирила Космача, са посебним освртом на преношење културно релевантних информација.

¹ robert.groselj@ff.uni-lj.si.

2. Методологија и корпус

Рад се бави анализом конкретне преводилачке технике – преводилачке фусноте – у одабраним преводима проза Цирила Космача на српски језик, и то са квантитативног и квалитативног аспекта. Први део рада садржи теоријски опис фуснота (као преводилачке технике са посебним функцијама и статусом у контексту превођења) и основне информације о Цирилу Космачу, његовом књижевном раду и српским преводима његових проза (упор. и корпус који представљају изабрани преводи под насловом *Цирил Космач, Прозе*). У другом делу се налази квантитативна и квалитативна анализа фуснота – наводи се њихов укупан број и број у појединим преводима, делимично формалне карактеристике, а у првом реду приказане су њихова садржинска класификација и, нарочито, њихова улога у односу на основни текст и друштвено-културни контекст.

2.1. Преводилачке фусноте

Преводилачке фусноте су наводно први, мотивисани занимањем за културни трансфер, дефинисали теоретичари који се баве превођењем *Библије* (нпр. Ј. Најда). Овом, по њиховом мишљењу, адаптацијском техником у преводу се укидају (или барем смањују) језичке и културне разлике (у вези са обичајима, географским и заједничким именима итд.) и нуде информације о културно-историјској позадини оригинала (Nida 1964: 238–239; Molina & Hurtado Albir 2002: 501–503). По П. Њумарку, у фуснотама се посредују (културне, техничке, језичке итд.) информације, потребне читаоцима превода (као помоћно средство за разумевање елемената текстуалног простора превода интерпретира их Ф. Појатос, упор. Royatos 2008: 96–99). Њумарк је склон фуснотама кад информације из различитих разлога није могуће укључити у текст, али упозорава на њихову разумну употребу (то вреди и за њихову формално-техничку реализацију; Newmark 2000: 148–150). Као тип додавања (амплификације) описују их Ј. Молина и А. Хуртадо Албир (Molina & Hurtado Albir 2002: 510), а Д. Берген преводилачке фусноте, као текст који није део природног тока текста и којим се у преводу повећава видљивост преводиоца, сврстава у прагматичне локалне стратегије (Bergen 2006: 124).

Преводилачким фуснотама посвећене су и специјалне транслатолошке студије. Ж. Анри (Henry 2000) у полемичкој студији о фуснотама у француском преводу романа *Small World* Д. Лоџа (D. Lodge) мишљења је да преводилачке фусноте нису у складу са моралним уговором између аутора и преводиоца, представљају отклон од не-видљивости преводиоца, а понекад наговештавају његову несналажљивост, па чак и незнање – могу бити, дакле, и признање пораза. Џ. Варни (Varney 2008) у раду о преводилачким фуснотама у италијанским преводима англо-америчке књижевности од 1945. до 2005. године утврђује, на основу једног примера у преводу романа *Lady Chatterley's Lover* Д. Х. Лоренса (D. H. Lawrence), да фуснота може неутралисати кршење социјалних и политичких табуа у оригиналу. Џ. Миао и

А. Салем (Miao & Salem 2010) такозваном текстометричком методом анализирају фусноте у кинеском преводу романа *Jean-Christophe* Р. Ролана (R. Rolland); помоћу квалитативног приступа, одређене су и њихове садржинске димензије. Преводац Фу Леј (Fu Lei) у фусноте укључује велик број информација не само о местима, личностима, обичајима, уметности, историји, већ и о преводачким техникама, језику оригинала, па и своје примедбе. Миао и Салем закључују да су преводачке фусноте средство за обезбеђивање линеарности садржаја оригинала, које одговара преводачевој улози у друштвеном контексту (одговорност), док њихову „видљивост“ (на маргини текста) релативизују.

2.2. О Цирилу Космачу, његовом књижевном раду и преводима на српски језик

Цирил Космач, рођен 1910. године у близини града Толмина у северозападној Словенији (умро је 1980. године у Љубљани), представља – поред нпр. Прежихова Воранца, Антона Инголича, Мишка Крањца и Тонета Селишкара – једног од најважнијих словеначких социјалних реалиста, који у периоду после Другог светског рата предводи послератни модернизам. Овај веома осетљив и контемплативан аутор познат је пре свега по својим краћим прозама, али и краћим лирским романима.

У својим првим књижевним делима пре Другог светског рата (упор. збирку новела *Срећа и хлеб*. слов. *Sreča in kruh*, 1946), Космач описује тежак живот у родном региону, доживљено представља народну и социјалну борбу (често ексцентричних) сународника. После рата, његови протагонисти постају обични људи које карактеризује виша моралност, чак и јунаштво. Због дубљих контемплативних пасажа, медитација о уметничко-књижевној креативности, као на пример у краћим романима *Пролећни дан* (*Pomladni dan*, 1950) и *Балада о труби и облаку* (*Balada o trobenti in oblaku*, 1956–1957); његов послератни реализам сматра се поетским, понекад и модернистичким (упор. Grošelj 2014: 10–11).

Према подацима Библиотеке Цирила Космача у Толмину (<http://www.kcktolmin.si/ciril-kosmac>), до 1989. године Космачева дела била су преведена на најмање 23 језика.

Више Космачевих проза преведено је и на српски језик, упор. преводе, објављене као самосталне књиге: *На својој земљи* (1949; прев. Т. Потокар); *Срећа и хлеб* (1951; прев. У. Џонић и Ђ. Радовић); *Пролећни дан* (1959, 1968, 1981; прев. Р. Његуш); *Новеле* (1960; прев. Ј. Хрваћанин и други) и *Прозе* (1981).¹

Издање *Цирил Космач Прозе* обухвата четири превода Космачевих проза, који чине корпус анализе: новеле *Срећа* (*Sreča*; прев. Ђ. Радовић) и *Смрт безазленог дива* (*Smrt nedolžnega velikana*; прев. Д. Пилковић-Максимовић), краћи романи *Балада о труби и облаку* (*Balada o trobenti in oblaku*; прев. М. Живанчевић) и

¹ Детаљније информације (до 1980) наводи Добровољц (1981: 490–491).

Пролећни дан (*Pomladni dan*; прев. Р. Његуш). Преводе прате студија *Приповедачка проза Цирила Космача* Х. Глушич и *Био-библиографски подаци* Ф. Доброволца.²

3. Анализа преводилачких фуснота

У изабраним преводима Космачевих проза налази се 67 преводилачких фуснота – највише у романима *Пролећни дан* (37) и *Балада о труби и облаку* (26), док је њихов број у новелама *Срећа* и *Смрт безазленог дива* минималан (по 2).

3.1. Класификација преводилачких фуснота

Преводилачке фусноте у Космачевим преводима могу се сврстати у четири категорије – језичко знање (51), уметност/књижевност (9; условно још 3), вануметничка стварност (6; делимично још 1) и стил (1); надкатегоријама могли бисмо сматрати језичке и нејезичке фусноте (последње три), уз свесност да међу њима долази до преплитања.

Табела 1: *Класификација преводилачких фуснота у српским преводима изабраних проза Цирила Космача*

	<i>Срећа</i>	<i>Пролећни дан</i>	<i>Смрт безазленог дива</i>	<i>Балада о труби и облаку</i>
језичко знање		25		26
уметност		9 (3)		
вануметничка с.	2	3 (1)	1	
стил			1	
укупно	2	37	2	26

3.2. Језичко знање

Највише преводилачких фуснота односи се на језичко знање. Фусноте овог типа – налазе се у преводима *Пролећни дан* (26) и *Балада о труби и облаку* (25) – обухватају преводе (објашњења) различито дугих инојезичних изјава, а у *Балади* их прати и експлицитна информација о језику.

Фусноте у *Пролећном дану* могу се систематизовати на основу језичког кода, употребљеног у изјавама, упор. италијански (10), немачки (10), латински (1) и енглески језик (1)³. Инојезичке изјаве, које се у роману појављују на различитим местима и у разноликим функцијама, у преводу су сачуване, што вреди и за њихову

² Скраћенице наслова анализираних Космачевих дела и превода наводе се у изворима.

³ У језичке фусноте могу се сврстати и три превода цитата (без помена њиховог извора или аутора), два на немачком (Гете) и један на словеначком, упор. 3.3.

изворну контекстуализацију. *Италијански језик* употребљава протагонист (и приповедач) романа кад се као младић први пут обрије и истисне бубуљице (упор. *Sono frutti di stagione – То су плодови лета*; КП: 159; КР: 119); у разговору са приповедачевим дедом стражмештар Тестен имитира Италијане после њиховог пораза на Сошком фронту (*Mamma mia! Mamma mia! – Мајко моја! Мајко моја!*; КП: 203; КР: 171); италијански је и матерњи језик Ђина, италијанског војника у Првом рату, који се заљубио у приповедачеву суседу Божену (в. 1; КП: 246–250; КР: 222–226).

(1) Сате и сате је седео на пању, пушио цигарету за цигаретом, устајао, ширио руке и звао: „Божена! Tesoro! Amore mio! ...”³²

³² Божена! Злато (Благо)! Љубави моја! ... (КП: 247)

Немачки језик је присутан у изјавама стражмештра Тестена (поједини жаргонизми типа *politisch verdächtig, politisch unverlässlich – политички сумњив, политички непоуздан*; КП: 205–206; КР: 173–174), у разговору између Тестена, жандарма Урбање и лекара у приповедачевој родној кући за Првог светског рата (в. 2; упор. КР: 175) и у причи протагонистовог ујка Томажа после Другог рата о Тестеновој тужној судбини (КП: 238; КР: 213). На немачком је и одлучан одговор мајке чешког кадета (са њим је протагонистова суседа Јустина имала кћер Божену) кад јој забране да испрати сина на последњи пут (упор. *Nein! Nein! Nein! – He! He! He!*; КП: 227; КР: 200).

(2) Жандарми су се исправили и стражмештар је рапортирао званичним, одсечним гласом:

– Melde gehorsamst, Herr Hauptmann, Wachtmeister Dominik Testen und Gendarme Martin Urbanja!²³

²³ Покорно јављам, господине капетане, стражмештар Доминик Тестен и жандарм Мартин Урбања! (КП: 206)

Протагонист реагује кратким *енглеским* позивом (*Hear! Hear! – Чујмо! Чујмо!*; КП: 80; КР: 27) кад после Другог рата на свечаној вечери за официре чује како британски генерал декламује баладу *The Charge of the Light Brigade* викторијанског песника А. Тенисона, а *латинске* глаголске облике (*amo, amas, amat – волим, волиш, воли*; КП: 224; КР: 196), које је учио за испите у гимназији, угледа – такође после рата – на таваници своје собе.

Фусноте у *Балади о труби и облаку* укључују објашњења изјава на италијанском (14; једна фуснота се делимично односи на латински), немачком (10; у једној фусноти ознака понемчено), латинском (1) и француском језику (1). Све изјаве (са изузетком француске) се налазе у четвртом поглављу *Баладе* (КБ: 402–420; КВ: 84–103). Зими 1943. године се код Темникарових (Темникар је један од централних ликова романа) збива драматичан догађај – окупатори читава Темникарову породицу убију и кућу спале. Током страшног догађаја долази до напетог разговора између

италијанског и немачког официра (немачке смрти), локалног издајника Заплатара (Проклете стрехе) и Темникарове супруге (на крају јој Заплатер одсече главу). На *немачком језику* разговарају Заплатер и немачки официр (в. 3); у већини примера Заплатеров лош немачки и понемчено ословљавање Заплатера транслитерирани су и тако „графемски уклопљени“ у основни текст (в. 4).

(3) – Заплатару, дела! Спремна сам, – рече Темникарица, усправи се и затвори очи.

– Was?¹⁷ – просикта немачка смрт и упре поглед у Темникарицу. Затим чланком кошчатог кажипрста куцну Проклету стреху по челу и искези се: Nicht die Alte! Die Uhr!¹⁸

¹⁷ Шта? (нем.)

¹⁸ Не старицу! Сат! (нем.; КБ: 411–412)

(4) – Саплатер! – опет се огласи немачка смрт.

– Јаволхерштурмфирер! – нагло се окрену Проклета стреха и затим промукло јави: – Никс бандитен, хер штурмфирер!⁴

⁴ Nichts Banditen, Herr Sturmführer (немачки): Нема бандита, господине поручниче (КБ: 402–403).

Италијански језик у међусобном разговору користе италијански и немачки официр; немачки официр током дијалога употреби и две латинске фразе (в. 5).

(5) – Lapidare! Lapidare!²³ – понављао је италијански ађутант, зграбио грудву прљавог снега и покретом показао да би Темникарицу требало каменотвати.

– Lapidare? – свисока се намршти немачка смрт. – Justitia romana!²⁴ – презриво одмахну. Затим тешко положи руку у рукавици на држаљу секире е тврдо одсече: – Justitia germanica: decapitare!²⁵

²³ Каменовати! Каменовати! (итал.)

²⁴ По римском праву (лат.)

²⁵ По германском праву: одрубити главу (лат. и итал.; КБ: 418)

На почетку другог поглавља Петер Мајцен, главни лик у *Балади*, почиње да пише причу о јуначком Темникару и свог протагониста симболички изазове на двобој. Француски позив (в. 6; упор. КБ: 39) подсећа на Растиняково обраћање Паризу с краја Балзаковог романа *Чича Горио*, упор. „А nous deux maintenant!“ (Balzac 1910: 343). Космачева „варијанта“ Растиняковог обраћања присутна је нпр. у неким доцнијим француским романима (упор. Grošelj 2014: 12).

(6) Отворио ју је полако и скоро свечано, а онда је у својој детињастој раздраганости дозвоа Темникара на француском – а дозвоа га је некако с висине, као да га позива на бој: „Et maintenant, Temnikar, à nous deux!“¹

¹ А сада, Темникару, нас двојица! (франц.; КБ: 361)

Преводиоци Р. Његуш и М. Живанчевић одлучили су да у преводу очувају језичку разноликост оригинала и да следе Космачев стилски израз, његову говорну карактеризацију ликова (не само у смислу инхерентног или наученог језичког кода, већ и у смислу опонашања других особа, интертекстуалног алудирања, иронизовања животних искустава итд.), што укључује и друштвено-историјску контекстуализацију, док преводачке фусноте омогућују непосредно премошћавање језичких баријера (у фуснотама у *Балади* налазе се и подаци о језику).

3.3. Уметност

У фуснотама „уметничког“ типа, које се могу наћи само у роману *Пролећни дан* (9, условно 12), објашњавају се цитирани одломци из различитих књижевних дела – двапут одломци из поезија *Дума* (*Duma*) словеначког песника О. Жупанчича (в. 7) и *Вече после празника* (*La sera del dì di festa*) италијанског романтичара Ђ. Леопардија, а једанпут фрагменти из Тенисонове баладе *The Charge of the Light Brigade*, из Овидијевог латинског епа *Метаморфозе*, Дантеове *Божанствене комедије* (*La Divina Commedia*) и ироничне војничке песме *Генерал Кадорна* (*El general Cadorna*) у италијанском тршћанском наречју (в. 8). Скоро сви цитати се преносе у оригиналу, док је одломак словеначке народне песме *Устај, устај, Јерице* (*Vstani, vstani, Jerica*) преведен на српски језик.

У фуснотама се наводи српски превод оригиналног цитата у основном тексту (код *Устај* словеначки оригинал), помињу се извор (код Тенисона са оригиналним насловом; код Овидија наслов није споменут) и његов аутор, док је преводац цитата наведен само трипут – двапут Д. Максимовић као преводитељка Жупанчичеве *Думе*, једанпут М. Комбол као преводац Дантеове *Комедије*. Две ознаке „прим. прев.“ (уз *Устај* и *Метаморфозе*), напомена „у слободном преводу“ (*Генерал Кадорна*) и друге фусноте без примедби наговештавају да је све остале фрагменте превела Р. Његуш.

(7) Ускоро ме узнело тако високо да сам са присним заносом младића, што се крије у мени, почео истиха да рецитujem:

“*O rodni dom, o hiše očetove streha ti!*
Siromaku si grad in popotniku v dalji uteha ti,
Golob izpod tujega neba trepeče nazaj,
hrepenenje mu je pokazalo i pot i kraj ...”¹

¹ „О, доме родни, о, куће очинске стрехо! / Граде сиромаша, у туђини утехо путнику: / голубу што под туђим небом за повратком жуди, / чежња је показала пут у родни крај ...“ (О. Жупанчич: *Дума*, прев. Д. Максимовић; КП: 64–65).

(8) Радио је невероватно брзо, скоро играјући, а уз то је без престанка певао, час тише час гласније:

„*El general Cadorna*
el ga scritto a la Regina:
Se te la vol veder Trieste,

*te la mando in cartolina ...*¹⁶

¹⁶ Војничка песма у тршћанском италијанском наречју. У слободном преводу:

Генерал Кадорна писао је краљици: Ако хоћеш да видиш Трст, послаћу ти га на разгледници.

Луиђи Кадорна био је у Првом светском рату заповедник италијанске војске од 1915–1917 (КП: 196).

У категорију књижевних фуснота условно – не помињу се наине ни извор цитата ни његов аутор – спадају преводи одломака Гетеове песме *Само ко чежњу познаје* (*Nur wer die Sehnsucht kennt*; в. 9) и словеначке родољубиве песме *Словене, изађи на светло* (*Slovan, na dan*) Ј. Аљажа.

(9) – Штејнер. Есесовац. Онај што је знао пола Гетеа напамет – зарезао је пријатељ и осмехнуо се отровним презиром. – Лирска душа. *Nur wer die Sehnsucht kennt ...*⁶

(...) У сумрак је чукао у својој канцеларији и стално вртео само Сибелијусов *Valse triste*. Лирска душа. *Nur wer die Sehnsucht, kennt, weiss, was ich leide! ...*⁷

^{6 и 7} Само ко чежњу познаје, зна моје патње ... (КП: 82)

Улога цитата у роману је прилично динамична – Космач њиховом помоћу приказује збивање у родној кући током Првог светског рата (*Генерал Кадорна*; упор. КП: 163–164), присећа се гимназијских дана и испита (Леопарди, Овидије, Данте; КП: 92, 115, 121; КП: 40, 68, 75), у сећање му улази мајка на самртној постељи и отац који јој још последњи пут запева омиљену родољубну песму (*Словене, изађи на светло*; КП: 132; КП: 87), сети се мале суседе Кадетке и како је буди певајући *Устај, устај, Јерице* (КП: 88; КП: 35). Жупаничеву *Думу* си протагонист романа истиха рецитује после срећног повратка кући након Другог рата и кад схвати, дубоко потресен, како је рат све уништио, колико људи растерао по свету (КП: 64–65; КП: 9–10), док одломак из Тенисонове баладе прати протагонистово размишљање о малим људима који су кренули у борбу (КП: 77–78; КП: 24). Гетеове стихове је волео да рецитује – по речима протагонистовог пријатеља – есесовац, „лирска душа“, који је протагонисту у логору убио оца (упор. КП: 29).

Цитати из Космачевог романа (укључујући и већину стихова на словеначком), са пре свега аутореференцијалном функцијом, у преводу су сачувани, што можемо разумети као резултат стратегије која уважава језичку, стилску и садржајну слојевитост оригинала (упор. појам документарног превода; Fawcett 1997: 114). Преводитељки Р. Његуш фусноте, дакле, служе као „језички мост“ и енциклопедијски простор у којем читаоца информише (иако донекле недоследно) о извору из којег цитат потиче, о његовом аутору и, евентуално, о аутору превода цитата.

3.4. Вануметничка стварност

Вануметничке фусноте, које укључују релативно кратке дефиниције појмова у вези са вануметничком (тј. историјском, географском, друштвеном и приватном) стварношћу, присутне су у новелама *Срећа* (2), *Смрт безазленог дива* (1) и роману *Пролећни дан* (3, делимично још једна). Ознака „прим. прев.“ прати само тумачења у новелама.

На свакодневни живот се односе појмови *бајта* (в. 10; упор. KСr: 7), *декан* (упор. Свештенички чин, најстарији свештеник у парохији; KСр: 48; KСr: 10) и *дрвалник* (упор. Удубљење у сељачкој зиданој пећи за остављање дрва; КП: 210; КР: 179). Од политичко-географских појмова у фуснотама објашњени су етници *Лахи*, одн. *Лак* (упор. Лак, погрдно име код Словенаца за Италијане; КП: 75; КР: 21), *Фурлан* (упор. Припадник фуланске народности која живи у Фурланији, у поречју Таљамента и доње Соче, између Карнијских Алпа и Јадранског мора. Главни град Видем /Удине/. Са Словенцима увек у добрим односима; КП: 110; КР: 61) и топоним *Крн* (в. 11; упор. KSm: 110). А фусноту, у којој се наводе, између осталог, и информације о *генералу Кадорни* (в. 8; упор. КР: 163), можемо сматрати делимично историјском. Сви изрази у српским преводима транслитерирани су, упор. на словеначком *bajta*, *dekan*, *drvalnik*, *Lah*, *Furlan*, *Krn*, док је *Luigi Cadorna* и фонолошки адаптиран.

(10) Стрежекова бајта¹ налазила се насред села и била је најчистија кућа у парохији.

¹ Колиба, кровињара, учерица; бајтар – сељак сиромас. (Прим. прев.; KСр: 45).

(11) Тамо у даљини непомично је стајао сиви, плећати Крн.¹

¹ Планина у Словенији. (Прим. прев.; KSm: 282).

Вредност фуснота у наведеним примерима је пре свега информативно-енциклопедијска будући да служе разумевању (интерпретацији) појединих појмова. Истовремено се поставља питање да ли су сви очувани изрази (са фуснотама) од битног значаја за друштвено-културну контекстуализацију превода. Барем неки од њих, наиме, имају изразитију „етнолошку“ вредност и снажнију (можда чак и редувантну) документарну улогу – преводиоци би уместо њих могли употребити синонимне изразе, иако са редукованим колоритом, упор. *дрвалник* – *клуба поред пећи*, *бајта* – *кућа*, *Лак* – *Италијан* (у словеначком је само *drvalnik* дијалектизам). Без паратекста, додајући нпр. атрибутив *планина* уместо прилично баналне фусноте, могао би се превести *Крн*.

3.5. Стил

У преводу *Смрт безазленог дива* преводитељка Дора Пилковић-Максимовић у једној фусноти коментарише стилски елемент из оригинала. Кад Лужниковицу, мајку духовно погођеног протагониста Мате, питају да ли младић расте, она одговара: *Zakaj ne bi rasel? Saj je v Luži. Mokrote ti ne manjka!* (КСм: 123) – дословни превод: *Зашто не би растао? Па налази се у Лужи. Влаге му не фали*. Мајчина изјава укључује игру речима *biti v Luži* – *бити у Лужи* (упор. однос између топонима *Luža* и хомонимне заједничке именице *luža* ‘бара’), која се односи на погодне услове за Матову раст. Преводитељка је сачувала дословно значење изворне фразе, а у фусноти објаснила стилску фигуру која је у преводу изостала (в. 12).

(12) „Што да не расте? Живи у Лужи.² Влаге колико хоћеш.“

² Игра речи: у бари. (Прим. прев.; КСм: 293)

Превод је у овом сегменту веран оригиналу само на површинском нивоу, док каламбур – због неслагања словеначких и српских изразних средстава – није био сачуван. Упор. критички коментар Ж. Анри (Henry 2000: 239) у вези са сличним преводилачким решењима.

4. Закључак

У изабраним српским преводима проза словеначког књижевника Цирила Космача преводиоци су од преводилачких техника повремено користили и фусноте. 67 преводилачких фуснота – у краћим романима *Пролећни дан* и *Балада о труби и облаку* их има 37, односно 26, а у новелама *Срећа* и *Смрт безазленог дива* само 2 – може се сврстати у четири групе: највећи број фуснота (51) односи се на инојезичне изјаве, мањи на књижевне цитате (9, условно још 3), вануметничку стварност (6, делимично још 1) и стил (1).

Језичке фусноте у преводима краћих романа *Пролећни дан* (26) и *Балада о труби и облаку* (25) укључују преводе инојезичних изјава (највише на италијанском и немачком, мање на латинском, енглеском, француском и словеначком), у *Балади* и експлицитну информацију о језику изјаве. *Уметничке фусноте*, које се односе на цитате из књижевних дела (већином инојезичне – словеначке, италијанске, немачке, енглеске и латинске), појављују се искључиво у *Пролећном дану*. Српски превод цитата у фусноти обично прате информација о изворном делу и његовом аутору, ређе (трипут) информација о преводиоцу цитата (упор. још двапут ознаку „прим. прев.“ и једанпут напомену „у слободном преводу“). Фусноте о елементима *вануметничке стварности* (упор. *бајта*, *декан*, *дрвалник*; *Фурлан*, *Лак*, *Крн*; *Луиђи Кадорна*) употребљене су у новелама *Срећа* (2), *Смрт безазленог дива* (1) и у роману *Пролећни дан* (3, делимично још 1); уз паратекстуална објашњења у новелама налази се и ознака „прим. прев.“. *Стилска фуснота* (са ознаком „прим. прев.“) у *Смрти безазленог дива* представља игру речима (каламбур, упор. *biti v Luži* – *живети у*

Лужи/бари), коју преводитељка није сачувала – у преводу је остало, наиме, само дословно значење. Са формалног (и суштинског – у смислу присутних информација) гледишта фусноте су само делимично усклађене, и то на нивоу макротекста (упор. језичке и „вануметничке“ фусноте у различитим преводима) и у појединим текстовима (пре свега у роману *Пролећни дан*), што се може тумачити као недоследност.

Анализиране фусноте нису разноврсне само по свом садржају, већ и по функцији – у примеру инојезичких изјава и цитата можемо их сматрати у првом реду „језичким мостом“ који преводом текстуалног фрагмента омогућује његово језичко разумевање, а истовремено имају и информативно-енциклопедијску улогу јер наводе (мада недоследно) информације о језику, извору цитата, његовом аутору и преводиоцу. „Вануметничке“ фусноте имају, као помагало за разумевање појединих друштвено-културних појмова, првенствено информативну вредност. Другачија – могли бисмо рећи проблемска – је стилска фуснота која у преводу објашњава нереализовано стилско средство из оригинала.

Ако изоставимо последњу фусноту коју можемо тумачити као знак несагласности оригинала и превода (и коју бисмо евентуално могли сматрати преводиоцевим признањем пораза), можемо барем фусноте у прве три групе разумети као преводилачку технику која помаже у очувању језичког, стилског и друштвено-културног садржаја оригинала – и инојезичне изјаве и цитати, наиме, представљају средство контекстуализације књижевног дела и карактеризације књижевних ликова (не само са гледишта језичког идентитета, већ и образовања, културе, понашања итд.). Упркос томе, верност превода оригиналу могла би се постићи – барем у неким случајевима – без паратекста (упор. синонине транслитерираних израза са већом документарном вредношћу типа *бајта – кућа, дрвалник – клупа поред пећи, Лах – Италијан*, могућност употребе атрибутива *планина* уместо фусноте уз топоним *Крн*), али ту већ залазимо у домен (незахвалног) евалуативног приступа у интерпретацији употребе преводилачких стратегија и техника – као бољих или лошијих, прикладнијих или мање прикладних, потребних или излишних.

ИЗВОРИ

- КБ = Космач, Ц. (1981а). Балада о труби и облаку. Прев. М. Живанчевић. У М. Ранков (ур.), *Цирил Космач Прозе* (с. 329–484). Нови Сад: Матица српска.
- КП = Космач, Ц. (1981б). Пролећни дан. Прев. Р. Његуш. У М. Ранков (ур.), *Цирил Космач Прозе* (с. 61–271). Нови Сад: Матица српска.
- КСм = Космач, Ц. (1981в). Смрт безазленог дива. Прев. Д. Пилковић-Максимовић. У М. Ранков (ур.), *Цирил Космач Прозе* (с. 273–327). Нови Сад: Матица српска.
- КСр = Космач, Ц. (1981г). Срећа. Прев. Ђ. Радовић. У М. Ранков (ур.), *Цирил Космач Прозе* (с. 41–59). Нови Сад: Матица српска.

- KB = Kosmač, C. (1964). *Balada o trobenti in oblaku*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- KP = Kosmač, C. (1977a). *Pomladni dan*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KSm = Kosmač, C. (1977b). Smrt nedolžnega velikana. U F. Bohanec (ur.), *Ciril Kosmač Izbrano delo I* (s. 101–165). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KSr = Kosmač, C. (1977c). Sreča. U F. Bohanec (ur.), *Ciril Kosmač Izbrano delo I* (s. 5–35). Ljubljana: Mladinska knjiga.

ЛИТЕРАТУРА

- Добровольц, Ф. (1981). Био-библиографски подаци. У М. Ранков (ур.), *Цирил Космач Прозе* (485–491). Нови Сад: Матица српска.
- Balzac, H. (1910). *Le père Goriot*. Paris: Calmann Lévy.
- Bergen, D. (2006). Translation strategies and the student of translation. In J. Tammola (Ed.), *Kieli ja kulttuuri kääntäjän työvälineinä* (pp. 109–126). Turku: University of Turku.
- Fawcett, P. (1997). *Translation and language*. Manchester: St. Jerome.
- Grošelj, R. (2014). Multilingualism in literary translation: the case of The ballad of the trumpet and the cloud by Ciril Kosmač. In T. Mikolič Južnič, K. Koskinen, N. Kocijančič Pokorn (Eds.), *New Horizons in Translation Research and Education 2* (pp. 7–26). Joensuu: University of Eastern Finland.
- Henry, J. (2000). De l'érudition à l'échec: la note du traducteur. *Meta*, 45/2, 228–240.
- Landers, C.E. (2001). *Literary translation*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Miao, J., & Salem, A. (2010). The specificity of translator's notes: lexicometrical analysis of the notes in Fu Lei's translation of Jean Christophe by Romain Rolland. In R. Xiao (Ed.), *Using Corpora in Contrastive and Translation Studies* (pp. 79–108). New Castle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Molina, L., & Hurtado Albir, A. (2002). Translation Techniques Revisited: A Dynamic and Functionalist Approach. *Meta*, 47/4, 498–512.
- Newmark, P. (2000). *Učbenik prevajanja*. Ljubljana: Krtina.
- Nida, E.A. (1964). *Toward a science of translating*. Leiden: E.J. Brill.
- Poyatos, F. (2008). *Textual translation and live translation*. Amsterdam: John Benjamins.
- Tahir Gürçağlar, Ş. (2011). Paratexts. In Y. Gambier, L. van Doorslaer (Eds.), *Handbook of translation studies 2* (pp. 113–116). Amsterdam: John Benjamins.
- Varney, J. (2008). Taboo and the translator: A survey of translators' notes in Italian translations of Anglo-American fiction, 1945–2005. In A. Pym, A. Perekrstenko, *Translation research projects 1* (pp. 47–57). Tarragona: Intercultural Studies Group.

INTERKULTURALNI DIJALOG U PREVODIMA ROMANA PETERA NADAŠA⁴

The study deals with the Serbian, Croatian, Bosnian and German translations of Péter Nádas's work *Egy családregény vége* [The End of a Family Story], as well as with the accessibility of the target language cultures. In terms of translatability especially emerge the Hungarian historical aspects (the turn of the 20th century, the fifty years, show trials and reports of the 1950s, the Central European horizons). The Nádas monograph of Péter Balassa emphasizes the discourse of denial and escape, as well as the significance of the net of motif and symbol, the current analysis of the translations concentrates on a few outstanding transfer operations. The aim of the research is accentuation of the cultural distances and encounters, revealing the specific strategies of certain literary translations. The comparative examination of translations provides further interpretational opportunities, at the same time deals with the problem of timeliness and theoretical dilemmas related to actual translations.

Key words: transfer operations, cultural dimensions, historical situation, Péter Nádas

Peter Nadaš svoj roman pod naslovom *Egy családregény vége* (*Kraj jedne porodične priče*), koji uticaj kulta ličnosti i montiranih procesa na život jedne porodice oslikava kroz prizmu nevinog deteta, napisao je između 1969. i 1973. godine, ali je zbog cenzure ovo delo objavljeno tek 1977, i do 2015. doživelo je osam izdanja. Dve godine nakon prvog objavljivanja na mađarskom jeziku, 1979. knjiga je prevedena na nemački i švedski, zatim se 1980. ponovo prevodi na švedski, a 1993. je ponovljen prevod i na nemački. Od tada se roman može čitati na poljskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom, italijanskom, holandskom, danskom, estonskom, letonskom, francuskom, engleskom, slovačkom, slovenačkom, španskom, finskom, rumunskom i ruskom jeziku. Ova studija se bavi analizom prevođa pomenutog dela na četiri jezika, i to na nemački, srpski, hrvatski i bosanski.

¹ horvathfuto@ff.uns.ac.rs

² andrice@ff.uns.ac.rs

³ hozsaeva@ff.uns.ac.rs

⁴ Studija je nastala u okviru projekta broj 178017 Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Bogat spisateljski opus Petera Nadaša pruža brojne mogućnosti za istraživanje njegovih prevoda, iako su romani pod naslovom *Emlékiratok könyve* (Knjiga memoara) i *Párhuzamos történetek* (Paralelne priče) vremenski bliži našem dobu, tematika, ideologija, društveni i kulturni konteksti su od izuzetnog značaja posmatrajući sa aspekta prevedenih tekstova. U nemačkom prevodu Hildegard Groš iz 1999. godine, pod naslovom *Ende eines Familienromans*, posebno dolazi do izražaja vremenska distanca, u jezičke postupke su utkani elementi potrošačkog društva, dok se ideološko nasleđe NR Nemačke, politička retorika na izvanredan način ostvaruje u romanu koji priziva Rakošijevu doba u Mađarskoj. Za potrebe ove analize bilo je neophodno istražiti novinarske vesti, arhivsku građu iz tog perioda, zapaziti jezičke konstrukcije koje su se tada koristile. Prevodi na srpski, hrvatski i bosanski jezik su takođe značajni. Socijalistička federativna republika Jugoslavija je propagirala srpskohrvatski jezik, te je zbog toga interesantno uporediti srpske i hrvatske prevode, koji su nastali nakon raspada zemlje, tačnije u kojoj meri se pomenuti zajednički jezik tendenciozno razvijao u različitim pravcima.

Srpski, hrvatski i bosanski prevodi, koji su nastali na teritorijama naslednicama bivše Jugoslavije, vezuju se za posebne jezike. Najpre je 1987. godine, iz pera Stevana Martinovića, nastao prevod pod naslovom *Kraj jednog porodičnog romana* u izdanju sarajevske izdavačke kuće *Veselin Masleša* na varijanti srpskohrvatskog jezika, koji je kasnije proglašen bosanskim. Pogovor je uz knjigu napisala Beata Tomka. Zatim je skoro deceniju i po kasnije usledilo srpsko izdanje pod naslovom *Kraj jedne porodične priče* u izdanju beogradske *Lagune*, u prevodu Marije Ignjatović Tot. Korice knjige deklarišu roman kao delo jednog od najznačajnijih savremenih pisaca Evrope, dobitnika nagrade *Franca Kafke*. I na kraju, najnovije je hrvatsko izdanje pod naslovom *Kraj jednog obiteljskog romana*, objavilo ga je 2012. godine *Hrvatsko filološko društvo* u Zagrebu u okviru biblioteke *Na tragu klasika*. Prevod je potpisala Kristina Peternai Andrić. Upoređujući naslove možemo zaključiti da srpski prevod naglašava da se radi o porodičnoj priči, a druge dve ostaju kod žanrovskog parateksta shodno onom u originalu.

Pošto srpski, hrvatski i bosanski danas egzistiraju kao posebni jezici i mi ćemo govoriti o prevodima na tri različita jezika. Pomenuti jezici se prvenstveno razlikuju na nivou leksike, gramatički slojevi su manje-više isti. Osim jezika, kod govornika pomenuta tri naroda razlikuje se i kultura i vera. Dok su većina Hrvata po veroispovesti katolici i dugo su bili pod patronatom Austrougarske monarhije, Srbi su pravoslavci, a većina Bosanaca muslimani, i tu se najviše oseća petovekovni uticaj turske vlasti. U našoj komparativnoj analizi ćemo se, sa jedne strane, koncentrisati na pitanje u kojoj meri pomenute različitosti dolaze do izražaja u tri južnoslovenska prevoda i da li su prevodilački postupci koji su primenjeni u bosanskom prevodu uticali na tekstove čiji su ciljni jezici srpski i hrvatski.

Motivisanost vlastitih imenica – susret kultura

Jedan od glavnih izazova koji se javlja prilikom prevođenja dela Petera Nadaša jeste pronalaženje odgovarajućih rešenja za pregršt različitih imena u ciljnom jeziku (Balassa 1997: 104). Ključ romana leži u prezimenu, odnosno u bezimenosti/anonimnosti pripovedača, jer se tek u zaključku ispostavlja da je ime dečaka *Simon Péter* (u nemačkom prevodu: *Péter Simon*, u hrvatskom: *Petar Šimun*, u srpskom: *Petar Simon*, a u bosanskom: *Peter Simon*) koji je u romanu „pripovedački medijum” (Balassa 1997: 110), i „nije slučajno da ime replicira sa izabranim-poricajućim-osnivačkim apostolom” (Balassa 1985: 223). Prezime *Merenji* (Merényi) može se tumačiti kao poznato ime u mađarskoj književnosti, kao odraz, preformulacija tog književnog imena, to je međutim samo mađarskim čitaocima, koji ime vezuju za junaka Otlikovog romana, dok se za čitaoce prevoda ta intertekstualna konotacija gubi. Isto važi i za ime Čider (Csider), pošto čitaocima prevoda ona ne znači ništa, dok ga mađarski čitaoci povezuju sa tekstom Fal (Zid). Nemački čitaoci, međutim, u delu romana gde se govori o svedočenju na salašu, u nazivu salaša (Buchel-tanya) mogu prepoznati uticaj iz *Doktora Fausta* Tomasa Mana (Balassa 1997: 134). Kad je reč o mitološkim imenima, kojih u romanu ima puno, u nemačkom prevodu se upotrebljava odgovarajući oblik ciljnog jezika, ali mađarska imena su ostavljena u originalu, samo se ponekad menja redosled prezimena i imena: npr. *Béla Zöld* (izuzetno se na 42. strani nalazi i kao *Zöld Béla*) *Pál Suhajda*, *Tamás Kolozsvári*, *János Angyal*, *Lajos Kossuth* itd.

U pojedinim imenima se ponekad gube pomoćni znaci na samoglasnicima, npr. ime *Éva* (u tekstu se javlja i kao biblijsko ime) u nemačkom tekstu javlja se kao *Eva*, a dugo *ő* se dosledno izostavlja u vlastitim imenima *Gerő*, *Dezső*, Onkel *Ernö*. Nedoslednost se ogleda i kod imena jedne ulice, koja u ciljnom tekstu nosi naziv *Újvilágasse* (Nádas 1999: 41). Za istu ulicu (u originalu *Magyar utca*) bosanski i hrvatski prevodioci koriste atributsku konstrukciju *Mađarska ulica*, dok u srpskoj varijanti, što je vrlo neobično, *magyar* stoji kao imenica (*Ulica Mađar*). Nasuprot tome, u hrvatskoj varijanti *Újvilág utca* ostaje u originalu, u srpskom se menja redosled komponenata, zajednička imenica geografskog pojma se prevodi, a na drugoj imenici koja stoji u originalu, zanemaruju se dijakritički znaci (*Ulica Újvilag*). Bosanski prevodilac opredelio se za doslovni prevod: *Novosvetska ulica*.

Peter Nadaš je sačinio beleške uz svoj roman, sa ciljem da pomogne prevodiocima, taj spisak je objavio i Peter Balaša u svojoj monografiji o Nadašu (Balassa 1997: 150–156). Spisak od 213 stavki (geografske, etnografske, društveno-političke realije, objašnjenja vezana za religiju itd.) pomaže i mađarskim čitaocima da bolje razumeju delo, a trebalo je i da prevodioci razmotre da li čitaoci bez objašnjenja tih reči, rečenica mogu da razumeju tekst prevoda, te da u vidu fusnota preuzmu objašnjenja iz beležaka autora.

Imena, kao i ispričane priče, prizivaju aspekte viđenja, prizora, priviđenja, koji imaju snažan uticaj na čitaoce, prevođenje vizuelnih utisaka predstavlja poseban izazov za prevodioce. Prevođenje vlastitih imena je u osnovi opšte onomastičko pitanje:

Paralelno sa razvojem nauke o prevođenju teoretska i praktična pitanja prevođenja imena, uz to i prevodilački problemi vezani za imena u književnim delima su izbila u prvi plan. Rezultati toga se mogu sagledati u poslednjih deceniju i po, te se čini da su se osnove i načela u ovoj oblasti iskristalisala. Moramo često da prihvatimo da poruka originalnog dela ne može u svakom slučaju „da se presadi” u vlastita imena koja su ubačena u okruženje ciljnog jezika, odnosno da se stilističko-poetska atmosfera koja je približna originalnoj, može postići samo smenjivanjem raznih prevodilačkih rešenja (T. Somogyi 2015: 214).

U nemačkom prevodu romana, neadaptirana mađarska imena (koja su ostavljena u originalu) služe da bi se naglasio aspekt stranog u tekstu. Ako posmatramo radnju romana, aspekt stranog je prisutan kada je reč o položaju oca, kao i pri opisu tipičnog montiranog procesa u Mađarskoj iz pedesetih godina dvadesetog veka, odnosno života u dečjem zavodu iz perspektive čitaoca ciljnog jezika predočava drugačije, za njega posve stranu istorijsku okolnost, uprkos tome što je nekadašnji totalitarni režim NR Nemačke u mnogim situacijama koristio slična sredstva. Povrh toga, neadaptirana imena koja naglašavaju to strano osećanje rasprostranjena su u savremenoj prevodilačkoj praksi. Tri južnoslovenska prevoda poštuju pravopisna načela i jezičke norme ciljnih jezika. To se prvenstveno ogleda u upotrebi i načinu pisanja vlastitih imenica. Dok se u hrvatskom strana imena pišu u originalu ili na tradicionalan, adaptiran način (kao što je to slučaj u mađarskom), u bosanskom i srpskom jeziku se koristi fonetska transkripcija. Evo i primera: u originalu *Fiume*, *Prinz Eugen* ili *Frigyes* u sarajevskom prevodu *Fijuma*, *Princ Eugen*, *Frideš*, u beogradskom *Fijume*, *Princ Eugen*, *Frideš*, a u zagrebačkom *Rijeka*, *Princ Eugen* i *Frigyes*.

Problemi prevođenja imence *közért* i *pajtás* – različiti pristupi

Pojam *közért* nastao je u Mađarskoj, u sredinama gde Mađari žive kao nacionalna manjina nije se odomaćio. Reč je danas postala jedna od odrednica u Retro rečniku: „To je skraćenica za Községi Élelmiszer-kereskedési Rt.⁵, nekadašnji lanac jednog trgovačkog preduzeća. U početku su takve radnje postojale samo u Budimpešti, te je i naziv nastao tu, zatim je prerastao u opšteprihvaćen, samostalan pojam. Danas se ovako nazivaju uglavnom sve trgovine sa prehrambenom robom, prema svedočenju interneta, čak i Špar. Njih danas ima i u unutrašnjosti. Radnici u ovim radnjama se nazivaju *közértes* što potvrđuje da je reč počela da živi svoj sopstven život” (Borget 2008: 138). U nemačkom prevodu se javlja kao Konsum (Nádas 1999: 9, 65), što potencira aspekt potrošačkog društva, a ne mađarski lokalni kontekst. U južnoslovenkim varijantama su se prevodioci dovijali na razne načine, pa u bosanskom prevodu nalazimo imenicu *prodavnica*, u srpskom *samoposluga*, a u

⁵ Opštinsko prehrambeno-trgovačko akcionarsko društvo (prim. autora).

hrvatskom *trgovina*. Od pomenutih, samo srpska reč upućuje na potrošački mentalitet savremenih društava.

U nemački prevod romana nije bilo moguće prokrijumčariti ni političku ulogu koju je reč *pajtás* imala u pedesetim godinama prošlog veka u Mađarskoj (npr. čak se i Rakošiju kao pionirskom čelniku obraćalo sa pajtaš). Ova konotacija se kod čitaoca tekstova na ciljnom jeziku – pogotovo u nemačkom zbog istorijskog aspekta NR Nemačke i svetskih ratova – drugačije tumače. Reč pajtaš je postala poznata u Mađarskoj i po nazivu za foto-aparat sa kutijom od bakelita, ali i kao ime pionirskog časopisa (Burget 2008: 187). U Vojvodini takođe postoji dečiji nedeljnik koji pod naslovom *Jó Pajtás* izlazi od 1958. godine. U romanu Petera Nadaša se javlja ime *Dezső pajtás* (u nemačkom prevodu: *Kamerad Dezső*) koji na taj način naglašava moć u dečijem kazнено-popravnom zavodu iz Rakošijevog doba. Ostala tri prevoda kao ekvivalent koriste oslovljavanje sa *drug*, što predstavlja uobičajen naziv u vreme Jugoslavije.

Da li su u tekstovima na ciljnom jeziku potrebne fusnote?

Na nekim mestima u romanu Petera Nadaša, junaci progovaraju na nemačkom, ali sam autor nije nalazio za shodno da te rečenice prevede za čitaoce originalnog dela. Na isti način je postupio i prevodilac iz Sarajeva, dok su hrvatski i srpski prevodioci u fusnoti dali objašnjenje za nemačke citate u vidu napomena. U nemačkoj varijanti prevodioca Hildegard Grosche, fusnota ima specifičnu funkciju. Ona zvezdicom obeležava rečenice ili delove teksta koje doslovno preuzima iz originala, koje u mađarskom stoje na nemačkom jeziku. Nije to samo zbog prevodilačke preciznosti već se na taj način izražava činjenica prema kojoj se percepcija čitaoca na ciljnom jeziku menja time što u tekstu nije prisutno kazivanje na stranom jeziku, tačnije, da ne dolazi do izražaja strani prizvuk, strano nasleđe koje ostavlja dubok trag kako na porodicu, tako i na šire okruženje.

U srpskoj varijanti, prevodilac daje još jedno objašnjenje na dnu strane, u vezi sa geografskim nazivom Fiume; precizira da se radi o gradu koji se danas zove Rijeka. To je bitno zbog toga što se na osnovu tog podatka može odrediti period u kojem se odigrava jedna epizoda u romanu. Interesantno je napomenuti da se u hrvatskom prevodu nalazi samo današnji naziv grada, dok istorijski naziv Fiume nigde nije prisutan. Nedoslednost je došla do izražaja i kod prevoda imena jednog drugog grada: dok je srpski prevodilac na već opisan način postupio u slučaju grada Fiume, *Abaziju* (u originalu: *Abbázia*) je pominjao samo po sadašnjem nazivu, kao *Opatija*. U nemačkom prevodu uz *Abaziju* (*Abbazia*) ne stoji nikakvo objašnjenje. Hrvatski prevodilac je i u ovom slučaju upotrebio samo sadašnji naziv grada, *Opatiju*, a mogao je da se osloni na poznavanje istorije hrvatske čitalačke publike, koji bi i bez fusnote razumeli o kom primorskom gradu se radi. Jedino prevodilac iz Bosne ostaje kod imena koji se nalazi u originalu: „Priča o mom odijelu dogodila se ljeti kada se porodica spremala u *Abaciju*” (Nadaš 1987: 41).

Drugih napomena u vidu fusnota nema u analiziranim prevodima, iako postoji potreba za njima, kao na primer u slučaju mađarskih realija (da se objasne pojmovi kao što

je *huszár*); ili kada u originalu stoji da je baka za dva i četrdeset kupovala bombone u radnji, moglo je da se objasni o kojoj moneti je reč (za mađarskog čitaoca je nedvosmisleno da se radilo o forintama, ali ne i za čitaoca ciljnih jezika), ili možda da se rasvetle političke prilike koje su opisane u romanu, i ukratko napomenu kakvi montirani procesi su se odvijali u to doba u Mađarskoj. Možda je uz svaki dotični prevod na kraju trebalo priložiti i prevode već pomenutih Nadaševih beležaka ili ih dati na odgovarajućim mestima u vidu fusnota.

Prevođenje naziva za jela je takođe predstavljalo izazov za prevodioce: *sólet* i *édes puliszka* u sarajevskom prevodu je *šolet* i *slatki pure*, u beogradskom *prebranac* i *slatki kačamak*, u hrvatskom prevodu *šolet* i *hladna puretina*, a u nemačkom *Scholet* i *süße Polenta*. *Sólet* je realija jevrejskog porekla, varivo od pasulja. Nemački, bosanski i hrvatski prevodioci su zbog toga naziv jela ostavili u originalu, ali je Marija Tot Ignjatović prevela kao *prebranac*, kulinarskim terminom koji se upotrebljava u srpskom jeziku. Ona je i atributsku konstrukciju *porhanyós marhahús* prevela denominalnim pridevom *raskuvana govedina*, dok su druga dva prevodioca upotrebila atribut *mekana*. Napomenimo na kraju da je u hrvatskoj varijanti od *slatkog kačamaka* (*édes puliszka*) nastala *hladna puretina*, najverovatnije zbog sličnosti između oblika reči *puliszka* i *pulyka*.

Bašta kao mreža metafora i kultura ciljnih jezika

Baštu opisanu na početku porodičnog romana Mikloš Fogaraši upoređuje sa baštama evropskih književnosti tog veka (Prusta, Alana-Furnijea) i zaključuje da su i Nadaševe bašte „zagonetna”, mitska mesta, ali im nedostaje nešto veoma značajno: izobilje i zatvorenost rajske celovitosti (Fogarassy 1978: 151). Prva rečenica romana na mađarskom jeziku glasi: *Orgonák és mogyoróbokrok között, egy bodza tövében* (Nádas 1977: 7).

Bosanski prevod: *Među jorgovanima i grmovima lešnika, pod jednom zovom* (Nadaš 1987: 7).

Srpski prevod: *Među bokorima jorgovana i lešnika, ispod jedne zove* (Nadaš 2011: 7).

Hrvatski prevod: *Ispod bazge, među jorgovanima i grmovima lešnika* (Nadaš 2012: 7).

Nemački prevod: *Zwischen Flieder- und Haselnußsträuchern, unter einem Holunderstrauch* (Nádas 2013: 7).

Koliko prevoda, toliko rešenja. Već prva rečenica svedoči o primeni različitih prevodilačkih postupaka. Sarajevski prevod najvernije oslikava original. U srpskom jeziku prevodilac primenjuje sažimanje, zbog toga i jorgovani imaju žbunast, grmoliki oblik, koji u originalu nije iskazan na taj način (doslovni mađarski prevod bi glasio: *Među jorgovanima i žbunovima lešnika, u podnožju jedne zove*). Pored toga, u ovoj rečenici nalazimo pozajmljenicu iz mađarskog jezika: bokor, koji se danas već retko koristi u

razgovornom jeziku (interesantno je i to da se kasnije u romanu više ne pominje ova imenica, umesto nje je svuda reč *grm*). I nemački prevod takođe koristi reč '*grm*'. U hrvatskom su odredbe za mesto promenile redosled.. Treba napomenuti da u četiri prevoda umesto odgovarajuće predloške genitivne konstrukcije u *podnožju zove* stoji predlog *pod* ili *ispod*, odnosno *unter* uz *zovu/Holunderstrauch* u odgovarajućem padežu. U srpskoj i bosanskoj varijanti se eksplicitno izražava i broj koji u ovom slučaju odgovara neodređenom članu u mađarskom jeziku, dok se u hrvatskom prevodu to izostavlja.

U nastavku *bašta* u priči dece koja se igraju tate i mame postaje tajanstveno, imaginarno mesto. Sa aspekta prevođenja, pažnju nam je zaokupirala lozinka od dve rečenice koje se rimuju, a koju treba izgovoriti da bi se ušlo u ovu tajanstvenu baštu čuvanu od strane šišmiša: *Denevér, denevér, zsákban van a böregér! Kiszórom a mákot, bevarrom a zsákot!* (Nádas 1977: 8–9)

Bosanski prevod glasi: *Šišmiš, šišmiš, u džaku je slepi miš! Prosuću mak, zašiću džak!* (Nadaš 1987: 8). Ovaj prevod verno odslikava mađarski original, uz to dobro zvuči i u ciljnom jeziku, melodičan je.

Na srpskom: *Slepi mišu, slepi mišu, bićeš u mom džaku! Prosuću mak i ušiću džak!* (Nadaš 2011: 8). Prevodilac je preformulisao prvu rečenicu, ne koristi sinonim za *šišmiša* kao što je to u mađarskom (*denevér – böregér* : *slepi miš – šišmiš*).

Na hrvatskom: *Šišmiš, šišmiš, u vreći je slepi miš! Bacit ću odjeću, zašit ću vreću!* (Nadaš 2012: 8). U hrvatskom se druga rečenica menja, ne pominje se imenica *mak*.

Upoređujući prevode, stiče se utisak da su srpski i hrvatski prevodioci svesno menjali tekst originala da ne bi koristili iste postupke kao i autor prevoda iz Sarajeva. Na osnovu analize se naime može dokazati da su obojica bili upoznati sa prvonastalim prevodom, kao i da je on na nekim mestima uticao na druga dva prevodilačka ostvarenja. Sve to bi nas moglo odvesti i do jezičkopoličkih pitanja. Privlačnoj sili originala najmanje je uspeo da se odupre upravo bosanski prevod, druga dva su se u većoj meri prilagodila duhu ciljnog jezika.

U nastavku sledi prvo pripovedanje dečakovog dede, o doživljajima u Srbiji. U delu u kome se radnja vezuje za Srbiju, starac govori o svom spasavanju iz kandži smrti. Mađarsko–srpski konflikti će se pri kraju romana ponovo aktualizovati kada bude reč o procesu. U originalu, Nadaš čak dva puta kod pominjanja srpskog vojnika sa kojim se deda borio, koristi karakterizaciju pomoću imenice *kutya* (*pas* – nešto kao *pasji sin, pasji Srbin*), u hrvatskom i bosanskom prevodu u oba slučaju stoji *prokleti Srbin*, a u srpskom prvo *razjareni Srbin*, a u drugom slučaju samo *Srbin*. Marija Tot Ignjatović je verovatno postupila na ovaj način da bi poštedela nacionalna osećanja srpskih čitalaca, te je i na ovaj način želela da doprinese uspehu recepcije romana kod srpske čitalačke publike. Inače, srpski prevod i na drugim mestima pokazuje uzdržanost, kada koristi blaže formulacije od onih u originalu. Grube reči i psovke dosledno izbegava, dok autori druga dva

južnoslovenska prevoda to ne čine. Nemački prevodilac se kod psovki koncentriše na običaje ciljnog jezika, nije koristio doslovni prevod.

Za Nadašev roman, karakteristično je stalno smenjivanje scena, kako u vremenu tako i u prostoru, sve to čini da se otežano mogu pratiti isprepletene niti događanja. Sadašnje vreme romana je naša bliska istorijska prošlost, komplikovana vremena pedesetih godina prošlog veka, a prošlost je dvomilenijumska jevrejska istorija (Thomka 1980: 28). U Nadaševom romanu teško je identifikovati aktere, kao i prostorne i vremenske okolnosti radnje, jer misli, poruke nepovezano vrludaju čas na jednu, čas na drugu stranu, te prevodioci moraju mnogo veću pažnju posvetiti odgonetanju niti, kako bi na pravilan način mogli da protumače poruke autora, i na odgovarajući način konkretizuju okolnosti same radnje. Ta konkretizacija (na primer u slučaju gramatičkog roda imenica) neophodna je zbog gramatičkih razlika u jezicima koji na taj način dolaze u kontakt, inače bi prevod za čitaoca ciljnih jezika bio nerazumljiv. U sva tri prevoda ta konkretizacija je uspešno sprovedena, pa se zbog toga stiče utisak da je isprepleteni sled vremenskih događanja prozirniji u prevodima nego u originalu, da se stoga u njima lakše može pratiti radnja nego na mađarskom jeziku.

Za Nadašev pripovedački stil, sa jedne strane, karakteristična je upotreba kratkih rečenica od ponekad samo jedne reči koja se često uzastopno ponavlja, a sa druge strane, dugačke beskrajno komplikovane rečenice od po čitave stranice. Narativi pisca se zasnivaju na suprotnostima, npr. dobro – loše, unutra – spolja, daleko – blizu, toplo – hladno, gore – dole, zatvoreno – otvoreno itd. Rečenice koje se ponavljaju i metafore koje su utkane u tekst obezbeđuju koheziju teksta bez ograničenih vremenskih odnosa. Ime glavnog junaka, kao i suprotnost svetlosti i tame u motu uzetom iz *Jevandolja po Jovanu* takođe imaju ulogu stvaranja motiva: „Dok se tama može tumačiti u simboličkom kontekstu haosa i snaga koje su vladale pre božijeg poretka ili protiv njega (kao što su greh, neznanje, smrt), dotle je svetlost simbol božijeg očitovanja, kosmičkog stvaranja, znanja, života, blaženstva, sreće, istine, vere, i prosvetljenja” (Benda 2003: 198). Prevodioci su uspešno pronalazili izraze za motive koji se zasnivaju na suprotnostima i ostvarili konotacije na koje se te suprotnosti odnose.

Montirani proces – istorijski diskurs(i)

Nadašev roman pored toga što je autobiografsko delo i što daje rekonstrukciju istorije jedne porodice, stvara novu sferu značenja koja se naziva mini istorijom: „Suočavanje sa sopstvenom i porodičnom prošlošću ujedno znači i suočavanje sa istorijom”, naime neminovno se stvara stav koji reviziju istorije jedne porodice transformiše u istorijsku reviziju (Thomka 1980: 29). Roman „ne predstavlja samo deo mađarske, već i evropske književne tradicije, ispisivanje evropske tradicije se pak, nerazdvojivo vezuje za prizivanje ličnih i istorijskih činjenica” (Szilágyi 2007: 723).

U romanu, prekretnicu donosi montirani proces: direktni prenos svedočenja Peterovog oca Simona njegovi roditelji slušaju na radiju, i to svedočenje dovodi do smrti

Peterovog dede. U radijskom iskazu otac kao mesto špijunskih aktivnosti spominje salaš Buhel (*Buchel-tanya*), kojeg nema na geografskoj karti Mađarske, ali je prisutno u romanu Tomasa Mana, što nas navodi na zaključak da svedok tako želi nagovestiti „onima spolja” da ništa od onoga što je govorio nije istina, da je primoran da dà takvu izjavu te da doba i svet procesa „znači krajnje i javno-cinično urušavanje verodostojnosti reči i identifikacije njihovog značenja” (Balassa 1997: 135).

Čitalac originalnog dela prepoznaje vrednosni model procesa, manipulativnu koreografiju odmazde, uzavrelu mađarsko-jugoslovensku konfliktnu situaciju, u kulturnom sećanju će prizvati zvezdu filma Svedok (*Tanú*) Petera Bačoa iz 1969. godine, ali i ulogu radija u dešavanjima iz 1956. godine (mađarski čitalac će možda prepoznati i odraz tih događaja u književnosti, vidi npr. roman Petera Esterhazija *Függő*). Čitalac prevedenog teksta će se, s jedne strane, koncentrisati na radnju romana, sa druge strane, može se osloniti na šire istorijsko znanje kao i na informisanost o prošlosti NR Nemačke. Sa aspekta nemačkog i južnoslovenskih prevoda, u prvi plan izvire problematika prevoda imena, zastarelih naziva i činova. U prevodu procesa koji se odigravao 1949–1950. godine, prevodioci su se trudili da precizno prikažu terminologiju tog razdoblja, ideološke klišee totalitarnog režima u NR Nemačkoj i leksiku koja se upotrebljavala u Jugoslaviji za vreme Tita. Prevodni ekvivalent imenice *elvtárs* je u nemačkom *der Genosse* (npr. *Rákosi és Gerő elvtársak – die Genossen Rákosi und Gerő* itd.). Tako su nazivali Valtera Ulbriha i njegove drugove na vlasti (policiju, vojsku).

U južnoslovenskim prevodima se oslovljavanja *pajtás* i *elvtárs* zamenjuju sa *drug*. Nazivi za vojne jedinice, činove, funkcije uglavnom su jedinstveni za sve, jer su se oni koristili u Jugoslovenskoj narodnoj armiji u svim republikama članicama. U hrvatskom prevodu nalazimo rešenja (npr. časnik), koja su novijeg porekla i koriste se danas u hrvatskoj vojsci. Primere iz ova tri prevoda je interesantno analizirati zbog tragova jugoslovenskog nasleđa. Nekoliko prevodilačkih rešenja: u originalu, *Suhajda Pál ezredparancsnok, ezredes, határőrezred elhárító tisztje, szakasz*, u bosanskom prevodu *Pal Šuhajda komandant puka, pukovnik, kontraobaveštajni oficir pograničnog puka, odred*, u srpskom *pukovnik Pal Šuhajda, pukovnik granične službe, jedinica*, a u hrvatskom prevodu *pukovnik Pál Suhajda, kontraobavještajni časnik i četa*.

Zaključak

Roman Petera Nadaša danas spada u značajna književno-istorijska dela. Preveden je na razne jezike. Peter Balaša u podnaslovu svoje studije postavlja pitanje: *Zašto Nemci čitaju Mađare?* i u vezi sa recepcijom dela Imrea Kertesa, Lasla Krasnahorkaija, Petera Esterhazija, te Petera Nadaša prevedenih na nemački jezik konstatuje da se to sa jedne strane dešava zbog toga što su „stari pisci” u smislu da njihova formalna rešenja, način izražavanja u tekstu imaju tendenciju da stvore neki sopstveni svet, ne želeći da se povode za mondenskim teorijama, filozofijama pri konstruisanju svojih tekstova, već stvaraju sopstvenu tekstualnu filozofiju. S druge strane, „na markantan način istovremeno prikazuju

premodernističku, odnosno jedva-modernističku (mađarsku i istočno-evropsku) crtu evropskog individualizma, ali i beznadežnu evropsku modernističku situaciju, predočavaju metafiziku nedostatka, koji ujedno predstavlja epilog stanja zapadnog metafizičkog načina razmišljanja. Nekoliko karakterističnih crta tog postludijuma se od strane Zapada (pogotovo od strane nama najbliže nemačke kulture) upravo može razumeti baš preko Istoka, tj. pisaca sa istoka” (Balassa 2009: 332). Za južnoslovenske čitaoce savremeno čitanje romana je bitno zbog spoljne referencijalnosti, jugoslovensko-mađarskih istorijskih veza, posle raspada Jugoslavije ova mreža veza se može sagledati i iz drugih uglova. Pored posebnog puta koji su pojedini jezici (srpski, hrvatski, bosanski) prevalili, uplitanje jezičkog nasledstva i zvaničnog, ideološki obojenog srpskohrvatskog jezika takođe zaslužuje detaljniju analizu.

Ovo istraživanje obuhvata četiri prevoda istog teksta, sa posebnim osvrtom na neke postupke i karakteristične primere. Iz tekstova na ciljnom jeziku isijava značaj kulturne i istorijske dimenzije recepcije romana. Prevod je ujedno i aktualizacija i tumačenje iz više različitih uglova, istorijsko udaljavanje u vidu leksike, na šta ukazuju i primeri iz korpusa.

IZVORI

- Nádas, P. (1977). *Egy családragény vége*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Nádas, P. (1993). *Egy családragény vége*. Pécs: Jelenkor.
- Nádas, P. (1999). Auflage: 2013. *Ende eines Familienromans*. (Ford. Hildegard Grosche). Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Nadaš, P. (1987). *Kraj jednog porodičnog romana*. (Ford. Stevan Martinović). Sarajevo: Veselin Masleša.
- Nadaš, P. (2011). *Kraj jedne porodične priče*. (Ford. Maria Toth Ignjatović). Beograd: Laguna.
- Nádas, P. (2012). *Kraj jednog obiteljskog romana*. (Ford. Kristina Peternai Andrić). Zagreb: Disput – Hrvatsko filološko društvo.

LITERATURA

- Balassa, P. (1985). A bárány jegyében. Nádas Péter: *Egy családragény vége*. In *Észjárások és formák* (pp. 207–238). Budapest: Tankönyvkiadó.
- Balassa, P. (1997). *Nádas Péter*. Pozsony: Kalligram.
- Balassa, P. (2009). A hang és a látvány. Miért olvassák a németek a magyarokat? In *Átkelés II. Lélekkertészet* (pp. 330–337). Budapest: Balassi.
- Benda, M. (2003). A csigaház poézise. Ismétlés, történet és elbeszélés Nádas Péter *Egy családragény vége* című regényében. In Horváth, K. & Sztár, K. szerk.: *Szó – elbeszélés – metafora* (pp. 193–221). Budapest: Kijárat.
- Burget, L. (2008). *Retró szótár. Korfesző szavak a második világháborútól a rendszerváltásig*. Budapest: Tinta.

- Domokos, M. (1994). *Kortárs magyar irodalom 1945–1990*. Budapest: Nemzeti.
- Fogarassy, M. (1978). Világosság/sötétség (Nádas Péter prózájáról). *Életünk* 2, 147–154.
- Szilágyi, Zs. (2007). Az önéletrajzi regény módozatai. In: Szegedy-Maszák, M. & Veres, A. szerk.: *A magyar irodalom története III*. Budapest: Gondolat, 718–729.
- Thomka, B. (1980). Új magyar regényjelenségek. In *Narráció és reflexió* (pp. 19–34). Újvidék: Forum.
- T. Somogyi, M. (2015). Az írói névadás vizsgálata. In Farkas, T. & Slíz, M. szerk. *A magyar névkutatás a 21. század elején* (pp. 207–226). Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.

PREKLADOVÁ TVORBA Z LITERATÚRY PRE DETI A MLÁDEŽ V 70. ROKOCH 20. STOROČIA V ČASOPISE PRE DETI PIONIERI

The report concerns translations from literature of other nations in the 1970s in Vojvodina's Slovak magazine for children *Pionieri*. We have been observing the stratification of the translations with the focus on original pieces of literature and generic, genre, thematic, and value profile of the texts translated, often in accordance with the translation situation in 1960s. We have discovered that in this decade, too, when it comes to import of poetry and prose, authors of so called Yugoslav context dominate and within it also the authors of particular minority literatures in Vojvodina, to whom we have dedicated increased attention. Their work in the mentioned decade makes quality core of translations and its contribution is visible in enrichment of the domestic context and filling in the genre blank spaces; what is also significant is its inspirational potential for Slovak authors in Vojvodina, especially when it comes to its motivational-thematic and poetological aspects.

Key words: translation for children, Slovak literature in Vojvodina for children, magazine *Pionieri*, Yugoslav context, Vojvodina context

Úvod

Výskum literatúry pre deti a mládež v slovenskej vojvodinskej literatúre okrem sústavného zaplňania bielych miest v literárnohistorickom a literárnoteoretickom výskume, jej druhových, žánrových a tematických špecifik, treba usmerniť aj na prekladovú tvorbu pre deti a mládež. Výskum tohto segmentu literárnej produkcie nielenže ukáže aký bol žánrový a tematický profil prekladaných textov, ale dotvorí aj obraz o pôvodnej tvorbe a o ich vzájomných vzťahoch a súvislostiach.

Metodológia výskumu

Prekladovú tvorbu pre deti z inonárodných literatúr môžeme skúmať na základe preložených kníh a časopisecky uverejnených textov. Na základe bohatej knižnej prekladateľskej produkcie v 60. a 70. rokoch 20. storočia², ktorú sme pre objektívne príčiny

¹ z.cizikova@fil.bg.ac.rs

² Najviac sa prekladalo z juhoslovanských literatúr, v prvom uvedenom desaťročí bolo okolo 55 (Juhász 1973) knižných prekladov, v 70. rokoch ďalších 18 kníh pre staršie deti (vyšli v edícii *Máj* vydavateľstva Obzor v Novom Sade často aj v spolupráci s vydavateľstvami *Mladé letá* z Bratislavy a *Mladinska knjiga* z Ljubljany) a asi 25 v edícii *Včielka* (pre mladšie deti).

(nedostupnosť kníh z rozličných dôvodov) zatiaľ neskúmali, sme v uvedených desaťročiach predpokladali aj pozoruhodné zastúpenie prekladov v časopise pre deti *Naši pionieri*, resp. *Pionieri*³. Bohatej prekladateľskej produkcii v *Našich pionieroch* v 60. rokoch sme sa venovali v inej štúdii⁴ (na ktorú vlastne nadväzujeme) a zistili sme, že v uvedenom období dominujú preklady z jednotlivých literatúr juhoslovanského kontextu. V nadväznosti na predchádzajúce bádania chceli sme zistiť stratifikáciu prekladovej tvorby v časopise *Pionieri* v 70. rokoch s ohľadom na východiskové literatúry a ich príslušnosť k žánrovému a tematickému okruhu a v nadväznosti na postavenú výskumnú otázku, či aj v časopiseckej prekladovej tvorbe tohto desaťročia dominovali preklady z literatúr, ktoré patrili k vtedajšiemu juhoslovanskému kontextu. Ak preklady cudzích literatúr vstupujú do literárnej komunikácie v domácom kontexte, môžeme uvažovať o ich mieste a funkcii v prijímajúcej literatúre. Komplexnosť tohto problému si vyžaduje väčší priestor a tu sa nám javí ako zástupný; v tom zmysle, že sa pokúsime načrtnúť aj funkcie, ktoré prekladová tvorba mala v domácom kontexte.

V procese bádania sme najprv použili heuristický prístup, čo rezultovalo do podoby vypracovanej bibliografie prekladov v časopise v uvedenom desaťročí, potom nasledovala analýza bibliografie zo zreteľom na frekvenciu prekladov z jednotlivých literatúr a podľa žánrového či tematického zastúpenia a pozornosť sme sústredili aj na interpretáciu niektorých vybraných textov najprekladanejších autorov z juhoslovanského, resp. vojvodinského kontextu.

Kontext(y) výskumu

Výskum slovenskej vojvodinskej literatúry sa často konal v kontextových súvislostiach. Literárny vedec a teoretik Michal Harpáň, na základe teórie komparatistu Dionýza Ďurišina, hovorí o viacerých kontextoch slovenskej vojvodinskej literatúry v Srbsku: určuje vlastný vývinový kontext, kontext literatúry materskej krajiny a kontext literatúr príslušného štátneho útvaru (Harpáň 2004, 2009, 2014). V 90. rokoch sa nanovo aktualizuje aj tzv. dolnozemský kontext - zahŕňa tvorbu po slovensky píšucich autorov v Maďarsku, Rumunsku a v Srbsku (Vojvodine). V rámci uvedenej troj- resp. štvorkontextovosti tejto menšinovej literatúry, v tomto prípade literatúry pre deti, konkrétne prekladovej tvorby, nás v tejto práci bude najviac zaujímať kontext literatúry štátneho spoločenstva bývalej Juhoslávie, ktorý takmer v celej druhej polovici 20. storočia, popri

³ Časopis pre deti začal vychádzať v roku 1939 pod názvom *Naše slniečko* (1939 – 1941, 1945-1946), po vojne bol obnovený pod rovnakým menom, ale v období 1946 – 1970 vychádzal ako *Naši pionieri*, potom ako *Pionieri* (1970-1990), v súčasnosti (od roku 1990) *Zornička*.

⁴ Príspevok pod názvom *Prekladová tvorba z literatúry pre deti a mládež v 60. rokoch 20. storočia na stranách časopisu pre deti Naši pionieri* sme predniesli na Vedeckom seminári pod názvom *Svetová literatúra pre deti a mládež v slovenskom preklade po roku 1990 v Prešove na Slovensku* (október 2016) a vyjde aj v tematickom zborníku z tejto konferencie.

kontexte materskej krajiny, značne vplýval na jej modernizáciu a vývin. Môžeme to doložiť uvedeným výskumom prekladovej tvorby v detskom časopise v období 1960 – 1980, kde okrem značnej prítomnosti autorov zo Slovenska, veľa sa prekladala tvorba spisovateľov z juhoslovanského literárneho priestoru. Existencia medziliterárneho spoločenstva juhoslovanských literatúr v uvedenom období dáva opodstatnenosť nášmu výskumu, akú vidíme aj vo vymedzení literatúr regionálneho celku, akým je vojvodinský kontext.

Prekladová tvorba v časopise pre deti do roku 1970

Umelecká inonárodná tvorba sa na stranách slovenského vojvodinského časopisu pre deti najintenzívnejšie uverejňovala v období 1960 – 1990, ale záujem o texty iných národných literatúr evidujeme v časopise prakticky od jeho založenia. V predvojnovom *Našom slniečku* redakcia začala uverejňovať cyklus prekladov z diel klasickej svetovej literatúry pre deti (Andersen, Amicis, Kipling), ale vojnové udalosti to prekazili. V druhej polovici 40. rokov a v 50. rokoch výber úryvkov na preklad podmieňovala dobová spoločensko-politická situácia, čiže zaradenie Juhoslávie do východného socialistického bloku; preferovala sa ruská sovietska tvorba, v menšej miere bola prítomná ruská klasika, potom česká literatúra a jednotlivé literatúry v bývalej Juhoslávii (srbskí a slovinskí autori). Takáto situácia, keď ide o import textov z inonárodných literatúr pokračuje v časopise aj v 60. rokoch, len je viac prekladov z literatúr juhoslovanského kontextu, od polovice 60. rokov je to aj programové zameranie redakcie. Časopis nadviazal spoluprácu s detskými časopismi ako sú *Zmaj*, *Poletarac*, *Vesela sveska*, *Osmijeh* a iné a aj rozsahovo rástol, najprv zo 16 na 24 strán a potom (od roku 1967) vychádzal dvakrát mesačne, čím sa vlastne aj publikačný priestor zdvojnásobil. Roku 1965 vzniká stála rubrika, kde sa postupne predstavujú najvýznamnejší predstavitelia juhoslovanských literatúr. Tak sa na strany časopisu dostávajú najvýznamnejšie mená zo srbskej (B. Čopić, S. Rakita, D. Lukić, D. Radović, D. Maksimovićová, M. Alečkovićová a iní), čiernohorskej (M. Ratković, D. Đurišić, M. Gazivoda), chorvátskej (G. Vitez, G. Krklec, I. Kušan, D. Horkić), slovinskej (L. Zupanc, A. Ingolič, J. Jargačevićová, M. Lovrak, E. Perociová) či macedónskej detskej literatúry (V. Podgorec). Jadro prebraných textov tvorí príbehová próza pre deti s preferovaním vojrovej tematiky, ktorá často mala autobiografický základ (Čopić, Čerkez, Mikić). Od polovice desaťročia sa do časopisu postupne dostávajú preklady textov, ktoré boli bohaté na humor, hru, detskú logiku a myslenie či fantastické prvky. Spravidla boli rozsahovo kratšie a určené mladším deťom. Kvalitatívnym príspevkom do čitateľskej ponuky bola tvorba B. Čopića, D. Radovića a D. Lukića, ktorú žánrovo môžeme rozdeliť na príbehovú prózu a autorské rozprávky. Čopić oslovoval malých percipientov najmä humorom (napr. úryvok z románu *Somárske roky* a rozprávka *Tarko v Krajine pohádok*), Radović silným nonsensným tónom (napr. rozprávka *O neposlušnej nohe*) a Lukić zase dôrazom na detský aspekt (napr. *Čokoládový kohútik a liška*). Preklady týchto rozprávok, spolu s tvorbou talianskeho autora G. Rodariho a rumunského spisovateľa pre deti O. Pancu Iasiho, predstavujú kvalitatívne jadro sujetových žánrov a v mnohom mohli byť

zaujímavým a pútavým čítaním pre malých percipientov, keď ide o žáner autorskej rozprávky aj preto, že v domácom kontexte chýbal.

Ďalším významným okruhom prekladu bola poézia (preklady dramatických textov reprezentujú iba ojedinelé preklady scénok a skečov). Aj tu významnú úlohu zohrali preklady z básnickej tvorby už spomínaných kľúčových juhoslovanských autorov píšucich pre deti ako sú D. Maksimovićová, M. Alečkovićová, D. Radović, D. Lukić, G. Vitez, G. Krklec, D. Đurišić, ale i I. Tartalja a D. Kulidžan. Kým poézia starších autorov písaná v duchu tradičnej veršovanej tvorby pre deti s motívmi rastlinného a zvieracieho sveta iba dopĺňala ponuku pôvodnej tvorby, Radovićová a Lukićova poézia inovačne prispieva do čitateľskej ponuky slovenských detí v sledovanom období a svojimi kvalitami, kde predovšetkým myslíme na invenčnosť, nápaditosť, humor a fantáziu, presahuje aj do ďalších decénii a domnievame sa, že je čitateľsky aktuálna aj dnes.

Prekladová tvorba v Pionieroch v 70. rokoch

Preklady podľa príslušnosti k jednotlivým národným literatúram

V časopise pre deti *Pionieri* v 70. rokoch dominantné miesto v prekladovej tvorbe majú literatúry juhoslovanského kontextu. Nasledujú preklady z literatúr krajín východného socialistického bloku: najviac z českej (L. Friedová, K. Sveráková) a sovietskej, menej z poľskej (J. Tuwin, C. Janczarski), bulharskej (E. Pelin) a rumunskej literatúry (O. Pancu, Lasi I. Creanga). Až na ojedinelé výnimky, absentujú západné literatúry, tiež preklady z anglofónnej a angloamerickej hovorovej oblasti a preklady diel klasickej literatúry pre deti, čo taktiež podmieňovali mimoliterárne skutočnosti. (antagonizmus Západu a Východu, totalita v socialistických štátoch, mocenské riadenie kultúrnej politiky a pod.). Evidujeme značnú prítomnosť schematickej a ideologicky podmienenej prózy a v rámci toho i nárast literatúry pestujúcej kult osobnosti, najmä zo sovietskeho a juhoslovanského kontextu; v cykle *Príbehy o Leninovi* v rokoch 1973 – 1974 boli uverejnené početné prózy S. Alexejeva, M. Sergejeva, A. Konovova a ďalších sovietskych autorov. V jednotlivých ročníkoch tento typ prózy bol zastúpený vo väčšej miere než v 60. rokoch, čo si vysvetľujeme ako „dominový efekt“ tzv. normalizácie, ktorá v tom období prebiehala v Československu. Podľa príslušnosti k jednotlivým juhoslovanským literatúram, môžeme konštatovať rovnomerné zastúpenie literatúry písanej tzv. srbochorvátčinou (dnes srbskej, chorvátskej, čiernohorskej či bosniansko-moslimskej literatúry) v porovnaní s predchádzajúcim desaťročím je viacej prekladov zo slovinskej a macedónskej literatúry. Niektorým starším srbským autorom, ktorí sa prekladali aj predtým (Tartalja, Čopić, Maksimovićová, Alečkovićová a iní) sa v časopise opakovane uverejňujú staršie preklady, dopĺňa ich tvorba mladších autorov: Lj. Ršumovića, M. Danojlića, Rašu Perića. Zastúpenie slovinskej literatúry je pozoruhodné, uvedieme tu mená ako sú B. Jurcová, L. Suhodolčan, K. Brenkova, S. Makarovićová, S. Pregl a iní. Z chorvátskej literatúry, okrem Viteza a Krkleca, sú tu prozaici S. Šrinjarićová, N. Iveljićová, Z. Balog, M. Lovrak, M. Matošec. Rozširuje sa aj ponuka z macedónskej literatúry v prekladoch G. Popovského, V. Podgorca,

N. Zekmanovej-Jakimovej. V ponuke prekladových textov z juhoslovanského kontextu sú zastúpené aj literatúry jednotlivých menších žijúcich na území Vojvodiny.

Druhový a žánrový profil prekladov v časopise v 70. rokoch

V stratégii výberu textov na preklad do detského časopisu *Pionieri* v 70. rokoch, so zreteľom na intencionalitu, v porovnaní so 60. rokmi, došlo k výraznej zmene. Časopis sa premenoval z *Naši pionieri* na *Pionieri* a zmenila sa aj jeho koncepcia. V roku 1970 vzniká časopis *Vzlet* pre žiakov vyšších ročníkov a mládežníkov a časopis *Pionieri*, ako sa uvádza v imprese, je pre deti do 12 rokov, teda pre žiakov nižších ročníkov. V snahe rešpektovať ontogenetický vývin mladších detí (predškolákov a prvočitateľov) a čitateľov mladšieho školského veku, preferujú sa, keď ide umeleckú literatúru, krátke prozaické žánre (poviedky, črty, rozprávky, úryvky z dlhších diel) a z poézie kratšie básničky, riekanky, vyčítanky a pod. K nim sa priradujú obsahy zábavného charakteru (vtipy, tajničky, komiksy a pod.). V tomto desaťročí je už menej tzv. prepracovaní a prerozprávání cudzích predlôh bez uvedenia autora a názvu diela; aj naďalej najaktívnejší prekladatelia sú J. Tušiak, A. Majerová, P. Mučaji, S. Miklovic, neskoršie i J. Turčanová, N. Takáčová, Z. Ječmenová, z mladších V. Dorča.

Z druhového a žánrového hľadiska boli v predmetnom desaťročí najviac zastúpené preklady spoločenskej prózy, primát majú príbehy zo života detí (čo bol nosný žánrový podsystém aj v domácej literatúre), rozprávka (ľudová viacej ako autorská), menej je poézie, kým dramatické texty zastupuje zo 15 scénok. V príbehovej próze pevné miesto má próza s vojnovou tematikou a NOB-u v stálych rubrikách ako sú: *Pionieri bojovníci*, *Pionieri v NOB*, *Udalosti z NOB-a*. Spravidla ide o prózy dokumentárneho typu druhoradých autorov (A. Koprivica, M. Gončín, V. Brestová, L. Lazić, A. Hodžić a i.), kde sa apostrofovali hrdinské skutky kuriérov a ich priama účasť v odboji. Dej sa sústreďuje na nejaký hrdinský skutok po boku dospelých bojovníkov a prózy sa spravidla končia tragicky. Ide o tendenčnú a detský svet skresľujúcu literatúru; takéto texty nachádzame najmä v číslach venovaných rôznym sviatkom a výročiam ako sú Titove narodeniny v máji, zrod republiky v novembri, deň armády v decembri a pod., ale nekorešpondovalo to so skutočným detským svetom. Tento dobový trend posilňovali aj preklady apologetickej prózy o Titovi (G. Krklec: *Detstvo súdruha Tita*, M. Matošec: *Detstvo na Sutle*, A. Koprivica: *Závoj pre súdruha Tita* a iné), čo značne prispievalo ku kvantitatívnemu nárastu prekladov z juhoslovanských literatúr, ale, až na ojedinelé texty, ktoré môžeme čítať ako príbehy z detstva, o kvalite nemôžeme hovoriť. O to viac v prekladateľskej produkcii zapôsobila próza zo života súčasných detí a autorská rozprávka, ktorých počet, ako v pôvodnej, tak i prekladovej tvorbe v 70. rokoch začal narastať.

Význam rozprávky v určitej ontogenetickej fáze detského vývinu hádam ani netreba osobitne zdôrazňovať, v časopise sa s ňou stretávame prakticky od jeho založenia; v 70. rokoch je to však oveľa sústavnejšie. Podobne ako aj v 60. rokoch, keď sa spravidla uverejňovali rozprávky zo socialistických krajín a potom členiek Hnutia nezúčastnených

krajín, aj v tomto decéniu sa pokračuje s takouto praxou. Ojedinele nachádzame aj rozprávky západoeurópskych národov (napr. z Francúzska) a rozprávkovú tvorbu mimoeurópskych kultúr (mongolská, indická, eskimácka ľudová rozprávka). Ľudové rozprávky sa zrejme preberali z slovenských zdrojov a nikdy sa pri nich neuvádza prekladateľ. Ich sústavné uverejňovanie malo okrem estetickéj aj poznávaciu funkciu, oboznamovalo deti s rozličnými národnými kultúrami a etické jadro rozprávok malo aj didaktickú funkciu. Aj počet autorských rozprávok stúpol. Podobne ako v 60. rokoch, preklady autorských rozprávok rumunského autora O. Pancu Iašiho (*Rozprávka o Malom Ježkovi, Minister snehu splnil slovo* a iné) a talianskeho autora G. Rodariho (*Kráľovstvo opíc, Jazmínko v krajine klamárov*) patria medzi najlepšie preložené umelecké texty; rozprávky sú plné hravého humoru, fantázie, láskavej a kamarátskej náklonnosti k malému čitateľovi. V časopise sa prezentovala aj rozprávková tvorba celej plejády autorov, najmä z juhoslovanského kontextu, o čom budeme hovoriť nižšie.

Preklady sujetových žánrov autorov z juhoslovanského kontextu

Prínosom do domáceho kontextu v 60. rokoch zo sujetových žánrov boli najmä preklady textov s fantastickými, hravými, nonsensovými a humornými prvkami (Čopíć, Radović, Lukić, Vitez, Krklec a iní). Takýto trend môžeme sledovať aj v 70. rokoch. Redakcia v rubrike *Náš hosť* pravidelne predstavuje juhoslovanských, a v rámci toho i menšinových autorov. Portrét mal podobu rozhovoru alebo krátkej charakteristiky tvorby, s fotografiou (alebo kresbou podobizne) autora a ukážkou z jeho tvorby. V pokračovaní si všimneme tvorbu jednotlivých najprekladanejších juhoslovanských autorov, ktorá v sledovanom desaťročí obohatila obsah časopisu.

Preklady spoločenskej prózy môžeme rozdeliť na dve žánrovo-tematické skupiny. Prvú tvorí, už hore spomínaná, próza s vojnovou tematikou, aj keď kvantitatívne v prevahe, nemôžeme ju vnímať ako produktívnu pre domáci kontext. K ideologicky zmeranej próze sa ako pendant radia texty, kde je svet detstva podaný ako svet radosti, smiechu a porozumenia pre detský subjekt. Ony tvoria druhú skupinu umelecky hodnotnejších textov; hovoria o radostnom detskom svete (Mirko Petrović: *Detská sloboda*, Kristína Brenková *Koho mám najradšej*), charakterizuje ich detský rozprávač, (napr. v próze Mirka Petrovića *Branka*) s detským videním vecí vôkol seba (Branka Jucová: *Ozvena, Voda, Horúčka* či Jovanka Jorgačevićová *Jej šaty, Ako bolo v škole, Názornina*). Pozoruhodné sú i texty Milenka Ratkovića, kde konfrontuje detský svet so svetom dospelých a citlivo podáva práve detský spôsob uvažovania, napr. v próze *Zvedavé dievčatko* sa malá hrdinka pýta: „– Otecko, kto teba porodil? – Moja mama. – A kto porodil tvoju mamu? – Moja stará mama. (...)– A kto porodil tú prvú mamu? (1975 – 1976, 8, 11). Podobne i vtedy, keď sa detská príroda tematizuje s humorom a hyperbolou, ako napríklad v próze *Všečujné uši* I. Vanju Rorića. Začiatok zdôrazňuje fiktívnosť príbehu, ale je i znakom zovšeobecnenia: „Žil raz jeden, povedzme Ivo alebo Mišo. Meno je nie dôležité. Dôležité je aký bol.“ (1976 – 1977, 3, 7). Hrdinova charakteristická vlastnosť - zvedavosť sa konkretizuje v čujných ušiach a humorný efekt sa dosahuje zveličovaním a hyperbolou: „Nezadlho nášmu hrdinovi

narástli uši ako stredné tanieri. Radosť pozrieť! Bol si istý, že také uši nemá nik a mal byť na čo hrdý. Akoby nie. Iba teraz mohol odpočúvať čo mu duša žiada. Ostatné prednosti nemusíme ani spomínať: Niekedy mu poslúžili ako dáždnik. Spustí sa lejak, on sa zakryje svojimi krásnymi veľkými ušami a nič sa ho netýka.“ (tamže) Vidno tu, že sa do stvárňovaného detského sveta ako spôsob ozvlášťňovania dostáva fantázia. Vtedy spoločenská próza inklinuje k rozprávke, napr. *Jelka v Klobúčkovej krajine* slovinskej autorky Ely Perciovej alebo nadobúda znaky humoristickej prózy, napr. prózy *Lovec na divokom západe*, *Ďalekonosná facka* Dragutina Horkiica. Črty z každodenného života detí písali i Azra Mulalić, Rifat Kukaj, Valerija Škrinjar-Tvrzová a iní, často i s explicitným poučením: „Priateľ môže chybiť. Ozajstný priateľ sa má snažiť chybu napraviť. Ozajstnému kamarátovi sa všetko odpúšťa.“ (Mulalić, 1972 – 1973, 3, 19) Tieto texty, v súlade so svojou intencionalitou, spravidla evokujú hrejivú a optimistickú náladu. Iba ojedinele prózy tematizujú aj nejaký nedostatok v živote dieťaťa, napr. rozpad rodiny v próze *Úsmevy z albumu* Radeho Obrenovića.

Okrem rozprávok D. Radovića (*O neposlušnej nohe*, *Rozprávka o kráľovi Plyškovi*) a D. Lukića (*Drevorubač a orech*, *O človeku, ktorý si kúpil smiech* a iné) pozoruhodné inovačnými a invenčnými postupmi, boli aj preklady iných rozprávok. Slovinska autorka Branka Jurcová v rozprávke *Zajace – Poľovníci 1:0* oslovuje dôverným vzťahom k percipientovi (oslovenie, aktivácia čitateľa) a ukazuje na fiktívnosť príbehu: „Teraz do príbehu vstupuje šofér, ktorý vozil kamión s poľnými zajacmi. Však uvidíte, aký bol ten šofér veľmi dôležitý.“ (1974 – 1975, 7, 12 – 13) čím sa posilňuje partnersky vzťah k dieťaťu, ale i jeho vedomie o charakte slovesnej tvorby. Aktivačne pôsobí i *Rozprávka naopak* Zvonimíra Baloga, kde sa pohráva s ustáleným sujetovým začiatkom ľudových rozprávok: „Tak raz nežil jeden kráľ. A nemal troch synov. A najmladší syn nebol najhlúpejší. A otec ho neodohnal do sveta.“ (1970 – 1971, 8, 1) a Sunčana Škrinjaricová v rozprávkach *Bájka o citlivom gaštane* a *Čarodejné kolieskové korčule* pomocou hyperboly a výsmechu spája prvky ľudovej rozprávky s dobovými rekvizitami (kolieskové korčule). Do tohto okruhu patria aj animované rozprávky *Dve srnky* Rifata Kukaja, *Prečo bocian klepoce* Nikolu Jeremića, *Kaprove raňajky* Jovanky Jorgačevičovej, *Osamelý mravček* Milenka Ratkovića, *Prečo má snežienka sklonenú hlávku* Leposavy Špoljarićovej a mnohé iné. Rozprávkový žáner tvorí značný podiel v prekladovej produkcii v časopise 70. rokov a keďže menej podliehal ideologickým tlakom než spoločenská próza, predstavuje aj obohatenie domáceho kontextu a mohol ovplyvniť aj nárast rozprávkového žánru v pôvodnej tvorbe slovenských vojvodinských autorov (napr. J. Tušiak, M. Demák).

Preklady básnických textov na stranách Pionierov v 70. rokoch

Poézia pre deti bola v prekladovej tvorbe v 60. rokoch prítomná vo veľkej miere. Súviselo to azda s formálnou povahou prekladaných textov (rozsahom vhodné, ale poetologicky však náročnejšie na preklad) a so skutočnosťou, že všetci vtedy aktívni básnici pre deti v domácom kontexte sa zaoberali prekladom. V 70. rokoch poézia tvorila

asi štvrtinu celkovej prekladateľskej produkcie a najviac je prekladov básní z českej literatúry, popredné druhé miesto majú preklady z juhoslovanského kontextu.

Prínosom boli preklady básní Dragana Lukića: *Keď sú daždníky smädné, Balada o ružových chleboch, Prosba* a iné, ktoré malého čitateľa mohli osloviť vtipom, hravou atmosférou a prekvapivými nápadmi, ktoré sú blízke detskej zážitkovosti: „Vypečený, ružový chlieb zblízka / ponáša sa veľmi na prasiatko, / nuž mu teplé rypáčky hryzkám / a tie chutia chrumkavo a sladko.“ (1974 – 1975, 1, 15). Optimizmus, hravosť a humor ako programové v detskej poézii Lukić aj priamo zdôrazňuje v básni *Smiechu deťom!*: „Veselé piesne nech deti budia, / každý nech veselo po svete chodí, / nech svet je veselý sťa žblnkot vody / - nech z detí vyrastú veselí ľudia! / A preto / smiechu / a smiechu dajte deťom.“ (1977 – 1978, 3, 16). S poéziou Duška Radovića sa v 70. rokoch stretáme už menej ako s jeho prózou, celkovo však jeho tvorba prispievala k poetologickej rozmanitosti umeleckých textov v časopise. V presile pionierskej tematiky môže byť zaujímavá jeho báseň *Čo pionier smie, môže a musí*, kde sa prihovára za spontánnu detskú prirodzenosť a môžeme ju vnímať aj ako výsmech básničiek o vzorných a bezúhonných pionieroch: „Musí byť pionier chrabrý? / Nemusí, ak nie je. / Smie sa pionier biť? / Nesmie, ak sa nemusí. / Musí byť pionier dobrým žiakom? / Nemusí, ak je hlúpy. / Musí pionier všetko vedieť? / Musí, ale nemôže.“ (1974 – 1975, 3, 22 – 23). Líniu modernej hravej a vtipnej poézie posilňujú aj preklady básní Ljubivoja Ršumovića a Milovana Danoljića. Kým Ršumović svojším básnickým jazykom aktivuje detskú myseľ (*Keby mi niekto povedal*), vtipkuje a vymýšľa (*Aký môže byť dedo, Bol dakedy dáky Peter, U lekára*) Danoljić sa v básňach *Ako spávajú električky* a *Zemiačik* prejavil ako citlivý a vnímavý pozorovateľ okolitého sveta; v procese oživovania vecí robí analógiu medzi živým a predmetným svetom dôverne oslovujúc detskému percipienta: „Ako spávajú električky vo svojom stoizbovom byte? / Dajú si do úst palec, alebo pod hlavu ruku? / Spia na boku alebo na chrbte, spia ako čo vy spíte?“ (1977 – 1978, 10, 13). Báseň charakterizuje aj starostlivé narábanie s jazykom, s dôrazom na obrazné pomenovania: „Desiatka – hrdá bežkyňa, ktorá beháva bosá. / Deviatka, keď prúdu nieto, na Voždovci jediné svetlo. / Trojku na Košutnjaku vždy zrána umýva rosa. / Teraz spia. Snívajú ako sa raz šťastie so šťastím stretlo.“ (tamže), k čomu prispel i prekladateľ Miroslav Demák. Svojrázne nóvum, ktoré vyplnilo medzery v pôvodnej tvorbe, boli básne s motívmi prvej lásky či poetickými imagináciami určené dospievajúcim v tvorbe Miroslava Antića: (*Zapísané v stredu, Láska, Prvé tango, Modrá hviezda*) a Dobricu Erića (*Tvoja muška svätajánska*). Podobne ako Antić v *Modrej hviezde* i v Erićovej básni poetická atmosféra evokuje záhadu života prostredníctvom motívu svätajánskej mušky a toto tušenie sa stáva emočné spojivo s domovom a detstvom: „A čo kde svoje zviješ si hniezdo / a čo kde ťa zanesie vtáčí let / tá muška v hluku tých lúčnych svetiel / jedine je tvoj zlatý kvet.“ (1974 – 1975, 1, 13), čomu čiastočne uberá na pôsobivosti slovesná stránka prekladu. Spôsobom spracovania tradičných tém (rastlinný a zvierací svet, motívy prírody a ročných období a pod.) sú pozoruhodné aj básne Ivicu Vanje Rorića: *Div, Jeden kvet, dva kvety, Uspávanka*. Formálne sa podobajú riekanke, napr.

Uspávanka: „*Sadla mačka ku klavíru, / začína hrať ouvertúru, / od ce mola do ge-dura, / uspáva nám nášho Ďura.*“ (1970 – 1971, 8, 4).

Preklady vojvodinských menšinových autorov

Jednotlivé menšinové literatúry vo Vojvodine, kde patrí aj tvorba slovenských vojvodinských autorov pre deti, „sa zúčastňovali v konštituovaní medziliterárnej mozaiky juhoslovanských literatúr“ (Harpán 2014) a do vtedy proklamovanej idey o „bratstve a jednote všetkých juhoslovanských národov a národností“ zapadalo aj vzájomné prekladanie, čo posilňovalo pocit spolupatričnosti v tomto „panónskom priestore“. Predstavovanie autorov jednotlivých menšinových literatúr vo Vojvodine bolo spojené s informáciami o ich detských časopisoch; napr. rumunsky detský časopis Bukuria copiilor (*Detská radosť*) sa predstavuje spolu s tvorbou Aurelie Pentra Midreaovej *Niekdajšie deti*, kde sa tematizuje detská hra na dospelých. Rusínsku literatúru reprezentuje tvorba Melánie Pavlovičovej, Mikolu Kočiša, Janka Raca a Mirona Kološňajho, autorov zoskupených okolo časopisu *Pionierska záhradka*. Tvorba Pavlovičovej a Kočiša čerpá z tradičného tematického repertoáru, tematicky sa viaže na motívy detstva (Pavlovičová: *Spomienky na detstvo*) a detskú hru (Kočiš: *Pilot*). Tu si všimneme inakšiu báseň M. Kološňajho *Ako sa dostať na olympiádu?*, ktorá oslovuje malého čitateľa práve výpoveďou z pozície detského subjektu, konfrontuje ho so svetom dospelých a končí sa vtipnou pointou: „‘Nežer mi tu ako prasa! / Poriadne ješť nevieš?’ / Keď mi ocko takto povie / cítim sa byť v chlieve. (...) Sám viem koľko ješť mi treba / - nielen podľa hladu - / viem čo treba kalórii / ísť na olympiádu / sťa Cassius Klay. / Lenže ocko na to nedbá, / nie vždy je fair-play.“ (1974 – 1975, 3. 13). Maďarskú literatúru pre deti zastupuje tvorba Ferenc Deaka, Ferenc Féhera a Istvána Németha. Z Deakovej poviedky *Leto vo vinohrade* vane hrejivá atmosféra rodinného zázemia (vzťah medzi vtipkárom dedom a šikovným vnukom) a vojvodinského prostredia (letu, roviny, vinohrad, vtáctvo a pod.). F. Fehér je predstavený clivými a nostalgickými básňami o matke *Navštívila ma moja mama* a *Zimné starecké kyvkanie hlavou*, kde prenikajú i sociálne motívy a lyrický subjekt sa štylizuje do pozície „márnoratného syna“: „Teraz je sama. A mne sa vidí, že plače aj tá cesta, / ktorou sa nenavraciam k nej.“ (1976 – 1977, 6, 25) Tvorba menšinových vojvodinských autorov bola tematicky veľmi blízka tvorbe slovenských autorov píšucich pre deti.

Záver

Preklady z inonárodných literatúr pre deti v časopise *Pionieri* v 70. rokoch prispievali k žánrovej a tematickej heterogénosti uverejňovaných umeleckých textov a kompenzovali medzery v žánroch prijímajúcej literatúry alebo rozmnožovali to, čo v nej malo prevahu. Z. Stanislavová uvádza, že prekladová tvorba pre deti a mládež môže vo vzťahu k pôvodnej tvorbe plniť dve funkcie: amplifikačnú a substitučno-kompenzačnú (2014). Keď prekladová tvorba „rozširovala a obohacovala spektrum žánrov, ktoré boli rozvinuté aj v domácom prostredí“ (Stanislavová 2014) išlo o funkciu amplifikačnú. Tento prípad vidíme v 70. rokoch v prekladoch spoločenskej prózy a poézie, ktoré dominovali aj

v slovenskej vojvodinskej literatúre. Negatívny aspekt toho je aj prekladanie ideologickej a schematickej príbehovej prózy pre deti v sledovanom období, čo vnímame ako „daň dobe“. Substitučno-kompenzačnú funkciu mala rozprávková tvorba (ľudové i autorské rozprávky), lebo „vyplnila nedostatok produkcie v tých žánrových oblastiach, ktoré v pôvodnej tvorbe absentovali.“ (tamže) Len postupne sa aj v prijímajúcej literatúre, ako dôsledok „rozširovania obzoru“ smerom k iným národným literatúram, rozmnožuje autorská rozprávka, naviazaná na štruktúru ľudovej rozprávky (Tušiak, Demák). Tento prípad hodnotíme ako pozitívny, lebo na rozdiel od spoločenskej prózy nepodliehal v takej miere ideologickému tlaku. Prínos prekladovej tvorby pre deti uverejnenej časopisecky okrem obohacovania domácej tvorby a vyplňania žánrových medzier, vidíme aj ako možný inšpiračný zdroj pre slovenských vojvodinských autorov, najmä keď ide o jej motivicko-tematické a poetologické aspekty.

PRAMENE

- Balog, Z. (1970 – 1971), Rozprávka naopak. *Pionieri*, 8, 1.
 Danojlić, M. (1977 – 1978), Ako spávajú električky. *Pionieri*, 10, 13.
 Erić, D. (1974 – 1974), Tvoja muška svätajánska. *Pionieri*, 1, 13.
 Fehér, F. (1976 – 1977), Zimné starecké kyvkanie hlavou. *Pionieri*, 6, 25.
 Jurcová, B. (1974 – 1975), Zajace : poľovníci 1 . 0. *Pionieri*, 7, 12 – 13.
 Kološňaji, M. (1974 – 1975), Ako sa dostať na olympiádu? *Pionieri*, 3, 13.
 Lukić, D. (1977 – 1978), Smiechu deťom!. *Pionieri*, 3, 16.
 Lukić, D. (1974 – 1975), Balada o ružových chleboch. *Pionieri*, 1, 15.
 Mulalić, A. (1972 – 1973), Smiech. *Pionieri*, 3, 19.
 Ratković, M. (1975 – 1976), Zvedavé dievčatko. *Pionieri*, 8, 11.
 Radović, D. (1974 – 1975), Čo pionier môže, smie a musí. *Pionieri*, 3, 22 – 23.
 Rorić, I. V. (1970 – 1971), Uspávanka. *Pionieri*, 8, 4.
 Rorić, I. V. (1976 – 1977), Všečujné uši. *Pionieri*, 3, 7.

LITERATÚRA

- Harpán, M. (2004). Texty a kontexty. Slovenská literatura a literatura dolnozemsých Slovákov. Bratislava: Literárne informačné centrum.
 Harpán, M. (2009). Predslovy a doslovy. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum.
 Harpán, M. (2014). Scripta manent. Literárnovedné súradnice. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum.
 Juhász, G. (1973). A népek és nemzetiség közötti kétirányú közlekedés az irodalom síkián. Dostupné z: http://adattar.vmmi.org/cikkek/20207/uzenet_1973_01_12_juhasz.pdf. 18. 01. 2017.
 Stanislavová, Z. (2014). K „importu“ poézie a prózy pre deti a mládež do slovenského kultúrneho a hodnotového kontextu v rokoch 1960 – 1990. *O dieťaťi, jazyku, literatúre*. II (2), 20 – 33.

RAZVIJANJE INTERKULTURNE SVESTI U RADU SA STUDENTIMA SRPSKOG JEZIKA KAO STRANOG

In addition to developing communicative competence, teaching Serbian as a foreign language aims at mastering sociolinguistic competence as well. In order to achieve this, the Serbian language learning needs to include teaching of culture through various cultural contents and contexts. At the Centre for Serbian as a Foreign Language at the Faculty of Philosophy in Novi Sad culture occupies an important place in teaching, and the language is used as the medium through which it is expressed. Therefore, a qualitative analysis conducted in this paper aims at examining the potential of the topics and texts in the textbooks *Let's learn Serbian 1* and *Let's learn Serbian 2*, which allows for moving from pure information about Serbian culture to developing intercultural competence and intercultural awareness, and proposes solutions that will contribute to the achievement of this objective.

Key words: intercultural competence, cultural awareness, Serbian as a foreign language.

Uvod

Ovaj rad se bavi interkulturnim aspektima nastave stranog jezika s posebnim osvrtom na kulturne sadržaje udžbenika *Naučimo srpski 1* i *Naučimo srpski 2*, namenjenih stranim studentima koji, tokom boravka u Srbiji, uče srpski jezik na nivoima A1, A2 i B1, B2 u Centru za srpski jezik kao strani na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Udžbenici se koriste i u Letnjoj školi srpskog jezika, kulture i istorije, koju Centar organizuje svake godine. U ovoj kvalitativnoj analizi primenjen je deskriptivni metod da bi se pokazalo koliki je potencijal tema i tekstova u navedenim udžbenicima za razvijanje interkulture svesti i interkulture kompetencije.

Studenti koji pohađaju nastavu srpskog jezika kao stranog dolaze iz različitih zemalja i potiču iz veoma raznorodnih kulturnih miljea. Zato je važno da časovi, osim na savladavanje srpskog jezika, budu usmereni i na upoznavanje studenata s osobnostima srpske kulture. „Kultura s velikim K” (Kitao 1991) već je deo posebnih predavanja iz srpske književnosti i istorije u Letnjoj školi, ali da bi studenti mogli uspešno komunicirati na srpskom jeziku, nastava se mora baviti i „kulturom s malim k”, koja uključuje realne situacije iz svakodnevnog života (Ibid.: 294).²

¹ redli@ff.uns.ac.rs

² Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka, za jezičko obrazovanje važna je bila „Kultura s velikim K” da bi se do kraja sedamdesetih godina naglasak pomerio na „kulturu s malim k” što je rezultovalo njenim većim prisustvom u udžbenicima za nastavu stranog jezika (Kitao 1991: 294, 297).

Dva glavna faktora koja omogućavaju uspešno usvajanje kulturnih obrazaca stranog jezika jesu nastavnik i udžbenik odnosno didaktički materijal. U tom procesu nije neophodno da nastavnik bude maternji govornik, već da zna kako da studentima približi sličnosti i razlike između njihove i strane kulture, da ih za datu kulturu zainteresuje i pomogne im da uspešno sagledaju svoju kulturu iz perspektive drugih (Byram, Gribkova & Starkey 2002: 10). Udžbenici, kao druga važna karika, treba da budu tako organizovani da nastavniku i studentima olakšaju dostizanje cilja koji podrazumeva potpunu komunikativnu i interkulturnu kompetenciju.

Jezik, kultura i komunikativna kompetencija

Prema shvatanju E. Sapira, jezik ne može postojati van kulture (Sapir 1921), jer je on instrument njenog stvaranja, koji omogućava iskazivanje njene sadržine (Bugarski 1983: 78–79). Veza između jezičke sadržine i jezičke forme osvetljava odnos između jezika i kulture preko verovanja, vrednosti i potreba jedne jezičke zajednice u datoj kulturi (Čakir 2006: 3). Ta veza je dvojaka jer je, s jedne strane, jezik jedan od činilaca kulture, a s druge, informacije o kulturi mogu se naći u strukturama jezika kojim se u datoj kulturi govori (Krasner 1999: 83).

Međutim, kultura koju treba usvojiti zajedno s ciljnim jezikom nije samo „Kultura s velikim K”³. Da bi studenti kompetentno ovladali stranim jezikom, nije dovoljno razvijati njihovu jezičku kompetenciju, već i svest o različitim kulturnim okvirima i konvencijama. To dovodi do krajnjeg cilja – prihvatanja datog jezika, kulture u kojoj se on koristi kao maternji i njegovih govornika.

U preporukama Saveta Evrope sadržanim u *Zajedničkom evropskom referentnom okviru za učenje, nastavu i evaluaciju jezika* (ZEO) definisan je opšti cilj jezičke politike, a to je „postizanje većeg jedinstva među članicama” koje vodi ka „usvajanju zajedničkog nastupa na polju kulture” (CEFR 2001: 11). Promocija evropske mobilnosti, uzajamnog razumevanja i saradnje, kao i prevazilaženje predrasuda i diskriminacije može se postići jedino boljim znanjem savremenih evropskih jezika. Sve to ima za cilj uspešnu komunikaciju i interakciju među govornicima različitih maternjih jezika u kulturnim kontekstima različitim od onih u kojima su njihovi govornici odrasli. Imajući ovaj cilj u vidu, savremena nastava stranih jezika treba da doprinese razvoju interkulturene interakcije na više jezika i upoznavanju različitih kulturnih zajednica. U skladu s promenama u nastavnim metodama i materijalima koje je doneo komunikativni pristup učenju stranih jezika, ZEO ističe važnost postojanja interkulturene svesti, interkulturnih veština i

³ Koncept kulture se menjao tokom vremena, te je do druge polovine XX veka učenje jezika koreliralo isključivo s umetnošću, književnošću i filozofijom da bi se kasnije shvatilo da je uključivanje informacija iz svakodnevnog života u ciljnoj kulturi od velike važnosti (Kitao 1991: 294; Byram et al. 2002: 9).

egzistencijalne kompetencije i, na taj način, ciljevima podučavanja stranom jeziku dodaje „interkulturalnu dimenziju” (Byram et al. 2002: 7).

Značaj razvijanja interkulturene kompetencije i interkulturene svesti

Interkulturalizam je kulturna politika koja teži zbližavanju i uzajamnom razumevanju ljudi iz različitih kultura. Za razliku od multikulturalizma, koji promovise „koncept društva (multikulturalno društvo) u kojem ravnopravno koegzistira više kultura”, interkulturalizam teži dijalogu i kulturnoj sintezi (Koković 2011: 42).

Uključivanje interkulturene dimenzije u učenje stranog jezika ima za cilj stvaranje interkulturalnih govornika koji su u stanju da vode komunikaciju sa sagovornicima različitog kulturnog porekla kako iz sopstvene, tako i iz perspektive drugog, da budu medijatori između svoje kulture i kulture jezika na kojem komuniciraju i na taj način izbegnu nesporazume i uticaj stereotipa (Byram et al. 2002: 9). Dostizanje nivoa znanja jezika koji je isti ili blizak nivou maternjeg govornika moguće je ako studenti uspešno usvoje nove jezičke kategorije i norme, a taj cilj je moguće postići uz dobro organizovan materijal koji sadrži i lingvističke i ekstralingvističke aspekte ciljnog jezika (Çakir 2006: 3). Međutim, to ne znači da maternji govornik treba da bude model prema kom će se student upravljati, već u toj ulozi treba da se nađe interkulturalni govornik koji, iako možda slabije vlada ciljnim jezikom, ima prednost upravo zbog toga što je sposobniji da ostvaruje interakciju s ljudima iz različitih kultura (Coperías Aguilar 2007: 63). Ta sposobnost jeste interkulturalna komunikativna kompetencija.

Ciljnu kulturu treba približiti studentima i upoređivati je s njihovom sopstvenom da bi razumeli jezičke obrasce, obrasce ponašanja i vrednosti jer, ukoliko drugu kulturu sagledavaju isključivo kroz sopstvenu, sužava im se perspektiva percepcije stvarnosti. Ovakvo osvešćivanje vodi ka razvijanju interkulturalnog razumevanja i otklanjanju potencijalnih grešaka u tumačenju poruke i sprečavanju nastanka kulturnog šoka, što doprinosi podizanju komunikativnih veština studenata na viši nivo.

Udžbenici i druga nastavna sredstva

Najdominantnije nastavno sredstvo kako u nastavi uopšte, tako i u nastavi stranih jezika jeste udžbenik. On je oruđe koje nastavnik treba da koristi vešto da bi iskoristio njegov potencijal ili ga dopunio sadržajima potrebnim za razvijanje interkulturene kompetencije. Drugim rečima, udžbenik može biti napisan iz interkulturene perspektive ili može imati sadržaje koji nisu neutralni (Byram et al. 2002: 23), na primer, po pitanju međunacionalne jednakosti, jezičke strukture i leksike, koji pospešuju predrasude i stereotipe kao što su izjave *Srbi vole rakiju*, *Italijani govore glasno*, *Japanci uvek nose fotoaparate* i sl. Zato je veoma važno da nastavnik omogući sagledavanje sadržaja iz druge perspektive tako što će studenti dati svoje mišljenje ili pronaći autentične materijale koji ilustruju drugačije gledište, ili vršiti poređenja sa stereotipima i generalizacijama iz sopstvene kulture (Byram et al. 2002: 23). Međutim, oni ponekad nisu u mogućnosti da

ovako pristupe komparaciji i kontrastiranju kultura jer ni sami nemaju dovoljno znanja o sopstvenoj kulturi. Zbog toga im kroz interkulturnu nastavu jezika treba pomoći da osveste znanja i stavove o kulturi iz koje potiču.

Imajući u vidu značaj „kulture s malim k” u učenju stranog jezika, u fokusu udžbenika trebalo bi da bude društvena uloga jezika da bi studenti naučili da koriste jezik na odgovarajući način u odgovarajućim društvenim kontekstima, što će rezultovati uspešnom komunikacijom (Đuričić i Georgijev 2013: 70). Početni nivoi učenja jezika uglavnom sadrže teme iz svakodnevnog života vezane za porodicu, stanovanje, školovanje, odnose s prijateljima, slobodno vreme i sl., dok bi na srednjim i naprednim nivoima studentima trebalo približiti geografske činioce i njihov uticaj na svakodnevni život, glavne istorijske periode, način organizacije društva, proizvodnju, transport, aspekte života u gradu i na selu, istoriju umetnosti, muziku, ples, filmove itd (Çakir 2006: 5–6). Pritom je od velikog značaja da se sve teme upoređuju s temama iz matičnih kultura studenata i da se krene od isticanja sličnosti između kultura.

Razvijanje već pomenutih opštih kompetencija doprinosi razvijanju studentove kritičke jezičke svesnosti (eng. *Critical Language Awareness – CLA*), koja polazi od verovanja da jezik uvek zastupa neke vrednosti, te da tekstovi nikad nisu neutralni. Razlika između tekstova u udžbenicima i onih iz stvarnog života zasniva se na tome da se autoritet prvih ne dovodi u pitanje i da se, shodno tome, čitalac stavlja u poziciju pasivnog primaoca njihovih sadržaja. S druge strane, „stvaran” jezik se često koristi u cilju uspostavljanja moći i kontrole, osnaživanja dominantnih ideologija i sl. i zato studente treba uvežbavati da tekstove dovode u pitanje, da analiziraju, procenjuju jezik kojim su pisani, raspravljaju o značenju, za šta je potrebno da imaju razvijene sociolingvističke i etnografske istraživačke veštine (Pulverness 2004).

Cilj svih komunikativnih aktivnosti jeste jačanje interkulture kompetencije putem komparativne ili kontrastivne analize ciljne kulture i kultura studenata. Ovo obogaćuje njihova iskustva kroz podizanje svesti o tome da, i pored globalizacije nekih kulturnih elemenata, i dalje postoje različitosti između kultura (Çakir 2006: 6), koje treba razumeti i percipirati iz različitih uglova. Tehnike koje se mogu primeniti u ovu svrhu uključuju simulacije i igre po ulogama, koje će osposobiti studente da kroz ovakvo iskustveno učenje razviju svest o postojanju drugačijih kultura, shvatanja, normi ponašanja i sebe i svoju kulturu sagledaju unutar tih okvira (Byram et al. 2002: 14). Pored toga, nastavnik može odstupiti od udžbenika i koristiti dodatni, autentični materijal kao što su fotografije, rečenice i iseći iz filmova, pesme, brošure i sl. da bi se nadomestio nedostajući kulturološki sadržaj ili da bi se zadaci iz udžbenika u kojima studenti treba da uporede sadržaj teksta sa svojim okruženjem proširili i što efektnije iskoristili (Pulverness 2004).

Analiza kulturnog sadržaja tema i tekstova u udžbenicima *Naučimo srpski 1* i *Naučimo srpski 2*

Udžbenici za učenje srpskog jezika kao stranog, *Naučimo srpski 1* i *Naučimo srpski 2*, namenjeni su, kao što je već pomenuto, stranim studentima koji dolaze u Srbiju da studiraju, ali i strancima koji borave u Srbiji iz različitih privatnih ili poslovnih razloga i zbog toga se zasnivaju na interkulturnom pristupu koji podrazumeva poređenje sadržaja srpske kulture s matičnim kulturama studenata. Kulturni sadržaji su uglavnom predstavljeni u tekstovima kojima se razvijaju veštine čitanja i slušanja, a prate ih zadaci u većoj meri usmereni upravo na proveru razumevanja, dok je manje onih koji zahtevaju diskusiju o sličnostima i razlikama među kulturama.

Što se tiče elemenata „Kulture s velikim K”, zastupljenost informacija o materijalnim i kulturnim dobrima, umetnosti, književnosti, nauci i sl. minimalna je. U udžbeniku *Naučimo srpski 1* nalazi se tekst o poznatom srpskom glumcu Vojinu Četkoviću i intervju s njim, dok je u udžbeniku *Naučimo srpski 2* prisutan tekst istog tipa s tom razlikom što je reč o glumici Anici Dobroj. Pritom, zadaci koji su vezani za ove tekstove ne bave se kulturnim aspektima, već su fokusirani na razumevanje teksta (*Zaokružite tačan odgovor, Odredite da li je tvrdnja tačna ili netačna, Saslušajte prilog i popunite praznine i sl.*). Budući da nakon teksta o Vojinu Četkoviću sledi tekst o pop zvezdi Dejvidu Boviju, njegova obrada dobija interkulturnu dimenziju kad se od studenata traži da uporede živote ova dva umetnika i utvrde sličnosti i razlike. Nakon toga, mogu ih uporediti s umetnicima iz svojih zemalja.

Kad je reč o jezičkom potencijalu za uočavanje kulturnih obrazaca ponašanja, lekcija o vokativu u kojoj se nalaze rečenice iz intervju a Četkovićem mogla bi se iskoristiti tako da se uporedi upotreba formalnog i neformalnog oslovljavanja poznatih ličnosti u različitim kulturama. U zadacima iz Udžbenika dati su samo modeli *Gospodine Četkoviću, da li možete...? i Recite mi, Vojine, ...*, ali bi bilo vrlo korisno napomenuti da je isto tako često i prisnije obraćanje ukoliko pitanja postavlja novinar iz nekog časopisa za mlade ili tabloida, ili voditelj u emisiji zabavnog sadržaja. Studenti bi, zatim, dobili zadatak da osmisle intervju u kom će se novinar prisnije obratiti glumcu, a zatim i da ga pročitaju. Nakon toga, može im se pustiti neki video snimak s kojim će uporediti svoja rešenja (npr. snimak razgovora iz emisije „TV lica, kao sav normalan svet: Vojin Četković”).

Da bi se motivacija studenata podigla na viši nivo pa samim tim i njihovo interesovanje za ciljnu kulturu, trebalo bi uključiti dodatni materijal koji bi bio, s jedne strane, aktuelniji kad je reč o poznatim ličnostima, a s druge, raznovrsniji po pitanju srpske kulture. Tako bi se mogli uključiti tekstovi o slavnom i trenutno najboljem teniseru na svetu Novaku Đokoviću, zatim tekstovi o naučniku Nikoli Tesli, umetnici Marini Abramović, reditelju Emiru Kusturici, muzičaru Goranu Bregoviću, košarkašu Marku Jariću, vodećem reditelju alternativnog „Novog Holivuda” Piteru Bogdanoviću, fudbalskoj legendi u Japanu Draganu Stojkoviću Piksiju i drugima. Time bi se kulturni sadržaj aktualizovao ličnostima

za koje bi znalo više studenata i pružila im se prilika da ih uporede sa odgovarajućim ličnostima iz svojih zemalja. Osim poznatih ličnosti, studentima bi trebalo približiti i ostale kulturne tekovine po kojima je Srbija poznata u svetu kao što su rakija šljivovica, vampiri, pirotski ćilim, krsna slava i nadaleko poznat muzički festival Exit. Na primerima ovih tekovina može se otkrivati kulturna i istorijska pozadina srpskog naroda, mogu se analizirati kulturni obrasci kao što je nazdravljanje, čestitanje, ali i urbani život mladih u Srbiji i njihovi kontakti s vršnjacima iz sveta. Tu se, zapravo, „Kultura s velikim K” spaja s „kulturom s malim k”, koja je ipak zastupljenija u analiziranim udžbenicima. Ove teme su, takođe, veoma pogodno za komparativni pristup, čija bi efektna primena bila u kombinaciji tekstualne i komunikativne metode. Nakon čitanja predloška o srpskim kulturnim tekovinama i provere razumevanja pročitanoog teksta, može se organizovati diskusija u kojoj bi studenti uporedili svoju kulturu sa srpskom, a zatim svoje znanje proverili kroz igru po ulogama.

Konvencionalne forme učtivosti (kako se pozdraviti, kako napustiti neko mesto, kako početi i zaokružiti razgovor, kako se izviniti, zahvaliti (se) i sl.) mogu se uvežbavati i kroz upotrebu transakcionog i interakcionog jezika⁴ za šta su veoma pogodne vežbe u kojima se obrađuje razgovor između konobara i mušterija u kaficu, prodavca i kupca u pekari ili prodavnici nameštaja i sl. Ova vrsta pismenih i/ili govornih vežbi nosi kulturni aspekt, a naglasak je na stvaranju harmonične socijalne interakcije.

Način života, zanimanja, porodica, običaji, verovanja, sport, gastronomija i sl. zastupljeni su u vidu predstavljanja sebe i drugih (pri čemu je reč o ljudima iz Srbije i inostranstva), načinu odevanja mladih kako u Srbiji, tako i u Koreji i Italiji. Hrana u Srbiji predstavljena je kroz tipično voće i povrće, pekarske proizvode, jela koja se mogu naći u restoranima, dati su recepti za čorbu od pečuraka i špagete, iako bi bilo korisnije predstaviti neka tradicionalna srpska jela kao što su sarma, gibanica, Karađorđeva šnicla i dr. Zatim, opisan je način na koji slobodno vreme provodi jedan momak, predstavljena je tipična srpska porodica i njeni članovi, data je mogućnost da se komentarišu pravila ponašanja u određenim društvenim situacijama i na određenim mestima (pozorište, biblioteka, crkva i sl.), običaji vezani za stanovanje (gde ljudi žive – u kući ili u stanu, koliko plaćaju kiriju kao podstanari, da li žive sami ili s nekim, kako izgleda životni prostor). Međutim, veći broj ovih tekstova i vežbanja koja ih prate najčešće su generalizovani tako da se ili ne pominju druge kulture ili se ne ističe ono što je tipično za Srbiju.

Interkulturni aspekt može se postaviti u fokus i kada se rade tekstovi o gradovima. U poslednjoj lekciji Udžbenika, koja se obrađuje na nivou A2, nalazi se tekst o Novom Sadu te bi poređenje Novog Sada s nekim stranim gradom moglo biti dato kao zadatak koji

⁴ Transakcioni jezik je jezik koji se koristi za transfer informacija i prvenstveno je orijentisan na poruku, eksplicitno, tačno i jasno iskazanu, dok je interakcioni jezik orijentisan prvenstveno na slušaoca i služi uspostavljanju i održavanju društvenih odnosa (Brown & Yule 1983).

sledi nakon vežbe čitanja ili slušanja. Na ovaj način bismo doprineli istovremenom razvijanju interkulturene kompetencije i veštine čitanja/slušanja na komunikativan način, a ukoliko se od studenata zatraži da u svojim poređenjima upotrebe sinonime, antonime i parafraze, radili bismo i na njihovoj strategijskoj kompetenciji.

Interkulturalni sadržaji prisutni su u solidnoj meri pa, iako potencijal nekih od njih u samim udžbenicima nije dovoljno iskorišćen, nastavnik ima osnovu na kojoj može da gradi svoj čas s interkulturalnog aspekta. Tako tekstovi o odevanju ljudi različitih nacionalnosti obuhvata samo mlade iz Italije i Koreje, ali se može obogatiti razlikama u odevanju starijih i mlađih ljudi iz Srbije i iz više različitih zemalja. Ipak, na nivou B1, zadatak iz lekcije koja se bavi istim sadržajem eksplicitno traži da se uporede određeni načini oblačenja. Kada je reč o stanovanju, nema pomena o običajima karakterističnim za Srbiju, a to je da se mladi kasno odvajaju od roditelja i da čak vrlo često u jednom stanu ili jednoj kući žive dve ili tri generacije. Za uvežbavanje vremenskih adverbijala i veznika i odgovarajuće leksike na B nivoima učenja, prenet je tekst iz jednog poznatog časopisa o običajima zabavnog karaktera iz različitih zemalja. Zadatak je da se izaberu odgovarajuće reči i izrazi iz višestrukog izbora, ali se on tu i završava pa bi se mogao iskoristi za diskusiju o ovoj temi i poređenje sa sličnim običajima iz drugih zemalja. Osim toga, studenti koji bi eventualno poticali iz kultura pomenutih u tekstu mogli bi reći da li su običaji tačno predstavljeni.

Na interkulturalnim osnovama postavljena je i tema sporta, ali bi se zadaci mogli osmisliti tako da se sagledaju stereotipi vezani za „muške” i „ženske” sportove, a u leksičkim vežbama akcenat stavi na upotrebu muškog i ženskog roda pri imenovanju različitih tipova sportista (npr. *Kako se naziva muškarac koji trenira tenis? A kako žena?*). Ova tema može poslužiti za dalji rad na uklanjanju stereotipa tako što bi studenti unutar manjih grupa raspravili o nekom stereotipu po sopstvenom izboru koji stranci imaju o polovima u Srbiji, a zatim ga sa celom grupom uporedili sa sličnim stereotipima o svojim sunarodnicima i dali predloge kako uticati na njihovu promenu.

Kada je reč o dijalozima kroz koje se razvijaju veštine razumevanja na sluh i govorenja, može se konstatovati da oni oslikavaju idealnu govornu situaciju u najčešćim komunikativnim okruženjima na koje student može naići u Srbiji. Na nivoima A1 i A2, to su situacije na pijaci, u prodavnici brze hrane, u pekari, restoranu, kafiću, menjačnici, frizerskom salonu, prodavnicama bele tehnike i nameštaja, u pošti, na carini, železničkoj stanici, aerodromu, u turističkoj agenciji, u taksiju, kod lekara, dok je na nivoima B1 i B2 takvih dijaloga mnogo manje, a odvijaju se na fakultetu prilikom upisa, u frizerskom salonu, na pijaci i prilikom telefonskog poziva na oglas za posao. Nijedan od ovih dijaloga ne sadrži kulturni konflikt jer ostvaruju komunikativnu nameru, koja se ne može ostvariti u incidentnim situacijama pa, samim tim, ne doprinose jačanju interkulturene svesti.⁵ Zato, da bi se studenti stavili u realnu situaciju, razumeli do kakvih kulturnih nesporazuma može

⁵ Up. šta o ovome i, uopšte, o kritičnom incidentu kaže Durbaba (2013).

doći, te naučili kako da ih spreče, dijalozi se mogu modifikovati tako da se u njima prikažu moguće kulturno konfliktne situacije pri čemu će se od studenata tražiti da ih prepoznaju i ponude rešenja. Međutim, suočavanje s kulturnim različitostima na početnim nivoima učenja jezika treba da se zasniva samo na osnovnim informacijama jer je poželjno ovladati prvo jezičkim sistemom da bi se kasnije moglo naučiti kako reagovati na datom jeziku i prevazići kulturne zamke (Шафрањ 2008: 95–96).

Neverbalna komunikacija je prisutna samo na nivou B1 i u vezi je sa sadržajem lekcije o delovima tela. Ovi zadaci su usmereni na opis i tumačenje gestova u različitim kulturama, a od studenata se traži da komentarišu značenja pojedinih gestova u svojoj kulturi. Upravo zato što gestovi mogu biti uzrok mnogih nesporazuma i pogrešne percepcije, treba im posvetiti više pažnje posebno kroz igre po ulogama, koje omogućavaju da se studenti stave u ulogu pripadnika strane kulture i time promene svoju percepciju.

Sve navedene vežbe mogle bi, kako savetuju Bajram i dr. (Byram et al. 2002: 22), poslužiti kao početna tačka rada na jezičkim strukturama i leksici⁶ nakon koje bi studenti osmislili još vežbi s istim jezičkim jedinicama, ali u različitim društvenim kontekstima.

Kulturni sadržaj udžbenika trebalo bi da uključuje više frazeoloških izraza, poslovice i izreka jer pružaju dosta informacija o kulturi srpskog naroda. Oni se sporadično pojavljuju u lekcijama na svim posmatranim nivoima učenja jezika u kontekstu tumačenja njihovog značenja. Međutim, preko njih se mogu naučiti kulturni obrasci čije poznavanje omogućava njihovu pravilnu primenu u svakodnevnoj komunikaciji. Isto bi se moglo reći i za kolokvijalne i žargonske izraze, veoma prisutne u svakodnevnoj komunikaciji. Oni u potpunosti izostaju iz analiziranih udžbenika, a neke od njih, one najfrekventnije kao što su *Klopa je ekstra!* (Hrana je odlična!), *De si tebra!* (Gde si, brate? u značenju 'Zdravo, prijatelju!'), *Vozdra!* (Zdravo!) i sl., treba uključiti već na početnim nivoima jer su studentima koji borave u Srbiji neophodni za uspešnu komunikaciju u neformalnim kontekstima.

Za uspešnu primenu interkulturnog pristupa u nastavi jezika neophodno je da se udžbenici dopune dodatnim didaktičkim materijalima koji bi obuhvatili autentične tekstove i audio/video snimke, vizuelna nastavna sredstva kao što su mape, stripovi i fotografije. Isto tako i studente treba podstaći da sami pronađu autentične materijale na internetu (na primer, članke iz novina) kojima bi ilustrovali jednostrane ili drugačije poglede na svet i time razvili kritičku svest. Zapravo, sve ono što će tokom procesa razvijanja interkulturene kompetencije omogućiti sticanje analitičkih veština pre nego usvajanje čiste informacije treba uključiti u nastavni program (Byram et al. 2002: 23–24).

⁶ Posebnu poteškoću predstavlja semantizacija reči jer za neke ne postoje prevodni ekvivalenti, neke reči imaju ista denotativna, ali različita konotativna značenja koja su kulturno uslovljena, a apstraktna značenja nekih ulaze u sastav idioma (Шафрањ 2008: 93).

Zaključak

Ovladavanje gramatikom i leksikom jednog jezika veoma je važno za komunikaciju na datom jeziku, ali nije i dovoljno. Jezička kompetencija mora biti združena s komunikativnom kompetencijom da bi se strani jezik adekvatno koristio. Pored toga, uspešna komunikacija s maternjim govornicima jezika koji se uči zavisi i od stepena razvijenosti sociokulturne i interkulture kompetencije odnosno svesti o ponašanjima, običajima, vrednostima i, uopšte, kulturi ciljne jezičke zajednice, njenog mesta među drugim kulturama i njihovim sličnostima i razlikama. Usvajanje ovih komunikacijskih veština doprinosi boljoj interakciji i sprečavanju kulturnih konflikata pri čemu interkulturni govornik postaje posrednik između matične i strane kulture.

Veoma važnu sastavnicu ovog procesa čine udžbenici koji treba da sadrže elemente kulture jer nematernji govornik koji ima samo jezička znanja, a nije ovladao sociokulturnim znanjima, ne može uspešno komunicirati u cilnoj kulturi odnosno nije u stanju da koristi jezik na kulturno prihvatljiv način, te se često može naći u konfliktnim situacijama. S obzirom na to da srpski jezik kao strani uče studenti iz različitih zemalja, često iz veoma različitih kulturnih okruženja, jezičku građu u udžbenicima trebalo bi da prate kulturni sadržaji koji će srpsku kulturu približiti studentima i pomoći im da razviju veštine neophodne za interkulturnu komunikaciju u realnom kontekstu. Pritom, „kultura s malim k” trebalo bi da bude više zastupljena jer je poznavanje načina života i obrazaca ponašanja neophodno za sticanje interkulture kompetencije i uspešnu komunikaciju.

Gledano s aspekta kulturnih sadržaja, udžbenici *Naučimo srpski 1* i *Naučimo srpski 2* tematski odgovaraju na potrebe stranih studenata, sadrže dosta frazeoloških izraza koji se koriste u svakodnevnom životu i zadatke u kojima se traži da studenti uporede srpsku kulturu sa sopstvenom. Temeljniji rad na usvajanju sociokulturnih znanja i razvijanju interkulture svesti trebalo bi sprovoditi uz pomoć dodatnog nastavnog materijala usmerenog na one jezičke i nejezičke jedinice s kojima će se studenti sigurno susretati, posebno tokom svog boravka u Srbiji. Zato je važno više pažnje pokloniti neverbalnoj komunikaciji, veoma važnoj za razumevanje ponašanja i poruka koje šalje sagovornik. Tekstove za uvežbavanje veštine čitanja treba birati među aktuelnijim odnosno onim koji se bave šire poznatim srpskim javnim ličnostima. Isto tako, treba izvršiti izbor dijaloga koji predstavljaju govornu situaciju podložnu komunikativnim nesporazumima, te ih prilagoditi tako da se na njima mogu uvežbavati veštine kojima bi se takvi konflikti sprečili. Uloga nastavnika je u ovakvom spajanju jezičkih i kulturnih sadržaja od izuzetnog značaja, te bi i on morao imati kulturna znanja koja će umeti preneti na svoje studente. Pored toga, on mora biti sposoban i spreman da kulturne sličnosti i, posebno, razlike studentima objasni i približi kroz jezičku upotrebu i omogućiti im da ciljni jezik uče u kontekstu njegove upotrebe u zajednici kojoj je on maternji.

Da bi se ovaj cilj ostvario, u radu sa studentima neophodno je primeniti i odgovarajuće metode, koje će doprineti razvijanju interkulture svesti u kontekstu učenja

srpskog jezika kao stranog. Neki autori smatraju da interkulturalni pristup u nastavi ne znači obavezno uvođenje novih metoda, već pre proširivanje postojećih i njihovo usmeravanje ka stvaranju interkulturalnih govornika (Byram et al. 2002: 7; Corbett 2003: 4). Komunikativni pristup je nezaobilazan u radu sa stranim studentima jer se kroz simulacije realnih situacija, igre po ulogama, diskusije i druga vežbanja za razvijanje jezičkih veština razvija komunikativna kompetencija, koja je neophodna za uspešnu komunikaciju u različitim društvenim kontekstima. Dopunjavanje ovih postupaka usmerenih na popunjavanje informacione praznine (Corbett 2003: 1) interkulturalnim sadržajem zahteva samo promenu uloge jezika, koja se više ne usmerava samo na prenošenje informacije, već i na savladavanje društvenih funkcija jezika i razumevanje ponašanja pripadnika datog jezika. Ovako primenjeni pomenuti postupci služe kao kontekst u kojem studenti koriste svoje jezičko znanje zajedno sa znanjem o drugoj kulturi. Prema shvatanju Korbeta (Corbett 2003: 2), interkulturalni pristup pomera težište s vrlo često neostvarivog cilja dostizanja kompetencije maternjeg govornika na cilj dostizanja interkulturalne komunikativne kompetencije.

IZVORI

- Alanović, M. et al. (2007). Naučimo srpski 2 = Let's learn Serbian [2]. Novi Sad : Filozofski fakultet : Dnevnik
- Бјелаковић, И., и Војновић Ј. (2004). *Науџимо српски 1 = Let's Learn Serbian*. Нови Сад: Филозофски факултет, Дневник – Новине и часописи.
- TV lica, kao sav normalan svet: Vojin Ćetković. Pristupljeno u avgustu 2017. na https://www.youtube.com/watch?v=S-UI2ZZ7B_I

LITERATURA

- Brown, G. & Yule, G. (1983). *Teaching the Spoken Language*. Cambridge: CUP.
- Bugarski, R. (1983). *Lingvistika o čoveku*. Beograd: Prosveta.
- Byram, M., Gribkova, B. & Starkey, H. (2002). *Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching: A Practical Introduction to Teachers*. Strasbourg: Council of Europe. Retrieved November, 2016 from <http://lrc.cornell.edu/rs/roms/507sp/ExtraReadings/Section0/Section0/uploads/File1235272745204/InterculturalDimensionByram.pdf>
- Çakir, I. (2006). *Developing Cultural Awareness In Foreign Language Teaching*. Retrieved November, 2016 from <http://eric.ed.gov/?id=ED494346>
- Coperías Aguilar, M. J. (2007). Dealing with intercultural communicative competence in the foreign language classroom. In E. Alcón Soler & P. Safont Jordà (Eds.), *Intercultural language use and language learning* (pp. 59–78). Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Corbett, J. (2003). *An Intercultural Approach to English Language Teaching*. Languages for Intercultural Communication and Education 7. Clevedon – Buffalo – Toronto – Sydney: Multilingual Matters Ltd.

- Council of Europe. (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR)*. Retrieved November, 2016 from http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/cadre1_en.asp
- Durbaba, O. (2013). Kritični incident kao interkulturni izazov. *Kulture u dijalogu. Komunikacija i kulturni uticaji*, 4, 39–54.
- Đuričić, M., i Georgijev, I. (2013). Interkulturalna kompetencija u nastavi španskog kao izbornog jezika: elementi hispanske kulture u udžbenicima Prisma od nivoa A1 do B1. *Komunikacija i kultura online*, 4(4), 65–78.
- Kitao, K. (1991). Teaching Culture in Foreign Language Instruction in the United States. *Doshisha Studies in English*, 52–53, 285–306. Retrieved November, 2016 from <http://eric.ed.gov/?id=ED330214>
- Koković, D. (2011). Multikulturalno i interkulturalno obrazovanje. *Interkulturalnost: Časopis za podsticanje i afirmaciju interkulturalne komunikacije*, 1, 42–51. Pristupljeno u novembru 2016. na https://issuu.com/zavodzakulturuvojvodine/docs/interkulturalnost_1
- Krasner, I. (1999). The Role of Culture in Language Teaching. *Dialog on Language Instruction*, 13(1–2), 79–88.
- Pulverness, A. (2004). *Here and there: Issues in materials development for intercultural learning* (A paper given at the Culture in ELT Seminar – Intercultural Materials in the Classroom and on the Web, organised by the British Council at Kraków, Poland, 23–25 January, 2004. Retrieved November, 2016 from <http://http://elt.britcoun.org.pl/forum/handt.htm>
- Sapir, E. (1921). *Language: An Introduction to the Study of Speech*. Retrieved November, 2016 from <http://www.bartleby.com/186/10.html#txt17>
- Шафрань, J. (2008). Усвајање културе у настави страног језика. *Педагошка стварност*, 54(1–2), 91–99

RAZLIČITI ASPEKTI KULTURE U UDŽBENICIMA SRPSKOG JEZIKA KAO STRANOG ZA SREDNJI NIVO: *SRETAN PUT I UČIMO SRPSKI* 2²

Studying the language of a people without knowing anything about the culture behind that people represents a limitation in that learning mere grammatical rules, outside of the context in which they are used, prevents the development of the pragmatic ability which is indispensable for communication. If, on the one hand, culture is observed through as linguistic production (sayings, idioms, lexical choices) and non-verbal production (from proxemics to gesture), on the other, it is seen as a representation of a society, on both a material (monuments, architecture, landscape) and a spiritual level (religion, works of art and literature, music, customs, festivities). Knowledge of the diastatic, diaphasic, diatopic and diamesic varieties of the language provide the student with versatility in communicating, possibly allowing him/her to integrate into a given linguistic group. In order to reach this aim, the gradual introduction of authentic materials would be necessary. These would eventually replace those designed purely for teaching purposes, essential at beginner-level, as the student progresses. The analysis of the two language textbooks chosen shows that the cultural themes depend on the choice of the individual authors who, in this case, view the culture in question from two different angles: that of the native speaker and that of the foreign learner.

Key words: language and culture, Serbian as a foreign language, textbooks, communication.

Odnos jezika i kulture

Kultura u nastavi stranih jezika

Tema odnosa jezika i kulture, iako aktuelna, nije novijeg datuma. Još 1968. godine, prisustvo kulture u nastavi jezika izučavao je Bruks (Brooks), te je uočio neophodnost definisanja same reči kultura koje bi nam ukazalo na to koje kulturološke teme treba uvesti u proces nastave i na kom nivou. U pokušaju definisanja pojma kulture Bruks eliminacijom nabraja ono što ona, po njemu, nije: geografija, istorija, folklor, sociologija, književnost, civilizacija, ne osporavajući da ujedinjeni svi ovi elementi aktivno učestvuju u stvaranju te iste kulture na nivou pojedinca i njegovog odnosa prema njima. „Culture refers to the individual's role in the unending kaleidoscope of life situations [...]

¹ oljaarsic@hotmail.com

² Ovaj rad rađen je u okviru doktorskih studija Digitalne humanistike na Univerzitetu u Torinu i Denovi pod mentorstvom prof. dr Ljiljane Banjanin.

every human being, from infancy onward, justifies the world to himself as best he can, associates with those around him, and relates to the social order to which he is attached“.

(Brooks 1968)

Značaj individualnog i kolektivnog u poimanju kulture

Individualno *versus* kolektivno poimanje kulture primećuje se u svim pokušajima definisanja odnosa kulture i jezika. Sa jedne strane, dakle, govori se o neophodnosti usvajanja opštih kulturnih modela jedne zajednice (Bruner 2000), zajedničkih konotativno-kulturnih značenja (Celentin & Serragiotto 2000), dok se sa druge strane jezički izraz smatra izrazom ličnosti pojedinca kao jedinke u društvenim okvirima kulturno-lingvističke zajednice (Titone 1996). Jezik je tako ne samo povezan sa kolektivnim osobinama jedne zajednice, već je iznad svega izraz najintimnijeg unutrašnjeg sveta pojedinca koji u procesu interlokucije izražava svoja ubeđenja, ideje i poglede na svet. Zajedničko ili kolektivno u shvatanju kulture vezano je za antropološki pristup koji tumači kulturu kroz kulturnu baštinu, običaje, stil života (Ciliberti 2012; Benucci 1995), rituale, jezik, pa čak i tišinu i gestove (Sharifian 2011), ali i za humanistički pristup koji uključuje tzv. višu kulturu tj. umetnost, muziku, književnost, arhitekturu itd. Prožimanje kolektivnog i individualnog prisutno je u tumačenju kulturnih posebnosti kroz jezički izraz tj. korišćenje idioma, frazeologizama, metafora, poslovice, opscenosti (Benucci 1995), koji su zajedničke čitavoj jednoj društvenoj zajednici, ali koje pojedinac koristi i prilagođava situacionom kontekstu u skladu sa svojim karakterom i komunikativnim ciljevima.

Jezik u službi komunikacije

Komunikativna kompetencija u nastavi stranog jezika

Pored uloge jezika „u mišljenju, spoznavanju i tumačenju stvarnosti osnovni zadatak mu je da služi kao prikladno sredstvo društvene interakcije i komunikacije“ (Bugarski 2005). Sa komunikativnim pristupima u učenju jezika, uveden je pojam komunikativne kompetencije koja u centar stavlja kulturu i pragmatično korišćenje jezika u različitim situacijama. Registar ili funkcionalan stil menja se u odnosu na kontekst i društvenu ulogu koja povezuje učesnike u komunikaciji, pa se tako fokus sa kulture kao proizvoda pomera na kulturu kao aktivan proces u tesnoj vezi sa jezikom. Poznavanje jezičkih varijeteta i varijanti (dijastratija, dijafazija, dijatopija i dijamezija) omogućava versatilnost u komunikaciji i mogućnost snalaženja u svakoj sociolingvističkoj situaciji koju je govornik u stanju da ispravno protumači i u njoj ravnopravno učestvuje. Na teoriji govornih činova (Austin 1962; Searle 1969; Hymes 1972), zasnivaju se pojmovno-funkcionalni silabusi zajedničkog evropskog referentnog okvira za jezike koji zamenjuju ili integrišu gramatičke silabuse koji do tada preovlađuju u didaktičkim materijalima.

Interkulturalna komunikacija – Projekat LabCom

Kritičari komunikativnog pristupa u nastavi smatraju da se sa ovim pristupom shvatanje kulture u širem smislu reči izgubilo i da zahvaljujući teoriji govornih činova dominiraju mikrolingvistički aspekti u sagledavanju kulture. Ovi aspekti pripadaju društveno-situacionom kontekstu koji se relativno lako uočava, prepoznaje i uči u odnosu na kulturni kontekst *tout court* (Ciliberti 2012) koji izmiče nekoj preciznijoj definiciji, a pri tom predstavlja pozadinu svake komunikacije kojoj daje specifičnost, stil, sve ono što predstavlja sistem vrednosti i predznanja jedne zajednice tj. ono što je implicitno u kulturi, te je time najteže za usvajanje. Brojni su pokušaji kategorizacije ovih kulturnih elemenata tzv. sociotipa (Balboni & Caon, 2015) čiji je cilj njihovo bolje razumevanje i prenošenje pripadnicima drugih kultura. Jedan od značajnijih projekata je LabCom koji je realizovao Centar za istraživanje didaktike jezika Univerziteta u Veneciji (Centro di Ricerca sulla Didattica delle Lingue, Università Ca' Foscari Venezia). U okviru ovog projekta osmišljena je mapa interkulturalne komunikacije (<http://www.mappainterculturale.it/>) na kojoj su obeležene geografske zone pokrivene istraživanjem. Na osnovu interkulturalnog modela (Balboni & Caon 2015) definisane su različite kulturne kategorije koje korisnicima omogućavaju uvid u osobenosti određene kulture u odnosu na maternju, italijansku kulturu. Srbija je u ovom projektu uzeta kao paradigma za sve balkanske zemlje pod denominacijom *Serbia e penisola balcanica*. Polazeći od četiri ponuđene kategorije (kulturne vrednosti, verbalno i neverbalno izražavanje, komunikativne situacije) može se dalje vršiti pretraga po potkategorijama. U okviru prve kategorije nalaze se sledeće teme: znanje, novac, iskrenost, porodica, hijerarhija, politička (ne) korektnost, religija itd. U okviru druge kategorije su: telo, međusobna blizina, mirisi i zvuci, jelo, alkohol, cigarete, pokloni, statusni simboli, a u trećoj: leksika, gramatika, formalno/neformalno, komunikativne situacije, metafore, frazeologizmi, titule, oslovljavanje itd. U poslednjoj kategoriji navedeni su: večera, kokteli, dijalog, javni govori, poslovni ručkovi, e-mejlovi, poslovni sastanci, telefoniranje. Da bi se imao uvid u model definisanja svake kategorije navešćemo primer „praznoverja“ (*superstizione*) kao potkategorije u okviru kategorije „kulturne vrednosti“ (*valori culturali*):

Nel mondo balcanico occidentale esistono alcune credenze non presenti in Italia. In particolare, va ricordato come nella cultura serba si tenda a evitare di regalare fiori in numero pari perché si ritiene che una simile quantità sia destinata ai morti. Inoltre, non va dimenticato che, se si è ospiti a pranzo, a cena o per un drink presso l'abitazione di qualcuno, è opportuno bere tutto il contenuto del proprio bicchiere: in alcune aree di cultura serba, infatti, si crede che non consumare per intero la propria bevanda possa portare guai e litigi nella casa in cui si è stati ospiti. Battere le nocche sul tavolo con il pugno semi-chiuso (come il bussare: “battere sul legno”, tradotto letteralmente) è un gesto scaramantico, di buon auspicio, che può manifestarsi in una riunione in ufficio tra colleghi stretti (anche in

presenza di uno straniero) senza partner esterni, ma difficilmente comparirà durante un incontro ufficiale.³

Sajt redovno ažuriraju stručni saradnici i institucije prisutni u zemljama čija se kultura izučava. Kao što osnivači ističu, ključ razumevanja ovog projekta leži u njegovoj nedovršenosti, autori ne pretenduju da daju konačnu, fosiliziranu sliku jedne kulture, jer nju čine pojedinci, pa se ovde radi samo o naznakama koje su u stalnoj proverbi kroz praktičnu upotrebu. Smatramo da je značaj ovog projekta veliki i da može da posluži i autorima udžbenika, u našem slučaju srpskog jezika za strance, jer se kulturne specifičnosti našeg područja mogu posmatrati iz ugla budućih korisnika samih priručnika.

Kontakt kultura i pojam akulturacije

Prelazeći sa teorijskih razmatranja o odnosu jezika i kulture na konkretan nivo primene ovih postulata na učenje stranih jezika postavlja se metodološki problem tj. na koji način ostvariti akulturaciju tj. razvoj „društvene inteligencije“ koja bi omogućila usvajanje i uvažavanje druge lingvističke i kulturne zajednice, otvoreniji pristup, znatiželju, interes ne samo u cilju komunikacije, već i ponašanja, usvajanja drugačijeg sistema vrednosti (Ciliberti 2012). U kontaktu sa drugom kulturom promenićemo nešto u svom shvatanju sveta, što je proces akulturacije uspešniji ponašanje i gestovi polaznika postajace sve sličniji, pa čak i gotovo identični maternjim govornicima jezika (Celentin & Serragiotto 2000). Jedna od prvih definicija akulturacije iako postavljena davne 1936. godine još uvek je aktuelna: „Acculturation comprehends those phenomena which result when groups of individuals having different cultures come into continuous first-hand contact, with subsequent changes in the original cultural patterns of either or both groups“ (Redfield, Linton & Herskovits 1936). Kontakt sa drugom kulturom utoliko je teži ukoliko se odvija „na daljinu“ tj. u inostranoj sredini gde je nastavnik često jedini model govornika. Samim tim, udžbenik postaje ne samo neophodno i nezaobilazno sredstvo u nastavi, već i izvor informacija kulturne sadržine koje bi bar delimično trebalo da nadomeste odsustvo direktnog kontakta sa izvornim govornicima i ciljnom kulturom. U nastavi strane kulture treba izbegavati dve opasnosti: sa jedne strane, formalizovanu nastavu, neku vrstu kulturne matematike odvojene od realnosti kroz objašnjavanje sistema koji regulišu kulturnu praksu,

³ „Na području zapadnog Balkana postoje verovanja kojih nema u Italiji. Na primer, u srpskoj kulturi treba izbegavati poklanjanje cveća u parnom broju, jer se to radi samo u slučaju mrtvih. Ukoliko ste gost na ručku ili večeri preporučuje se da ne ostavljate nepopijeno piće u čaši, jer se u nekim delovima Srbije veruje da to može prouzrokovati probleme i svađu u kući domaćina. Kucanje zglobovima prstiju o sto sa poluzatvorenom šakom (kucanje u drvo) sujeveran je gest za dobru sreću koji se može videti na sastancima među bliskim kolegama bez spoljnih saradnika (čak i u prisustvu stranaca), ali ne i na zvaničnim sastancima“ (preuzeto sa internet adrese: http://www.mappainte.culturale.it/?page_id=2540).

a sa druge strane, folklorizaciju i egzotizam tj. sve ono što je stereotipno, anegdotsko i čudno u datoj civilizaciji (Vujović 2004).

Analiza udžbenika srpskog jezika kao stranog za srednji nivo

Rad koji je pred nama tematski je nastavak rada u kome smo se bavili analizom elemenata kulture u udžbenicima za početni nivo učenja srpskog i hrvatskog jezika kao stranog (Perišić Arsić 2017). U zaključku smo uočili određene tendencije autora u predstavljanju kulturnih elemenata: prevalentnost geografskih sadržaja tj. opisa gradova i regija, gastronomskih tema, površnog nabiranja poznatih imena iz kulturnog života. Uočili smo i težnju ka interkulturalnosti kroz uvođenje tema karakterističnih za druge kulture. Na taj način, međutim, ne ostvaruje se komparativnost ili komunikacija sa domaćom kulturom, te iz tog razloga, kao što je naša praksa pokazala, ove teme nisu ni interesantne ni stimulativne za polaznike. Odsustvo autentičnog materijala u nastavi objasnili smo pretpostavkom kojom se autori vode, a to je da je na početnom nivou učenja jezika još uvek prerano uvoditi ovu vrstu sadržaja zbog nedovoljnog poznavanja leksike, ali i gramatike u celini.

U ovom radu analiziraćemo dva udžbenika za srednji nivo, *Učimo srpski 2* izdavačke kuće Azbukum iz Novog Sada i *Sretan put* italijanske izdavačke kuće Edizioni Goliardiche.

Udžbenik „Učimo srpski 2“

Udžbenik *Učimo srpski 2* do sada je doživeo tri izdanja; mi smo se bavili analizom drugog, objavljenog 2006. godine. Kako sami autori naglašavaju u uvodnom delu, ovaj, kao i ostali udžbenici izdavačke kuće Azbukum iz Novog Sada, rezultat su dugogodišnjeg rada sa strancima koji od 1996. godine uče jezik u njihovom centru. Ciljna grupa su polaznici koji imaju osnovno predznanje iz gramatike, ali nedovoljan leksički fond. Knjiga ima 172 stranice i podeljena je u tri celine: lekcije, gramatički pregled i gramatičke vežbe. U pokušaju da klasifikujemo elemente kulture izdvojićemo sledeće tematske grupe:

Kulturni sadržaji u sekundarnim tekstovima:

- muzika: Đorđe Balašević, Ana Stanić, Partibrejkersi, narodne pesme: *Tamo daleko* i *Donesi vina krčmarice*.

- tekstovi sa opisom poznatih ličnosti u uvodnom delu svake didaktičke jedinice: Slobodan Jovanović, Mileva Marić, Katarina Ivanović, Nikola Tesla, Čika Jova Zmaj, Dositej Obradović.

Kulturni sadržaji u okviru vežbanja:

- piće i hrana: kako se pravi turska kafa za dvoje - poslagati rečenice prema smislu

- geografija: Kopaonik, dvorac Dunderskih, Herceg Novi, gradovi Srbije, škotska planina Ben Nevis, Kolumbija

- autentični ambijent: razgovor u kafani

- leksika: idiomatski izrazi, zagonetke, sleng

- registri (formalno/neformalno izražavanje)

Kulturni sadržaji u okviru primarnih tekstova:

- elementi drugih kultura i opštevažeće teme: feng šui, istorija gradova, visina poznatih svetskih građevina, sreća, hipohondrija, profesionalni sport, kompjuteri, zdravlje

- javne i autentične ličnosti i njihove životne priče: Milena Dravić i Dragan Nikolić, Vesna Vulović, priča samohrane majke šestoro dece, priča o turistima avanturistima

- o srpskoj dijaspori

- tekstovi osmišljeni za potrebe udžbenika: komunikacija pripadnika različitih kultura, Tamare i Dana, kratki tekstovi *On* i *Ona* o međusobnom odnosu jednog bračnog para

- leksika: frazemi, poslovice (*sto ljudi-sto čudi, pao vam je mrak na oči, zdravi kao dren*)

Zadatak izdavačke kuće Azbukum bio je na izvestan način teži u odnosu na udžbenik objavljen u Italiji s obzirom na to da su se njime morale obuhvatiti sve ciljne grupe različite po uzrastu, interesovanjima, maternjem jeziku i kulturi, a koje usvajaju jezik u matičnoj ili, pak, inostranoj sredini. Autori su u želji da obuhvate što veći broj kulturoloških tema neke od njih obradili samo površno kroz nabranje (geografija, piće i hrana, kulturološki obojena leksika). Iako se leksici dalo dosta prostora kroz idiome, zagonetke i sleng, njihovo prisustvo ograničava se na vežbe u kojima se od učenika očekuje da prepoznaju i protumače ove kulturološki obojene izraze bez njihovog prethodnog objašnjenja. S obzirom da se značenje idioma ne može izvesti iz analize pojedinačnih leksičkih jedinica koje su u njihovom sastavu, bilo je potrebno, po nama, uvesti ove sadržaje u same tekstove i na taj način dati priliku polaznicima da sami otkriju njihovo značenje kroz kontekst, te da ih na taj način i bolje memorišu. U vežbi u kojoj policajac zaustavlja ženu radi kontrole vozačke dozvole učenik treba da izabere opcije za koje smatra da su primerene ovoj vrsti komunikacije. Među njima nalazimo rečenice:

„Pobogu ženo! Kako to voziš?“

„Ćao, ribo! Šta ima?“.

Ovi žargonski izrazi uvek su interesantni učenicima, ali se postavlja pitanje svrhe i smisla same vežbe s obzirom da bez uvodnog objašnjenja nije moguće samostalno odgonetnuti njihovo značenje.

Posebno značajnim smatramo prisustvo kulturnih elemenata u okviru glavnih tekstova koji, iako nisu eksplicitno predstavljeni, izazivaju interesovanje učenika baš zbog različitosti u odnosu na maternju kulturu. Tako u tekstu o Mileni Dravić i Draganu Nikoliću izjava glumice: „Ja, kao i mnoge žene, čekam svog čoveka“, gde se iz prethodnog teksta vidi da njen muž provodi dosta vremena na splavu, obično bude protumačena kao primer patrijarhalnog odnosa između muškarca i žene, koji je, po našim učenicima (a posebno učenicama), neprimeren modernom vremenu u kome živimo. Ili u tekstu *Od ljubavi deca rastu* majka petoro vanbračne dece kaže: „Svi su verovali da sam rađala decu dok ne dobijem sina i da je to uslov da se udam. Zato sam rešila da rodim još jedno dete da dokažem da to nije tačno“. Iz sopstvenog iskustva rada sa učenicima zapazili smo da poslednja rečenica obično izaziva burne reakcije, jer sa gledišta pripadnika italijanske kulture navedeni motiv rađanja deteta tumači se kao neprimeren. Smatramo da bi trebalo uključiti više autentičnih tekstova ovog tipa za srednji nivo učenja jezika, jer su zanimljivi za interkulturološku diskusiju i razmenu, nasuprot neutralnim temama kojima obiluje ovaj udžbenik.

Ponekad i neautentični tekstovi osmišljeni za potrebe udžbenika mogu biti zanimljivi i stimulativni za raspravu (*On i Ona*, str. 12), jer neke opšte životne teme ispričane u specifičnim okvirima jedne kulture mogu da naiđu na prepoznavanje i razumevanje i van njenih granica. Sa druge strane, pokušaj uvođenja elemenata interkulturalnosti kroz seriju tekstova u kojima se prate razgovori Tamare i Dana, koji pripadaju različitim kulturama, srpskoj i austrijskoj, ne smatramo posebno uspehim, jer u njima nema realnog susreta i razmene kultura (sa izuzetkom naručivanja pesme u kafani) te time ne rezultiraju ni stimulativno ni autentično.

Udžbenik „Sretan put“

Udžbenik *Sretan put* do sada je imao četiri izdanja, od kojih smo analizirali treće iz 2008. godine. Udžbenik je prevashodno namenjen italofonima, studentima srpskog i hrvatskog jezika u Italiji, ali i svim polaznicima koji uče jezik samostalno ili u okviru privatnih kurseva. Obimnim uvodnim delom obuhvaćena je istorija i geografska rasprostranjenost jezika, kao i razlike između njegovih različitih varijanti. Ovde leži jedna od specifičnosti ovog udžbenika u odnosu na druge publikovane u matičnim zemljama, jer su u njemu obuhvaćene sve varijante nekada jedinstvenog srpskohrvatskog jezika čije su specifičnosti tj. sličnosti i razlike postepeno objašnjene u okviru posebnih didaktičkih jedinica na morfosintaksičkom i leksičkom nivou. Tekstovi su pisani ijekavicom, primećuje se prevalentnost hrvatske leksike, posebno u glavnim tekstovima. Kroz osamnaest didaktičkih jedinica prati se priča Italijanke i njenog muža Hrvata, a kompleksnost tekstova već od prve lekcije podrazumeva da polaznici imaju barem osnovno predznanje jezika ili da

poznaju neki drugi slovenski jezik. Na kraju svake lekcije unet je mali rečnik svih reči prisutnih u tekstu. Nakon glavnog teksta slede gramatička objašnjenja sa vežbama. Pokušaj klasifikovanja kulturnih sadržaja ovog udžbenika je sledeći:

Kulturni sadržaji u sekundarnim tekstovima:

- leksika: pozdravi, svakodnevni izrazi, idiomi, poslovice, vicevi, trgovinsko-komercijalna terminologija, primer ugovora

- muzika: Azra, Bijelo dugme, narodne pesme *Riba i devojka* i *Ajde Jano*

- zanimljivosti: horoskop, prognoza vremena

- književnost (poezija i proza): Ranko Marinković *Ruke*, Aleksa Šantić *Proljeće*, Ivo Andrić *Pismo iz 1920. godine*, Antun Branko Šimić *Oči*, Antun Gustav Matoš *Utjeha kose*, Dobrica Cesarić *Pjesma mrtvog pjesnika*, Ranko Marinković *Glorija*

Kulturni sadržaji u glavnom tekstu:

- priča bračnog para Italijanke i Hrvata u različitim životnim situacijama

- muzika: u autu dok putuju ka Puli slušaju grupu Crvena jabuka

- geografija: grad Osijek kao rodni grad jednog od glavnih likova, izlet u Dubrovnik

- književnost: lekcija pod naslovom *Bosna u književnosti* (o A. Šantiću i I. Andriću), priča *Rastreseni profesor Kubus* Zyra Vukelića

Pisan na italijanskom jeziku i objavljen u Italiji, ovaj udžbenik namenjen je prvenstveno italofonima. Mogućnost kontrastiranja dva jezika samo je delimično iskorišćena u prikazu gramatike, dok je sa kulturološke strane ta vrsta analize izostala. Primećuje se, međutim, da je velika pažnja posvećena leksici, posebno idiomima, koji su prisutni na kraju svake lekcije. Težište kulturnih sadržaja je na književnosti, dok su muzika i poneka zanimljivost (horoskop, vremenska prognoza) samo sporadično obrađeni. S obzirom da glavni tekstovi prate priču bračnog para, Izabele i Nenada, Italijanke i Hrvata, više pažnje se moglo posvetiti interkulturalnim temama, odnosno susretu dve kulture sa svim nesuglasicama i zanimljivostima koje ono obično sa sobom nosi. Autorka knjige je Italijanka, te je njen pogled predstavljanja kulture interesantan ali i često prožet stereotipima. Tako u drugoj lekciji *U centru Zagreba* Izabela i Nenad na putu za posao sreću Amira u kafani koji na njihov odgovor da nemaju vremena jer žure kaže:

„Nije kasno! Nikad nije kasno za jednu kavu!“.

Na ovaj način autorka preko Amira prenosi stereotip o ležernosti balkanskog čoveka. Sledi odgovor: „Važi, ali samo pet minuta“, koji je, pak, u suprotnosti sa tradicijom laganog ispijanja kafe, svojstvenom našim prostorima, u odnosu na brzo ispijanje kafe „s nogu“ tipično za Italijane. Isti stereotip nastavlja se i u narednim lekcijama:

„Njegova filozofija života je: 'Nema problema', 'sve je u redu', 'sve je dobro', živi dane s društvom i zabavlja se.“

Amir je i nostalgican, a sve u svetlu predrasuda o Balkancima kao setnim i tužnim ljudima:

„[...] znamo njegovu tugu i čežnju za životom koji je nekada vodio u Bosni“.

Iako smo u više navrata jasno ukazali na potrebu postepenog uvođenja autentičnih tekstova u nastavu, odluku autorke knjige da prednost dâ didaktičkim tekstovima pisanim za potrebe udžbenika ne treba a priori osuditi. Kontinuitet priče, koja se na ovaj način prati kroz tekstove stimulativan je, jer daje mogućnost učenicima da i emotivno prate njen razvoj. Jedan od rizika, međutim, u ovoj vrsti tekstova je neprirodnost iskaza do kojeg dolazi kada se privileguju gramatički ciljevi, kao što je uvođenje novih reči na uštrb autentičnosti i prirodnosti izraza. Na primer u četvrtoj lekciji u toku pripremanja večere žena se obraća mužu dajući mu bespotrebno detaljne instrukcije oko nalaženja pribora za ručavanje:

„Možeš li postaviti sto? Čisti stolnjak i servijete su u dnevnoj sobi u ladici u kredencu, a čaše, tanjuri, vilice, noževi i žlice su ovdje u kuhinji.“

Zaključak

U radu smo se bavili analizom udžbenika za učenje srpskog jezika kao stranog za srednji nivo sa ciljem da uočimo i klasifikujemo kulturne sadržaje i način na koji su prezentovani, te da izvedemo zaključke i preporuke koji bi mogli poslužiti u pripremi budućih publikacija. Radi se o udžbenicima *Učimo srpski 2* izdavačke kuće Azbukum iz Novog Sada i *Sretan put* italijanske izdavačke kuće Edizioni Goliardiche. Činjenica da su ova dva udžbenika nastala u različitim jezičkim i kulturnim sredinama omogućava sagledavanje jezika i kulture iz dve različite perspektive, perspektive maternjeg i perspektive nematernjeg govornika. Komunikativne situacije osmišljene za potrebe pojedinačnih didaktičkih jedinica u sklopu ovih udžbenika, imaju zadatak da predstavljaju momente svakodnevice i u tu svrhu koriste lingvistička sredstva i različite stilove u predstavljanju likova, tema i događaja smeštenih u različiti prostorni i vremenski kontekst. Ove didaktičke jedinice stoga su proizvod različitih senzibiliteta autora koji su se, svako sa svog kulturnog stanovišta i geografske distance, latili kompleksnog zadatka da zadovolje komunikativno-lingvističke potrebe polaznika različitih ciljnih grupa. Predstava jezičke i kulturološke zajednice, posebno viđena iz svetla druge kulture, ponekad rizikuje da bude karikaturalna i stereotipna, dok se iz ugla maternje kulture teži prezentovanju što većeg broja kulturnih sadržaja koji nisu uvek dovoljno razrađeni. Smatramo da su veoma korisne, ali i atraktivne, u oba udžbenika, teme koje pomažu da shvatimo način razmišljanja zajednice o kojoj je reč, pristup rešavanju svakodnevnih problema, odnos prema novcu, poklanjanju, porodici, poštenju, javnom i privatnom prostoru, vremenu. Na srednjem nivou učenja jezika može se sa više slobode uvoditi autentični materijal koji često i bez dodatnih prilagođavanja može biti korišćen u

nastavi. Što se tiče samog jezika i njegove upotrebe posebnu pažnju treba posvetiti oslovljavanju i (ne) formalnosti u komunikaciji, tabu temama, upotrebi metafora, poslovice, frazeologizama, regionalizama itd. Za razliku od udžbenika za strani jezik pisanih i publikovanih u matičnim zemljama, udžbenici objavljeni u inostranstvu pokazuju otvoreniji pristup prema svim varijantama nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika, u skladu sa teorijama o policentričnosti jezika, za koji smatramo da je preporučljiv u radu sa strancima, jer omogućava širinu i celovitost u sagledavanju ovog zajedničkog jezičkog i kulturnog prostora.

IZVORI

- Milićević-Dobromirov, N., Ćuk, Lj. i Radulović, N. (2006). *Učimo srpski 2*. Novi Sad: Azbukum.
- Pugliese, G. (2008). *Sretan put. Manuale della lingua croata, bosniaca, serba per italiani*. Trieste: Edizioni Goliardiche.

LITERATURA

- Austin, J. (1962). *How to do things with words*. Oxford: Oxford University Press.
- Balboni, P. e Caon, F. (2015). *La comunicazione interculturale*. Venezia: Marsilio editore.
- Benucci, A. (1995). Relativismo culturale e culture a contatto. Un approccio didattico. In E.Vannini (a cura di), *Atti del Corso di formazione per personale docente della Scuola Secondaria di II grado da destinare alle Istituzioni Scolastiche Italiane all'estero* (pp. 89–106). Siena: Ministero degli Affari Esteri – Ministero della Pubblica Istruzione – Università per Stranieri di Siena.
- Brooks, N. (1968). Teaching Culture in the Foreign Language Classroom. *Foreign Language Annals* 1–3, 204–217.
- Bruner, J.S. (2000). *La cultura dell'educazione, nuovi orizzonti per la scuola*. Milano: Feltrinelli.
- Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Celentin, P. e Serragiotto, G. (2000). *Didattica dell'italiano in prospettiva interculturale*. Retrived November 18, 2016 from http://venus.unive.it/filim/materiali/accesso_gratuito/Filim_didattica_it_prospettiva.pdf
- Ciliberti, A. (2012). La nozione di 'competenza' nella pedagogia linguistica: dalla 'competenza linguistica' alla 'competenza comunicativa interculturale'. *Italiano LinguaDue* 4/2: 1–10.
- Hymes, D.H. (1972). On communicative competence. In Pride, J.P. & Holmes, J. (eds), *Sociolinguistic. Selected readings* (pp. 269–293). Harmondsworth: Penguin Books.
- Peršić Arsić, O. (2017). Elementi kulture u udžbenicima srpskog i hrvatskog kao stranog. In V. Karlić, S. Šakić, D. Marinković (Ur.), *Tranzicija i kulturno pamćenje*, (pp. 369–380). Zagreb: Srednja Europa.
- Redfield, R., Linton, R., & Herskovits, M.J. (1936). Memorandum for the study of acculturation. *American Antropologist* 38-1: 149–152.

- Searle, J. (1969). *Speech acts: an essay in the phylosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sharifian, F. (2011). *Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications*. Philadelphia/Amsterdam: John Benjamins.
- Titone, R. (a cura di) (1996). *La personalità bilingue*. Milano: Bompiani.
- Vujović, A. (2004). Kratak istorijski pregled izučavanja strane civilizacije u okviru nastave stranog jezika. *Pedagogija* 59 (1): 68–79.

II

ISTORIJA KULTURE

ONKRAJ METAFIZIČNE SUPERIORNOSTI: O POKRŠČANSKI CIVILIZACIJI²

The article *Beyond the Metaphysical Superiority: On the Post-Christian civilization*, among other things, talks about how to establish a European policy beyond imperialist superiority. According to Peter Sloterdijk, Europe is a historical continent. Therefore, the history is linked with the imperialist conquests, and that is why it ends with the end of imperialism. After 1945, Europe experienced a shock of decentralization. Nevertheless, Europe is determined by mobilization as an experiment of the unconditional will to power. If at the time of European colonialism and imperialism Christianity plays a major role in globalization of the world, then today the globalization is the result of opportunistic capital and consumer metaphysics. Together with Sloterdijk we wonder what should direct the globalization, if we are not just adherents of neoliberal metaphysics. Sloterdijk is a kind of a doctor of the culture when advocates that the people should live in modern empathic communities, directing us in the way of civilization. His message is the answer about the abode because man must live somewhere, and this means that man cannot live without homes, communities, culture, and ultimately without a sphere, i.e. psychodynamic space, because we are beings who are ecstatically involved in common installation and organization of the world. Crystal Palace is already a sphere and the synonym of the globalization and the Western world, but Sloterdijk has no confidence in it because he believes neither in the superiority of any system nor in the imperialist way of thinking. History cannot be ended in the predominate western system of liberal capitalism, but rather in an interrelated poly-spheric world. That is why Sloterdijk uses the term foam instead of the globalization.

Key words: metaphysics, post-Christian civilization, globalization, culture, abode.

V svojem delu *Če se Evropa zbudi* (1994) se filozof Peter Sloterdijk ukvarja z vprašanjem o oblikovanju evropske politike onkraj imperialistične superiornosti. Evropa je zgodovinsko kontinent, kajti po Petru Sloterdijku je zgodovina povezana z imperialističnimi osvajanjem in se konča s koncem imperalizma. Evropa po letu 1945 doživi šok razsredičenja, ki ga v obdobju 1945–1989 poskuša zaman premostiti. Šele po letu 1989 se začnejo razgovori o »vračanju« Evrope (Sloterdijk 2002: 12-14; Freiherr von

¹ milena.spremo@gmail.com

² Delo je nastalo v okviru doktorskega študija. Članek je krajši prikaz istoimenega poglavja, ki se nahaja v moji doktorski disertaciji z naslovom 'O metafiziki svetovnega etosa', ki sem jo uspešno zagovarjala na Oddelku za filozofijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani pod mentorstvom red. prof. dr. Cvetke Hedžet Tóth (Spremo 2016: 288-323).

Dobeneck 2006: 78). Zgodovinsotvorni kontinent Evropa je uživala od 1492 do 1945 svoje panoptične privilegije, ne le da je dojela celotni svet kot kuglo, ampak tudi prepoznala resnični pojem človeškega rodu, na podlagi katerega je Evropejec sebe poimenoval kot privilegiranega, po drugi strani pa kasneje spregovoril o človekovih pravicah: »Evropi tako pripada ne samo odgovornost za kolonialno bedo, ampak tudi avtorstvo tistega že vedno skaljenega sija novodobnega rodovnega pojma: eksemplarično se je artikuliral v pojasnitvi človekovih pravic« (Sloterdijk 2002: 10).

Evropa ni nikoli bila statična in defenzivna sredina, duh Evrope tvorita intenziviranje in mobilizacija, novodobni *volji po maksimumu* je podvržen cel svet, v tem smislu evropeizem kot svetovni eksperiment brezpogojne volje do moči predstavlja sistem vseh sistemov (Sloterdijk 2002: 32). Sloterdijk se po zgledu na Schopenhauerja sprašuje, kako zaustavljati to voljo, rešitev išče v vzhodni miselnosti, da bi z njeno pomočjo prepoznali kritiko planetarne mobilizacije kot napačne permanentne revolucije (Sloterdijk 2000b: 81), s tem se zavzame za »teorijo civilizacijskega gibanja – teorijo, v kateri se življenjsko odločilna diferenca med mobilnostjo in mobilizacijo ponuja kot kriterij alternativne 'etike'« (Sloterdijk 2000b: 11).

S stališčem, da je politika prihodnosti odvisna od vizionarske oziroma preroške funkcije inteligence, Sloterdijk pokaže, da sta bili politika in zgodovina močno povezani z metafizičnim dojetjem sveta, Vergila pa poimenuje za očeta zahodnega sveta, kajti Rimljani so od Vergila naprej zgodovino uspeha predstavljali kot politično odrešitveno zgodovino. Psihopolitično temelji evropska ekspanzija torej na viziji velikega in na ideji o izbranem ljudstvu. Evropi so s tem sicer pripadle vladajoče pravice, s tem pa tudi vladajoče dolžnosti, odgovornost za bedo tretjega sveta ter občutek bremena sveta (Sloterdijk 2002), zaradi tega Evropo danes zadeva vprašanje politike onkraj imperija in imperialističnega zaničevanja.

Ko gre za vprašanje o globalizaciji kot načina obvladovanja in podrejanja sveta, le ta ni nekaj novega, ampak sega v antiko: »Iztek grškega premoščanja sveta je bil nekoč umik v puščavo, iztek rimskega premagovanja sveta pa obkroženje Zemlje« (Sloterdijk 1996: 38). V času evropskega kolonializma in imperializma je svojo veliko vlogo odigralo krščanstvo, zato Sloterdijk pove: »Prvi resnični globalist je bil že od nekdaj papež; za veliko noč še danes blagoslavlja množico z dvojnimi dajalnikom *urbi et orbi* [Blagoslov mestu (Rimu) in svetu]« (Sloterdijk 1996: 37). S tem je artikulirano med drugim tudi stališče, da »svet ni nič drugega kot po naravi dan horizont skrajno evropskih ambicij« (Sloterdijk 2002: 8). Globalizem je zato po Sloterdijku »skrčenje zemeljskega prostora na kroglo, globus na moji pisalni mizi, pomeni evropejstvo, ki se zažira zelo globoko, in Rim je njegovo ognjišče; Vatikan je bil prvo sprejemno središče za poročila iz vsega z misijoni prepredenega sveta« (Sloterdijk 2002: 8). Produciranje *evropskega Sebstva* torej pomeni, kot nam skušata dopovedati še Antonio Negri & Michael Hardt z drugimi besedami, da »zlo, barbarstvo in razuzdanost koloniziranega Drugega omogočajo dobroto, civiliziranost in dostojanstvo evropskega Sebstva« (Negri & Hardt 2003: 112). Sloterdijk nam zato

dopoveduje, da se mora prekiniti s subordiniranim sistemom, ki v primerjavi s koordiniranim sistemom vzpostavlja odnos nadrejenosti in podrejenosti, kajti svojega Vergila Evropa ne bo več našla, pa tudi koledarsko pripadamo postkrščanski civilizaciji, ki išče z vso pravico alternativo v azomaniji, v kateri vidi možnost kulturne renesanse (Sloterdijk 2000b: 71-80).

Danes je globalizacija posledica preračunljivega kapitala, ki je obkolil naš planet s hitrostjo svetlobe, in »zaradi tega je globalizacija tega tipa sinonim za določen način uničenja prostora. Današnji pojem globalizacije ima grozečo konotacijo – čeprav so ga retoriki neoliberalizma pohvalili kot veliko priložnost človeštva« (Sloterdijk & Heinrichs 2006: 198). Globalizem je, kot nas tudi podučil Ulrich Beck:

zreduciran danes na eno samo gospodarsko dimenzijo, ki jo *poleg tega misli linearno*, kot nenehno širjenje odvisnosti od svetovnega trga. Svetovno družbo tako zoži in popači v svetovno *tržno* družbo. V tem smislu je neoliberalizem pojavna oblika enodimenzionalnega mišljenja in delovanja, različica *monokavzalnega* gledanja na svet torej ekonomizma (Beck 2003: 154).

Z nastopom potrošniške metafizike, ki jo usmerja princip volje po zabavi, se konča klasična evropska metafizika. Vprašajmo se, kaj naj bi še usmerjalo globalizacijo, če nismo ravno privrženci neoliberalistične metafizike. V tem pogledu je Sloterdijk kot nekakšen metafizik postmoderne, ki je prepoznal nezadovoljstvo s svetom, zato vidi novo možnost v aziomanični renesansi (Sloterdijk 2000b: 80-83). S svojo diagnozo in analizo časa je zgleden *zdravnik kulture*, saj nas s svojo filozofijo usmerja in prepričuje, naj spremenimo način življenja, ko nas usmerja na pot civilizacije.

Sloterdijkov pojem *znotrajsvetni prostor kapitala* (Sloterdijk 2005) v marsičem spominja na Hardt & Negrijev pojem *imperija* (Negri & Hardt 2003), zdaj razumevanje ekumene implicira imanenco, kriza in zaton se ne nanašata na nekaj zunanjega, temveč na nekaj notranjega. Obe teoriji izhajata iz analize evropske tradicije, ki sega najmanj do antičnega Rima ter razmišljata o svetu po hladni vojni, izhodišče obeh teorij predstavlja izguba imperialističnega centra ter biopolitično usmerjena družba, kljub temu Sloterdijk v Hardt & Negrijevi teoriji prepozna verske prizvoke, multitudo pa smatra za mistiko protesta, kajti dejanskost je v tej teoriji zanikana na docela apokaliptični način, zaradi pomanjkanja cilja v onostranstvu. Hardt & Negri iščeta možnost zatona tistega, proti čemur se borita, v umetni politični opoziciji (Sloterdijk 2004: 824-27; Funcke 2005).

Oba poskusa kritike neoliberalističnih teženj današnjega sveta, tako Sloterdijkova kot Hardt & Negrijeva, sta poskus podati, vendar vsaka na docela samosvoj način, razmislek o svetu onkraj hladnovojne izbire med kapitalističnimi oligarhijami in socialističnimi birokracijami, o globalizaciji onkraj komande, oblasti in dominacije, pa naj ta temelji na Bogu, gospodarju, človeku ali kapitalu ter o sistemu onkraj imperija in imperialističnega zaničevanja. Peter Sloterdijk se zavzema za to, da se končno začne novo poglavje v knjigi, ki se nanaša na življenje ljudi v modernih empatičnih skupnostih. Zdaj se

zastavlja vprašanje, kako po razpadu kolektivizma, tako komunističnega kot nacionalističnega, ki nas pripelje do danes že močno razširjenega individualizma, kjer ima *jaz* prednost pred *mi*, osmisлити pojem »skupnega«.

Da ne bi prihajalo do trka civilizacij so pomembne družbene vezi v tako veliki družbi, zato Sloterdijk meni, da je tudi dediščina religij zelo pomembna, saj predstavlja prvi poskus metanacionalne in metaetične sinteze. V času naraščajoče populacije se mora ponovno premisliti o vsemu, kar se tiče koeksistence znotraj človeštva, zato Sloterdijk govori o »ko-imunizmu«, vse družbene zveze v zgodovini, od prvotnih hord do imperija, so dejansko strukture ko-imunitete. Gre za docela imanenten pojem komunitarizma. Nemogoče je pobegniti novo nastali situaciji, kjer je edina boginja kriza, ki nas edina lahko prisili, da spremenimo svoje življenje, kajti tako ne gre več naprej (Sloterdijk 2013: 281-2). Sloterdijk vidi možnost obstoja in regeneracije ljudi skozi manjše enote bivanja in v večšini sopripadanja, njegova razmišljanja s tem segajo *onkraj individualizma*, *onkraj nacionalizma*, *onkraj komunizma*, *onkraj imperializma* kot tudi *onkraj kapitalizma*, ko razmišlja in razlaga, zakaj je biti skupaj vendarle smiselno in zakaj sveta v prihodnosti ne vidi kot talilnega lonca narodov in kultur:

Novo veliko se izza horizonta vzdiguje kot pošastna internacionala končnih potrošnikov. Bolj kot v eri klasične politike, se v pogledu hiperpolitičnih enot manifestira strašna resnica: če ne uspe narediti simbolične in emotivne proteze za gibanje v velikih prostorih, se bo *homo sapiens* – žival, ki živi v majhnih skupinah – našla pred neizpolnjivimi zahtevami visoke kulture (Sloterdijk 2001: 46).

Sloterdijkovo sporočilo vsekakor moramo razumeti kot odgovor na vprašanje o domovanju. Človek mora nekje stanovati, med drugim to pomeni tudi to, da človek ne more živeti brez hiše, brez skupnosti, brez kulture, brez atmosfere in navsezadnje brez sfere.

V svojih prizadevanjih podati teorijo globalizacije kot teorijo navzočnosti, Sloterdijk razume filozofijo kot *mesto*, *zajeto v mislih* (Sloterdijk 2005: 11), to pa pomeni, da filozofija ne zadeva zgolj zgodovinopisja, ampak tudi globalizacijo, tj. eksistencialno prisvojitve prostora. Hvaležni smo Sloterdijku, ki je po formalni izobrazbi zgodovinar, da upošteva in opozarja na *prostorni obrat*, ki pomeni konec teoretičnega primata zgodovine nad geografijo, časa nad prostorom (Sodža 2013). Sloterdijk verjame, da je prostor v filozofskem smislu velika neznanka sodobnega sveta, njega osebno najbolj zanima *psihodinamični prostor* (Noordergraaf-Eelens & Schinkell 2011: 185), tj. prostor, kjer eksistenca zavzame svoje mesto, gre za deljen prostor – *sfero*.

Sloterdijkova knjiga *Sfere* je na nek način nadaljevanje Heideggrove knjige *Bit in čas*, saj zadeva idejo *Dasein*. Eksistenca sicer nima čisto istega pomena kot pri Heideggro, kajti ljudje niso vsebovani v niču, temveč v dušah drugih (Noordergraaf-Eelens & Schinkell 2011, 186). Radikalnost psiholoških naukov o človeku ni zgolj v pojasnitvi, da človek išče namestitve v simboličnih ureditvah, temveč da ekstatično sodeluje v skupni namestitvi in ureditvi sveta. To pa pomeni, da »so individue, tako imenovane nedeljive

enote, subjekti zgolj, če imajo delež v razdeljeni in dodeljeni subjektivnosti» (Sloterdijk 2010a: 85), torej da vsebujejo drug drugega.

V svoji trilogiji *Sfere* Sloterdijk povezuje zgodovino in globalizacijo z zgodovino misli. V procesu globalizacije, ki se je začela s prvo plovbo okoli Zemlje in se zaključila s kapitalističnim sistemom, smo prispeli do zadnje faze, ki jo Sloterdijk ponazori s prispodobno *kristalne palače*, ki je sinonim za »planetarno palačo potrošnje« (Sloterdijk 2005: 12). Gre za svetovno notranjost kapitala, katere meje so sicer nevidne, vendar nepremostljive od zunaj, naseljuje pa jo le milijarda in pol globalizacijskih zmagovalcev, več kot trikrat toliko jih je ostalo izven. Strinjati se moramo z Walterjem Benjaminom, da je stanje duha v takem svetu nihilistično in dekadentno (Benjamin 2005: 259), zelo zastrašujoče pa postaja, ko začne osvajati vse sloje, institucije in narode, da bi se stopilo s samo idejo človeštva (Nietzsche 1991: 40), kar je prepoznal Sloterdijk v kristalni palači kot sinonimu globalizacije.

Sloterdijk ni nihilist, saj s svojimi razmišljanji o vadbenih programih zaustavlja kapitalistično dekadenco. Človek je več kot zgolj *homo economicus*, religije kot eden izmed vadbenih sistemov imajo sicer transcendentne pretenzije, vendar pa je njihova najbolj zapeljiva moč v etičnem pozivu: *spremeniti moraš življenje* (Sloterdijk 2009a). Sloterdijk je vsekakor antiglobalist, saj s pomočjo prispodob o *kristalni palači*, ki jo je v svojih delih opisoval tudi Dostojevski kot sinonim za zahodno civilizacijo (Dostojevski 1981: 37), izreka nezaupnico. Biopolitika se začne kot ograjen, celo izključujoč prostor (Sloterdijk 2005: 267). Sloterdijk poskuša s svojim oživljanjem Dostojevskove prispodobne kristalne palače opisati stanje v sferi udobja zahodnega sveta. Kot večkrat poudari, ne gre za klasično teorijo neoliberalne globalizacije, temveč za opis sveta, ki je ekskluziven, izključujoč. Gre za sfero, ki ponuja tehnološko napredno in udobno življenje, znotraj te sfere je npr. mogoče uporabljati kreditno kartico, zunaj nje žal ne. Šteje okoli četrtno svetovne populacije, tri četrtine jih je zunaj sistema. Kljub temu, da je to največji sistem vključevanja, je izključevalen. Kdo lahko torej zanika, da Zahodni svet, še posebej Evropska Unija, ne predstavlja take notranjosti? Gre za to, da ljudje prebivajo tudi izven prostora globalnega ateizma, gre za povsem avtentično življenje, ki poteka v drugačnem kulturnem zabojniku. Gre za sfere, kjer religija še vedno predstavlja simbolno imunost, ki jo je v sferi *notranjega sveta kapitala* nadomestil kapital kot sinonim za Boga (Noordergraaf-Eelens & Schinkell 2011: 192-3).

Sloterdijk je proti kakršnemukoli nadrejenemu sistemu, saj neoliberalna retorika rada predstavlja notranji prostor kapitala kot globalni prostor, brez upoštevanja zunanjega, gre za imperialistični način mišljenja, ki ne upošteva situacije drugih. Po Sloterdijku predstavlja zgodovina čas imperialističnih osvajanj, ki se začnejo s Krištofom Kolumbom (1492) in končajo z nageljnovo revolucijo (1972). Zgodovina se potemtakem ne more končati v dominirajočem zahodnem sistemu liberalnega kapitalizma, Sloterdijk njen konec vidi v prepletajočem se polisferičnem svetu, za katerega je namesto izraza *globalizacija* bolj ustrezen izraz *pena*. Gre za globalno koimusko strukturo, ki spoštljivo vključuje tako

posamezne kulture kot partikularne interese, kajti ljudje sami morajo postati »sodelavci na konkretnem in diskretnem projektu globalnega imunskega oblikovanja« (Sloterdijk 2009a, 713).

S pojmom *revolucija dajajoče roke* naredi Sloterdijk v kontekstu svoje filozofije obrat h kulturi dajanja. Pojem *vzemajoča roka* je namreč sinonim za največjo moč modernega sveta, to je za davčno državo, ki vedno bolj postaja dolžniška država (Sloterdijk 2010b: 102-3; FAZ 10. junij 2009). Danes kapitalistični red ni dojet kot antagonizem med gospodarstvom in delom, temveč med upnikom in dolžnikom. Gre za skrb vrniti kredit, ki pospešuje moderno gospodarstvo, zato stojita kapital in delo na isti strani. Prvič po drugi svetovni vojni je ideja prihodnosti v Evropi zašla v krizo, kajti zavedamo se, da mladi ne bomo živeli bolje od staršev, ne verjamemo več v nek obči napredek. Zahodno človeštvo je izumilo način, utemeljen na anticipaciji prihodnosti, kajti kredit odpira prihodnost, saj se na ta način izpolnjujejo obljube povračila (Sloterdijk 2013: 377), vendar pa smo zakorakali v obdobje, ko je zmožnost odpiranja trajnostne prihodnosti onemogočena, najemajo se posojila, da bi se odplačali že obstoječi krediti. Problem je nakopičen dolg, obljuba povračila ni več obvladljiva.

Za Sloterdijka taka oblika kapitalizma predstavlja semi-socializem, sramotno ga imenujemo socialno tržno gospodarstvo (Sloterdijk 2010b: 101). Gre za sistem v katerem država grabi, svoje vzevanje in dajanje pa upravičuje s socialnim mirom in drugimi dosežki, zaznamujejo pa ga tudi korupcije in bogatenje ljudi na samem državnem vrhu. Gre za *obratno izkoriščanje*: prej so bogati živeli na račun revnih, zdaj neproduktivni živijo od produktivnih. Vse to vodi k desolidarizaciji, zaradi dolgov je ogrožena prihodnost – *sedanjost, ki ropa prihodnost*. Gre za poseg k življenju bodočih generacij in nespoštovanje do narave (Sloterdijk 2010b: 103-5; FAZ, 10. junij 2009).

Po Sloterdijku je rešitev nov socialno-psihološki izum družbe, ki ga vidi v obratu h kulturi in etiki dajanja, obratu od *vzemajoče* k *dajajoči roki*. Gre za ukinjanje obdavčevanja in njegovo pretvarjanje v dobrovoljne dajatve, zaradi tega javni prostor ne bi bil osiromašen, kajti tak sistem predpostavlja timotični preobrat (Sloterdijk 2010b: 105). Podlaga etiki dajanja je sočutje, gre za obrat od pohlepne k empatični družbi, utemeljitev pa sledi novim spoznanjem, da je človek v bistvu empatična vrsta (Rifkin 2009). Sloterdijkovo razumevanje človeka in družbe izhaja iz grške filozofske psihologije. Človek je dvojno bitje, razdvojen med vzgibom *ponosa* (thymos) in *pohlepa* (eros), eros stremi po prisvajanju, thymos k dajanju, velikodušnosti in ponosu. Ta dva pola človeške psihe usmerjata njegovo delovanje v svetu, danes prežetem z erotičnim vzgibom, Sloterdijk pa poskuša reformirati gospodarstvo po timotičnem zgledu (Sloterdijk 2007: 29-35).

Za Sloterdijka predstavlja *ekonomija velikodušnosti* popoln kapitalizem, zgled za timotično reformacijo gospodarstva v dovršen kapitalizem najde Sloterdijk pri Nietzscheju in Marxu. Gre za prevrednotenje gospodarstva. Sloterdijk je raziskoval podobnosti med krivdo in dolgom, saj tako krivda kot dolg bremenita življenje in ga zvežeta z vozlom iz

preteklosti. To pelje v *resentiment*, vsak predujem se mora vrniti. Temu se Nietzsche odločno upre, ko pravi, da ni povračila (Nietzsche 1999: 232). Ekonomija velikodušnosti ukinja vračanje, ki izhaja iz enačbe med vzetim in vrnjenim. Gre za nov moralni obrazec, da se dolžniku oprostijo dolgove in se mu omogoči nov začetek, gre za poskus oblikovanja gospodarstva, ki ne bo bremenilo bodočih generacij (Sloterdijk 2007: 29-31).

S Sloterdijkom razumemo in se v tem pogledu tudi strinjamo s Cvetko Tóth, da so današnje ocene o stanju družbe pod sloganom *kriza vrednot*, ki jih še posebej oživlja neokonzervativna teorija, napačne (Mladina, 29. november 2014). V svojih razmišljanjih, skuša Sloterdijk podati obrazec za politiko onkraj *resentimenta*, to pomeni tudi onkraj levih in desnih stališč, pri tem ga ne usmerja nič drugega kot izključno življenje samo. Uspešno civiliziranje pomeni med drugim tudi osvobajanje od duha *resentimenta*, torej nič več maščevalne ponižnosti in maščevalne metafizike. Po Sloterdijku družba onkraj *resentimenta* ni nek nov konstrukt, ampak je bila formulirana že z Johnom Lockom, temelji pa na pravicah do življenja, svobode in lastništva (Sloterdijk 2007: 208). Samo z etičnimi deklaracijami človeštvo ne more rešiti planetarne krize, spremembe so potrebne na več ravneh. Sloterdijkova razmišljanja in kritike družbe so kompleksna in sledijo Schweitzerjevemu prepričanju, da *volja do kulture* pomeni tudi *voljo do napredka*. Svetost življenja, odgovornost, sočutje, temeljno zaupanje, solidarnost, dostojanstvo, pravičnost, človeškost, ponos so pojmi, s katerimi se učimo civiliziranosti. Gre za Sloterdijkov apel po razvijanju svetovne kulture kot odprte možnosti sobivanja v skupnostih zato, da »bomo v vsakem kotičku tega našega planeta lahko bivali kot doma – domovanje v svet, o katerem nekateri toliko razmišljamo« (Tóth Hedžet 2008: 307). Bomo svetu, ki nas ta trenutek kruto opazuje, dokazali, da zmoremo nekaj takega, kot je *svetovna kultura*, notranje zelo različna, pa vendar ena kultura človeštva?

LITERATURA

- Beck, U. (2003). *Kaj je globalizacija?: Zmote globalizma – odgovori na globalizacijo*. Ljubljana: Krtina.
- Benjamin, W. (2005). *Capitalism as religion*. In E. Mendieta (Ur.), *The Frankfurt School on Religion: Key Writings by the Major Thinkers* (pp. 259–262). New York: Routledge.
- Funcke, B. (2005). *Against Gravity: Bettina Funcke talks with Peter Sloterdijk*. Bookforum feb/mar. Retrived March 3, 2015 from: http://www.bookforum.com/archive/feb_05/funcke.html.
- Dostojevski, F. M. (1981). *Zimske beleške o letnjim utiscima. Zapisi iz podzemlja*. Kockar Beograd: Izdavačka radna organizacija »Rad«.
- Freiherr von Dobeneck, H. (2006). *Das Sloterdijk-Alphabet: Kritisch-lexikalische Einführung in seinen Ideenkosmos*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Negri, A., & Hardt, M. (2003). *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba.

- Nietzsche, F. (1991). *Volja do moči: Poskus prevrednotenja vseh vrednot*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Noordergraaf-Eelens, L. & Schinkell, W. (2011). *The Space of Global Capitalism and its Imaginary Imperialism: An Interview with Peter Sloterdijk*. In Schinkell, W. & Noordergraaf-Eelens, L. (Ur.), *In media res: Peter Sloterdijk's spherological poetics of being* (pp.185–194). Amsterdam: Amsterdam University.
- Rifkin, J. (2009). *The Empathic Civilization: The Race to Global Consciousness in a World in Crisis*. New York: Penguin Group.
- Sloterdijk, P. (1996). *Selbstversuch: Ein Gespräch mit Carlos Oliveira*. München: Carl Hanser Verlag.
- Sloterdijk, P. (2000a). *Ukoliko se Evropa probudi: Misli o programu svetske moći na kraju doba njenog političkog iskustva*. Dijalog, 3, 27–45.
- Sloterdijk, P. (2000b). *Evrotaoizem: H kritiki kinetične politike*. Cankarjeva založba: Ljubljana.
- Sloterdijk, P. (2001). *U istom čamcu*. Beograd: Beogradski krug.
- Sloterdijk, P. (2002). *Falls Europa erwacht: Gedanken zum Programm einer Weltmacht am Ende des Zeitalters ihrer politischen Absence*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sloterdijk, P. (2004). *Sphären III: Schäume: Plurale Sphärologie - Band III*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Sloterdijk, P. (2005). *Im Weltinnenraum des Kapitals: Für eine philosophische Theorie der Globalisierung*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp Verlag.
- Sloterdijk, P. (2007). *Srdžba i vrijeme: Političko-psihološki ogled*. Zagreb: Antibarbarus.
- Sloterdijk, P. (2009). *Die Revolution der gebenden Hand*. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 10. junij. Retrieved from: <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/kapitalismus/die-zukunft-des-kapitalismus-8-die-revolution-der-gebenden-hand-1812362.html>
- Sloterdijk, P. (2009a). *Du mußt dein Leben ändern: Über Antropotechnik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Sloterdijk, P. (2009b). *God's Zeal: The Battle of the Three Monotheism*. Cambridge: Polity Press.
- Sloterdijk, P. (2010a). *Sfere I: Mehurovi*. Beograd: Fedon.
- Sloterdijk, P. (2010b). *Die nehmende Hand und die gebende Seite: Beiträge zu einer Debatte über die demokratische Neubegründung von Steuern*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Sloterdijk, P. (2013). *Ausgewählte Übertreibungen: Gespräche und Interviews*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Sloterdijk, P. & Heinrichs, H. J. (2006). *Die Sonne und der Tod: Dialogische Untersuchung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Sodža, E. V. (2013). *Postmoderne geografije: Reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji*. Beograd: Centar za medije i komunikacije: Fakultet za mediji i komunikacije: Univerzitet Singidunum.

- Spremo, M. (2016). *O metafiziki svetovnega etosa*. (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- Tóth Hedžet, C. (2008). *Hermenevtika metafizike: metafizika – materializem – etika – utopija*. Ljubljana: Založba 2000.
- Tóth Hedžet, C. (2014). *Proti tiraniji vrednot*. Mladina, 29. november.

ПЕРЦЕПЦИЈА БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА У ПУТОПИСИМА ИСТОЧНИХ И ЗАПАДНИХ ПУТОПИСАЦА ОД XI ДО XV ВЕКА²

In this paper the authors tend to present the perception of Balkan Peninsula in the accounts of Eastern and Western travelers from the 11th until the end of the 15th century. Special emphasis of this article was on interaction between the Crusaders and inhabitants of the Balkans and Southeastern Europe (for instance Hungarians, Serbs and Byzantines). The picture of this area and its inhabitants as well as its' changes through the time are presented from the perspective of foreigners. Using testimonies of contemporary travellers and chroniclers as well as the conclusions of historiography, the political, military, economic and cultural interactions of Balkan nations with the East and West, and their consequences are presented through a very specific lens - that of a writers of different provenance. Their specific and peculiar observations will be analyzed and the variety of the Balkan Peninsula will be strengthened through the accounts of medieval travelers.

Key words: Balkan Peninsula, Crusaders, Hungary, Serbia, Byzantine Empire, Ottoman Empire, medieval travellers.

Балканско полуострво је одувек представљало простор на коме су се сусретали многобројни цивилизацијски, религијски, културни и политички утицаји. То је посебно евидентно током средњег века, када је Балкан је постао фокална тачка многобројних историјских догађаја. Преко већег дела Балкана водио је стари војни пут (*Via militaris*) који је био главна саобраћајница, те је постао интересантан за западне ходочаснике у периоду пре и током прва три крсташка ратова. Путовање овом саобраћајницом омогућило је ближи додир Запада са становништвом Балканског полуострва (Жиречек 1954а: 121-149; Шкриванић 1974: 82-102). Поред њих, и други путници су пролазили кроз ове крајеве, те су, оставивши своја сведочанства, постали за историчаре прворазредни извори који приказују слику Балкана гледану својим, увек специфичним, очима. У наредним ћемо редовима настојати да осветлимо слику Балканског полуострва и да дамо једну слику

¹ boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

² Рад је настао у оквиру пројекта Војвођански простор у контексту европске историје - ОИ 177002 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

динамичног средњовековног света промена сагледаног из пера страних путописаца, ходочасника, хроничара и других извора.

Један од првих помена етничког и религијског састава становништва Балкана током XI века налазимо у житију епископа Камбреа, Литберта. Он се са групом ходочасника упутио ка Светој земљи 1054. године. Ходочаснике је прихватио и испратио угарски краљ Андрија I. Он је у почетку био неповерљив према ходочасницима пошто ретко ко је користио овај пут. У житију се помињу напади на ходочаснике у пределу тзв. „скитске (бугарске) пустиње“ где су их нападали Скити, тј. Печенези за које наводи да исповедају ислам (Vita Lietberli 1934: 854-855; Антоновић 2007: 77; Узелац 2010: 59-75). О хетерогености становника Балкана можемо закључити и из сведочанства немачких ходочасника 1064-1065. године. На тегобном путу, хроничари помињу, да су ходочасници имали сусрете са Угрима, Бугарима и Узима (Annales Altahenses Maiores 1868: 815-817; Антоновић 2007: 77).

Почетак епохе крсташких ратова утицао је на ближе контакте Западњака са становништвом Балкана, као и са Византијском царством. Најзначајнији опис Првог крсташког рата (1095-1099) оставио нам је Алберт Ахенски у делу *Historia Hierosolymitanae expeditionis*. Иако није био директни учесник овог похода, Алберт Ахенски доноси сведочанства крсташа. Између крсташа и локалног становништва је долазило је до више сукоба. Преласком на византијску територију, крсташа су наставили путовање кроз једну пасивну област. Алберт Ахенски наводи да су крсташа путовали кроз тзв. *Бугарске шуме* односно „*Silvas Bulgarorum*“ (Albert of Aachen 2012: 10-11). Он наводи да су се крсташа на свом путу сукобљавали са Грцима, Угрима, Печенезима и Куманима. Као стратешки битан град на путу крсташа поред Београда наводи Ниш (Albert of Aachen 2012: 18-19; 20-21; Калић-Мијушковић 1984: 11-14; Острогорски 1998: 340).

Детаљнији опис Угарске дају нам историчари Другог крсташког рата. Отон Фрајнзишки описује је као веома богату и плодну земљу, са пољима и шумама у којима живе животиње. У њој се налазе бројне реке и потоци. Отон Фрајнзишки упоређује ову земљу са „Божијим рајем или земљом Египта“. О Угрима има изразито лоше мишљење, чак их пореди са животињама. Немачки хроничар се чуди како је овако лош народ могао да добије тако дивну земљу (Otto of Freising 1994: 65-66). Према његовим наводима, Угарска је централизована држава, подељена на 70 грофовија, којом управља краљ преко грофова. Његова власт је апсолутна што се може видети на основу прихода. Краљу припада две трећине укупних прихода. Што се тиче угарске војске, Отон наводи да постоји општа војна обавеза и да краљ има и плаћеничку гарду (Otto of Freising 1994: 66-67). О пасивности области око града Браничева сведочи секретар француског краља Луја VII, Одон из Деја. Ова област је богата и погодна за узгој вина и усева, али слабо насељена. Већину становништва су чинили Печенези и Кумани. Они су се сукобили са групом француских крсташа (Deogilo 1882: 60-61; 65 Узелац 2011: 98).

Из половине XII века имамо сведочанство о балканским приликама из пера исламских географа Идризџија и Абу Хамида. Идризџија је 1154. године написао своје дело *Књига после лутања по хоризонтима или књига забаве*, која је позната као и *Рожерова књига* (био је у служби сицилијанског краља Рожера II (1130-1154). Што се градова Угарске тиче, Идризџија помиње Бач као славан град који настањују трговци и занатлије као и они који говоре грчки. Овај исказ је комплементаран са описом који даје византијски историчар Никита Хонијат када говори о походу цара Манојла Комнина из 1164. године (Никита Хонијат 1971: 69-70). Као трговачке центре, Идризџија помиње Ковин, Франкавилу (данашњи Манђелос), као и Петроварадин, за који каже да је цивилизован град. Како описује Тител, Идризџија напомиње да је то многољудан град са много људи и стоке који живе у изобиљу (Стојковски 2009: 63-65). За Београд, Идризџија наводи да је ово напредан и многољудан град са мноштвом предивних храмова. Даље на југ, помиње град Равно (данашња Ћуприја) (Стојковски 2009: 66). За Браничево, Идризџија наводи да спада међу градове Македоније (Србије). Он га описује као веома многољудан град и богат трговачки град (Стојковски 2009: 67). Међу градовима Македоније, Идризџија помиње и Ниш. За њега наводи да је овај град богат са рибом, медом и млеком, чије су цене ниске (Стојковски 2009: 67).

Други опис Угарске половином XII века доноси још један муслиман пореклом из Андалузије Абу Хамид (Калић 1971: 25-37; Stojkovski 2011: 107-113). Он је боравио као дипломата у Угарској 1150-1153. године. Према његовом путопису, у Угарској постоји 78 градова. (Abū Hāmid 1953: 26-32; 66-70). Овде се мишљење арапског путописца разликује од исказа Отона Фрајнзишког који помиње округе (Otto of Freising 1994: 67). Од Абу Хамида сазнајемо да у Угарској постоји исламско становништво које је груписано око Пеште и у Срему. Он помиње разлике између муслимана који су пореклом из Магреба и оних из Хоразма. Прва група је отворена практиковала ислам, док је друга услед веза са двором номинално практиковала хришћанство, али је тајно остала исламска (Abū Hāmid 1953: 66-67, 69-70; Stojkovski 2011: 110-111). Хорезмијски муслимани су били настањени углавном Срему и учествовали су у борбама са Византијом 1150. године и спомињу их и византијски савремени аутори попут Јована Кинама (Калић 1971: 25-37). Абу Хамид наводи да сремски муслимани нису познавали исламске норме и шеријатско право (Abū Hāmid 1953: 66-67; Stojkovski 2011: 110-111). Ово је била последица законодавства Краљевине Угарске. Још за време краља Коломана, власти су покушале да законски приморају муслимане да се асимилирају (Стојковски 2010: 171-179). Поред појединачних, забележени су и масовни преласци на хришћанство. Из Абу Хамидовог сведочења, упознати смо да је на тлу Угарске постојала организована трговина робљем (Abū Hāmid 1953: 67-68).

Крајем XII века, дошло до драстичне промене етничког састава становништва на простору јужно од Дунава. Ово је видљиво из сведочанстава немачких хроничара. Арнолд из Либекa у свом делу *Cronica Sclavorum* описује пут

Хенриха Лава, саксонског и франконског војводе, рођака цара Фридриха Барбаросе, до Свете земље 1172. године. У околини града Равно, Срби су напали немачке ходочаснике. Првобитно су одбили да их приме у овај град, упркос инсистирању посланика византијског цара Манојла Комнина. Срби су били номинално подређени византијском цару, али као што је очигледно, царска власт није била довољно јака (Arnoldi 1868: 15-16). Током ноћи, уследио је српски напад. Немачки хроничар Србе назива „Белијаловим синовима, који не познају Божији јарам, већ се подају телесним уживањима“ (Arnoldi 1868: 16). Даље их пореди са зверима и наводи да њихово име значи да они служе свему што је нечисто. Српски напад на ходочаснике завршио се поразом (Arnoldi 1868: 17; Узелац 2011: 99-100; Коматина 2015: 73).

О Трећем крсташком рату и односу Немаца и Срба говори нам дело *Историја похода цара Фридриха (Historia de expeditione Frederici imperatoris)* које је било раније приписивано аустријском канонику Ансберту. После доброг пријема од стране цара Беле III, крсташи су прешли на византијску територију код Браничева (Ansbert 2010: 52; Коматина 2015: 76). Како Псеудо-Ансберт наводи, „полуварвари Грци, Бугари, Срби и Власи“ су напали крсташе. Као и у случају напада на Хенриха Лава, нападачи су се користили отровним стрелама. Од заробљеника, сазнали су да они делују по наређењима браничевског дукса, који је спроводио царска наређења (Ansbert 2010: 60; Коматина 2015: 77). Тежа деоница крсташког пута завршила се код града Равна, које је био према Псеудо-Ансбертовом сведочењу, био уништен (Ansbert 2010: 60; Коматина 2015: 77). Код Ниша, Барбаросина војску су дочекали српски велики жупан Немања и његов брат Мирослав (Ansbert 2010: 61; Калић-Мијушковић 1984: 24-25). Српски владар је веома лепо примио немачког цара и његову пратњу. Цару су поклоњене бројне животиње попут кроћеног вепра или јелена. Међу поклонима биле су чак и морске краве тј. фоке (Ansbert 2010: 61; Paulova 1933-1934: 281-282; Коматина 2015: 78). Немања је, поред вазалне потчињености, понудио Барбароси војни савез против Византије. То се види из Барбаросиних преговора са царем Исаком II, где немачки цар помиње снаге од 60.000 Срба и Влаха којима располаже (од чега су 20.000 Срби) (Ansbertus 2010: 84; 94). Барбароса није прихватио Немањин предлог, јер је тежио спровођењу крсташког рата. Ипак, између две стране је дошло до ближе сарадње. Она је формализована договором о склапању брака између ћерке Бертолда IV, маркгрофа од Истре и Тољена (Томислава) сина кнеза Мирослава (Жиречек 1892: 3-15; Жиречек 1959b: 435; Ansbertus 2010: 62; Коматина 2015: 78-79). Није забележено да је до склапања брака дошло. Из сведочења Псеудо-Ансберта, евидентна је разлика између Срба који живе у долини Велике Мораве, и поданици су византијског цара и оних који су под влашћу Стефана Немање.

Вести о проласку Барбаросе преко Балкана доноси нам и Арнолд из Либекa. Његове информације су прикупљене из друге руке, од учесника овог похода. Према његовим наводима, Срби су напали Барбаросине крсташе и тада убили 500 људи који

су се старали о комори (Arnoldi 1868: 172; Узелац 2011: 101; Коматина 2015: 79). Арнолд из Либекa наводи да је Немања положио вазалну заклетву немачком цару и да је земљу примио као царско лено (Arnoldi 1868: 172; Узелац 2011: 101; Коматина 2015: 79). Потврду овог податка немамо код Псеудо-Анзберта који је био очевидац владарског сусрета. О етничком саставу простора кроз који су крсташи прошли имамо још један податак из итинерара енглеског краља Ричарда. У тексту се наводи да су се Барбаросини крсташи у Бугарској (тј. на простору „Бугарских шума“) сукобили са Хунима (анахрони назив за Угре), Алани, Бугари и Печенези. Сукоб са Аланима се није десио на простору „бугарских шума“, већ код Филипоља. Помен Печенегa указује да и током XII века још увек постоји печенешка заједница на овом простору (Itinerarium Peregrinorum 1864: 44-45; Узелац 2011: 102).

О верској слици Балканског полуострва нас обавештава дело анонимног аутора, *Descriptiones terrarum*, које је настало између 1255. и 1260. године. Иако се Србија помиње на само два места у овом спису и њен опис је веома штур, импликације су веома индикативне. За Србију, аноним каже да од ње почиње источна црква („*Orientalis uero ecclesia incipit a Grecia siue Seruia*“). Етимологија Србије, према аутору списка, потиче од њене потчињености Грчкој („...*que sic dicta est quia Grecie seruiebat*“) (Черкин 1993: 215; 219; Кораћ и Радић 1998: 252). Ово мишљење је присутно и у старијим изворима: код Константина Порфирогенита (Constantine Porphyrogenitus 1967: 152; 153) и Виљема Тирског (William, Archbishop of Tyre II 1943: 348-349). Разлог овом тумачењу је двојак. Поред сличности овог етничког назива са латинским терминима за роба (*servus*) и глагола служити (*servo*), код Порфирогенита било је битно нагласити и идеолошки моменат потчињености Срба Византији (Кораћ и Радић 1998: 252-253). За Србију, Аноним каже да је словенска област („*De genere est Sclauorura*“). Једини град који се помиње у целокупном спису је Антивар тј. Бар тј. „*Anteuariam*“ (Черкин 1993: 215; 219; Кораћ и Радић 1998: 252). Помен овог града индиректно указује на порекло списка. Бар био центар католичке цркве у Немањинској Србији. Овај спис показује јасне мисионарске тенденције које је папство имало у овом периоду. Спољна политика западноевропских држава била је окренута Истоку. Папство је у Монголима видело потенцијалног савезника у борби против муслимана у Светој земљи. Коначан циљ папске политике требало је да буде покрштавање Монгола. У ту сврху, Курија је слала бројне мисије на Исток. Посебно је значајна она на чијем челу је био познати фрањевац Јована ди Плано Карпинија 1245-1247. године. Управо је спис *Descriptiones terrarum* настао као последица ове политичке тенденције и то управо у окружењу овог црквеног великодостојника који је по повратку из Каракорума именован за надбискупа Бара 1248. године (Кораћ и Радић 1998: 250-251; Коматина 2016: 314).

Сличан карактер има и спис *Anonymi descriptio Europe orientalis* који је настао крајем 1310. или почетком 1311. године (Anonymi descriptio 2013: 58). Ово дело настало је унутар круга папе Клемента V (1305-1314) као последица његовог

политичког деловања (Anonymi descriptio 2013: 69). Превасходна намера писца овог дела је покретање акције против православних хришћана на Балкану, који су од стране Западне цркве сматрани шизматичима. На челу ове акције требали су да се нађу напуљски краљ Карло Анжујски и угарски краљ Карло Роберт. Што се описа Србије тиче, он је веома детаљан. Према њему, српска држава, коју назива Рашко краљевство, је подељена на две области: Србију, којом управља Драгутин и Рашку, којом управља Милутин. Ово су често синонимни називи за српску државу, али, код Анонима, свесно се прави разлика међу њима. Од почетка XIII века, назив *Servia* или *Serbia* се налази у интитулацији угарских владара и показује њихове политичке претензије. У односима са српском државом, угарски владари користе термин Рашка (*Rascia*). Код Анонима, Рашка означава област којом влада краљ Милутин, док за Драгутинове области, које инклинирају ка Угарској, користи термин Србија (Динић 1931: 436-437; Динић 1966: 29-34). Рашка је била подељена на три провинције: Хум, Дукљу и Приморску провинцију (Anonymi descriptio 2013: 120). Аноним наводи да је Рашка већином шизматичка, док католици који живе у Приморској провинцији су „прави католици, скоро као Латини“ односно у изворном сведочењу „*In hac Maritima Regione habitatores eiusdem sunt puri catholici et quasi Latini*“ (Anonymi descriptio 2013: 121). Католици су у Рашкој под притиском превртљивог и шизматичког краља Милутина (Anonymi descriptio 2013: 125-126). Овако негативан став према Милутину Аноним заузима због његовог одбацивања обећане уније. Рашка је по њему и уточиште јеретика (Anonymi descriptio 2013: 121). С друге стране, Драгутин је описан као добар владар који воли католике који су настањени у његовој области. (Anonymi descriptio 2013: 125). Према Анониму, Драгутинову област чине три провинције: Мачва, Босна и Маркија (вероватно област Браничева и Кучева). Што се тиче привредних карактеристика, Аноним описује Рашку као земљу богату пшеницом, стоком и млечним производима. Такође, ова област има седам рудника који су у поседу српског краља и који се налазе у близини Приморске области (Anonymi descriptio 2013: 122). Ова област је богата сребром, оловом и гвожђем односно, како Аноним бележи „*Habundat enim dictum regnum in argento et plumbo et ferro*“ (Anonymi descriptio 2013: 122). Што се тиче градова, Аноним наводи се да је њих шест и да се сви налазе у Приморској области. У остатку Србије, према Анониму, постоје само велика села са 300 до 400 кућа (Anonymi descriptio 2013: 122). Аноним даље наводи да су људи и жене у ово земљи високи и лепог изгледа, али невични ратовању. Аутор списка зна смену власти у српској држави и сукоб који је због тога настао између краља Драгутина и Милутина (Anonymi descriptio 2013: 123-124). Милутинову прозападну политику он тумачи страхом од моћи Карла Анжујског (Anonymi descriptio 2013: 126-128).

Када је реч о опису Угарске, он је у знатном делу анахрон, посебно што се тиче најраније историје Угарске, а у извесном смислу и географије. Аноним наводи да је Угарска подељена на 16 области, од којих су 5 војводства (Anonymi descriptio 2013: 135; 141). За њу писац каже да је једна од највећих на свету. Она је богата

пашњацима, житом, вином, стоком, златом и сребром („Est enim terra pascuosa et fertilis ualde in pane, uino, carnibus, auro et argento“). У Трансилванији су велика налазишта соли (Anonymi descriptio 2013: 135-136). Угарска је такође веома богата рибом, Аноним посебно истиче величину и богатство реке Дунав (Anonymi descriptio 2013:136-137). Поред богатства рибом, у области Трансилваније реке су и златоносне. Оне су коришћене и за превоз соли ради трговине (Anonymi descriptio 2013: 137). Уз Будим, који је био престоница, градови су се налазили у епископским центрима попут: Острогона, Ђера, Загреба, Веспрема, Печуја, Ђулафехервара (данас Алба Јулија). Као епископске центре, Аноним помиње и Трнаву, Пожун и Бају (први помен) који то нису били. Аноним наводи да у Угарској постоји још само пет градова у Далмацији. И поред многобројних утврђења и небројаних села, Угарска делује пусто. У Угарској постоје још две архиепископије: Калочка и Сплитска (Anonymi descriptio 2013: 138-139). Становници Угарске су описани као ниски, мршави, али вични ратовању, посебно добри као стрелци. Аноним преувеличано представља војну моћ Угарске. Наводно, угарски краљ је могао да регрутује чак 100.000 војника. Овај број је свакако претеран. Краљев утицај је описан као веома велик. Он се огледао у обавезној војној служби која је била бесплатна и временски неограничена. Краљ није боравио у градовима, већ у војним логорима. Ово одговара ситуацији након преузимања власти од стране краља Карла Роберта, који је тежио да учврсти, преузету власт (Anonymi descriptio 2013: 139-140). Угарски краљ је описан као добар католички владар који је у брачним везама са бројним европским валдарима укључујући и шизматичког Милутина (Anonymi descriptio 2013: 140-143).

Опис Балкана и прилика тридесетих година XV века доноси нам Бертрандон де ла Брокијер. Он је био витез служби бургундског војводе Филипа Доброг. Као путник (вероватно и шпијун) он се упутио на Исток 1432-1433. године. Овај пут је описан у делу *Путовање преко мора* (Le voyage d'Outremer). После посете Светој Земљи он је преко Турске, Цариграда и балканских земаља се враћао у Бургундију. Бургундски путник је имао много позитивније мишљење о другим православним хришћанима попут Срба и Бугара, за разлику од Византинаца. Он даје описе Ниша, Крушевца, који су страдали у турским нападима (Брокијер 1950: 126; 127; Калић-Мијушковић 1984: 36). После преласка реке Мораве, Брокијер описује Србију или Рашку. У делу бургундског путописца, Србија је описана као богата земља са бројном популацијом и значајним рудним богатством. Захваљујући тим економским околностима, српски владар је могао да даје турском султану трибут у износу од 50.000 дуката (Брокијер 1950: 126; 127). За српског деспота, посебно значајан је био рударски центар Ново Брдо (Ниеберге) чији је годишњи приход 200.000 дуката (Брокијер 1950: 132; 133). Брокијер је дао једини оновремени опис деспота Ђурђа Бранковића као и његовог поседа Некудима (Брокијер 1950:130; 131). Он је описао и његову породицу и окружење. Овај опис Србије и њеног владара је веома значајан због недостатка домаћих извора. Из Некудима, Брокијер се упутио ка Београду (Белградо) за који каже да „је у Расцији“ и да га настањују „људи из расијанске

земље“, али је припадала угарском краљу. (Брокијер 1959:130; 131). Брокијер је сматрао Београд стратешки значајним. Он описује град који је добро утврђен, наоружан артиљеријом и који је могао да прими велики број војника (Брокијер 1950:132; 133). Управо у будућим сукобима Угарске и Османлија, Београд је играо значајну улогу. Из Београда, Брокијер је наставио свој пут ка северу. Прошао је поред Панчева (Пансеј), Великог Бечкерека (Бекерел) и Бечеја (Вершет). Следећи значајан град који је посетио био је Сегедин (Брокијер 1950:146; 147; 148; 149). Даљи пут Брокијера водио је преко Пеште (Паел) и Будима (Буд), који је жив град и значајно трговачко средиште. Њиме су господарили Немци (Брокијер 1950:148; 149). Према сведочењу Брокијера, угарски краљ је имао значајне приходе из трансилванијских рудника злата и соли, који су износили 100.000 флорина годишње (Брокијер 1950:150; 151). Из Будима, Брокијер је наставио пут ка аустријској граници и даље ка Бургундији (Брокијер 1950:156; 157; 158; 159).

Описе које доносе западни и источни путописци у периоду XI-XV века помажу нам да реконструишемо комплексну и често недовољно познату историју Балканског полуострва. Перцепција која су путописци имали о овом простору мењала се током времена. У периоду крсташких ратова становници Балкана су перципирани као полудивљи, пагани или тек христјанизовани народи. Етнички и верски овај простор је био прилично хетероген. Од друге половине XII века, етнички састав Балкана се мења. До тада у великом броју присутни турски (туркички) народи, Печенези и Кумани смењују Угри и Срби. До краја XII века, Србија и Угарска покушавају да се одупру притиску Византије, тежећи да нађу свој ослонац на Западу. Ове две државе у периоду византијског опадања све више постају ривали у борби за примат на Балкану, али појава Османског царства приморава њихове владаре на сарадњу. Све већа интеракција, посебно са Западом, утицала је на промену перцепције становника Балкана. Путописци XIV и XV века описују Балканско полуострво као простор који поседује велики економски и популациони потенцијал. Верска припадност, као и током целог средњег века, имала је централно место у перципирану овог простора. Припадност одређеној конфесији, много више него етничко порекло, утицало је на став путописаца приликом описивања становника Балкана. Упркос присутној субјективности, путописци у периоду XI-XV века доносе нам више него значајне информације о овом простору. Када се узме у обзир чињеница да врло често извори домаће провенијенције нису довољно информативни или уопште не постоје, значај путописних извора постаје увелико већи. Захваљујући њима, можемо да осветлимо занимљиву, а често непознату историју овог динамичног простора на коме су се сусретали.

ИЗВОРИ

- Бертрандон де ла Брокијер (1950). *Путовање преко мора*. Миодраг Рајичић (прев.). Београд: „Вук Караџић“
- Никита Хонијат (1971). у: Г. Острогорски и Б. Баришић (Уред.). *Византијски извори за историју народа Југославије IV* (107-171). Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Abū Hāmid el Granadino y su relación de viaje por tierras eurasiáticas* (1953). Textó árabe, traducción einterpretación por Cesár E. Dubler, Madrid: Maestre
- Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the Journey to Jerusalem* (2007) Susan B. Edginton (Ed.). Oxford: Clarendon Press
- Annales Altahenses Maiores (1868). in: G. H. Pertz (Ed.), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XX*. (pp. 772-824). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani
- Ansbert *The History of the Expeditionis of the Emperor Frederick* (2009). in: The Crusade of Frederick Barbarossa. G. A. Loud (Ed.) (pp. 33-134). Surrey: Ashgate Publishing Limited
- Arnoldi Chronica Slavorum (1868). in: Johann Martin Lappenberg (Ed.), *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim XIV. Monumenta Germaniae Historica* (pp. 1-259). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani
- Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio* vol. I (1967). G. Moravcsik & R. J. H. Jenkins (Ed.). Washington: Dumbarton Oaks, Centr for Byzantine studies.
- Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi* (1864). W. Stubbs (Ed.). London: Longman, Green, Longman, Roberts, And Green.
- Odonis de Deogilo Libro de via sancti sepulchri* (1882). in: G. Waitz (Ed.). *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XXVI* (pp. 59-73). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani
- Otto of Freising, The Deeds of Frederick Barbarossa* (1994). Charles Christopher Mierow (trans.). Toronto: University of Toronto Press
- Vita Lietberli episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis (1934). in: A. Hofmeister (Ed.). *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XXX-II* (pp. 838-866). Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani
- William, Archbishop of Tyre (1943). *A History of Deeds Done Beyond the Sea* vol. 2. Emily Atwater Babcock and A. C. Krey (Trans.). New York: Columbia University Press

ЛИТЕРАТУРА

- Антоновић, М. (2007) Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку. у: С. Мишић (Уред.) *Моравска Србија* (73-84). Крушевац: Историјски архив; Београд: Одељење за историју Филозофског факултета

- Динић, М. (1931). Стефан Драгутин „rex Serviae“. *Гласник историског друштва у Новом Саду*, 4, 436-437.
- Динић, М. (1966). О називима средњовековне српске државе. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 32, 26-34.
- Лиречек, К. (1959)а. Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци. у: Михаило Динић (Уред.). *Зборник Константина Јиречека I* (121-149). Београд: Научно дело
- Лиречек, К. (1959)б. Тољен син кнеза Мирослава хумског. у: М. Динић (Уред.) *Зборник Константина Јиречека I* (433-441). Београд: Научно дело
- Калић, Ј. (1971). Подаци Абу Хамида о приликама у Јужној Угарској средином XII века, *Зборник за историју*, 4, 25-37.
- Калић-Мијушковић, Ј. (1948). Ниш у средњем веку. *Историјски часопис*, XXXI, 5-40.
- Коматина, И. (2015). Срби на путу крсташа. *Историјски часопис*, 64, 55-83
- Кораћ, Д. и Радић, Р. (1998). Из Каракорума у Бар. Србија у делу анонимног географа XII века. *Зборник радова Византолошког института*, XXXVII, 247-257.
- Острогорски, Г. (1998). *Историја Византије*. Београд: Народна књига Алфа
- Стојковски, Б. (2009) Арапски географ Идриз о Јужној Угарској и Србији, *Зборник за историју Матице српске*, 79-80, 59-69.
- Стојковски, Б. (2010). Правни положај муслимана у средњовековној Угарској. *Зборник Правног факултета у Новом Саду XLIV/1*, 171-179.
- Узелац, А. (2010) „Скитски разбојници у Бугарској пустињи” - поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века. *Историјски часопис*, 59, 59-75.
- Узелац, А. (2011). „Чувај се Белијалових синова и отровних стрела”-Поморавље у другој половини XII века. у: Драгиша Бојовић (Уред.). *Стефан Немања и Топлица*. (97-107). Ниш: Центар за црквене студије
- Чекин, Л. С. (1993). „Описание земель“, анонимный географический трактат второй половины XIII в. *Средние века*, 55, 206-225.
- Шкриванић, Г. (1974). *Путеви у средњовековној Србији*. Београд: Туристичка штампа
- Paulova, M. (1933-1934). Účast Srbů při třetí křížové výpravě. *Byzantinoslavica*, 5, 235-303.
- Stojkovski, B. (2011). Abū Hāmid in Hungary. *Истраживања*, 22, 107-115.

Zoltán Györe¹
Attila Pfeiffer²
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

355.48(497.127 Mohács)"1526"

„VELIKO GROBLJE NACIONALNOG SJAJA”³ MOHAČKA BITKA 29. AVGUSTA 1526.⁴

The battle of Mohacs took place 491 years ago, in 1526, between the Kingdom of Hungary and the Ottoman Empire, and it was crucial not only for the Kingdom of Hungary, but also for the history of Central Europe; moreover, it had effects on the Serbian nation as well. This direct confrontation with the overwhelmed Ottoman Empire ended catastrophically for the Hungarian Kingdom. Generally, the defeat and its consequences were a national catastrophe for the Hungarian nation, since this was the end of the independence and glorious being of Hungary. The Kingdom of Hungary was destroyed eternally. This battle was followed by a time of crippled society and economy under the pressure of the Habsburg and the Ottoman Empire. For many years, the Hungarians lost the possibility to lead free foreign policy and lead home affairs for a while. The long-term consequences of this battle were determinatives in Hungarian history until the 20th century.

Key words: battle of Mohacs, Hungary, Hungarians, Habsburg Empire, Ottoman Empire, military history

Pre 491. godine odigrala se Mohačka bitka, oružani sukob između Kraljevine Mađarske i Osmanske carevine od sudbonosnog značaja ne samo za Kraljevinu Mađarsku, već i za istoriju Srednje Evrope u novom veku, a svoje reperkusije imao je i za istoriju srpskog naroda. U poslednjih pedesetak godina, mađarska historiografija produkovala je preko trideset knjiga i naučnih studija o ovoj temi, dok je u Srbiji na srpskom i hrvatskom jeziku dostupno svega nekoliko radova: prevod izveštaja učesnika bitke kancelara Ištvana Brodariča, članak Šandora Mesaroša o bici i kratki tekstovi u raznim monografijama i sintezama posvećeni drugim temama – što nas je podstaklo da svojim skromnim prilogom pokušamo da oživimo interesovanje stručne i šire javnosti za Mohačku bitku.

¹ zoltan.gyore1@gmail.com

² attilapfeiffer@ff.uns.ac.rs

³ Veliki mađarski pesnik Mihalj Verešmarti (*Mihály Vörösmarty*) nazvao je tako Mohačku bitku.

⁴ Studija je nastala u okviru rada na projektu pod naslovom *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije* finansiranom od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (projekat broj 177002).

Osmanska osvajanja

Osmanska osvajanja u Evropi počela su s proleća 1354. godine. To, međutim, nije bilo prvo pojavljivanje osmanskih ratnika u Evropi; turske vojske su se kao pomoćne trupe u borbama oko vizantijskog prestola, kao i u borbi Vizantije protiv cara Dušana od 1344. godine, već odomaćile na balkanskom tlu i počele su da igraju značajnu ulogu na pomenutom prostoru ne samo u vojnim već i u političkim zbivanjima (Inaldžik 2003: 14, Bánlaky 1929: 43).

Ugarski kraljevi su se sukobljavali sa Osmanlijama gotovo od same njihove pojave na tlu Evrope. Tokom 161 godine ratovanja, od Lajoša I do Lajoša II, ugarski kraljevi su vodili više od deset ratova sa Osmanlijama, sa brojnim pohodima i bitkama, sa naizmeničnim uspesima i porazima, ali sa istorijskom tendencijom napredovanja i sve osetnijom premoći osmanske strane, što ni šire hrišćanske koalicije nisu uspele da spreče.

Osmanska država je do prvih decenija 16. veka, širokim osvajanjima na Balkanu, Maloj Aziji i Bliskom istoku, izrasla u veliku i snažnu imperiju sa jakom ideološkom potporom svojih političkih i vojnih ciljeva. Proširenjem vlasti na Carigrad i islamska sveta mesta, osmanski sultani su počeli da se smatraju naslednicima rimskih careva i zaštitnicima svih muslimana, a ujedno i prvoborcima islama protiv nevernika. Formirana je ideja univerzalnog muslimanskog carstva, što je za glavnog ideološkog i političkog protivnika sultana promovisalo cara Svetog rimskog carstva nemačke narodnosti (Inaldžik 2003:49-52).

Ogromne ljudske, finansijske, privredne kao i ideološke potencijalne osmanske države iskoristio je Sulejman Veličanstveni (1520-1566). On je, posle dvodecenijskog relativnog zatišja na zapadnim granicama Osmanske imperije, odlučio da se okrene protiv hrišćana. Bilo je više mogućih pravaca prodora: prema Moldaviji i Poljskoj, Rodosu, Italiji ili Ugarskoj. (Faroghi, Fleet 2013: 51, Szabó 2006: 21). Sultan Sulejman je najoptimalnijim procenio napad na Kraljevinu Mađarsku – ona je bila vekovni neprijatelj Osmanlija sa kojom se trebalo konačno razračunati; preko nje je vodio put do prestonice hrišćanskog cara – do Beča; Ugarska je posle smrti kralja Matije I 1590. bila u ekonomskom, finansijskom, političkom i vojnom smislu vidno oslabljena. Mladi ugarski kralj Lajoš II čak je pružio zgodan povod za rat, pošto je odugovlačio sa davanjem odgovora na predlog produženja primirja i zadržao je osmanske emisare⁵ (Pálffy 2009: 5).

Pored činjenice da su za vreme vladavine Sulejmana I prestiž i snaga osmanskog carstva dostigli kulminaciju, ofanzivu Osmanlija podstakle su i specifične crte političkog

⁵ Smatrajući da sem ugarskih, predstavlja i šire, hrišćanske interese, Lajoš II je, po pristizanju turskih poslanika, slično svojim prethodnicima, poslao svoje izaslanike na evropske dvorove radi konsultacija: da li evropske vlade podržavaju rat ili da se sklapa primirje. Umesto davanja odgovora Sulejmanu, Lajoš je zadržao njegove emisare do povratka svojih izaslanika sa odgovorima evropskih vladara.

života Evrope toga vremena. Francuski pohodi na Italiju i habzburško-francuska borba za evropsku dominaciju, kao i duboki verski i politički raskol izazvan širenjem reformacije, prosto su mamili na intervenciju, te se evropskim savremenici činilo da više nema većih političkih pitanja u Evropi koji se na neki način ne tiču i Osmanlija. Štaviše, smatrajući Tursku najpogodnijim strateškim saveznikom, „najkatoličniji vladar“ Evrope, francuski kralj Fransoa I čak je pozivao Sulejmana na napad i uskoro postao najmoćniji saveznik Osmanlija u Evropi (Jellavich 1996: 39, Györe 2014: 86, 109, Inaldžik 2003: 47-48, 53).

Osmanska imperija je do Sulejmana I svojoj vlasti podredila Balkansko poluostrvo, a u početnim godinama njegove vladavine pokrenuta je ofanziva protiv hrišćana širokih razmera, kakva nije viđena od šezdesetih godina 15. veka. Zauzimanjem Beograda, Šapca, Zemuna Oršave, Turnu Severina, Ostrovice, Skradina, Knina i drugih utvrda slomljen je spoljašnji odbrambeni sistem Ugarske i ozbiljno su načete njene državne granice. Čak ni težak poraz Ferhad-pašine vojske u Sremu 1523. godine nije umanjio snagu osmanskih napada. Spremajući se za pohode, u carigradskoj topolivnici je u periodu od 1522. do 1526. godine izliveno 1.027 topova različitog kalibra (Uyar-Erickson 2009: 50, 73; Ágoston 1991: 63).

Suočene snage

Sve do treće decenije 16. veka, Mađari su sa Osmanlijama odmeravali snagu pretežno van svojih državnih granica. Ugarska i osmanska glavna armija prvi put su se sukobile na mađarskoj teritoriji tek na Mohačkom polju. Kakve su bile snage sučeljenih država? Oko 1500. godine, Kraljevina Mađarska je od strane drugih evropskih država još smatrana bogatom zemljom i respektabilnom silom srednje veličine kao i braniocem zapadnoevropskog hrišćanstva od Osmanlija (Pálffy-Farkas 2016: 21). Međutim, do 1526. godine postala je vidljiva fazna razlika među sučeljenim silama; dok je osmanska država bila u impresivnoj uzlaznoj putanji, Ugarska je pod dvadesetak godina jagelonske vlasti znatno oslabila. Istina, u godinama pred Mohačku bitku činjeni su izvesni pokušaji njenog jačanja, međutim, usled slabljenja njene ekonomije, sve izraženijeg feudalnog partikularizma i stalnog osmanskog vojnog pritiska, krajnje je otežano preduzimanje efikasnih mera za ozdravljenje. Štaviše, raspodela tereta odbrane predstavljala je stalan izvor sukoba između kralja, velikaša i nižeg plemstva (Bánlaky 1929: 85).

S druge strane, nadmoć osmanske države u demografskom, privrednom i finansijskom pogledu postala je očigledna. Superiorna je bila, takođe, u političkom i vojnom aspektu: za razliku od Ugarske, Turska je bila centralizovana i apsolutistička država sa odlično organizovanim upravnim sistemom. Osmanska vojska bila je višestruko brojnija, kvalitetnija, znatno disciplinovanija od ugarske, odlično organizovana, sa sistemom mobilizacije i snabdevanja na kojem su Osmanlijama zavidale sve savremene evropske države. Uz to, armijom su rukovodili iskusni, u borbama prekaljeni komandanti (Romsics 2014: 75).

Takođe, postojala je jedna gotovo nedostižna prednost osmanske vojne organizacije: oslanjajući se na veliku finansijsku snagu i dobru uređenost države, ratni pohodi su planirani i pripremani godinu dana unapred i nisu zavisili od žetve ili stepena prikupljenosti poreza, kako je to bilo u hrišćanskim zemljama. Ta okolnost omogućila je da osmanske glavne vojske u punoj snazi (u proseku 2 – 3 puta jače od armija pojedinih evropskih zemalja) izađu na bojište 2-3 meseca ranije od hrišćanskih (Szabó 2016: 16-18, 29-31).

Tabela 1: *Tabelarni prikaz odnosa snaga*

	Osmansko carstvo	Kraljevina Mađarska
Površina (km ²)	1.500.000	325.000
Broj stanovnika	12-13.000.000	3.300.000
Godišnji državni prihodi (u zlatnim forintama)	4-5.000.000	250-260.000
Brojnost vojske	100.000-120.000	30-40.000

Kralj Lajoš II je raspolagao sa znatno manjim vojnim kapacitetima. Stalno pod oružjem imao je blizu 10.000 vojnika (pogranična vojska, šajkaši i dvorska vojska). Na raspolaganju je imao i tzv. banderijalnu vojsku koju su opremali najviši svetovni i crkveni dostojanstvenici zemlje (čije je okupljanje 1526. godine bilo bolno sporo). Uz tu armiju, u ranijim kritičnim situacijama angažovani su češki, moravski, poljski, nemački i drugi plaćenici ili su evropske zemlje radi zaštite opštih evropskih interesa slale određenu novčanu pomoć za dizanje vojske i opremanje pograničnih tvrđava. Izdržavanje pomenute pogranične vojske koštalo je mađarskog kralja najmanje 130.000 zlatnika godišnje. Koliko je to bilo opterećenje, svedoče reči papskog nuncija Antonija Đovanija da Burdija prema kojima su mađarski komandanti verovali da Osmanlije vrše stalne napade na ugarske granice s ciljem izazivanja privrednog sloma zemlje kako bi Ugarska pala pod vlast sultana bez borbe. Čini se da je ta taktika bila uspešna: dok je kralj Vladislav II na samom početku 16. veka još preduzimao osetnije napade protiv Osmanlija na Balkanu, državna blagajna pred Mohačku bitku bila je potpuno prazna, a vojska nije plaćana mesecima (Szabó 2016: 40-41, 89).

Šanse za efikasniju pomoć iz inostranstva Lajošu II su izbledele usled rata cara Karla V i njegovog mlađeg brata austrijskog nadvojvode Ferdinanda (šuraka Lajoša II) sa moćnom Konjačkom ligom, tako iz Nemačke i Austrije pomoć nije stigla. Papa Kliment VII ipak je poslao 25.000 zlatnika za odbranu od Osmanlija. Novac poslat od strane engleskog kralja Henrika VIII i portugalskog kralja Manuela III nije pristigao, kao ni brojna vojna pomoć iz Češke i Poljske (ukupno blizu 14.000 vojnika). Što je još gore, ni vojske dvojice prvobitno izabраних glavnih zapovednika ugarske vojske, iskusnih ratnika, barona Krste Frankopana i erdeljskog vojvode Janoša Zapolje (oko 15.000 vojnika), nisu stigle na bojište. Par dana pred bitku, mađarskim trupama pridružio se hrvatski ban Ferenc Baćanji

(Ferenc Batthyányi) sa 2.000 konjanika i 3.000 pešaka, 4.000 Moravljana i Poljaka, kao i 1.000 vitezova koji su se sami finansirali (Szabó 2016: 62-71, 82).

Prema dobro obaveštenim savremeniciima i mišljenju današnjih istoričara, kod Mohača se 29. avgusta našlo 25.000-30.000 hrišćanskih vojnika i određeni broj pomoćnog osoblja (kočijaša, zanatlija, trgovaca, slugu, itd.). Hrišćani su raspolagali sa 85 topova i 500 praških arkebuzi, 5.000 kočija i nepoznatim brojem brodovlja. Da li je to bilo dovoljno ili malo? Upoređujući sa savremenim evropskim prilikama, okupljena hrišćanska vojska bila je respektabilna, a njena opremljenost i taktika, takođe, na nivou evropskih standarda. Međutim, nadmoćnost osmanske vojske u brojnosti, iskustvu komandnog kadra, organizaciji, disciplini, snabdevanju i tehničkoj opremljenosti bila je tolika da se realno nije mogla očekivati pobjeda ugarskih snaga. Toga su bili svesni i mađarski vojni komandanti (Pálffy-Farkas 2016: 20).

Sultan je u boj krenuo sa glavnom osmanskom armijom: svojom ličnom gardijskom vojskom, anadolijskim i rumelijskim korpusom. Zbog bezbednosnih razloga, samo najistočniji anadolijski i rumelijski primorski sandžaci nisu poslali svoje osoblje. Osmanlije su širile vesti da nastupaju sa 300.000 vojnika, no bilo ih je ipak manje od toga: blizu 12.000 janjičara, 5.000 gardijskih konjanika, preko 27.000 rumelijskih i 24.000 anadolijskih konjanika. Sveukupno, može se govoriti o 65.000-70.000 regularnih vojnika. Toj brojci trebalo bi dodati nepoznati broj čuvenih akindžija, na hiljade pripadnika pomoćnih seljačkih trupa sa Balkana, kao i azape koje osmanske hronike 1526. pominju u vezi sa turskom flotom, koja je brojala navodno 800 lađa, manjih pomorskih galija i čamaca. Praktično, verovatno ne grešimo suviše ukoliko broj ljudi pod oružjem cenimo na blizu 90.000. Nevericu savremenika je izazivala brojka od 300 topova, a hrišćanski ratni zarobljenici, koji su uspjeli da pobjegnu, tvrdili su da sultan raspolaže sa 600 raznih manjih topova. Savremeni ugarski izvori pominju 400 topova razne veličine (Bánlaky 1929: 90).

O ugarskim vojskovođama koji su učestvovali u Mohačkoj bici, sem retkih izuzetaka, savremenici nisu imali naročito povoljno mišljenje. Pretežna većina sposobnijih mlađih vojnika nije imala dovoljno ili adekvatno vojno iskustvo, a oni koji su ga imali bili su već stari ili bolesni. U odsustvu Krste Frankopana i Janoša Zapolje, dvojice glavnih zapovednika, izabrani su Đerđ Zapolja i kaločki nadbiskup Pavle Tomori (Pál Tomori) za kapetane koji će voditi vojsku. Papski nuncije Burdio marta 1526. zapisao je: „Ova mađarska gospoda su spremna... da, ako treba, sa oduševljenjem pođu u rat i da se sukobe sa neprijateljem. Postoji, znači, borbena volja i hrabrost, ali – neka im Bog pomogne – jer artiljeriju, vojskovođe, brodovlje, zalihe hrane i naoružanja nemaju, i ne znaju sa čim se uistinu moraju suočiti, kako treba da se brane i uopšte im ne pada na pamet da se time bave“ (Pálffy 2009: 16). Jedno pismo kancelara Brodariča svedoči o tome da su vodeći ljudi zemlje početkom avgusta jasno uočavali da u sledećih mesec dana sigurno neće imati dovoljno jaku vojsku koja bi se mogla suočiti sa osmanskim bez sigurnog poraza. Ipak, o povlačenju i prihvatanju bitke posle pristizanja svih hrišćanskih trupa više se nije moglo razmišljati, što zbog protivljenja brojnih vitezova, što zbog činjenice da usled blizine

osmanske vojske bezbedna relokacija više nije bila izvediva (Katona 1976: 24; Szabó 2016: 80, 110-115).

Tok bitke

Po donošenju odluke o prihvatanju bitke kod Mohača, najvažnijim se smatralo da se izbegne opkoljavanje ugarske vojske, odnosno da se bitka započne dok nije pristigla kompletna osmanska armija. Razmatrala se i mogućnost zauzimanja odbrambenih položaja iza svojevrzne utvrde sastavljene od brojnih kočija i kolja. No, razvoj situacije na terenu odredio je momenat početka i tok bitke. Na osnovu izvora se čini da su ugarski komandanti verovali da je pristigla tek rumelijska vojska, te da je usled trenutnog odnosa snaga racionalnije napasti. Ispostavilo se da su pogrešili. Iako je bila u pokretu, osmanska vojska se već kompletno nalazila u okolini Mohača i bila spremna da pod komandom velikog vezira Ibrahima Pargalije krene u napad. Deo osmanske vojske, pod komandom smederevskog sandžakbega Bali-bega, zaobilazeći desno krilo ugarske vojske, zauzeo je opasan položaj gotovo u leđima ugarske vojske, njih je mađarska komanda otkrila tek neposredno pred početak bitke. Bali-begovoj vojsci uskoro se pridružila vojska bosanskog sandžakbega Husreva (Szabó 2016: 130, 140; Ивић 1929: 476-478; Поповић, 2008: 237-238).

Strepeći od zaokruživanja, a nadajući se da cela osmanska vojska još nije pristigla, Pavle Tomori, glavnokomandujući, naredio je napad desnog krila. Juriš je predvodio ban Ferenc Baćanji sa hrvatskim trupama. Istovremeno, u juriš je krenula i osmanska konjica. Silina napada banske vojske odbacila je višestruko brojniju rumelijsku konjicu. Iznenadena turska artiljerija bila je neprecizna, te su mađarski i hrvatski vojnici stigli čak do rumelijskog tabora i počeli da ga pljačkaju. U međuvremenu, kralju je javljeno da je pobjeda na pomolu, te je izdata naredba da kraljevska konjica krene u juriš radi podrške desnom krilu. Osmanski vojnici koji su bežali pred naletom ugarskog desnog krila izveštavali su sultana o porazu. Međutim, spahije su se reorganizovale i okružile dotad već proredene hrišćane. Neki su se dali u beg, tako da je kraljeva konjica u jurišu naišla istovremeno na bežaniju, na razornu osmansku artiljerijsku i pušчанu vatru, kao i spahije u jurišu. Istovremeno, vojska Bali-bega i Husrev-bega napala je ugarski tabor i desno krilo ugarske vojske. Po izveštaju Kjatima Mohameda Zaima, njihov napad je došao u pravi čas, jer je rumelijska vojska bila pred slomom (Katona 1976: 242; Szabó 2016: 124, 142-152).

U bitku je postepeno ulazila anadolijska i sultanova armija dajući podršku Rumelijcima. Posle silne borbe, topovskom i pušчанom vatrom desetkovana, kraljevska konjica se povukla prema levom krilu. Na ugarskom desnom krilu, po svoj prilici, najduže se održala pešadija. Jedni su počeli da beže, drugi su se reorganizovali i ponovo krenuli u borbu. U bitku je stupilo i levo krilo ugarske vojske. Vojnici tamiškog župana Perenjija jurišali su na Anadolce i, po tvrdnji jednog od anadolskih sandžakbegova – Litfiju, u obnavljanim napadima pobedili su deo spahijske vojske, ali su na kraju potisnuti. Prema svedočanstvu jednog češkog učesnika „...Turci su se borili u tri vojske, kraljev napad je,

istina, razbio liniju prve dve vojske i, prodirući za njima svojim konjanicima, uzrokovao im prilično velike štete i mnoge je ubio, ali to nije odlučilo ishod bitke.“ Prema istom izvoru, u tom momentu glavnokomandujući Pavle Tomori je još bio živ i predlagao je kralju da se radi svoje sigurnosti povuče iz bitke, ali je umesto toga kralj prikupio ostatke druge linije i levog krila i krenuo u napad, navodno s ciljem da proдре do sultana Sulejmana: „Zli kralj sa sakatom vojskom napao je veličanstvenog vladara i na anadolske trupe“ (Katona 1976: 164-166). Čini se da je u tom napadu „zlonameran kralj zadobio tešku povredu...” (Katona 1979: 215-216). „... (Kraljevo) telo zadobilo je ranu od metaka...” (Katona 1976: 229-232). Iako nije jasno u kom momentu i na kom delu bojišta se to desilo, ali obe strane se slažu u tome da je u jednom trenutku bitke čak i život sultana Sulejmana bio ugrožen, pošto se deo ugarskih vitezova probio neposredno do sultanove telesne garde. Sulejmanov istoričar Kemalpašazade pominje da su pred kraj bitke sultanovi janjičari svojom puščanom vatrom uzaludno ubijali na gomilu ugarskih vitezova, jer je jedan deo uspeo da se probije, a tri viteza su se „na zastrašujući način“ našli pred sultanom (Katona 1976: 184-188). Njih je ubila sultanova telesna garda, tzv. solaci. Posle neuspeha ovog napada, bežanija je postala gotovo opšta. Dželalzade Mustafa i Lufti-paša izveštavaju o tome da se najduže borila jedna mađarska jedinica koja je izbegla sultanovu vojsku i do poslednjeg jurišala na bok anadolske vojske. O hrišćanskim pešacima na levom krilu malo se zna. Pripadnik banove vojske Đakomo Zaratino tvrdi da se grupa stranih plaćenika, formiravši veliku četvorougao nu formacija, veoma dugo održala sve dok ih plotuni janjičara nisu na kraju pokosili. Čini se da je bitka završena velikim pokoljem i zarobljavanjem opkoljenih boraca, njih 1.500-2.000 koji su sutradan, u okviru poredničke svečanosti, pogubljeni. Sultan i njegova vojska su, očekujući eventualne dalje napade, ostali u sedlu do ponoći, a do jutra u pripravnosti (Szabó 2016: 150-152). „Sutradan, Turci su otišli za Mohač, gde su uništili gradić“ (Katona 1976: 146-148).

Posledice bitke

Brodarič je svoj izveštaj o bici završio lapidarno: „kralj se sukobio sa Turcima, a bitka je bila završena potpunim porazom naših“ (Katona 1976: 148-149). Tačan broj poginulih u bici i kasnijim pogubljenjima je nepoznat. Kancelar Brodarič je pominjao 10.000 pešaka, 3.000-4.000 konjanika, 500 uglednih plemića i samog kralja kao neposredne vojne gubitke bitke. Osmanski izvori govore o 24.000 sahranjenih hrišćana – što po svojoj prilici obuhvata vojnike i prateće osoblje koje je posećeno u mađarskom logoru i široj okolini bitke. Današnja historiografija obično prihvata brojku od približno 16.000 žrtava. Sam broj poginulih nije automatski značio katastrofu. Ono što je vodilo slomu bila su zbivanja posle Mohačke bitke (Pálffy-Farkas 2016: 21; Ивић 1929: 489).

Teške posledice izazvala je pogibija brojnih visokih crkvenih i svetovnih dostojanstvenika: 7 prelata (oba nadbiskupa, biskupi Varada, Pečuja, Đera, čanadski i bosanski biskup), zemaljski sudija Janoš Dragfi, 27 barona, stotine uglednih plemića. Uz njih, živote su izgubili brojni župani i podžupani, vojni komandanti, mnogi kaluđeri i sveštenici, dosta vojsci vičnih, ali nenaoružanih lica koja su se bavila snabdevanjem i

održavanjem vojske. Njihov gubitak značio je obezglavljivanje civilne, vojne i crkvene uprave zemlje, koje je trajalo mesec-dva, uzrokujući haotične odnose u državi (Szakály 1990: 562; Ивић 1929: 476-478).

Najteže posledice proizašle su iz pogibije samog kralja, pošto za sobom nije ostavio naslednika. Smrt Lajoša II u krajnjoj konsekvenci uzrokovala je bitne promene u odnosu snaga u Srednjoj Evropi. Sa istorijske scene nestala je Ugarska kao nezavisna i jaka srednjoevropska država koja je do prvih decenija 16. veka uspevala da brani granice Srednje Evrope od osmanske ekspanzije. Zahvaljujući tome Osmanska država prodrla je na prostore Srednje Evrope i gotovo dva veka određujući je uticala na njene političke, privredne, demografske društvene i kulturne tokove. Baština njihovog prisustva u ovim oblastima, što u pozitivnom, što u negativnom kontekstu, prisutna je do današnjih dana. Pogibija Lajoša II na Mohaču uzrokovala je i bitno slabljenje dotad druge najjače evropske dinastije – kuće Jagelonaca, koja je opstala na vlasti samo u Poljsko-litvanskoj uniji (Sigismund I do 1548, Sigismund II Avgust 1548-1572). Smenjujući Jagelonce na prestolima ugarskih i čeških zemalja, Habzbuzi su ostvarili svoj dvovekovni san. Ispostavilo se da je njihov dolazak na čelo zemalja Sv. Vavilava i Sv. Stefana značio početak formiranja složene nove države – Habzburške monarhije. Nastajanje Habzburške monarhije sa svojih 450.000 km² i 6,5-7 miliona stanovnika nesumnjivo je bilo od sudbonosnog značaja za život srednjoevropskih i balkanskih naroda u novom veku (uzgred, početak novog veka u srednjoj Evropi obično se računa od 1526. godine). Ubrzo se pokazalo, međutim, da je i ona bila slabija od Osmanske imperije, te nije uspela da sprovede njeno konačno proterivanje iz Ugarske i Srednje Evrope sve do 1718. godine (Pálffy-Farkas 2016: 22-25; Györe 2014: 398).

Dok je proces dolaska Habzburga na presto u češkim zemljama protekao bez većih potresa, u Ugarskoj je, usled specifičnosti dotadašnjeg istorijskog razvoja, došlo do legitimnog izbora dva kralja (Ferdinanda Habzburškog i Janoša Zapolje) i do devastirajućeg građanskog rata koji je uzrokovao olakšanje prodora Osmanlija i podelu Ugarske na tri dela 1541. godine. Kraljevina Mađarska je opstala na svojim nekadašnjim severnim, severozapadnim i zapadnim oblastima na čelu sa dinastijom Habzburga, središnji deo anektiran je u Osmansku imperiju, a na istoku je nastala nova mađarska država - Kneževina Erdelj, u vazalnom odnosu prema Osmanskoj imperiji, na čelu sa Janošem Zapoljom (Rokai, Đere, Pal, Kasaš 2002: 181; Pálffy-Farkas 2016: 27).

Za Osmanlije, pomalo iznenađujući, slom odbrambene moći Ugarske i krunisanje Ferdinanda Habzburškog za kralja Ugarske značilo je da glavni i neposredni protivnik Osmanlija na kopnu više nije Kraljevina Mađarska, već dinastija Habzburga. S obzirom na činjenicu da je ona u to vreme bila na vrhuncu moći i ugleda u Evropi, Osmanlije su se na moru i kopnu suočile sa širokim hrišćanskim koalicijama predvođenim od strane austrijskih i španskih Habzburga i rimskog pape. U takvim okolnostima osmanska država nije bila kadra da zauzme ni celu Mađarsku, a kamoli Beč.

Pošto je poprište habzburško-osmanskih borbi na kopnu u sledećih sto pedesetak godina postala Ugarska, ona je, pohodom osmanskih glavnih armija i stalnog pograničnog ratovanja, pretrpela nemerljive ljudske, materijalne i duhovne gubitke. U nekim oblastima uništeno je 60-90% mreže naselja. Ljudske gubitke je nemoguće čak i približno proceniti. Ono što možemo konstatovati jeste činjenica da je broj stanovnika Ugarske od 1526. do 1715. godine u najmanju ruku stagnirao, bez obzira na useljavanje više stotina hiljada naseljenika iz okolnih zemalja. Prosek povećanja stanovništva u evropskim zemljama u istom periodu iznosio je približno 60 posto. Stradanje pretežno mađarskog stanovništva je do Karlovačke bitke dovelo do bitnih promena u etničkoj strukturi Ugarske pri čemu je udeo Mađara sa osamdesetak opao na približno pedeset odsto. Tim promenama značajno su doprinela i široka migraciona kretanja izazvana turbulentnim događajima posle 1526. godine (Đere 2014: 120; Pálffy-Farkas 2016: 29; Györe 2004: 101-125).

Mohačka bitka izazvala je, takođe, bitnu promenu u državno-pravnim odnosima Mađarske i hrvatskih zemalja, u smislu osetnog slabljenja tih veza. One su inače počele da slabe u okolnostima posle Krbavske bitke, kada hrvatske snage više nisu bile dovoljne za odbranu od Osmanlija, a kralj Vladislav nije uspevao da u potrebnoj meri zaštiti hrvatske oblasti. Štaviše, iz istih razloga, godinu dana pred Mohačku bitku, hrvatski staleži pokrenuli su pitanje otkazivanja lojalnosti Lajošu II u korist austrijskog nadvojvode Ferdinanda (Steindorf: 2006: 62-64).

Bitka je imala značajne posledice i po istoriju Srba. Oni su od pada srpske despotovine 1459. do perioda 1526–1541. godine živeli na graničnoj oblasti Osmanske imperije i kao takvi uživali su razne privilegije: srpsko plemstvo nije obezglavljeno, sela i određene kategorije stanovništva imale su privilegije i pravo na nošenje oružja. Posle Mohačke bitke, Osmanlije su nastavile osvajanja, čime je Srbija izgubila svoj pogranični karakter, a stanovništvo svoje privilegije. Sudbina Srba Mohačkom bitkom bila je zapečaćena: nestala je i poslednja šansa da se, oslanjajući se na Ugarsku, dalje bore za svoju slobodu i za obnovu države. U veku u kojem je srećniji deo Evrope doživljavao pravi duhovni i materijalni uzlet, Srbi su se našli zatočeni u samodovoljnom osmanlijskom svetu i njihovo društvo se počeo vraćati na ranije, patrijarhalno uređenje. Polako je nestajao srpski gornji društveni sloj, dotadašnji nosilac državnosti, kulture i obrazovanja; crkva je siromašila, obrazovni nivo sveštenstva je bitno opadao, ali je i dalje ostajao, u skromnim okvirima, stožer duhovnosti, obrazovanja i etničke svesti (Ćorović, 2010: 380). U novim okolnostima, Srbi, koji su se dotad nalazili unutar ugarskih granica, pokušali su naći svoje mesto i ulogu, što je rezultiralo pokretom samozvanog cara Jovana Nenada. S druge strane, dotadašnji ugarski Srbi našli su se u dilemi između prihvatanja nove vlasti ili daljeg migriranja prema još slobodnim oblastima Ugarske. S tim u vezi dolazi do jačanja migracije u delove Hrvatske, Bosne i u zapadnu Mađarsku. Takođe, na duže istorijske staze, Mohačka bitka je omogućila da se prvo u okvirima osmanske, a kasnije i u okvirima habzburške države jurisdikcija Srpske pravoslavne crkve proširi daleko van srednjovekovnih granica.

Generalno gledano, poraz i posledice Mohačke bitke značile su naglu i tešku prekretnicu, lom u dotadašnjem životu mađarskog naroda i države. U sećanje, bitka je s pravom ušla kao nacionalna katastrofa prvog reda, koja je označila prekid dotad nezavisnog i slavnog bitisanja Mađarske i Mađara među evropskim narodima. Kraljevina Mađarska, kao regionalna sila, uništena je za sva vremena. Sledio je otežan, usporen i osakaćen društveni i ekonomski razvoj pod teškim pritiskom habzburškog i osmanskog carstva. Za dugi niz godina, Mađari su izgubili mogućnost za nezavisno vođenje spoljne, a delom i unutrašnje politike. Dugoročne posledice bitke praktično su bile određujuće za tok istorije Mađara sve do 20. veka.

Umesto zaključka – razlozi poraza

Diskusije u vezi sa razlozima poraza u Mohačkoj bici i propadanja Ugarske posle nje traju od same bitke pa do dan-danas. Svoje mišljenje iznosili su domaći i strani savremenici, potom javne ličnosti, historiografi, pisci i drugi. Od hronika i historiografskih dela, poezije, preko slikarstva i književnosti, do pozorišnih predstava, mnogi su se bavili ovom temom. Tražeći pouku iz događaja, savremenici su je obično shvatali kao božju kaznu zbog unutrašnje anarhije, stranačkog rivaliteta, socijalne nepravde i moralnog opadanja zemlje.

Tokom vremena, navedeni su brojni drugi uzroci poraza: brojčana slabost ugarske vojske, nedostatak iskusnog vojskovođe, zlonamerno savetovanje mladog kralja, nesloga u redovima barona i plemstva, kukavičluk i izdaja plemstva, odgovornost plemstva za smrt kralja; tvrdnja da je učinjena kobna greška prihvatanjem bitke na Mohačkom polju; unutrašnja nesloga Mađara i besplodna većanja u vezi sa odbranom; teška odgovornost dinastije za opadanje moći zemlje, krivica mladog kraljevskog para Lajoša II i Marije Habzburške, koji su vodili raskalašan život, a državnim poslovima posvećivali malo pažnje; razvratan život dela katoličkog sveštenstva. Bilo je onih koji su optuživali protestante da su izazvali gnev božji svrstavajući se uz ideje reformacije, drugi su poraz dovodili u vezu sa progonom protestanata ili sa opadanjem morala pod uticajem prodora kulture, osećajnosti i sekularnih elemenata humanizma i renesanse. Romantičari su u bici videli primer beznadežne junačke borbe. Između dva svetska rata, pritisnuti teškim utiskom Trijanonskog mira, mađarski istoričari su krivicu za mohačku tragediju pre svega tražili u nemoralu onovremene katoličke crkve i papstva, u nedovoljnoj solidarnosti i neosećajnosti hrišćanskog Zapada, kao i u odgovornim ugarskim ličnostima koje nisu pokazale dovoljno hrabrosti i organizovanosti kada je to bilo neophodno (Rappai 1980: 7; Kenyó 2011: 81-99; Katona 1976: 44-47; Jablanowsky 1931: 53; Romsics 2014: 74-75).

Posle Drugog svetskog rata, marksistička historiografija promenila je vizuru istraživanja i koncentrisala se na međuklasne odnose, a razloge katastrofe objašnjavala je pretežno iz strukture i funkcionisanja društvenog sistema, odnosno manama feudalizma. Prihvaćeno je mišljenje da je porazom seljačke bune 1514. i pasivizacijom seljaštva pokrenuta tragedija mađarskog naroda (Romsics 2014: 78-79).

Sve pomenuto u određenoj meri igralo je ulogu u vojnom porazu no, sagledavanjem bogatih izvora nemačke, austrijske, papske, mađarske, osmanske itd. provenijencije, kao i pomnim proučavanjem složenih istorijskih prilika u spoljnopolitičkim i unutrašnjopolitičkim prilikama, moderna historiografija bacila je svetlost na brojne nove aspekte i na složenost istorijskog vremena u kojem se bitka odigrala, iz čega je stečena više nijansirana i preciznija slika o razlozima poraza u Mohačkoj bici. Pri tome, određene ranije teze su revalorizovane i stavljene u moderan naučni kontekst. Danas prevladava mišljenje da u datim odnosima snaga, Kraljevina Mađarska ne bi mogla izbeći poraz od nadmoćne osmanske imperije, ali da bi se sa smanjenjem broja propusta, sa više planiranja, boljom i bržom organizacijom, sa više međusobne saradnje i koordinacije u redovima vodećih državnih struktura, taj poraz mogao prolongirati, a njegove okolnosti i posledice možda znatno ublažiti. Kao najveća greška obično se ističe nedopustivo nehajan odnos prema vojnoj granici, odnosno činjenica da bi se učvršćenjem odbrane državnih granica (reke, močvare, planine, postojanje malog broja pogodnih rečnih prelaza za veće vojske itd. pružale su povoljne okolnosti za to) prodor Osmanlija mogao značajno otežati. Teoriju o namernom kašnjenju Janoša Zapolje u bitku, kao i o ubistvu kralja, današnja historiografija odbacuje (Perjés 1975: 5-40; Szakály 1990: 560-567; Benda-Hanák 1986: 73).

IZVORI

- Benits. P. (Ur.) (2001). *Istvánffy Miklós: Magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. Budapest: Ballasi Kiadó.
- B. Szabó, J. (Ur.) (2006). *Mohács* Budapest: Osiris.
- Jablanowsky P. (Ur.) (1931). Caspar Caroli: *Két könyv minden országnak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairól* Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda.
- Katona, T. (Ur.) (1976). *Mohács emlékezete* Budapest: Magyar Helikon.
- Kasza, P. Pálffy, G. (2011). *Johannes Cuspianus buzdítóbeszéde a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és elölkelőihez*. U I. Kenyó (Ur.), *Brodarics- emlékkönyv* (str. 81-99). Budapest: Magyar Országos Levéltár.

LITERATURA

- Ágoston G. (1992). *A hódolt Magyarország*, Budapest, Adams kiadó.
- Bánlaky, J. (1929). *A magyar nemzet hadtörténelme*, Budapest, Grill.
- Benda, K. Hanák, P. (1986). *Egy Ezredév : Magyarország rövid története*, Budapest, Gondolat.
- Bruckner, Gy. (1926). *Magyarország belső állapota a mohácsi ütközet előtt*. U I. Lukinich (Ur.), *Mohácsi Emlékkönyv 1526* (str. 11-40). Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Ćorović, V. (2010). *Istorija Srba*, Beograd, Alba Graeca Book.
- Engel, J. Ch. (1813). *Geschichte des Ungarischen Reichs III*. Wien: Camesinaschen Buchhandlung.

- Faroqhi, S. N., Fleet, K. (Ed.) (2013), *The Cambridge History of Turkey vol. 2: The Ottoman Empire as a World Power, 1453–1603*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Gyalokay, J. (1926). A mohácsi csata (1526 augusztus 29.). U I. Lukinich (Ur.), *Mohácsi Emlékkönyv 1526* (str. 193-276). Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Györe, Z. (2014). *Istorija Habzburške monarhije 1526-1792*, Filozofski fakultet.
- Györe, Z. (2014). Ratovi i stanovništvo Ugarske 1521-1718., *Истраживања*, 25, 119-137.
- Györe, Z. (2004). Skica promena etničkog sastava stanovništva Vojvodine na tlu današnje Vojvodine 1526-1910. *Istraživanja*, 15, 105-125.
- Hóman, B. Szekfű, Gy. (1942). *Magyar történet II*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Horváth, M. (1860). *Magyarország történelme II*. Budapest: Heckenast Gusztáv.
- Inaldžik, H. (2003). *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300-1600*, Beograd, Utopija.
- Ивић, А. (1929). *Историја Срба у Војводини: од најстаријих времена до оснивања потиско- поморишке границе (1703)*, Нови Сад, Матица Српска.
- Jellavich, B. (1996). *A Balkán története, I*, Budapest, Osiris kiadó.
- Kasza, P., Pálffy G. (Ur.) (2011), *Brodarics emlékkönyv*, Budapest, Magyar Országos Levéltár.
- Kiss, K. (Ur.) (1987). *Mohács emlékezete*. Budapest., Európa.
- Kemény, Zs. (1971). *A mohácsi veszedelem okairól*. Élet és irodalom. Tanulmányok. 5-40.
- Mesaroš Š. (1976) Mohačka bitka 29. avgusta 1526. *Godišnjak Društva istoričara SAP Vojvodine*, 73-79
- Mesut, U. Edward J. Erickson (2009). *A military history of the Ottomans from Osman to Atatürk*, Greenwood Publishing Group.
- Nemeskürty, I. (1975). *Ez történt Mohács után*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Ortvay, T. (1910). *A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Pálffy G. (2009). *Magyarország története. A három részre szakadt ország 1526-1606*. Budapest, Kossuth kiadó.
- Perjés, G. (1979). *Mohács*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Поповић, Д. (Ур.) (2008). Војводина I. Од најстаријих времена до Велика сеобе. Нови Сад, Прометеј.
- R. Várkonyi Á. (1999). *Három évszázad Magyarország történetében 1526-1790*. Budapest, Korona kiadó.
- Rappai, Zs. (1980). *Mohács-Sátorhely Történelmi Emlékhely*. Veszprém, Veszprém megyei Nyomda Vállalat.
- Рокаи П. Ђере З. Пал Т. Касаш А. (2002), *Историја Мађара*, Београд, Clio.
- Romsics, I. (2014). *Mohács emlékezete*. Rubicon 10, 71-81.
- Steindorff, L. (2006), *Povijest Hrvatske. Od srednjeg vijeka do danas*, Zagreb, Naklada Jesenski i TurkInstitut društvenih znanosti Ivo Pilar.

- Szakály, F. (1990). *Virágkor és hanyatlás 1440-1711*. Budapest: Háttér, Lap- és Könyvkiadó.
- Szalay, L. (1853). *Magyarország története*. Lipcse: Geibel Károly.
- Szentpéteri J. (Ur.) (2000). *Magyar kódex 3. A szultán és császár birodalmában (1526-1790)*. Budapest, Kossuth kiadó.

Ненад Нинковић¹

Дејана Васин²

Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду

271.222(497.11)-774(439-89)"1738/1740"

ЖИВОТ НА ПРОСТОРУ БУДИМСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ У КОНТЕКСТУ ЕПИДЕМИЈЕ КУГЕ 1738-1740.³

The development of human civilization has been accompanied by attempts to eradicate contagious diseases, such as plague, which had a significantly high lethality throughout history. In that respect, in the 18th century the Habsburg Monarchy first introduced various regulations, and afterwards brought comprehensive public health legislation. This way, many questions were resolved, first and foremost how to prevent the spread of an epidemic. These regulations greatly contrasted the folk customs and religious practice related to burying the dead. This paper presents phenomena at the time of the plague epidemic in Eparchy of from 1738 to 1740. On the one hand, measures were taken to fight the epidemic, and on the other hand, the killing of doctors in Buda, which has led to the spread of the plague.

Key words: Plague, Eparchy of Buda, quarantine, Taban, Szentendre, Pomaz, Bishop Vasilije Dimitrijević.

Куга, акутна инфективна болест из групе зооноза, у прошлости људске цивилизације је била једна од најопаснијих епидемијских обољења са изразито високом смртношћу. Изазива је бактерија *Yersinia pestis*, а најпознатија је у облику бубонске која дугује име изразу за отеклу жлезду. Инкубација траје између два и пет дана, када се јављају први знаци болести, грозница и висока температура, а понекад убрзан пулс и хипертензија. Ускоро по њиховој појави долази до повећања лимфних чворова, а уз повишену температуру и грозницу, често се јављају и јаке главобоље. Даљи развој болести доводи до појаве кашља, који постаје крвав, те на крају до сепсе и смрти, што може да се деси свега 48 часова од појаве првих симптома. Данас је познато да је лечење потребно почети што раније, ако је могуће у првих 24 часа [Todorović 1969: 187-194; Heidel 2006: 6-8; Bailey 2011: 22-43; Schmeichler 2013: 5-28].

¹ nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs

² dejanavasin@yahoo.com

³ Рад је настао као фазни резултат пројекта *Војвођански простор у контексту европске историје (177002)* који финансира Министарство просвете науке и технолошког развоја Републике Србије.

Једна од најпознатијих епидемија куге јавила се у Европи половином XIV века и у неким њеним деловима десетковала становништво. У Хабзбуршкој монархији, током XVIII века, куга се јављала у више наврата, често не на целом државном простору, али са високим процентом умрлих тамо где се појавила (1703-1704, 1708, 1713). Преношена је претежно из Османског царства, због чега је по *Pestpatent*-у из 1710. и *Pestordnung*-у из 1713. забрањен сваки саобраћај са овом државом у време када је у њој постојала епидемија. На спречавању ширења зараза у Монархији нарочито су радили цар Карло VI (1711-1740) и његова кћи Марија Терезија (1740-1780). Они су од Војне крајине, која се простирала уз границу са Османским царством, направили санитарни кордон преко којег куга или било која друга болест не сме да проде дубље у државу [Vaniček 1875: 161-163, 405-408; Schwicker 1883: 103-112; Vocelka 2001: 324-328; Микавица – Лемајић – Васин – Нинковић 2016: 212, 216-225].

До велике епидемије куге у Хабзбуршкој монархији дошло је између 1738. и 1741. године. Тада се јавила у више делова државе, прво на истоку у области Ердел (Трансилванија), крајем 1737. и почетком 1738, где су је донели војници који су се повлачили са османске територије. Већ фебруара 1738. јавила се у Темишвару, који је до краја епидемије имао преко 8.000 мртвих. Одатле су је војска и народ пренели у већи део државе. У таквим околностима једино што се могло урадити, јер су савременици знали да се појачаном флукуацијом становништва болест лакше шири, било је затварање насеља, односно постављање страже на улазе у њих. Уз то требало је одредити и докторе који би прегледали сумњиве или заражене особе и одвајали их у карантине, али за овај посао је недостајало медицинских радника. Њихово присуство је видљиво у градовима, али не и у селима. Са друге стране, градско становништво, збијено у уске улице, немогућност кретања је схватало као затвор, посебно када је то кореспондирало са забраном богослужења и окупљања људи у црквама, у чему су видели ускраћивање верских права. Становништво је у недисциплини подстицано често егзистенцијалним разлозима, јер током забране кретања није могло да тргује, било му је отежано бављење земљорадњом, у град су слабо или никако уношене животне намирнице, од којих су зависили, а огрев је у зимским месецима представљао озбиљан проблем. Зато су, када је епидемија јењавала, али је још увек била присутна, у лекарима видели проблем, њих су кривили што не могу да се крећу, због чега је у више градских насеља долазило до побуне, па и убиства медицинских радника, као у Будиму или Дебрецину, што је за последицу имало даље олакшано ширење епидемије [Hammer 1839: 1-3; Поповић-Сечански 1936: 49-60; Dávid 1973: 75-79, 129; Пецињачки 1975: 35, 62; Гавриловић, С. 1979: 237-265; Vekerdı 2009: 8; Васин – Нинковић 2015: 277-281].

Куга је по друштво остављала озбиљне последице. Најпре, ту је демографски моменат. Током 1738-1741. укупни губици су били око 250.000 мртвих, односно око 5% тадашњег становништва Угарске, али било је насеља или мањих територија где су

губици били далеко већи. У панчевачком дистрикту умрло је 42,31% радно способних мушкараца и жена, у Бечкеречком 36%, а у Вршачком 33,61%. Било је села у којима се број умрлих кретао између 50% и 60% становништва. Са друге стране, ту је економско пропадање, јер је најефикаснији начин борбе са епидемијом био карантин и затварање насеља. Ово је онемогућавало трговину, често и занатство, а када је епидемија дуго трајала доводила је до појава глади. Даље, разноврсност намирница које би иначе биле коришћена за исхрану, услед смањења трговине, била је знатно мања, што је доводило до других здравствених проблема. На крају, ту је низ личних трагедија чије су се последице годинама осетиле у породици. Услед обавезе контумације војници су у градовима стражарили испред кућа у којима се сумњало да има заражених или је то већ било утврђено. Ако се сумњало да има заражених карантин је трајао 21, а ако је било заражених онда 42 дана [Гавриловић С. 1996: 7-13; Кун 2002: 69-78; Ћирић 2006: 115-117; Илић 2014: 48-52]

О страдањима Срба током ове епидемије остало је доста трага на подручју Будимске епископије која је у то време обухватала област западно од Дунава до ушћа Драве у њега. Податке о епидемији садрже бројна писма која су свештеници слали будимском владици, Василију Димитријевићу. Она нису настала да би приказала саму епидемију и мали број се директно односи на њу, него да опишу дијецезану стању економије у Владичанским резиденцијама у Сечују и Сентандреји. Зато се у неким куга тек помиње, док за време њеног највећег интензитета писма садрже знатно више података. Готово сва су написала духовна лица што се мора узети у обзир у разумевању става према болести. Примера ради, они су је видели као казну за грехове, због чега су истицали, ако су здрави, да они не умиру, него други народи, односно, како је у једном писму стајало „Наши су здрави, а Шокци (католици) мру“. Све процесе које је до сада утврдила мађарска историографија могуће је уочити и код Срба. Тако је недисциплина и потреба да се прекине карантин, односно забрана уласка и изласка из насеља, уочљива и код једних и код других. Са друге стране, то је резултирало убиством доктора у побуну која је прошла или била иницирана у Српској вароши. Грађа омогућава сагледавање низа личних трагедија и јасно показује пут којим је епидемија пролазила у појединим местима. Највише докумената је сачувано за Табан, затим, Сентандреју, Помаз, делом Чобанац, као и за Сечуј са околином. Тек повремено помињу се и друга насеља [Гавриловић-Васин-Нинковић 2013: 103-109].

Као што је већ речено, прва мера за спречавање ширења епидемије било је затварање насеља, најпре за улазак у њих, а потом и за излазак. Кретање је било могуће само уз пасош који су појединци добијали од лекарске комисије чиме се гарантовало да су здрави. Септембра 1738. Срби у Табану још нису схватили опасност која им прети од заразе, али је град већ био затворен. Полако је забрањивано и кретање између других насеља. У то време Срби нису били сигурни зашто је ова мера предузета, да ли из страха од несигурне појаве болести коју би

могли да унесу странци, како су навели у једном писму, или је мера уведена због могућих шпијунских радњи, јер је у току био рат са Османским царством. Половином септембра 1738. још се нису озбиљно суочили са епидемијом, док је стање јужно од Будима било теже [АСАНУК, МПА „Б“ 65/1738]. Владiku је његов брат, протопрезвитер и егзарх у Сечују – Симеон Димитријевић, половином новембра, обавестио да се већ крајем септембра осетило присуство куге у Виљану, Бремену, Мохачу, Хидошу, Батосегу, Литоби и Сечују. Готово да није било дана да неко од Сечујаца не умре, иако су сва места у близини затворена, а за напуштање насеља је потребан пасош [АСАНУК, МПА „Б“ 96/1738]. Услед оваквог развоја ситуације у Будиму су непосредно уз Српску варош у подножју Гелерт брда, подигнути карантин и куће за докторе и свештенике који су требали да брину о духовним потребама болесних или опојавају мртве. Свесни да ће се у карантину наћи и православни верници Срби су одмах уз дозволу Магистрата одредили своје свештенике и упутили их тамо [АСАНУК, МПА „Б“ 59/1738]. Децембра 1738. сва места у близини Будима су затворена и издато је наређење да престане кретање између њих. У то време, куга је ушла у Српску варош [АСАНУК, МПА „Б“ 74. и 95/1738].

На овакав развој ситуације одмах је одговорено чвршћим надзором, забраном кретања, одвајањем сумњивих из средине са здравим људима, што је допринело да је куга међу Србима у јануару 1739. била слабог интензитета. Стража је била толико јака да ако би неко покушао да се тајно увуче или изађе из града могао је бити „...из пушке избијен“. До тада су била заражена три домаћинства, а санитарска служба је добро функционисала и како би се ко разболео, износили су га из града и носили у контумац. Половином јануара од Срба је овде било само три особе, али су и они били здрави. Пре 7. фебруара, у Табан су дошли комесари са докторима и почели визитацију свих кућа, закључивши да више није било заражених. Укупно је у целом граду пронађено до половине фебруара само 4 болесна човека, али не од куге. Будимци су се надали да ће ускоро бити укинута забрана кретања [АСАНУК, МПА „Б“ 137-138, 140-141/1739]. Међутим, куга није искорењена, она је и даље била у близини града и свако кретање је могло поново да је прошири. У једном од извештаја се види да није умрло пуно Срба – 27, и то претежно пијанци, скитнице, сиромаси, за које се чак не зна да ли су боловали од куге. Смањењу кретања становништва поред стражи и страха од болести допринело је зимско време, када је флукуација људи и иначе била слабија. Срби су на малим жртвама захваљивали Богу, верујући да их је он спасао услед бројних литија, молебана, бденија и помазања светим миром, иако је управо присуство становника овим чиновима на малом простору, могло да доведе до ширења епидемије [АСАНУК, МПА „Б“ 63/1739; Поповић 1952: 362; Васин-Божич-Божанић 2014: 764-767].

Куга је, међутим, тек почела да се шири. Новооболели су имали њене јасне знаке – модре приштеви око и по мошницама (отоци лимфних чворова) и гној која их је пратила. Свештеник Николај Миловановић је истакао у писму владици да се

болест појавила међу рођацима и суседима преминулих особа или оболелих који су у контумацу, што упућује на начин на који су се заразили [АСАНУК, МПА „Б“ 142/1739; Поповић 1952: 361]. Крајем фебруара 1739. је поново издата наредба да нико не излази без пасоша из Будима и његове околине, као и да се унутар града не мешају међусобно [АСАНУК, МПА „Б“ 92-93/1739]. У исто време, епидемија је захватила околину манастира Грабовца, због чега је и око њега забрањено кретање, док је у Мохачу владала епидемија великог интензитета [АСАНУК, МПА „Б“ 120-121/1739; Поповић 1952: 362-363]. Почетком марта 1739. Сентандрејци су се слободно кретали, али у Будим нису могли да уђу. У Српској вароши, тврђави и будимском подграђу владало је тешко стање, а услед забране уласка и изласка из града нису могли да допреме животне намирнице и огрев [АСАНУК, МПА „Б“ 160. и 161/1739]. Глад и зима су претили да изазову још већи хаос, који је на крају марта довео до побуне. Иако није најјасније како је она почела, нити где, брзо је пренета у Табан, јер је он био испред карантина под Гелерт брдом. Побуњеници су напали медицинско особље и тако их тукли, да су неки издахнули одмах, а неки убрзо по томе. Међу мртвима је био и доктор Мајснер, царски лекар који је бринуо о зараженима. Срби су тврдили да немају никакве везе са овим догађајем, иако је побуна очигледно захватила и Табан, а свештеник Николај Миловановић је у писму владици Василију изразио сумњу да су Срби ипак учествовали у њој [АСАНУК, МПА „Б“ 18/1739; Поповић 1952: 362, 364]. Власти нису имале поверења у овакве изјаве и спремале су да у српски део града упуте одред немачких војника ради истраге и кажњавања побуњеника. Њима је наређено да у случају нове побуне побију све који је подстичу и предводе. Донета је одлука да се нови медицински радници упуте у карантин тек када се заврши истрага, а кривци буду кажњени. Свештенство је одмах приметиле да је смрт медицинских радника и изостанак нових главни узрок другог таласа епидемије, јер се људи слободније него до тада крећу по граду [АСАНУК, МПА „Б“ 194/1739].

Куга се брзо проширила по околини Будима. До јуна 1739. је однела многе животе у Чобанцу и Помазу [АСАНУК, МПА „Б“ 52. и 54/1739]. Док је у главној владициној резиденцији – Сентандреји није било, јер је кретање из околних места било онемогућено. У Сечују, где је такође био Епископски двор, у марту су забележени смртни случајеви неколико виђенијих Срба. Владичин брат је на самом почетку марта сведочио да су села у Барањи без оужених, али да болест шире војници који су били на зимовнику по бројним насељима. Тако су војници пука принц Лотариншки, донели болест у Шошкот у којем је било српског становништва. Чињеница да су оужена места изолована допринела је да се куга не шири у остала села Мохачкопољског протопрезвизетарата [АСАНУК, МПА „Б“ 175/1739].

Епидемија ни у априлу није ушла у Сентандреју, чији су становници слободно обрађивали винограде и њиве, али су сва места у близини, Будим, Острогон, Вац, Помаз, Калаз, Чобанац, затворена [АСАНУК, МПА „Б“ 105, 162. и

164/1739]. О размерама епидемије у Чобанцу и Помазу говори чињеница да су Сентадрејци забележили да ветар који дува у правцу њиховог насеља доноси из Помаза неописив смрад непокопаних људских лешева. За то време, у Табану је била комисија са четири целата, чији је задатак био да погубе све оне који крше забрану напуштања својих домова или града [АСАНУК, МПА „Б“ 163/1739]. Ипак, у Српској вароши куга није имала јак интензитет и савременици су забележили да највише умиру католици, док су до тада само три српске куће остале потпуно пусте. То их, међутим, није ослобађало забране кретања и контумације. Слична ситуација била је и у Острогону [АСАНУК, МПА „Б“ 143. и 149/1739].

Села око Будима и Сентандреје су у марту била тешко погођена епидемијом, због чега су са стражом затворена, али нема никаквих података о медицинским радницима у њима, него су препуштена својој судбини. Како ни пошта из њих није могла да изађе, сва сведочанства која говоре о страдању су подаци из друге руке, тј. оних особа које су некако дошле до информација, пре свих Сентандрејца. Услед забране напуштања насеља, сељани нису могли да обраде њиве и винограде, а глад им је константно претила. Страх од смрти и епидемије осетио се током маја и у Сентандреји. У тренутку када су то јављали епископу (маја 1739) чинило се да је куга већ била међу њима, јер у постскриптуму писма свештеници описују симптоме болести код једног од „господара“ забележеног под надимком Паприка, који има отоке по телу, што се слаже са симптомима куге. За њега су прогнозирали да ће поживети још најдуже два дана [АСАНУК, МПА „Б“ 151/1739].

Страже око насеља крајем маја и почетком јуна више нису ни пошту пропуштале, а све који би кришом покушавали да уђу или изађу из града или села могли су да убију. Поред куге и глад, услед блокаде насеља, била је озбиљан проблем. Она је у селима односила своје жртве [АСАНУК, МПА „Б“ 152/1739]. Мере које су предузете у Сентандреји допринеле су да куга није озбиљно проширена насељем и да осим случаја са „господаром Паприком“, у њој ни у јуну није било жртава [АСАНУК, МПА „Б“ 153/1739]. У исто време у Помазу и Чобанцу је умирало од три до пет особа на дан, што је био велик број. Да би се заштитили, Сентадрејци су сами затворили своје место, а посебне страже поставили према Помазу и Чобанцу у Пилишким брдима. Укупно је постављено пет стражарница. Услед глади у Помазу, Сентадрејци су почели да пеку хлеб, да га носе у сеоски атар и остављају, да би касније дошао неко из Помаза и преузео га [АСАНУК, МПА „Б“ 154. и 164-165/1739]. Изолацији су самостално прибегли и становници села који су одлазили у винограде и шуме, како не би заразили суседе или сами били заражени [АСАНУК, МПА „Б“ 68/1739].

У мају је контумација била обавезна за све у Табану, јер се куга све више ширила међу Србима [АСАНУК, МПА „Б“ 91/1739]. Свештеник Николај Миловановић је приметио да је мешање становништва довело до ширења епидемије. Зато је са осталим паросима, по наредби световних власти, апеловало на становнике

да не излазе из кућа, чак и у цркву да не долазе [АСАНУК, МПА „Б“ 144. и 145/1739]. Да би ширење епидемије у било спречено почетком јуна 1739. постављени су нови носачи и доктори под Гелерт брдом, а са њима су стигле и наредбе да се мртви сахрањују на посебном месту. Међутим, ситуација се и даље погоршавала. У контумацу на служби преминуо је свештеник Василије, уместо кога је упућен Јаков Поповић. Чекала га је иста судбина. Истовремено, људи су се са подршком власти разишли по шумама, колибама и виноградима [АСАНУК, МПА „Б“ 146/1739]. Временом ситуација се нешто поправила у Табану, али је у Помазу и даље била врло тешка [АСАНУК, МПА „Б“ 45. и 47/1739]. Док нису стигли доктори, у Будиму је сваког дана умирало између 20 и 25 католика и од 4 до 6 Срба, мада је било и дана када се тај број пењао до десет. О тежини ситуације сведочи и чињеница да из 1739. нема записника будимског танача, који постоји за низ година пре и после епидемије, јер он није могао да се састаје [АСАНУК, МПА „Б“ 116/1739; АС, ПСОБ; Поповић 1952: 366]. Почетком августа, куга је јењавала, а дневно је умирала једна или две особе, а ретко три. Крајем августа се знало да ће доћи изасланици који ће у оним домовима у којима је било заражених или су сви помрли спровести стерилисање, спалити одећу, прати куће и кадити их, како би се искоренила болест, односно објекти поново били употребљиви [АСАНУК, МПА „Б“ 117/1739]. Пред јесењу бербу плодова, Будимски магистрат је дозволио излазак изван насеља, али да не би дошло до већег контакта међу људима, по деловима града, те је тако за Табанце одређен трећи термин [АСАНУК, МПА „Б“ 119/1739].

У селима је епидемија и даље била интензивна, па су страже постављене по путевима. До августа 1739. у Помазу је умрло око 400 људи [АСАНУК, МПА „Б“ 166/1739]. На Преображење (17. августа по новом календару) су Сентандрејци однели у помаски атар храну и увече су ту срели Јована Бешлића, прву особу коју су видели и којој су се приближили од када је куга избила у овом селу. О њему су оставили потресну забелешку која гласи: „Ужаснули смо се када смо га видели. Дуго га нисмо могли препознати [...] зарутаео је по образима и има велику браду само што му се очи и нос виде. Као да је био у тамници десет година. Од многе жалости за својим синовима и братом. Узесмо га питати [о куги и смрти – прим. аутора] али он није рекао ни речи [о томе – прим. аутора] него се савио до земље ридајући и плачући. Ни ми више нисмо могли да проговоримо, него смо гледајући ту велику жалост почели плакати“ [АСАНУК, МПА „Б“ 166/1739]. Њихово друго сведочење говори како се непромишљеношћу болест лако преносила. Наиме, крајем августа, неки Бошко из Сентандреје је био у Помазу и узео од ондашњих становника 200 форинти, али чим је дошао у Сентандреју, разболео се и умро. Пети дан се његова жена, после контакта са помаским новцем, разболела и умрла, а потом и Бошков млађи брат. Још седам кућа се окужило од њих, и оне су изоловане, а Бошкова је спаљена. У међувремену је умро и најмлађи Бошков брат и његова жена, док је део породице издржао контумацију и преживео [АСАНУК, МПА „Б“ 167. и 168/1739].

Куга је у септембру престала у Коморану, иако је било још по околним селима, док је у Српском Ковину (Рацкеве) све и даље било затворено, али није било мртвих или заражених. Из манастира Ковина је у септембру 1739. јављено владици да се не може нигде и да је све затворено, али да су, на срећу, у Ковину сви здрави [АСАНУК, МПА „Б“ 22, 51. и 58/1739]. Међу Србима се епидемија октобра 1739. смирила у Стоном Београду (Секешфехервару). Ипак, ово се односило само на Србе, јер ондашњи свештеник је обавестио владику да је и даље присутна међу већински католичким становништвом. Срби су страдали у селу Перкат, где је било заражено девет православних домова. Куга се у јесен повукла из Дунавпонтелије, Адоња и Алмаша, док је још увек било у Батосегу [АСАНУК, МПА „Б“ 66. и 77/1740; Поповић 1952: 368-369]. Септембра-октобра попустила је и у Острогону, где је од фебруара било врло тешко стање, за чега су кривци били представници власти, а то је у граду био острогонски надбискуп, који су од доктора тражили да прикрију болест због чега није на време дошло до изолације и контумације, него је епидемија проширена лако и брзо. Од Срба је овде оболело десет људи, од којих је осам умрло, док су двоје излечени [АСАНУК, МПА „Б“ 55/1739]. У Помазу епидемија је била присутна и октобра 1739 [АСАНУК, МПА „Б“ 157/1739].

Право олакшање наступило је новембра 1739. када је у Табану било јасно да епидемија јењава. Спорадично још се јављала и код Срба и код католика, али је било све мање смртних случајева, а појављивали су се и случајеви излечења. Ради сигурности, и даље је важила наредба забране напуштања вароши. Да је куга почела да јењава види се и по томе што је у октобру протопрезвитер Нестор Живановић почео да венчава младенце. Исти свештеник је јавио владици да је у Будиму до тада умро 631 православца, док је у целом граду умрло 5.865 особа. У Пешти је било 620 мртвих [АСАНУК, МПА „Б“ 69-76, 80-85, 89, 90/1739; Dávid 1973: 89]. Тако је број Срба преминулих у Будиму био 10,76% укупних умрлих током епидемије. Непознато је, међутим, колико је Срба у том тренутку живело у граду. Петнаест година после ових догађаја, Будим и Пешта су заједно имали 184 српска дома, што указује колико је морала бити тешка епидемија 1738-1740. Три села у којима су доста страдали – Помаз, Калаз и Чобанац – исте године су имала укупно 191 домаћинство. Реч је о оним домаћинствима која су преживела кугу, али остаје отворено питање колико их је у њој нестало [Гавриловић – Васин – Нинковић 2014: 123]. Експлицитни подаци о броју умрлих услед епидемије у ово време нису бројни, а често је тешко говорити и о томе који део преминулих чине Срби. Поред наведених, остали су сачувани још за једно место – Хајдубесермењ, у жупанији Хајдубихар, где је поред 1.410 Мађара умрло 57 Рома и 205 Срба [Sasvári 1977: 103-104].

На самом почетку 1740. доктори су визитирали Сентандреју и Чобанац и констатовали да ту више нема болести, али нису ишли у Помаз, јер се причало да је ту куга још присутна [АСАНУК, МПА „Б“ 171/1739; Vasin-Ninković 2016: 51-53]. У јануару 1740. Стони Београд је и даље био затворен [АСАНУК, МПА „Б“ 70/1740].

Крајем фебруара, још увек у Будим нису никог пуштали и било је информација да ће то учинити, ако не буде новог ширења болести, тек у мају, јер је куге било још у околним селима. Ипак, већ током марта 1740. Будим је отворен, јер више није било озбиљне опасности у његовој околини [АСАНУК, МПА „Б“ 84-85, 8I/1740; Поповић 1952: 369].

Рат између Хабзбуршке монархије и Османског царства вођен између 1737. и 1739. године остао је упамћен поред губитка територије и по преношењу куге са повлачењем војске, те њеном релативно брзом ширењу на простору северно од Саве и Дунава. Овоме је допринело то што су заражени војници били у додиру са народом, нарочито у током јесени и зиме 1738/1739 у појединим местима, и када је епидемија била очигледна, она је негирана, забрана кретања није одмах спроведена свуда, него тек у непосредној опасности или када је куга већ ушла у насеља, становништво је било недисциплиновано и бунило се против мера спречавања епидемије или чак побилло малобројне медицинске раднике. Услед свега овога, смртност је била велика, нека насеља су остала потпуно пуста или са десеткованим становништвом. Срби који су живели у Хабзбуршкој монархији нису избегли судбину осталих народа и код њих је епидемија оставила тешке последице, о чему нема пуно трага у изворима. Област на којој је ово могуће документовати архивским подацима је Будимска епископија – територија западно од Дунава, до Драве, која је била њена јужна граница. На основу докумената може се закључити да је све оно што је пратило епидемију на простору Угарске евидентно и у више микроцелина, на којима су живели Срби, посебно у насељима као што су Српска варош у Будиму, Сентандреја, Сечуј, Помаз, Калаз, Чобанац. Тамо где су контумација и изолација недоследно спровођене, куга се лако ширила и однела велики број жртава. Недостатак медицинског особља или њихово убиство допринели су, уз флукуацију становништва, до епидемије већих размера у Будиму и два села, Помазу и Чобанцу, у којима изгледа да уопште није било доктора. Са друге стране, добра изолација Сентандреје и брига која је у то уложена као и благовремено одвајање заражених особа, допринели су да овде, иако је реч о густо насељеном месту, није дошло до већег развоја болести.

ИЗВОРИ

Архив Србије, Привилегована српска општина у Будиму (АС, ПСОБ)
Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима,
Митрополијско–патријаршијски архив, Фонд „Б“ (АСАНУК, МПА „Б“)
Поповић, Д.– Сечански, Ж. (1936). *Грађа за историју насеља у Војводини од 1695. до 1796*, Нови Сад: Матица српска.

ЛИТЕРАТУРА

- Bailey, D. (2011). *The plague*, New York: The Rosen Publishing Group.
- Vaniček, F. (1875). *Spetialgeschichte der Militärgrenze*, Band I, Wien: Der kaiserlich-königlichen Hof-und Staatsdruckerei.
- Vocelka, K. (2001). *Österreichische Geschichte 1699-1815, Glanz und Untergang der höfischen Welt*, Wien: Ueberreuter Verlag.
- Васин, Г. Божић-Кисић, М. и Божанић С. (2014). Неадекватно сахрањивање као важан фактор у епидемији куге код Срба у Хабзбуршкој монархији крајем 18. века. *Српски архив за целокупно лекарство*, 11/12, 764-767.
- Васин, Г. и Нинковић, Н. (2015). Смрт између санитарних прописа и народних обичаја: куга у Срему 1795-1796. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 151, 277-287.
- Vasin, G. Ninković, N. (2016). Microunits Taban, Sentandreja and Pomaz as a Paradigm of Fighting Plague Epidemic 1738-1739. *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae*, 1, 43-55.
- Vekerdí L. (2009). *Magyarországi és Erdélyi pestisjárványok a XVIII. században. Járványtörténeti bibliográfiai függeléssel*, 1-16.
- Гавриловић, В. Васин, Г. Нинковић и Н. (2014). Преглед историје Будимске епархије до 1918. *Три века Карловачке митрополије 1713-2013*, (103-126). Нови Сад: Мало историјско друштво.
- Гавриловић, С. (1979). *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Гавриловић, С. (1996). Епидемија куге на Балкану и средњем Подунављу од краја XV до XIX века. *Зборник радова: 200-годишњица сремско-цришке куге (7-13)*. Нови Сад: Научно друштво за историју здравствене културе Војводине.
- Dávid Z. (1973). Az 1738, évi pestisjárvány pusztítás. *Orvostörténeti Közlemények*, 69-70, 72-130.
- Илић Ј. (2014). *Банатска војна крајина у другој половини 18. века*. Необјављена докторска дисертација, Београд.
- Kun E. (2002). Mutogattyá isten haragját – Adelékok az 1739/1740-es Debreceni pestis Történeténe. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIX*, 69-78.
- Микавица, Д. Лемајић, Н. Васин, Г. Нинковић, Н. (2016). *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, Нови Сад: Прометеј, Радио-телевизија Војводине, Филозофски факултет.
- Öri P. (2005). A pestisjárványok demográfiai következményei a 17-18. századi Magyarországon. *A KSH Népeségstudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, 101-117.
- Поповић, Д. (1952). *Срби у Будиму од 1690 до 1740*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Sasvári L. (1977). Az 1739-es pestisjárvány "ráci" áldozatai Hajdúböszörményben. *Orvostörténeti Közlemények*, 103-107.

Todorović, K. (1969) Kuga. *Medicinska enciklopedija*, tom 4: 187-194.

Heidel, S. (2006). *Die Pest in Europäischen Städten*, Chemnitz: Technische Universität Chemnitz.

Schwicker, J. H. (1883). *Geschichte der österreichischen Militärgrenze*, Wien und Teschen: Verlag von Karl Prochaska.

Schmeichler, N. (2013). *Reaktionen auf die Pest: Die Neuzeit entsteht*, Hamburg: Bechelor Master Publising.

**PERCEPCIJE ŽELEZNICA U SRPSKOJ I BUGARSKOJ
SOCIJALISTIČKOJ MISLI SEDAMDESETIH GODINA 19. VEKA:
SVETOZAR MARKOVIĆ I HRISTO BOTEV²**

As one of the symbols of the West's economic rise, railways serve as a paradigmatic example of all the contradictions of modernization in the Balkans. This paper will focus on how the idea of railway construction in Serbia, and construction and promotion of further infrastructural projects in Bulgaria, influenced the attitudes of first socialists among Serbs and Bulgarians. Our main thesis is that, under the influence of Russian socialist populism, and namely the idea of avoiding or skipping the capitalist road of development, representatives of early socialist movement on the Balkans wanted postponement of the construction of railways because it would encourage the development of capitalist economic relations and took a position that can be considered as the opposite of an acceptance of the paradigm of western modernization.

Key words: Serbia, Bulgaria, Balkan railways, modernization, socialism, populism, Svetozar Marković, Hristo Botev.

Razdoblje Industrijske revolucije na evropskom kontinentu i tržišnu privredu zasnovanu na masovnoj proizvodnji i transportu obeležila je nova vrsta prevoznog sredstva – železnica. Kontinentalni ekvivalent revolucije u proizvodnji bila je revolucija u razvoju saobraćajne infrastrukture, a izgradnja razgranate železničke mreže predstavljala je suštinu transformacije i uspona privreda zapadne i srednje Evrope. Nasuprot razvijenijih evropski kontinentalnih privreda u kojima su se procesi industrijalizacije i razvoja saobraćajne infrastrukture razvijali uporedo, razvoj privreda evropskog istoka i jugoistoka obeležila su nastojanja njihovih političkih i privrednih elita da se pristupi što bržoj izgradnji železnica, te je razvoj nove vrste saobraćajne infrastrukture prethodio značajnijoj transformaciji privrede (Berend, Ránki 1996: 128–130).

Izgradnja železnica u Osmanskom carstvu predstavlja paradigmatičan primer razvoja novog oblika infrastrukture nezavisno od realnih ekonomskih potreba države. Razvoj saobraćajne infrastrukture na Balkanu bio je povezan s procesom postepene

¹ momir.samardzic@ff.uns.ac.rs

² Rad predstavlja fazni rezultat rada na projektu *Od univerzalnih carstava ka nacionalnim državama: društvene i političke promene u Srbiji i na Balkanu* finansiranog od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (evidencioni broj 177030).

inkorporacije Carstva u svetski kapitalistički sistem, koji počinje u drugoj polovini 18. veka, odnosno njegove periferizacije usled transformacije privredne aktivnosti koja je vodila ka prilagođavanju svetskoj kapitalističkoj privredi, obezbeđujući sirovinsku bazu za dalji uspon prevashodno zapadnoevropskih, a kasnije i privreda srednje Evrope (Wallerstein, Decdeli & Kasaba, 2004: 88–95). U drugoj polovini 19. veka, u vreme izgradnje železnica, periferni položaj Osmanskog carstva, kao i nacionalnih država koje su nastajale tokom procesa njegove dezintegracije, bio je već jasno određen, a nova infrastruktura nije odražavala njihove ekonomske potrebe, već je prevashodno služila političkim i ekonomskim interesima evropskih sila, nosilaca koncepta izgradnje jedinstvenog transevropskog transportnog sistema u službi daljeg napredovanja industrija država jezgra kapitalističke svetske ekonomije.

Prve železničke linije na Balkanu bile su Černavoda–Konstanca (1860) i Varna–Ruščuk (1866), čime su britanski trgovci premostili prepreku delte Dunava i otvorili rumunsko tržište za svoju robu i izvoz sirovina (Rosegggar & Jensen 1968: 108–122). S druge strane, Habzburška monarhija je gotovo dve decenije bezuspešno nastojala da zaštiti svoje političke i ekonomske interese na Balkanu, sve dok uz njenu podršku 7. oktobra 1869. baron Moric fon Hirš nije potpisao ugovor s Portom o izgradnji transbalkanske železničke linije od Istanbula do austrijske granice, s četiri ogranka. Do početka krize 1875. završene su linije Banja Luka–Doberlin, Solun–Mitrovica i Istanbul–Belova s ograncima Adrianopolj–Dedeagač i Trnovo Sejmen–Jambol (Rechberger 1958: 39–43, 144–148). Drugim rečima, u razdoblju koje je predmet našeg interesovanja, na teritoriji autonomne Kneževine Srbije nije bilo izgrađenih železnica, usled insistiranja srpske vlade da učestvuje u pregovorima i problemima s Portom koji su zbog toga nastali (Самарџић 2012: 321–335; Samardžić 2010: 31–37), dok su se na teritoriji na kojoj će kasnije nastati i širiti se bugarska država nalazila gotovo polovina izgrađenih linija.

U drugoj polovini 19. veka, železnice nisu bile samo simbol moderne tehnologije i industrije, odnosno ekonomskog uspona Zapada, već simbol sveukupnog napretka, najeklatantniji primer poželjnosti zapadne modernizacijske paradigme. Upravo zbog toga, način na koji je u javnom diskursu na evropskoj geografskoj i privrednoj periferiji percipirana izgradnja železnice i njen značaj za privredni razvoj, nije predstavljao samo svedočanstvo o stavu prema železnici. Govorio je mnogo više. Svedočio je o idejama i ideologijama, sistemima vrednosti zastupnika i protivnika izgradnje železnice. Samim tim, proučavanje percepcije izgradnje železnice predstavlja značajan istraživački problem. Polazeći od činjenice da savremene teorije društvenog razvoja podrazumevaju da jednoobrazni odgovori na modernizacijske izazove ne postoje, već da je način na koji će neko društvo odgovoriti uslovljen postojećim, istorijski formiranim socijalnim i kulturnim obrascima i vladajućim političkim sistemom, te da će rezultat transformacije biti specifičan odraz interakcije starog i novog (Martineli, 2010: 17–22), smatramo da komparativno proučavanje percepcije izgradnje železnice na geografski bliskom prostoru, ali u specifičnim kontekstima, predstavlja interesantan naučni izazov.

Pomenute sličnosti i razlike u značajnoj meri bile su određene položajem oblasti na kojima nastaju dve nacionalne države i trenutnim stanjem procesa borbe za stvaranje nezavisnih nacionalnih država. Autonomna Kneževina Srbija predstavljala je primer uspešnosti borbe za oslobođenje od osmanske vlasti u ranoj fazi ovog procesa, ali je težnja k daljem teritorijalnom proširenju diktirala dinamiku unutrašnjeg razvoja s trajnim uticajem i na njen privredni razvoj. Borba za političku emancipaciju nije bila praćena promenama koje bi vodile k prelazu iz predindustrijske, agrarne ekonomije ka ekonomskim strukturama zasnovanim na manufakturnoj proizvodnji i daljoj industrijalizaciji ili ka tipu ekonomije kojom bi dominirao kontinuiran i brz razvoj ka tržištu usmerene poljoprivrede (Lampe 1971: 11–12). Izostanak transformacije, odnosno kontinuitet malih seljačkih poseda, niskog nivoa urbanizacije, nerazvijene poljoprivredne proizvodnje i niske produktivnosti, te izvoza sirovina (uglavnom stoke) koji je presporo rastao da bi izazvao *spin-off* efekat neophodan za podsticaj bržeg razvoja drugih privrednih sektora, vodio je ka pozicioniranju srpske privrede kao sirovinske baze neophodne za dalji industrijski razvoj zapadne i srednje Evrope (Чалић 2004: 417–429). Nasuprot tome, i bez nominalne zaštite koju je donosio autonomni položaj unutar Carstva, u oblastima naseljenim etničkim bugarskim stanovništvom, očigledna je dinamizacija privrednog života obeležena usponom tržišne poljoprivrede, praćene razvojem manufakture i počecima tekstilne industrije, određene u velikoj meri postojanjem velikog osmanskog tržišta. Pomenutu dinamiku ne treba precenjivati, kao što ne bi trebalo zaboraviti ni rastuće nezadovoljstvo bugarskih intelektualaca političkim položajem unutar Carstva i željom za promenom koja bi, smatralo se, donela i brži privredni razvoj. Međutim, Palare (2010) ističe da je, u razdoblju koje je prethodilo krizi 1875–1878, privredna dinamika na prostoru na kojem će nastati bugarska država različita i pozitivnija u odnosu na Srbiju uprkos njenom autonomnom položaju.

Pre nego što pređemo na izlaganje načina na koji su prvi zastupnici socijalističke misli na Balkanu pristupali problematici privrednog razvoja i izgradnje železnica, značajno je ukazati na stavove predstavnika građanske inteligencije koja je dominantno uticala na formiranje stava o pomenutim problemima. Specifični istorijski konteksti, o kojima smo govorili, vodili su k različitim stavovima o istom pitanjima, u ovom slučaju o izgradnji železnica, i kod pripadnika intelektualnih elita kod Srba i Bugara za koje bi bilo moguće tvrditi da imaju sličan vrednosni sistem, polazeći od nacionalizma kao dominantne ideologije, ali ideologije „šizofrenog političkog karaktera“ (Hejvud 2005: 166) koja je, kod obrazovanijih pripadnika dve nacije, bila vrlo uspešno isprepletena s liberalnim vrednostima usvojenim tokom školovanja u inostranstvu, pri čemu je ideal slobode pojedinca transponovan na slobodu vlastite nacije i njeno pravo na stvaranje nezavisne nacionalne države.

O percepciji značaja železnice za razvoj novovekovne srpske države kod pripadnika građanske političke i intelektualne elite već smo pisali (Samardžić 2010: 37–41). U poređenju s predstavnicima bugarske inteligencije, moguće je uočiti jednu jasnu razliku. Bez obzira o uticaju kojih stranih ekonomskih teoretičara govorili, bugarski

intelektualci bili su eksplicitno protiv prodora stranog kapitala. Bio je to rezultat negativnog efekta otvaranja osmanskog tržišta stranim investitorima i finansijskim tržištima, koji je za posledicu imao i izgradnju pomenutih železnica. Nasuprot načelno pozitivnom stavu prema Evropi u javnom mnjenju pre oslobođenja, Desislava Lilova ističe da je doslovno u svakoj prilici u kojoj je bilo pomena o nesrazmeru privredne razvijenosti Bugara i Evrope, to izazivalo rasprave u javnom mnjenju, odnosno u štampi, o beskrupuloznosti načina na koji Zapad eksploatiše Bugare. Posledica je bilo stvaranje stava koji ona naziva „kolonijalnim modelom kao obrascem razmišljanja o odnosima Bugara i Evrope“ (Lilova 2009: 199–200). Nasuprot tome, u Srbiji nije postojao jedinstven negativan stav prema prodoru stranog kapitala i otvaranju srpskog tržišta, već su mogla da se čuju različita mišljenja – od zastupnika *laissez faire* koncepta, do protekcionističkih ideja (Благојевић 1996: 98–101). Smatramo da je pomenutu razliku moguće objasniti različitim položajem i iskustvom u okvirima Osmanskog carstva o kojima smo već govorili, odnosno prevashodno relativnom zaštićenošću Srbije usled autonomnog položaja, koji je srpskoj vladi omogućavao da pitanje stranih investicija ostane u okvirima njenih ingerencija. Doduše, pri tome ne bi trebalo zanemariti činjenicu da ni interesovanje stranih investitora za Srbiju nije bilo značajno.

U vezi s pitanjem prodora stranog kapitala, pitanje izgradnje železnica može da bude posmatrano kao paradigmatičan primer različitih pristupa konceptu ekonomskog razvoja kod srpske i bugarske građanske inteligencije. Predstavljeno na najjednostavniji način, postojala su dva pristupa među onima koji su u principu prihvatili evropsku modernizacijsku paradigmu – jednu su bili za izgradnju železnice, a drugi protiv nje. Prvi su bili mnogo prisutniji među srpskim intelektualcima i političarima, mahom predstavnicima liberalske inteligencije, dok je kod Bugara to bio ređi slučaj (Samardžić 2010: 37–41; Mishkova & Daskalov 2014: 14–16). Rasprava o železnici u bugarskoj periodici bila je ključna za učvršćenje ranije pomenutog kolonijalnog modela kao obrasca razmišljanja o ekonomskim odnosima Bugara i Evrope, a među značajnijim imenima koja su se zalagala za železnice bio je samo Ivan Bogorov, i sam protivnik ideje prodora stranog kapitala. Bugarska inteligencija i predstavnici trgovačkog sloja, bili su kritičari železnice iako su se zalagali za razvoj kapitalističkih privrednih odnosa. Železnice su odbijali jer su njihovi vlasnici bili stranci, jer su izgrađene prerano, te su omogućavale prodor stranog kapitala i industrijskih proizvoda u Carstvo, unazađujući delatnost lokalnih trgovaca i preduzetnika. Zalagali su se za protekcionističke mere koje bi vodile ka podizanju industrije, modernizaciji poljoprivrede i jačanju trgovine (Натан, Беров, Цонев & Горев 1971: 110–127). Prema mišljenju Lilove, antiželeznički diskurs nije bio antimodernizacijski, već pre simptom otpora koji je bio usmeren ne prema projektu modernosti kao takvom, već protiv nejednakog položaja unutar njega (Lilova 2009: 202).

Lilova smatra da je i stav Hriste Boteva, najznačajnijeg zastupnika ranih socijalističkih ideja među Bugarima, moguće posmatrati u kontekstu „antiželezničkog, ali ne i antimodernizacijskog diskursa“. Njeno mišljenje pokreće interesantno pitanje stava

prvih predstavnika socijalističke misli na Balkanu prema izgradnji željeznica, stava koji bi mogao da se posmatra kao suprotstavljanje zapadnoj modernizacijskoj paradigmi. Krajem šezdesetih godina, socijalistički pokret se u Srbiji pojavio na liberalnoj levlci, radikalizujući program liberala na socijalnom pitanju. Prema mišljenju Latinke Perović, srpski socijalizam bio je „reakcija na početke modernizacije srpskog patrijarhalnog društva, na spori proces njegove ekonomske stratifikacije i političke institucionalizacije“. Bio je to period tranzicije s prirodne, seljačke ekonomije na tržišnu privredu praćen znacima modernizacije, prodora stranog kapitala i narušavanjem starih institucija ekonomskog i političkog života naroda (porodične zadruge i opštine), uz istovremeno odbijanje usvajanja liberalnih principa i institucija ili ideja političke i privredne modernizacije prema zapadnoevropskom modelu, koji su na različiti način zastupali predstavnici nacionalnih elita i u Srbiji i u Bugarskoj (Перовић, 1993: 7–16).

Polazeći od trenutnog istorijskog momenta u kojem se Srbija nalazila, prvi srpski socijalisti pronašli su odgovor na izazov modernizacije u ideologiji ruskog narodnjaštva ili narodnjačkog socijalizma. Ideje Nikolaja Černiševskog o mogućnosti preskakanja etapa društvenog razvoja, uz oslanjanje na princip kolektivne svojine sačuvan u patrijarhalnim institucijama tradicionalnog društva, činilo se da potpuno odgovara potrebama reformi naizgled još uvek značajno egalitarnog i socijalno neizdeferenciranog društva kakvo je bilo srpsko (Перовић, 1993, 7–21; Шемјакин, 2008, 38). „Polazeći od uverenja da slavenska civilizacija ne prihvata distinkciju između države i društva, karakterističnu samo za zapadne narode“, Marković je izgradio „program transformacije srpske države u „organizovano društvo“, u „narodnu“ ili „socijalnu državu“, „slobodnu zajednicu jednakih“ kao alternativu zapadnom modelu građanskog društva“ čiji osnove bi bile zadruge i opština kao patrijarhalne institucije, a osnovni princip organizacije bio bi samouprava (Перовић 1995: 13–26; Popović-Obradović 2008: 62–63). Prema mišljenju Andreja Šemjakina (2008: 101), „njegova opšta poruka bila je potpuno antiliberalna – proklamuje se da je glavni zadatak srpskog socijalizma 'stvoriti novo društvo na starom patrijarhalnom temelju', pod kojim se podrazumevao patrijarhalno-egalitarni tip socijuma, davnašnja tradicija opštinske samouprave i princip kolektivne svojine i kolektivne proizvodnje u okviru zadruga“. Pored toga, Marković je smatrao da je nacionalno oslobođenje bilo tesno povezano sa socijalnim, ali suprotno vizijama srpske elite o centralizovanoj državi na čelu s Obrenovićima. Nacionalna revolucija trebalo je da bude praćena opšebalkanskim ustankom koji bi rezultirao stvaranjem federacije opština na Balkanu ili, u krajnjem slučaju, srpsko-bugarske federacije kao prvom koraku (Шемјакин, 2008: 106–107; Перовић, 1993: 23–24).

U specifičnom društvenom kontekstu autonomne vazalne kneževine, Markovićevi radovi bili su prevashodno usmereni ka kritici srpske vladajuće elite, njenih intelektualaca i njihove ideje razvojnih puteva srpske države i društva. Prethodnica socijalne i nacionalne revolucije trebalo je da bude politička revolucija, odnosno osvajanje političke vlasti kao sredstvo za ostvarenje konačnog cilja. Marković se u značajnoj meri oslanjao na ideje još

jednog ruskog mislioca, Petra L. Lavrova, da promena postojećeg poretka mora da bude izvedena uz pomoć naroda (Перовић, 1993: 16). Kroz novine koje je pokretao, Marković je pružio podršku grupi seljačkih poslanika u Narodnoj skupštini, koja se protivila svim predlozima vlade, u historiografiji poznatoj pod nazivom narodnjačka opozicija, koje je predvodio „prvi srpski populista“ Adam Bogosavljević, a kasnije joj se pridružio i Svetozarov brat Jevrem (Перовић, 2006: 99–110).

Nasuprot Markoviću, u čijim tekstovima je dominiralo socijalno pitanje, u desetinama novinskih članaka Botev se fokusirao više na nacionalno oslobođenje s mogućim ciljem balkanske konfederacije ravnopravnih i slobodnih naroda. Uprkos različitom fokusu, uslovljenom i različitom kontekstom, Botevljevi tekstovi ostavljaju dovoljno prostora za poređenje i za ukazivanje na sličnosti za koje smatramo da ukazuju na stavove o putevima razvoja bugarskog naroda koji su bili u suprotnosti s prihvatanjem zapadne modernizacijske paradigme. U nekim tekstovima, on se jasno referira na patrijarhalne institucije tradicionalnog, i dalje značajno egalitarnog i socijalno nediferenciranog agrarnog seljačkog društva bez razvijenog kapitalizma i jasno definisane socijalne stratifikacije. U često citiranom opisu bugarskog naroda pisao je kako „naš narod ima svoj poseban život, poseban karakter, posebnu fizionimiju“ i da je to „mlada, zdrava nacija, sposobna za razvoj“, „vredan, energičan i prijemčiv“ narod koji karakteriše „snažan društveni moral“ i „snažan društveni život, karakteristika svih slovenskih naroda a posebno našeg naroda“, i da je reč o narodu koja se oslanja na kuću, porodicu i smisao za čast, narodu koji „peva elegične epske pesme, umesto strele i mača uzima plug i srp, ide na sijela i okupljanja, na rad i u crkvena dvorišta“, čiji život, poput života srpskog naroda, je zasnovan na „demokratskim principima“, „u njegovim opštinama bez ikakve centralizacije“ (Ботев 1976: 17–18, 91).

Prema mišljenju Boteva, „bolest“ bugarskog naroda počela je kada su „s hristijanizacijom [Bugari – M. S.] bili prisiljeni da se zaraze s bolešću tada trule i razvratne Vizantije“, koja im nije dozvolila „da razviju svoj nacionalni karakter i stvore zdrave osnove za vlastitu budućnost“, pa se bugarski narod nakon osmanskog osvajanja „zatvorio u kuću da bar zaštiti sopstvenu patrijarhalnu prirodu i običaje“. Video je pozitivnu stranu „turskog jarma“ u činjenici da je narod bio „očišćen vizantijske bolesti; nema aristokratije“, živi unutar socijalno neizdefereiranog, egalitarnog seljačkog društva, „čistog on ikakvog stranog uticaja, ponovo sa svojim patrijarhalnim životom“. „Dozvolite mu da se razvije prema narodnim principima i videćete kakav će socijalni život da razvije“, pledirao je u jednom od svojih tekstova (Ботев 1976: 18, 91–92).

Njegov stav prema uticajima koji su dolazili sa Zapada bio je utemeljen na navedenoj percepciji bugarskog naroda. Već je pomenuto da Lilova ističe pozitivnu recepciju Evrope kao opšti stav u bugarskoj periodici tokom perioda „Bugarskog preporoda“, odnosno razdoblja borbe Bugara za stvaranje države (Lilova 2005). Ali, nasuprot većine koja je isticala značaj obrazovanja i prihvatanja zapadnoevropskih obrazaca kao načina približavanja Evropi, Botev je pisao o „rđi zapadnih predrasuda i

đubrištu već trule evropske civilizacije“, o „siromaštvu, alkoholizmu, razvratu i ostalim karakteristikama voljene evropske civilizacije“ (Ботев 1976: 16, 89). Imao je drugačiji odgovor na stavove koji su ukazivali na neophodnost prihvatanja evropskih obrazaca. „Kao što smo, prihvatajući vizantijsku kulturu, uspjeli da postanemo majmuni i uspjeli da postanemo robovi azijskih varvara, tako ćemo postati robovi slepo podražavajući Evropu.“ Da bi uspešno izlečili ovu „bolest“ bilo je neophodno prvo se osloboditi od osmanske vlasti i tada „uzeti od Evrope šta nam je neophodno, ono što nam nedostaje i što je dobro za život čoveka“ (Ботев 1976: 92–93). On ne daje eksplicitan odgovor šta je to što treba uzeti od Evrope, ali, imajući na umu sve što smo ranije naveli o Markovićevim idejama i sličnostima u Botevljevim radovima, mogući eksplicitan odgovor na ovo pitanje mogao bi da bude pronađen u jednom pismu Nikole Pašića, sredinom sedamdesetih jednog od najbližih Markovićevih saradnika, koje je poslao samom Markoviću. „Od Zapada uzimati samo tehničko znanje i nauku i koristiti ih“, isticao je kasnije Pašić, zato što „srpski narod ima toliko mnogo dobrih i zdravih institucija i običaja, koje samo treba da budu negovane i dopunjene onim dobrim institucijama koje postoje među ruskim narodom i kod drugih slovenskih plemena“ (Перовић, Шемјакин 1995: 236).

Drugim rečima, stav Markovića i njegovih sledbenika, kao i Boteva, imajući u vidu ranije citirane delove njegovih tekstova, bili su utemeljeni na ideji o izgradnji novog društva na starim patrijarhalnim osnovama, dok je uzimanje od Zapada tehničkog znanja, ali ne i sistema vrednosti, bilo prihvatljivo i dobrodošlo. Dakle, njihova vizija društvenog razvoja bila je zasnovana na odbijanju zapadnoevropskog obrasca. Tačka njihovog spoja s ruskim narodnjačkim pokretom bilo je naglašavanje patrijarhalnog duha Slovena. Kao njihov ideološki prethodnik Černiševski, oni su, da upotrebimo frazu poljskog filozofa i istoričara Andžeja Valickog, tražili „najnovije u najstarijem“ (A. Walicki 1969).

Postavlja se pitanje šta su železnice značile za predstavnike ranog socijalizma na Balkanu? Da li ih je bilo moguće posmatrati samo kao „tehničko znanje i nauku sa Zapada“? Srpski slučaj čini se da dokazuje suprotno. Izbegavanje ili preskakanje kapitalističkog puta razvoja, osnova ideologije Černiševskog i Markovića, značila je u srpskom slučaju odlaganje izgradnje železnice koja bi vodila ubrzanju razvoja kapitalističkih ekonomskih odnosa, povećavajući, na taj način, „bogatstvo jedne klase i siromaštvo naroda“. Prema Markovićevom mišljenju, ovo je značilo da oni koji su govorili o značaju izgradnje železnice za blagostanje naroda nisu mislili na većinu populacije – srpskog seljaka – već pre na blagostanje grupe ljudi koji su posedovali novac, „međunarodnu silu“, kako ga je on nazivao. Smatrao je da je „železnica najpouzdaniji put za kapital da dominira radom neobrazovanog, neobučenog i siromašnog naroda; da vodi taj narod u takav položaj u kojem neće moći ni da misle o komunikaciji s drugim ljudima, društvenim odnosima i vlastitom obrazovanju“ (Марковић 1871a: 1–64; Samardžić 2010: 40–42).

S druge strane, za razvoj naroda, ili „narodne države“, prema Markovićevoj viziji, pre izgradnje železnice bilo je neophodno osigurati pretpostavke za razvoj poljoprivrede

kao najznačajnijeg sektora srpske privrede. Ove pretpostavke bile su, prema njegovom mišljenju, obrazovanje naroda, demografski rast i razvoj domaće industrije koji bi pratio razvoj određenih vrsta transporta: regulacije Morave da bi postala plovna; osnivanje srpskog parobrodarskog društva na Savi i Dunavu; izgradnja mreže dobrih kamenih puteva, odnosno unapređenje sredstava kopnenog transporta nezavisno od železnice; bolja organizacija transporta robe i putnika; i, ako je neophodno, na određenim mestima izgradnja železnice koju bi vukli konji. Odlaganje izgradnje železnice sprečilo bi prodor uticaja razvijenih evropskih privreda, pre svega susedne Austro-Ugarske, dok „manufakturna industrija ne napreduje do nivoa i bude podignut nivo industrijskog razvoja, da možemo s manjim rizikom ući u konkurenciju sa strancima“ (Марковић 1871/6). Na taj način, rezultat aktiviranja svih nacionalnih potencijala bio bi privredni razvoj koji bi vodio ka potrebi izgradnje parne železnice, ali u tom trenutku, to ne bi podrazumevalo dominaciju stranog kapitala i pretvaranje srpske privrede u dodatni privredni prostor razvijenijih evropskih privreda (Samardžić 2010: 41–42).

Marković je svoje stavove objavljivao u različitim časopisima i brošurama posvećenim izgradnji železnice. Bugarska istoriografija socijalističkog razdoblja bila je svesna sličnosti njegovih pogleda s uvodnim člankom Boteva napisanim 1875. u časopisu *Zname* (Zastava) (Гопов 1968: 80–82). Botev je svoj stav o koristi železnica pozicionirao unutar ranije pomenutog konteksta uticaja evropske civilizacije. „U našu zemlju, kao i u druge, ulazi evropska civilizacija, otvaraju se naučne i obrazovne institucije, obrazovanje i školovanje se šire, poljoprivreda i trgovina se usavršavaju, i železnice su već pokrile našu lepu otadžbinu i približavaju nas Evropljanima; rečju, i u našoj zemlji progres je sve, i mi se krećemo brzo prema našoj sreći i prosperitetu; i mi dostižemo Evropu“. Ali, njegov stav bio je jasan. „Polako, gospodo! Uporedo sa železnicama, moralni, intelektualni i fizički razvrat, moda, pijanstvo i sifilis dolaze; obrazovanje (...) nauka, škole i biblioteke stvaraju nove parazite i eksploatatore naroda i daju sredstva za život bogatih; napredovanje poljoprivreda i razvoj trgovine će oduzeti zemlju iz ruku onih koji obrađuju zemlju i staviti je u ruke kapitalista; i železnice će sve to da ubrzaju i doneće toliko štete narodu koliko zarade graditeljima i promoterima“. Na pitanje da li su železnice korisne ili ne, odgovorio je kratko: „Nisu!“ (Ботев 1976: 113–115). Kao i Marković, smatrao je da će železnice da podstaknu razvoj kapitalističkih ekonomskih odnosa, uvećanje bogatstva finansijera i siromaštvo naroda, a razvoj kapitalizma je bila faza koju je bilo poželjno preskočiti. Zato je smatrao da su železnice štetne za svaki narod, a posebno za narod bez slobode i nezavisnosti. U tom smislu, ekonomska logika njegovih stavova bila je slična ostalim autorima tokom perioda Bugarskog preporoda.

U opravdavanju tako snažnog otpora izgradnji železnice, obojica su u obzir uzeli argumente političke i vojne prirode. I ovom slučaju, Marković je bio taj koji je imao više vremena, prostora i prilike da raspravlja više o ovim pitanjima. Srpski socijalisti, kao i njihovi politički protivnici, pridavali su veliki značaj pitanju oslobođenja i ujedinjenja Srba. Ako je želela da ispuni svoju misiju oslobođenja i ujedinjenja Srba koja bi, prema

Markovićevom mišljenju, trebalo da bude praćena sveopštim balkanskim ustankom i stvaranjem Balkanske federacije, Srbija je svoje finansijske snage trebalo da usmeri na priprema za rat. Ekonomske reforme koje bi se preduzimale, pa čak i eventualno pozajmljivanje novca u inostranstvu, moralo je da bude u funkciji ostvarenja ovog cilja. Zbog toga je smatrao da oslobođenje i ujedinjenje mora da prethodi izgradnji železnice, jer će prethodna izgradnja transbalkanske železnice olakšati pristup vojskama susednih carstava koje bi želele da spreče teritorijalno proširenje Srbije. Čak je smatrao da bi zbog toga izgradnja železnice trebalo da bude odložena čak i kad ne bi predstavljala finansijski teret za državu. Imajući na umu da je Marković video rat kao katalizator unutrašnjih političkih promena, odlaganje izgradnje železnice pojavilo se kao pitanje od posebnog značaja (Марковић 18716).

Botev je takođe smatrao da bi železnica mogla da postane vrlo opasno oruđe u rukama neprijatelja. U slučaju ustanka protiv Osmanlija, koji je planirao u najskorije vreme, železnice su mogle da budu korišćene za brzu koncentraciju osmanske vojske na strateški značajnim tačkama, vodeći ka sigurnom porazu ustanika. Pored toga, predviđao je da bi, u slučaju disolucije carstva, železnice mogle da predstavljaju „otvorena vrata pohlepnim Evropljanima, posebno Austriji i našoj sestrī Srbiji“. „Da zaštitimo našu zemlju, naš rad, naš karakter i našu egzistenciju, moramo da ustanemo protiv ove smrtnosne novotarije“, bila je suština njegovog stava (Ботев 1976: 113–115).

Izumajući u obzir sve rečeno, stavovi Markova i Boteva ne mogu da budu analizirani unutar „antiželezničkog ali ne antimodernizacijskog diskursa“ ili samo kao deo antikolonijalnog diskursa. Za njih, železnica je bila mnogo više. Bila je simbol Zapada, ali ne samo njegovog privrednog razvoja i njegovog naučnog znanja i tehnologije. U slučaju Markovića i srpskih socijalista, jasno je da su železnicu doživljavali kao paradigmu zapadne modernizacije, one koju su želeli da izbegnu. Što se tiče Boteva, tačno je da usled specifičnosti položaja Bugara u poslednjoj fazi borbe za stvaranje nacionalne države, ovakvi stavovi nisu bili jasno artikulisani kao kod Markovića. Ali, postojali su i suprotstavljanje paradigmi zapadnoevropske modernizacije i železnicama kao njenom simbolu, bilo je prisutno u njegovom diskursu. Iako je napisao samo jedan uvodni članak o železnicama i njihovoj štetnosti za Bugare, važno je obratiti pažnju da je reč o karakterističnom primeru antagonizma i otpora prema prihvatanju uticaja koji su dolazili iz Zapadne Evrope i železnicama kao njihovom savremenom simbolu. Suprotstavljanje zapadnim uticajima i železnicama bili su nerazdvojno povezani i međusobno uslovljeni. Takav primer, na ovaj način, nije moguće pronaći tokom sedamdesetih godina kod nekog drugog bugarskog autora.

Razmišljanja predstavnika rane socijalističke misli na Balkanu, nesumnjivo pod uticajem ruskog narodnjačkog socijalizma, nisu uticala na način na koji su donošene odluke i odvijao se proces izgradnje balkanske železničke mreže, a isto bi se moglo reći za ostale predstavnike bugarske inteligencije, nezadovoljne prodorom stranog kapitala i nemogućnošću uticaja na najznačajnija pitanja razvoja saobraćajne infrastrukture.

Međutim, stavovi socijalista, Markovića i Boteva, interesantni su jer su zastupali radikalnije stavove, insistirajući na tome da podražavanje obrazaca razvoja Zapadne Evrope u različitim oblastima neće doneti priželjkivane rezultate. Na određeni način, moglo bi se reći da svojevrsnu potvrdu kritike prihvatanja zapadne modernizacijske paradigme, iako ne i predloženih drugačijih puteva, predstavlja osnovna teza Majkla Palarea o „evoluciji bez razvoja“, odnosno o sve većoj razlici u nivou privrednog razvoja Zapadne i Srednje Evrope i Balkana, uprkos evidentnom napredovanju i privreda balkanskih država. Na taj način, intelektualni podsticaji tekstova prvih socijalističkih mislilaca na Balkanu predstavljaju interesantnu početnu tačku analize specifičnih lokalnih odgovora koje su prostoru evropskog jugoistoka nametnuli izazovi modernizacije.

LITERATURA

- Berend, I. T., Ránki, G. (1996). *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb: Naprijed.
- Hejvud, E. (2005³). *Političke ideologije: uvod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lampe, J. R. (1971). *Financial structure and the economic development of Serbia 1878–1912*. (Neobjavljena doktorska disertacija). University of Wisconsin, Madison.
- Lilova, D. (2009). Barbarians, Civilized People and Bulgarians. Definition of Identity in Textbooks and the Press (1830–1878). In D. Mishkova (Ed.), *We, the People. Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe* (pp. 179–206). Budapest – New York: Central European University Press.
- Martineli, A. (2010). *Modernizam: proces modernizacije*, Podgorica: CID.
- Mishkova, D. & Daskalov, R. (2014). “Form without substance”: debates on the transfer of western models to the Balkans. In: R. Daskalov & D. Mishkova (Eds.), *Entangled Histories of the Balkans. II. Transfer of Political Ideologies and Institutions* (pp. 1–97). Leiden – Boston: Brill.
- Popović-Obradović, O. (2008). *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Perović, L. (2006). *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Rechberger, W. (1958). *Zur Geschichte der Orientbahnen: Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbahnpolitik auf dem Balkan in den Jahren von 1852–1888* (Neobjavljena doktorska disertacija). Universität Wien, Wien.
- Rosegger, G. & Jensen, J. H. (1968). British Railway Builders along the Lower Danube 1856–1869. *The Slavonic and East European Review*, XLVI/106, 105–128.
- Samardžić, M. (2010). *Roads to Europe: Serbian politics and the railway issue 1878–1881*. Pisa: Pisa University Press.
- Walicki, A. (1969). *The Controversy over Capitalism. Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*. Oxford: Oxford University Press.

- Wallerstein, I., Decdeli, H. & Kasaba, R. (2004). The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy. In H. İslamoğlu İnan (Ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy* (pp. 88–97). Cambridge: Cambridge University Press 2004.
- Благојевић, О. (1996). *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*. Београд: Стручна књига.
- Ботев, Х. (1976). *Събрани съчинения в три тома*. София: Български писател.
- Горов, К. Ж. (1968). *Социално-икономическите възгледи на Христо Ботев*. София: Наука и изкуство.
- Лилова, Д. (2005). Европа като колониален господар: дебатът за железниците във възрожденския печат. В.: *Оксидентализмът или (тенденциозните) „източни“ представи за „Запада“ 4-5 май 2005: интердисциплинарна научна конференция*. Retrieved January 30, 2016 from http://bulgc18.com/occidentalism/Lilova_Bg.htm.
- Марковић, С. (1871a). *Треба ли нам железница*. Београд.
- Марковић, С. (1871b). Опет жељезница. У *Раденик*. № 62, 30. X. 1871; № 63, 2. XI. 1871; № 64, 4. XI. 1871, № 65, 6. XI. 1871; № 67, 11. XI. 1871.
- Натан, Ж., Беров, Л., Цонев, С. и Горов, К. (1971). *История на икономическата мисъл в България. Том първи: Икономическата мисъл в България до утвърждаването на капитализма*. София: Наука и Изкуство.
- Паларе, М. (2010). *Балканске привреде око 1800 – 1914: еволуција без развоја*. Београд: Службени гласник.
- Перовић, Л. (1993). *Српско-руске револуционарне везе: прилози за историју народњаштва у Србији*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Перовић, Л. (1995). *Српски социјалисти 19. века: прилог историји социјалистичке мисли*. Београд, Службени лист СРЈ.
- Перовић, Л. и Шемјакин, А. (1995). *Никола П. Пашић. Писма, чланци и говори (1872–1891)*, Београд: Службени лист СРЈ.
- Самарцић, М. (2012). Пројекат трансбалканске железнице и политика Србије у време уставобранитеља 1851–1858. *Српске студије*, 3, 313–336.
- Чалић, М-Ж. (2004). *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*. Београд: Сlio.
- Шемјакин, А. (2008). *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција (1868–1891)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

THE LIFE AND POLITICAL VIEWS OF OBRAD DOBANOVAČKI, YUGOSLAV POLITICAL EMIGRANT IN HUNGARY²

As a consequence of the outbreak of the Soviet-Yugoslav conflict, so called Cominformist Yugoslav emigrant communities were established in the Soviet Union and in those countries that belonged to the Soviet sphere of influence, including Hungary. The emigrants' communities served as a useful instrument in the everyday propaganda warfare against Yugoslavia. In my paper, I am focusing on the life and political activities of a single *ibeovci* emigrant, Obrad Dobanovački. Curiously enough, he became politically more active after the mid-1950s, therefore special emphasis is put on the period after the Soviet–Yugoslav conflict had ended. Through his personal story, I am analysing what role a particular political emigrant played or wished to play, how he tried (not) to adapt to the changed situation after Stalin's death in 1953, and how his political views evolved in the 1960s and 1970s.

Key words: Soviet-Yugoslav conflict, Hungarian-Yugoslav relations after 1945, Cominformist emigrants

As a direct consequence of the outbreak of the Soviet-Yugoslav conflict in 1948, Yugoslav emigrant, so-called Cominformist or *ibeovci*, communities were established in the Soviet Union and in its Eastern European satellites from those political emigrants who supported the policy of Josif Stalin against Josip Broz Tito and the Yugoslav leadership. Their collective was organized in Hungary, too, at the turn of 1948-1949. Mátyás Rákosi and the leadership of the Hungarian Workers' Party used them as an instrument in the everyday propaganda warfare against Yugoslavia. The emigrants participated in the editorial work of the Serbo-Croatian and Slovenian language department of Radio Budapest and wrote articles in different daily papers and magazines condemning Tito's internal and foreign policies and praising the Soviet Union. From 1951 onwards, they edited their own emigrant paper, *Za ljudsko zmago*, which was written and published in Slovenian. However, I must state here that they were clearly pushed back into the second or third line in the anti-Titoist propaganda warfare from early 1950s onwards, even before the slow, gradual and time-consuming process of normalization started between Hungary and Yugoslavia after 1953.

¹ vuximaxi@gmail.com

² My research on the life and political activities of the Yugoslav political emigrants in Hungary was financed by the Hungarian Scientific Research Fund (OTKA PD 108386).

In my paper, I am focusing on the life and political activities of a single Cominformist emigrant, Obrad Dobanovački. In the first part of this paper, I am going to provide the reader with a brief summary of his personal background, political promotion before the Soviet–Yugoslav conflict and his first years in emigration in Hungary. As he became politically more active after the Soviet–Yugoslav conflict had ended, and consequently caused more ‘headache’ for the Hungarian authorities after the mid-1950s, the focus of this article would be on the 1960s and 1970s. Through his personal story, in the second part of my paper, I am going to examine how he tried or rather did not try to adapt to the changing political situation of the 1950s and 1960s and how his political views evolved during this period. My results are based on archival research that I carried out mostly at the Archives of the Hungarian State Security in Budapest.

Personal background, emigration

Obrad Dobanovački was born on 16 October 1914 in Gospođinci, in a small village north of Novi Sad in nowadays Serbia. His parents were of poor working class background. His father was a cartwright, his mother a housewife. Little is known about his childhood or teenage years. He first married in 1946, but left his wife and their two young sons in Yugoslavia in 1948. He again married in Hungary but separated from his second wife and their two children in the early 1960s. Dobanovački must have joined the Communist movement not later than World War Two had reached Yugoslavia. He got involved in the partisan struggle against the occupying Hungarian forces and was appointed to the post of a secretary within the Communist Party of Yugoslavia (CPY) in 1941. However, he was not cautious enough, and the Hungarian counter-intelligence agents arrested him on 19 October 1941. The military tribunal condemned him to death, but the sentence was later changed to life-long imprisonment. He was released in 1944 as the Yugoslav partisan army of liberation and, together with the Soviet Red Army, reached Vojvodina. Dobanovački immediately re-joined the partisans as the commander of the 7th Vojvodina brigade and shortly afterwards he was appointed to the head of the Novi Sad regional department of OZNA, the Communist state security agency. He quickly climbed higher and higher on the ladder and obtained important party and state positions. In fact, Dobanovački held a plurality of positions in these years. Moreover, he was elected both to the parliament of Vojvodina and to the federal Skupština of Yugoslavia. His rapid career was *by no means* unusual at that time as the CPY endeavoured to have reliable party cadres and former partisans appointed to every important federal, republican, regional or even local position. However, his life took a non-expected turn and changed dramatically as the Soviet-Yugoslav relations started to deteriorate in 1948. The escalating conflict between his home country and the leader of the Communist world movement served as a real turning point in his life and political carrier. (For his life in detail see: ÁBTL 01; and for the history of Vojvodina during and after World War Two see: Batinić et al. 2002; Kasaš 1996 and Boarov 2012.)

As it is well-known, in early 1948 Stalin opened a “new cold war front”, this time within the Communist movement against Yugoslavia. As the cold war tensions between the two super powers started to escalate, Stalin expected complete subordination from the leaderships of the so-called fraternal parties and strict subjection to the aims of Soviet foreign policy in the countries within his sphere of influence in Eastern Europe. The regional ambitions of the Yugoslav leaders, together with their own goals and foreign policy initiatives, overstretched the limits of Stalin’s tolerance. (For the causes and consequences of the conflict see: Gibianski 1994: 26–46; Perović 2007: 32–63; Rajak 2010: 208 *passim*)

Although Tito himself felt brave enough to resist the Soviet command, it did not mean that the country as a whole presented a united front against the Soviet oppression. A number of people had second thoughts, and several party members, both ordinary cadres and those high in the party echelon, started to doubt the validity and sincerity of Tito’s steps. The support for Stalin in particular and the Soviet Union in general was particularly high in Serbia and Montenegro and among the party members, officers of the Yugoslav People’s Army (JNA) and those students who studied at the University of Belgrade (Banac 1988: 163–221; Cvetković 2006: 368–392.). Apart from the internal resistance, so called „revolutionary”, „Cominformist” or “ibeovci” emigrant communities were established in the Soviet Union and in the Eastern European communist countries, including Hungary, too. (For the history of *ibeovci* emigrant communities in Hungary and in Europe see: Dragišić 2007: 232–250; Selinić 2010: 355–444; Vojtěchovsky 2012; Vukman 2014 and Vukman 2017.) Obrad Dobanovački was one of those emigrants who left Yugoslavia in consequence of the Soviet-Yugoslav conflict.

As nearly all of those Yugoslav Communists who undertook to emigrate, Dobanovački also agreed on the resolution of the Informational Bureau, therefore, he was expelled from the CPY. Fearing that he might be arrested or subject to further prosecution, he illegally crossed the Yugoslav-Hungarian border on 5 November 1948. The Hungarian authorities were highly suspicious of him, therefore, his political screening took an unusually long time: Dobanovački remained in custody for seven long months. After he had been released, he was admitted to the political collective of the emigrants and held different and important positions. He first worked as the head of the South Slavic section of Radio Budapest, and then he was nominated director of the party school organized for Cominformist emigrants in 1950. At the same time, he became a member of the local executive committee of the emigrants’ group. At the end of the same year, he was appointed to lead the grammar school and teacher training college of South Slavs living in Hungary. (For this in detail see: ÁBTL 01)

How (not) to adapt to the changing circumstances

Dobanovački’s life took another turn after Stalin died in March 1953. The slow and prolonged process of normalization meant a real challenge for him as an individual and

for the *ibeovci* emigrants as a collective. They lost justification for their further political activities, which resulted in their political marginalization. Those emigrants who remained politically active could not and did not want to integrate into the wider Hungarian society; they regarded their stay in Hungary provisional even in the early 1960s. Their ultimate aim remained to return to a Yugoslavia without Tito, therefore, they took an unbroken interest in and reacted vehemently to the developments of Yugoslav internal and foreign affairs. They were not exempt from a certain degree of nationalism and, in this context, they considered themselves superior to local Hungarians. Many of them thought that they had made real sacrifices during the struggle against Tito, but now they started to feel that they were being left completely neglected (ÁBTL 02: 118.). They formed many groups along their different political and ideological views, personal and fraternal relations. The largest and most important one consistently followed their assumed ideological purity and held their previous stance and Stalinist approach against the policy of Tito and the Yugoslav leadership. They retained their hard-line and dogmatic views, and started to cultivate close relations with other communities of Cominformist emigrants living in the Soviet Union and in Eastern Europe. Paradoxically, these groups became politically more active from the second half of the 1950s, after their official organization had already ceased to exist, and reacted critically to the twists and turns of the official Soviet stance towards Yugoslavia. It was this period when the communities of the emigrants living in different countries became more and more interrelated and their relationship really became reciprocal, and in this sense, more democratic. Naturally, the internal dynamics of Soviet-Yugoslav relations and the struggle between China and the Soviet Union for the leadership of the world-wide Communist movement greatly contributed to these processes and facilitated them.

Dobanovački also belonged to the above mentioned group whose members retained their hard-line and dogmatic views, and started to cultivate close relations with other communities of Cominformist emigrants living in the Soviet Union and in Eastern Europe. His dogmatic views no longer served the interests of the Hungarian government towards Yugoslavia, it rather meant a hindrance to the process of normalization between the two countries. His life started to reflect the fluctuation of Hungarian-Yugoslav relations; the Hungarian party authorities used him when bilateral relations deteriorated, but he was pushed into the background during the processes of normalization. Therefore, it is not surprising that he was not only replaced as headmaster but was dismissed from the grammar school for South Slavic minorities altogether. He was offered a position at another grammar school in the suburbs of Budapest instead. Because of his hard-line Stalinist views, it is not surprising that, among other emigrants, he fought against the freedom fighters during the revolution of 1956: as a squadron commander, he joined those special forces of arms (workers' militia; *munkásőrség*) that were established during and immediately after the suppression of the revolution to ward off further rebellious activities. Approximately thirty Cominformist emigrants served at the workers' militias – the total number of the emigrants was around seventy at this time – fifteen of them under Dobanovački, who himself remained at his unit until 1958. As acknowledgment of his

merits, he was decorated with medal *For the Socialist Homeland* after he had been discharged (ÁBTL 01: 33–34, 53 and 74; ÁBTL 02: 42 and 69–71; ÁBTL 03: 43).

He returned to the grammar school of South Slavic minorities, again as headmaster, which he must have regarded as a full apology for the previous negligence and as an acknowledgement for his stance during and after the Hungarian revolution. However, his quasi rehabilitation gave rise to dissatisfaction from the Yugoslav government. Ambassador Tepavac strongly protested against this re-appointment even in April 1961. The Yugoslav ambassador especially objected that Dobanovački actively campaigned against Yugoslavia not only among his students and their parents but among those Yugoslav citizens, too, who arrived to Hungary on personal visits or as tourists (MNL OL).

As the Soviet-Yugoslav relations again deteriorated, this time after the suppression of the Hungarian revolution, and reached its nadir in 1958, the communities of the Cominformist emigrants, both in Hungary and in other countries, once again renewed their political activities. Some of the emigrants were also concerned with the possibility of returning to Yugoslavia, not because they would have accepted Tito's rule but in order to break out an insurrection against his regime. Dobanovački was among those emigrants who supported this idea (ÁBTL 02: 193). He also signed the memorandum that was written by Cominformist emigrants living in the Soviet Union and was addressed to the Soviet and other Communist parties in January 1961 in order to ask their help to a more active fight against the "Yugoslav revisionists". The emigrants regarded this as a kind of a "sacred duty"; (ÁBTL 02: 214 and 223–225) but, unfortunately for them, Khrushchev's real aim from the beginning of 1960s was to normalize relations with Yugoslavia, and not further deteriorate them. His visit to Belgrade in September 1962 meant that the Soviet leadership practically accepted Yugoslavia's special position in international affairs and within the worldwide Communist movement.

Although it seems that the political activities of the *ibeovci* emigrants in Hungary came to a sudden halt after 1962, it was at this time that Dobanovački started to articulate and propagate his own political views and organize his own dissident group. According to his later testimony, he first heard about the establishment of a new „revolutionary” Yugoslav communist party from the broadcast of Radio Tirana in 1965. A fellow emigrant, Drago Držić also raised his attention to the news a few days later but Dobanovački suspected that Držić might work as a Yugoslav secret agent; therefore, he only gave an evasive reply (ÁBTL 02: 206–208).

Dobanovački started to openly express and propagate his own views among the emigrants only two years later, in September 1967 (ÁBTL 01: 34–35). He managed to draw three other emigrants, Petar Sučić, Stjepan Smidt and Božo Spirta into his conspiracy. They did not want to remain a small underground group of conspirators and, therefore, in order to achieve their aim, they jointly tried to win as many other politically active emigrants as possible. However, most of the emigrants were not willing to join them. Dobanovački

personally tried to persuade Boris Verstovšek, his wife, Radmilla Verstovšek, Savo Novaković and Jovo Marianović in November 1967, but all four of them managed to find various excuses not to join the conspiracy (ÁBTL 01: 47–48 and 51). Regardless of that, Dobanovački formulated his own manifesto on 3 December 1967 in which he provided the reader with a long catalogue of grievances on the economic and political situation in Yugoslavia. He equally criticized the policy of “Tito the Judas” who, at least according to him, sold Yugoslavia to the “American imperialists”, the “left-wing revisionist policy” of the Soviet leadership and the “right-wing revisionist” tendencies of the intellectual group formed around Milovan Djilas. Dobanovački was sure that the time had come to fight, not only with words but also with arms, against all three deviations (ÁBTL 01: 169–176). The first step had to be to establish a “revolutionary situation” in Yugoslavia, which then should have been followed by establishing a real “revolutionary” party based on true Marxist-Leninist principles. However, he finally refrained from distributing it among the wider public. Dobanovački’s connections among emigrants in Czechoslovakia and Romania also warned him to show restraint, see the situation within the wider and complex question of international Communist movement and not to use such harsh remarks about the Soviet Union (ÁBTL 04: 147–149). Even if Dobanovački temporarily refrained from distributing his proclamation, this tiny piece of information clearly indicates that he did not recruit sympathizers only among those emigrants who lived in Hungary but he also found it important to establish contacts with emigrants living in other countries.

Moreover, he was also trying to establish contacts with members of other Communist emigrant groups. Since the late 1940s and early 1950s, apart from the Yugoslavs, Greek and Spanish Communist political emigrant communities were also established in Hungary. Although it is unlikely that the Spanish emigrants remained politically active until this time or Dobanovački tried to establish contacts with them, we know for sure that he personally knew some of the hard-line Stalinists and Maoists among the Greek political emigrants living in Hungary. Similarly to the Yugoslav political emigrants, their communities were ideologically highly divided. These divisions partly originated from the time of the civil war itself, but some emigrants became ideologically attached to Mao’s views in the mid-1950s, much earlier than Dobanovački or other Yugoslav emigrants living in Hungary (ÁBTL 04: 29–44). The number of different factional groups and cliques within their community significantly exploded in the following years, ranging from the extreme left to the extreme right in the political spectrum in the middle and late 1960s (ÁBTL 04: 45–46 and 167). Of course, this right and left distinction held relevance in connection to the official, mainstream Communist doctrine and did not mean that some kind of fascist tendencies had developed among the emigrants.

As a consequence of the Soviet-Chinese conflict, the policies and views of the CPC served as a kind of a creative force for the Greek emigrants. Mao’s supporters among the Greek emigrants living in Hungary became politically active around 1963 and 1964, a few years earlier than Dobanovački himself. They established connections with members of

the Chinese and Albanian diplomatic corps accredited to Hungary and regularly appeared in the buildings of the Chinese and the Albanian embassies and at the public events held there. The diplomats provided them with a sufficient quantity of propaganda material in order to distribute them among fellow emigrants, members of their families and friends. The delegations of those emigrants who lived in Hungary and in Czechoslovakia held a joint discussion in Czechoslovakia in January 1964. Two years later, in February 1966, the pro-Chinese factions of the Greek emigrants living in Hungary, Poland, Czechoslovakia and the Soviet Union formulated a joint communiqué and a note of protest in which they accused the leadership of the CPSU for carrying out illegitimate actions in general and committing murder in particular. Their note was signed by 2500 emigrants (ÁBTL 04: 50–64, 169–170 and 271). The Hungarian secret service knew about these aspirations and they tried to demoralize these factions from within and with different administrative and restrictive policies. At the same time, the Hungarian secret police estimated that only a rather small number of emigrants, approximately 100-120 people took an active part in these pro-Chinese conspiracies, therefore it considered its effect on the wider Hungarian public only „narrow and insignificant” (ÁBTL 04: 65 and 81).

It is not surprising that Dobanovački turned to these pro-Chinese Greek factions and asked for their financial assistance, even if nothing indicates that he became ideologically attached to Mao's views. He first talked to a certain Savvas Makridis who was only willing to give moral support for the Yugoslav's plans. Still, other Greek emigrants helped him to establish contact with Konstantin Gruić, a Cominformist emigrant living in Romania. The Greek emigrants also helped, probably financially, Božo Spirta, Dobanovački's fellow conspirator, to visit Prague in December 1967 in order to meet Josip Milunić, Tito's former personal medical adviser, and get useful information about the situation of the *ibeovci* emigrants living in Czechoslovakia (ÁBTL 01: 70; ÁBTL 04: 149). Dobanovački and Spirta drafted another circular letter in January 1968, and a separate note a month later in which they proclaimed their political views and agendas (ÁBTL 01: 185–189). It is interesting to note here that this proclamation, both in its style and its linguistic terms, closely resembled those declarations that the Informational Bureau released in 1948 and in 1949 against Tito and other members of the Yugoslav party leadership. For example, Dobanovački considered Tito to be the “furious enemy of Marxism-Leninism, the proletarian revolution and Communism” and “one of the most dangerous traitors of international proletariat”. In a clear reference to Tito's role in the defeat of the Communist partisans in the Greek civil war, Dobanovački wished the Yugoslav leader to be seen as the “betrayers of the Greek party, its heroic people and its heroic fight”. Moreover, Tito was said to be “one of the masters of the catastrophe of the international revolutionary movement”, who “undertook the role of the Trojan horse of the international Communist movement”. In these circumstances, only the establishment of a new Yugoslav Communist party on real Marxist-Leninist principles could save Yugoslavia, thought Dobanovački, who wanted to channel his ambitions into a concrete organizational framework (ÁBTL 01: 52 and 164–168). However, he never exposed the aims, programs and planned activities of

this new party in detail. It is also worth noting that the communiqué was written in Russian which means that he wished to recruit sympathisers not only among fellow Yugoslav emigrants but from the wider public.

It is also interesting to note that Dobanovački's ideological and political views were known not only among the Yugoslav and Greek political emigrants but among other left-wing dissidents in Hungary. For example, György Pór, a student in history and Russian language and literature at ELTE University in Budapest with dogmatic views, also heard about him and tried to establish contact with Dobanovački and planned to draw him into his own conspiracy. Pór later recollected that he first heard of Dobanovački from a roommate in the autumn of 1966. Although he did not manage to establish connection with the Yugoslav emigrant that time, he supposed that, because of their Stalinist views, more than one Cominformist emigrant would sympathize with his ideas. By sending the letter to Dobanovački, he hoped to broaden the social spectre of his conspiratorial work (ÁBTL 04: 265; ÁBTL 05: 9–27, 37–38 and 292).

However, both his and Dobanovački's plan came to nothing. The later was arrested on 10 February 1968. During a house search in his flat, the police confiscated nineteen copies of the proclamation and 121 propaganda brochures. All of them were written either in Serbian or Russian and were based on speeches of Enver Hoxha and Mehmet Sehu or on articles published in the Albanian party daily, *Zeri i Popullit* (ÁBTL 01: 86; ÁBTL 04: 149). His trial did not take place in the end. Maybe the Hungarian authorities themselves thought that his conspiracy did not go beyond the phrase of planning and considered its effect and influence on the general public simply negligible. His illness served as a suitable pretext to stay the legal proceedings (ÁBTL 01: 224; ÁBTL 04: 150).

Had Dobanovački's conspiracy not been carried out in a very dilettantish way, it would not have been very popular in Hungary. Still, he managed to break a symbolic wall. Previously the conspiracies of the *ibeovci* emigrants remained within their own local communities or tried to establish contacts with fellow *ibeovci* emigrant communities only. It seems to me that it was Dobanovački who thought it important to widen the possible basis of these conspiracies. At the same time, fellow Hungarian conspirators on the far-left side of the political spectrum had also heard about him and at least one of them tried to involve him in his own conspiracy. Therefore, the security officers at the Hungarian secret service were right when they regarded in their report on the subject on 28 March 1968 (1) the cautious nature and conspiratorial circumstances, (2) the establishment of contacts with the "sectarian oriented" members of the Greek and Yugoslav political emigrants living in Hungary and abroad and (3) the harmonizing and coordinating of their political views the main novelties of Dobanovački's activities. The report also tried to reveal the wider and hidden motives and impulses of his conspiracies. The secret service officers were again right to raise attention to the fact that most of the Yugoslav Cominformist emigrants, whether they remained politically active or passive, had lived in a foreign country for nearly twenty years without much hope for returning home. Interestingly enough, the report

listed the upward trend in tourism among the factors, too, as it made the import of Chinese and Albanian brochures and leaflets much easier than before. It is also worth noting that different people with different “sectarian and dogmatic” views became capable of cooperating each other in order to overthrow an established regime (ÁBTL 04: 150–159). Dobanovački remained persistent in his political views in his later life, too. The Yugoslavs considered him to be “one of the most extreme ibeovci” even in 1973 (ÁBTL 02: 300 – 303).

ARCHIVAL SOURCES

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Historical Archives of the Hungarian State Security), Budapest

ÁBTL 01: ÁBTL 3.1.9. V–154284.

ÁBTL 02: ÁBTL 3.1.5. O–6021/21.

ÁBTL 03: ÁBTL 3.1.5. O–9698/2.

ÁBTL 04: ÁBTL 3.1.5. O–18468/1.

ÁBTL 05: ÁBTL 3.1.9. V–154284.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Hungarian National Archives), Budapest
MNL OL: MNL OL XIX-J-1-u-Sík Endre-310/SE-1961-Emlékeztető (65. d.).

SECONDARY SOURCES

Banac, I. (1988). *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca–London: Cornell University Press.

Batinić, D. et al (2002). *Hronika o Sredjobanatskom partizanskom odredu*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.

Boarov, D. (2012): A Vajdaság politikai történet harminchárom fejezetben. Újvidék: Forum.

Cvetković, S. (2006). *Između srpa i čekića*. Knjiga I. Represija u Srbiji 1944–1953. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Dragišić, P. (2007). *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*. Beograd: INIS.

Gibianski, L. (1994). The 1948 Soviet-Yugoslav Conflict and the Formation of the ‘Socialist Camp’ Model. In O. A. Westad–S. Holtsmark–I. B. Neumann (Eds.), *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–1989* (pp. 26–46). New York: St. Martin’s Press.

Kasaš, A. (1996): *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Perović, J. (2007). The Tito-Stalin Split. A Reassessment in Light of New Evidence. *Journal of Cold War Studies*, 2. 32–63.

Rajak, S. (2010). The Cold War in the Balkans, 1945–1956. In M. P. Leffler–O. A. Westad (Eds.), *The Cambridge History of the Cold War*. Vol. I. (pp 198–220). Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Selinić, S. (2010). *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*. Beograd: INIS.

- Vojtěchovsky, O. (2012). *Z Prahy proti Titovi! Jugoslovánská prosovětská emigrace v Československu*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Vukman, P. (2014). Lazar Brankov and the Yugoslav Communist Emigrants in Hungary (1948-49). *Razprave in gradivo*, 1. 67–85.
- Vukman, P. (2017). *“Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen”. Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Budapest–Pécs: ÁBTL–Kronosz.

III

JEZIK I KULTURA

SZÓKÉPZÉSI LEHETŐSÉGEK A SZERB ÉS A MAGYAR NYELVBEN, A GLAVA ÉS A FEJ FŐNEVEK PÉLDÁJÁN²

Hungarian and Serbian are both genealogically and typologically unrelated languages. Nevertheless, they do share common properties, for example in both of them the most productive word formation processes are affixation and compounding. The aim of the present paper is to explore the derivational possibilities of Hungarian, an agglutinative language, and Serbian, an inflectional language, by analysing affixations created by adding prefixes or suffixes to the bases *fej* /*glava*. The results of the study show that in Serbian prefixation may occur alongside suffixation even in the case of denominal derivation, whereas Hungarian employs only suffixes in derivation. This finding leads to the conclusion that there are many more affixations in Serbian than in Hungarian, contrary to the initial hypothesis. However, it is also true that in Serbian several distinct affixations may correspond to the same meaning and that often some of these forms sound dated and are no longer used in spoken language. The study also shows that in Serbian there are categories which are not found in Hungarian (e.g. the augmentative), therefore in the latter language description is used instead of derivation. The word class of the lexemes derived by affixation is analysed in the paper as well as the extent to which the affixes are word-class specific. Finally, I address the question of whether the words derived by affixation can act as bases for further affixation.

Key words: word formation, affixation, prefix, suffix, Hungarian, Serbian.

1. Bevezetés

A magyar nyelv túlnyomóan agglutináló és a szerb nyelv flektáló jellegéből adódóan sokszor tévhitek terjednek a szóképzési lehetőségek tekintetében a két nyelv viszonylatában. Azt szoktuk mondani, hogy a magyar nyelv gazdag és szerteágazó, de átlátható rendszert alkotó képzőstruktúrájából kifolyólag a magyar derivációs potenciál igen kifejezett és produktív. Különösen a szerb nyelvvel összehasonlítva mertük ezt eddig állítani. Az utóbbi néhány évi kontrasztív alaktani elemzésem alapján azonban kétségbe vonható ez az állítás.

¹ andrice@ff.uns.ac.rs

² A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 178002 számú projektuma keretében készült.

Dolgozatomban a *glava* főnévből, valamint annak magyar ekvivalenséből képzett származékszavait fogom összevetni. Hogy miért éppen erre a főnévre esett a választásom? Egyrészt azért, mert a *fej/glava* főnevet már sok más szempontból körüljártam, elvégeztem kontrasztív szemantikai elemzésüket kognitív megközelítéssel (Andrić 2013), a velük alkotott frazeológiai egységeket is megvizsgáltam (Andrić 2014), egy másik dolgozatban pedig a velük alkotott összetételeiket vizsgálom (Andrić 2017). Így, jelen tanulmányommal kikerekíteném a *glava/fej* szavakkal való foglalkozásomat. Másrészt viszont a korpuszgyűjtést megkönnyítette a rendelkezésre álló szerb derivációs szótár, amely a testrészeket jelölő szavakat dolgozza fel. Hozzá kell ehhez tenni, hogy már egy alkalommal ilyen szempontok alapján feldolgoztam egy másik testrészt a két nyelv viszonylatában, a *láb/noga* főnévből alkotott képzett szavakat és szóösszetételeket vizsgáltam (Andrić 2016). Az ott megállapított következtetéseket szeretném ebben a dolgozatban a származékszavak tekintetében megerősíteni és kibővíteni.

2. Korpusz

A korpusz szerb része a *Semantičko-derivacioni rečnik. Sveska 1: Čovek – delovi tela*, valamint a *Rečnik srpskoga jezika* értelemző szótárból, magyar része viszont a MÉKSz-ből állt össze.

Nagy meglepetésemre szolgált, hogy ebben az esetben összesen 210 olyan szerb szót jegyeztem ki, amelyek a *glava* főnév származékszavai. Ezzel párhuzamosan a magyarban a *fej* szóval alkotott szavak száma csak 25 ($+9^3=34$).

3. Szerb származékszavak

Elöljáróban el kell mondani, hogy a szerb szóképzésben a suffixumok és a prefixumok is igen produktívan részt vesznek, s az így keletkezett lexémákat származékszavaknak tekintik. Vannak olyan esetek, amikor csak az egyik, vagy csak a másik, de olykor mindkettő jelen van az új szavak alkotásában, ezt nevezik kombinált, illetve prefixumos-suffixumos képzésnek. S talán éppen ez járul hozzá elsősorban ahhoz, hogy a képzéssel keletkezett szavak száma a két nyelvben ilyen nagyarányú eltérést mutat. A másik okot a képzők különböző, másmilyen funkciójában, illetve a származékszavak jellegében kell keresni.

A szerb nyelvben igen nagy gondot okoz a mássalhangzók egymásra hatására történő, gyakori hangváltozások írásban is megnyilvánuló jelölése (fonetikus írásmódja), valamint a képző részének beolvadása a szótöbe (ami a nyelv flektáló jellegéből adódik). Ezért sokszor bonyolult elemzést követel a toldalékok és a tövek alakjának elkülönítése, ami a képzők nagyszámú allomorfiájának a kialakulásához is vezetett. Emellett meg kell említeni a kategóriák besorolásával és jelölésével kapcsolatos eltéréseket,

³ Ha a *fej* alakváltzatából, a *fő* alapú származékszavakat is beszámítjuk.

bizonytalanságokat, amelyek a szerb nyelvészek körében kimutathatóak. Ugyanis, a derivációs szótár jelölési módjával sokszor félrevezethet bennünket, amennyiben nem járunk utána a szakirodalomban a képzők formáját és viselkedését illetően. Az alábbi táblázatban a képzett szavak szófaját és képzésük módját tüntetem fel.

1. táblázat: *A szerb derivátumok szófaji megoszlása.*

szófajok	szuffixumos képzés	prefixumos képzés	prefixumos- szuffixumos képzés	összesen
főnév	44	5	58	107
melléknév	14	1	14	29
ige	12	-	48	60
határozószó	5	2	4	11
participium	-	-	3	3
összesen	75	8	127	210

A számadatok alapján kiderül, hogy a főnevek vannak túlsúlyban. Összesen 107 főnév található a korpuszban, képzésükben 34 szuffixum szerepel, a prefixumok közül önállóan csak kettő, a szuffixumokkal együtt pedig 16 egyszerű és 3 összetett prefixum vette ki részét. A fenti táblázatból még a végeredmény is látható; pusztá szuffixumos főnévképzés 44, sima prefixumos 5 és kombinált képzéssel 58 főnév keletkezett.

3.1. *A szerb képzők áttekintése*

3.1.1. *Főnévképzés*

Először a képzőket mutatom be, funkciójuk alapján csoportosítottam őket, de mivel van közöttük több funkcióval rendelkező toldalék, ezért némelyiket több csoportba is besoroltam. A képzőkkel kapcsolatos információk megadásában Klajn könyvére (Klajn 2003) támaszkodtam.

3.1.1.1. Foglalkozást, rangot jelöl

-ar – a legproduktívabb főnévképzők egyike, leginkább foglalkozást, rangot jelöl. A *glavar* esetében 'államfő, uralkodó, főnök' jelentése van. A derivációs szótár a *nomen agentis*nek nevezett kategóriába sorolja, ami annyit jelent, hogy valamilyen cselekvést végző vagy foglalkozást űző személyt nevez meg. Ez a képzett szó az alapja másodrendű deriválásoknak, így további főnevek, melléktnevek és igék is keletkeztek belőle: *glavarev*, *glavarica*, *glavaričin*, *glavarina*, *glavariti se*, *glavarov*, *glavarovati*, *glavarski*, *glavarstvo*, *glavničar* (pusztá szuffixumos képzéssel a korpuszban 10 szó található), de részt vesz a kombinált deriválásokban is, éspedig a *po-* prefixummal együtt: *poglavlar*, *poglavlarčić*, *poglavlarev*, *poglavlarica*, *poglavlarski*, *poglavlarstven*, *poglavlarstvo*.

-stvo⁴ – kimondottan produktív főnévképző, amely segítségével elvont főnevet hozunk létre. Az **-ar** képzővel alkotott *nomen agentis*hoz járuló képző derivátuma esetünkben szintén rangot jelöl: *glavarstvo*, *poglarstvo*.

3.1.1.2. Nőnemű főnevek képzése

-ica – a kicsinyítő, becéző alak mellett, ennek a toldaléknak a nőnemű főnevek képzésében is nagy szerepe van. Járulhat szótőhöz, de gyakran már a továbbképzett alakhoz adják (pl. az *-arica*, *-ašica*, *-teljica* stb. összetett képzők része). Gyakori az *-(a)c*, *-ik* és a *-nik*, hímnemű főneveket produkáló képzők helyett. Ezek leginkább élőlényeket jelölnek, foglalkozásnevek, vagy pedig a férj feleségét nevezik meg: *glavarica*, *glavašica*, *glavatica*. Prefixumos-suffixumos képzésben is gyakori.

-nica – ez a képző az *-n* végű melléknévképzőkből *-(a)n*, *-ni* és az *-ica* képzőből állt össze, derivátumai nagyon különböző jelentéssel bírnak, főnévhez járulva leginkább valamilyen kereskedést, üzletet jelent. Gyakori a hímnemű főnevek női változataként is, korpuszunkban csak kombinált képzésre találtunk példát: *naglavnica*, *oglavnica*, *uzglavnica*, *zaglavnica*.

3.1.1.3. Ár, díj, bankügyleti kifejezések

-arina – összetett képző, az *-ina* képzőnek az *-ar* végű főnevekhez való hozzáadásával jött létre, de már régóta önállósult, ezért olyan névszókhoz is járul, amelyek nem *-ar*-ra végződnek. Árucikk ár, szolgáltatások díja, vagy egyéb költségek, illetve adó jelentésben igen gyakori. Esetünkben az időközben már archaikussá vált adónemet jelöli: *glavarina*.

-nica – a már fent említett igen szerteágazó funkciójú képző a korpuszunkban előforduló *glavnica* esetében teljesen lexikalizálódott, bankügyleti terminusként használatos.

-nina – tulajdonképpen az *-ina* képzőről van szó, amely a *-(a)n*, *-ni* típusú melléknévekhez járul, s most már önállóan emlegetik. Így jött létre a leginkább valamilyen díjat, adót jelölő terminus, a *glavnina*.

3.1.1.4. Kicsinyítés

-če – produktív kicsinyítőképző, korpuszunkban csak egyszer fordul elő: *glavče*.

-čić – összetett kicsinyítőképző, ha *-r* végű személyeket jelölő főnevekhez járul, a kicsinyítés másodlagos funkciója kerül előtérbe, a lebecsülés, lenézés, semmibe vevés mellékjelentés. Pontosan ez ütközik ki a *poglarčić* esetében is.

⁴ Allomorfiája a *-stvo*.

-ić – eléggé szokatlan szót hoz létre az egyébként hímnemű főnevekhez járuló, nem túl ritka deminutivumképző: *glavić*. Kis fejet és valamely tárgy fejre emlékeztető apró részét jelöli.

-ica – a már fent említett képzőnek kétféle funkciója van, a nőnemű főnevek mellett kicsinyítőképzésre is használják. Majdnem minden nőnemű főnévhez járulhat. Klajn Irena Grickatra hivatkozva megállapítja, hogy az így keletkezett főneveknek gyakran terminológiai szerepük is van (Klajn, 2003: 115): *glavica, glavnica glavnjica, glavonjica, glavičica*. Prefixumos-suffixumos képzésben is gyakori: *naglavica, naglavnica, oglavnica, poglavica, uzglavica, uzglavnica, zaglavnica*. A felsoroltak közül ki kell emelnünk két példát. Az egyik a *glavičica*, ahol kétszeres kicsinyítőképzés történt, az imént említett *-ić* képzővel létrehozott *glavić* formához járult még ez a második, azonos funkciójú toldalék. A másik példa még érdekesebb, a *glavonjica* esetében szintén képzett alakhoz járul a deminutivum, éspedig egy eredetileg ellentétes jelentésű képzős főnévhez. Az *-onja* suffixumnak ugyanis nagyító funkciója van. A *glavonjica* főnevet ezért szinte humorosan lehet fordítani *nagyfejúcskén*ek.

3.1.1.5. Augmentativum

A szerbben létezik a főnevek kicsinyítésének ellenpólusa is, a nagyítás, éspedig eléggé sok képzőnek elsődleges funkciója éppen ez. Korpuszunkban 11 különböző toldalék fordul elő az augmentativum kifejezésére, közülük egyik-másik többször is.

-čina – összetett képzőről van szó, amely a *-k* vagy *-c* végű főnevekhez járuló *-ina* képzőből jött létre, augmentatív jelentésben: *glavčina, glavičina, priglavčina*.

-šina – augmentatív és egyben pejoratív főnévképző, csak kisszámú példa van rá. A *glavešina* minden bizonnyal a *starešina* főnév analógiájára jött létre, bár Klajn Skok véleményét is említi, aki csak a nagyítás funkcióját emeli ki, és az *-ina* képzőt véli felismerni benne.

-etina – nagyítóképzőként tartják számon, de a szótó szemantikájától függően a derivátumnak lehet pejoratív jelentése is: *glavetina*.

-ina – itt Klajn több homonim képzőt különít el. Az egyik nagyon szerteágazó szemantikával rendelkezik⁵, a másik pedig az augmentativum⁶. Mint a nagyító képzők túlnyomó többsége, ez is pejoratív értelmet tulajdonít a segítségével képzett szavaknak. Leginkább hímnemű főnevekhez járul, de a deriváció eredménye nőneművé válik: *glavina, oglavina*.

-aš – emberi lényeket jelölő főneveket képez, olyan embert, akinél a főnév mérete dominál, esetünkben: *glavaš*.

⁵ A korpuszunkban ilyen funkcióban nem fordul elő, ezért itt most nem taglaljuk.

⁶ Változatai között szerepel a *-čina* és az *-ičina*.

-onja – hímnemű képző. Leginkább olyan embert vagy állatot jelöl, amelynek a szótóban található szó kifejezett tulajdonsága. A *glavonja* tehát nagy fejjel rendelkező személy vagy állat.

-uča/udža – csak egy-egy példában fordulnak elő, ezért szemantikájuk „üres”. Esetünkben augmentatívumi jelentésük van: *glavuča*, *glavudža*.

-ura – augmentatív és egyben pejoratív képző: *glavura*.

-urda – augmentatív és pejoratív képző, másodfokú derivációra is alkalmas, továbbképezve melléknév vagy ige hozható létre: *glavurda* → *glavurdan*, *glavurdati*.

-urina – igen produktív augmentatívum: *glavurina*.

-ušina – augmentatívum: *glavušina*.

3.1.1.6. Terminológiai funkció

-ac – csak két esetben fordul elő korpuszunkban ez a képző, bár Klajn állítása szerint kimondottan produktív, járulhat úgy főnévhez mint melléknévhez. Jelen esetben állattani, illetve növényteni terminusról van szó, és pedig másodlagos derivátum formájában (-at + ac, illetve -at + ica): *glavatac* 'növ madársisak (Cephalanthera)', *glavatica* '1. áll dunai galóca 2. növ fejes saláta 3. fejűtőér', ezen kívül még egy prefixumos-suffixumos képzés eredményeképpen létrejött szó, a *bezglavac*. Az utóbbi a jelzői értékű főnevek, a *nomen attributiva* osztályába tartozik.

-ač – meghatározatlan jelentésű, kisszámú szónál fordul elő, leginkább melléknévhez járul. Itt terminológiai funkciót tölt be a főnévhez adott képzővel alakult szó: *glavač* 'tengeri pérhal'.

-ašica – az -aš és az -ica képzők kombinációja korpuszunkban állattani terminusként szolgáló főnevet hozott létre: *glavašica* '1. vakgöte, barlangi göte 2. ebihal'.

-ika – aránylag sok szót képeztek vele, de ma már nem produktív és inkább archaikus jellegű, vagy ritkán használatos szavakban találhatjuk meg. Közülük sok poliszém, de leginkább növényteni terminusokként ismeretesek. Így a *glavočike* a 'fészekvirágzatú' növényfajok osztályát jelöli.

-oč – csak a *glavoč* példában jelentkező képző, növényteni és állattani műszóként tartják számon '1. áll gébhal, fekete géb (Gobius) 2. növ számrakenyér (Echinops)'.

3.1.1.7. Főnévhez ritkán járuló de szerteágazó jelentéssel bíró, osztályozhatatlan képzők

-nja – nagyon ritkán járul főnévhez, és épp a *glavnja* 'fahasáb, fatuskó, farönk' egy ilyen példa, itt azonban a jelentésben elveszett a motivációs szó és a derivátum közötti kapcsolat, olyannyira, hogy vannak akik kétségbe vonják keletkezési módját. Prefixumos-suffixumos képzésre is van példánk, a *zglavnjak* 'zárókő' építészeti terminus.

-njača – az imént említett *-nja*-val alkot összetett képzőt az *-ača*. Aránylag ritkán jelentkezik, korpuszunkban ilyen a *glavnjača*, 'börtönt, fogházat' jelentő főnév.

-utak – szokatlan képző, inkább igékhez járul, de néha melléknévhez, elvétve főnévhez is: *glavutak* 'természetes oszlop amely tetején fej alakú szikla van'.

3.1.1.8. Deverbális főnévképző

-nje – derivátuma főnévi funkcióban álló igei alak⁷, tulajdonképpen a cselekvés megnevezéséről van szó. A derivációs szótár kétféleképpen osztályozza, egyrészt a *nomen actionis*, másrészt a *glagolske imenice* kategóriájába sorolja: *glavanje*, *glavičanje*, *glavičenje*, *glavinjanje*. Prefixumos-suffixumos képzésben is igen gyakori: *naglavljivanje*, *obezglavljenje*, *obezglavljivanje*, *razglavljivanje*, *uglavljenje*, *uglavljivanje*, *uglavničenje*, *zaglavljivanje*.

3.1.1.9. Főnévképzés melléknévből

-ost – ennek a képzőnek egyetlen funkciója van, a melléknévek főnevesítése, illetve a tulajdonság megnevezése. Ez azt jelenti, hogy a *glava* főnévből előzőleg melléknévet kellett képezni (*glavat*, *bezglav*, *obezglavljen*, *poglaviti*, *razglavljen*), és csak utána főnevesíthették a korpuszban levő példákban: *glavatost*, *bezglavost*, *obezglavljenost*, *poglavitost*, *razglavljenost*.

3.1.1.10. A korpuszunkban csak prefixumos-suffixumos képzésben szereplő toldalékok.

Korpuszunkban az alábbi – egyébként igen gyakori, önállóan is produktív – képzők csak kombinált képzés formájában vannak jelen.

-ač – leginkább igékhez járul, de elvétve jelentkezhetsz főnév után is: *poglavač*, *podglavač*, olykor összetett képző részét képezi: *uzglavljač*. Itt helyviszonyt jelent, az ágy azon részét, ahova a fej kerül, illetve a fejen hordott tekercset, amelyet teher hordására használtak.

-ak – több szófajú szóhoz is járulhat, igen produktív képző, főnévhez csatolva kicsinyítő értéke van, de ugyanakkor némely esetben jelentéseltolódás is bekövetkezett, különösen a prefixumos-suffixumos képzések esetében, mint amilyenek a *zglavak*, *naglavak* stb. Korpuszunkban összesen 25 ilyen van, s mind kombinált képzésű: *podglavak*, *podglavnjak*, *priglavak*, *uzglavak*, *zaglavak*, *zaglavnjak*.

-je – főnévképző, motivációs szava lehet főnév, melléknév, ige. Korpuszunkban csak kombinált képzésben szerepel, de különben igen produktív. Többféle jelentést indukál, esetünkben a helyi jelleg dominál: *nadglavlje*, *oglavlje*, *zaglavlje*, *uzglavlje*, de elvont

⁷ Klajn így definiálja „Samim tim, reči na -nje nisu deverbale (deverbativne) imenice, kao one s drugim sufiksima, nego su glagolske imenice – glagolski oblik u imeničkoj funkciji”.

körülmény, állapot ecsetelésére is van példa: *bezglavlje*. Külön ki kell emelni a fenti példákban jelentkező hangváltozást, amikor a régi „*jot*” hatására bekövetkezett az ún. *jotovanje*⁸ hangtani jelenség. Itt játszódik le a képző kezdő elemének fő részévé váló folyamata is, ezért találjuk a szerb derivációs szótárban például az ilyen lebontást: *zaglavlj-e*. Aki ezt nem tudja, az tévesen azonosíthatja a képzőt az *-e* semleges nemű főnévképzővel.

-nik – főnévhez járulva leginkább foglalkozást jelöl, illetve valamilyen más szociális szerepet. A *poglavnik* eredete kétértelmű: képezhatték a *glava* főnévből, de a *glavni* melléknévből is. További példák a korpuszból: *doglavnik*, *oglavnik*, *podglavnik*, *uzglavnik*, *zaglavnik*.

3.1.2. Melléknévképzés

A példák között összesen 29 melléknév szerepel, ezek száma azonos arányban oszlik meg a puszta szuffixumos és a kombinált, prefixumos-szuffixumos képzések között, 14:14 arányban. Csak egy sima prefixumos melléknév fordul elő. Összesen 10 különböző képzőt fedeztünk fel ezzel a funkcióval.

-av – az emberek tipikus tulajdonságait jelölő melléknevek képzésére szolgáló igen produktív toldalék: *glavrnjav*, *glavničav*, *bezglav*.

-(a)n – a melléknévi képzők közül a leggyakrabban fordul elő, határozatlan szemléletű melléknevek képzésére szolgál. „Mivel az *-(a)n* képző szemantikája ‘üres’ a velük képzett mellékneveknek különböző jelentése lehet, az ugyanis a szótó jelentésétől függ” (Klajn, 2003: 261). Gyakran jelentkezik a fent említett képzővel együtt, összetett toldalékként. Amikor denominális nomenképzésről van szó, a minősítő képző a főnévvel kapcsolatos valamilyen tulajdonságot emeli ki, esetünkben azt, hogy *fejje*l vagy *ízülettel* rendelkezik: *glavan*, *zglavan*, illetve ha prefixumot adunk hozzá, akkor nem rendelkezik: *bezglavan*.

-ni – eredete azonos a fenti képzőjével, ez azonban határozott szemléletű melléknevet produkál, és olyan tulajdonságot fejez ki, amely egyben az alapul szolgáló főnévhez való viszonyát is jelöli: *glavni*, *glavnični*, *doglavni*, *nadglavni*, *zaglavni*.

-en – gyakoriságát tekintve az *-an/ana/ano* melléknévi képzővel vetélkedik. Korpuszunkban a *glava* főnévből alkotott igékhez járul, például: *glava* → *glavica* → *glavičiti* → *uglavičiti* → *uglavičen*. Még néhány hasonló példa: *obezglavljen*, *razglavljen*, *uglavljen*, *zaglavljen*. Egyetlen példánk van, amikor főnévhez járult: *glava* → *glavar* → *poglavlar* → *poglavlarstvo* → *poglavlarstven*.

-it – általános tulajdonságot jelentő melléknévképző, többnyire főnévhez járul: *glavit* és a prefixumos-szuffixumos *poglavit*.

⁸ Az *-e* és *-i* előtti *j* hang módosult *-lj-*-vé.

-ski – sokszámú allomorfjával⁹ egyike a legfontosabb viszonyjelölő melléknévképzőknek, korpuszunkban a már képzett *glavar* szóhoz járul. A *nomina agentis* mellett az újonnan képzett melléknév nemcsak a funkcióval rendelkező személyre, hanem magára a funkcióra is vonatkoztatható: *glavarski*, *doglavnički*, *poglavarski*, *poglavnički*. A példákból látható, hogy leginkább kombinált képzésű mellékneveket találtunk.

Ahogy van nagyítás a főnévképzésnél, itt is előfordul egy hasonló funkcióval rendelkező képző:

-at – főnevekhez járulva olyan tulajdonságot jelöl, amely valamelyik testrészt kifejezett jelenlétére utal: a *glavat* melléknevet tehát 'nagyfejű' értelemben használjuk. Ebből keletkezett azután a főneveknél említett *glavatac*, *glavatica* (állatvilágban használatos terminus) és a *glavatost* főnév is.

-ast – szintén produktív képző, a motivációs főnévvel hasonló tulajdonságot jelöljük vele¹⁰: *glavast*, *glavičast*¹¹, *glavučast*¹², *bezglavičast*¹³. Korpuszunkban a *zglavkast* melléknév által jelölt tulajdonság alapját a ízület megléte képezi.

Végül még két, azonos funkcióval rendelkező melléknévképző, birtokos képzőként szokás emlegetni őket:

-in – tipikus grammatikai képző, az alábbi -ov/ev analóg alakja. Elvben csak -a-ra végződő [+élő] jegyű főnevekhez járul, de elég sok kivétel is van: *glavaričin* ← *glavar+ic(a)+in*.

-ov/ev¹⁴ – birtokos képző, az előző képzővel analóg, hímnemű főnevekhez járul, bár ritkábban fordul elő [+élő] jegyű főnevek esetében: *glavarov/glavarev*, *poglavarev*.

3.1.3. Igeképzés

Összesen 60 ige-t találtunk, amelyek a *glava* főnévből jöttek létre. Túlnyomó többségük kombinált képzésű, sima prefixumos példánk nincs, a csak toldalékkal képzett ige-k száma pedig 12.

-ati – leginkább főnevekhez járul. Nem beszélhetünk általánosságban a jelentéséről, mert az a szótő szemantikájától függ. Többek között befejezetlen ige-k képzésében is igen gyakori (12 ilyen ige-t találtunk), íme néhány: *glavarovati*, *glavati (se)*, *glavičati se*, *izglavničati (se)*, *zagliavničati se*, *glavoljati*.

⁹ -čki, -cki, -čki, -ški

¹⁰ Rokan az -av, -at és az -ovit/evit képzőkkel.

¹¹ *glav(a)+ic(a)+ast*

¹² *glav(a)+uč(a)+ast*

¹³ *bez+glav(a)+ic(a)+ast*

¹⁴ Az -ev allomorf alak a palatális és némely alveoláris (č, š) mássalhangzók után következik, míg a -v végű főnevek után a -ljev változat járul. Az -r után ingadozik a két változat használata.

-inijati – ritka képző, Skok a *glavinijati* igét a *glava* névszóból eredezteti, de nem vezeti le szemantikai fejlődését, ugyanis az ige ’ténfergést, csatangolást, kóborlást’ jelent. Klajn Grickatra hivatkozva említi, hogy a *-nj* mássalhangzókat tartalmazó képzők többnyire kellemetlen, gyűlöletet, megvetést érdemlő előjellel rendelkező szavakban fordul elő. Az alapszó prefixummal is ellátható: *odglavinijati*, *zaglavinijati*.

-iti – főnévi és melléknévi tőhöz járulhat, különösen a prefixumos-szuffixumos képzésnél gyakori. Többek között befejezetlen igék képzésére is használják, összesen 30 ilyen példa van korpuszunkban, pl: *glavariti se*, *glavičiti se*, *izglaviti (se)*, *izoglaviti se*, *obezglaviti (se)*, *oglavitičiti se*, *razglaviti se*, *razoglaviti se*, *uglavitičiti se*, *uglaviti se*, *zaglavariti se*, *zaglavitičiti se* stb.

-ivati – gyakori igeképző, túlnyomó többségben a cselekvés befejezetlenségére utal: *izglavljivati (se)*, *naglavljivati*, *obezglavljivati (se)*, *priglavljivati*, *razglavljivati (se)*, *uglavljivati (se)* stb.

-ovati – igen produktív igeképző, ezúttal a már képzett *glavar* főnévhez járulva jött létre a *glavarovati* ige.

3.1.4. Határozószó-képzés

Aránylag kevés, összesen 12 határozószó fordul elő a szerb korpuszban.

-ačke/ački – a testhelyzetet jelölik a példáink *glavačke*, *naglavačke*, *glavački* a ’tótágast’ jelentésben.

-ce – eredete azonos a *-ke* képzővel, gyakran kiegészül és *-ice* alakban fordul elő, leginkább melléknévi vagy határozószói tőhöz járul: *naglavce*, *naglavice*, *uzglavce*. Korpuszunkban csak kombinált képzésre találtam példát.

-om – a képző az eszközhatározói viszonyrattól eredeztethető, de elveszítette ezt a funkcióját: *glavom*.

A melléknemek semleges neme határozószóvá válását a szerb szakirodalom konverzióknak nevezi. Igen elterjedt jelenségről van szó, korpuszunkban két példát is találtunk rá: *bezglavo*, *poglavito*. Itt tehát sima prefixumos képzésről beszélhetünk.

Megtörténik az is, hogy a főnév előljárás esetalakja lexikalizálódik, s eredményül határozószót kapunk. Ilyen a korpuszban levő *zglave* szó, ahol *sa* előljárás genitívusból lett határozószó: *sa glave* → *zglave*. Az *-a* magánhangzó kiesése után zöngésségi részleges hasonulás állt be a *-g* mássalhangzó hatására. Emiatt is csak prefixumos képzésről szólhatunk.

3.2. Prefixumos, illetve prefixumos-suffixumos képzés

Az alábbi táblázat azt szemlélteti, hogy mely prefixumok vettek részt a képzésben, önállóan (8), vagy pedig kombinált módon (127). Legtöbb új szó a *za*, majd a *po* és az *u* prefixumok segítségével jött létre. Van közöttük összetett képző is (*iz+o*, *po+za*, *raz+o*).

2. táblázat: *Prefixumos képzés.*

prefixum (egyszerű / összetett)	sima prefixumos		prefixumos és suffixumos	
	sámuk	szófajuk	sámuk	szófajuk
1 bez	2	1 mn, 1 hsz	6	4 fn, 2 mn
2 do	-	-	5	2 fn, 2 mn, 1 ige
3 iz	-	-	5	5 ige
iz+o	-	-	2	2 ige
4 na	-	-	9	4 fn, 2 ige, 3 hsz
5 nad	-	-	4	1 fn, 1 mn, 2 ige
6 o	2	2 fn	8	6 fn, 2 ige
o+bez	-	-	7	3 fn, 3 ige, 1 partic.
7 od			2	2 ige
8 po			14	9 fn, 5 mn
po+za			1	1 ige
9 pod	-	-	7	6 fn, 1 ige
10 pri	2	2 fn	5	3 fn, 2 ige
11 pro	-	-	1	1 ige
12 raz	-	-	7	2 fn, 4 ige, 1 partic.
raz+o	-	-	2	2 ige
13 u	-	-	11	3 fn, 6 ige, 1 partic.
14 uz	-	-	7	6 fn, 1 hsz
15 z	1	1 hsz	5	2 fn, 2 mn, 1 ige
16 za	1	1 fn	19	6 fn, 2 mn, 11 ige
összesen	8	5 fn, 1 mn, 2 hsz	127	58 fn, 14 mn, 48 ige, 4 hsz, 3 partic.

A 3. táblázatban gyakorisági sorrendet állítottam fel minden szófaj viszonylatában. Láthatjuk belőle, hogy az egyes prefixumok mely szófajok esetében a legproduktívabbak. A legtöbb főnevet a *po*, majd az *o*, és *za* alkot. A melléneveknél csak a *po*, esetleg a *bez* az említésre méltó, a többi előfordulása 2 illetve 1. Az igékre legjobban a *za* „specializálódott”, mellette még elég gyakori az *u*, az *iz* és a *raz* prefixum.

3. táblázat: A prefixumok gyakorisága

gyak	főnév	melléknév	ige	határozószó	participium
11	-	-	za	-	-
9	po	-	-	-	-
8	o, za	-	-	-	-
6	pod, uz	-	u	-	-
5	pri	po	iz	-	-
4	bez, na	-	raz	-	-
3	o+bez, u	bez	o+bez	na	-
2	do, raz	do, z, za	iz+o, na, nad, o, od, pri, raz+o	-	-
1	nad	nad	do, po+za, pod, pro, z	bez, po, u, uz, z	o+bez, raz, u

Említsük meg még azt is, hogy a korpuszban található példákat vizsgálva a *glava* szóból csak igék prefixumos-suffixumos képzésére az alábbi prefixumok alkalmasak: *iz, iz+o, od, po+za, pro, raz+o*.

3.3. A képzett szavak derivációs foka

A szerb derivációs szótár jelzi a képzett szavak derivációs szintjét is, azt, hogy magához a szótóhoz adjuk-e a képzőt, vagy a már toldalékos formát képezzük tovább. Megszámláltuk a képzés módja szerinti deriválások szintjét, s az alábbi táblázatban megtalálhatóak ezek az adatok is, szófaji kategóriákra lebontva.

4. táblázat: A képzés foka a képzés módja szerint szófajokra lebontva

a képzés foka		főnevek	mellékevek	igék	határozószók	összesen
suffixumos	1. fokú	22	5	5	2	34
	2. fokú	17	7	5	-	29
	3. fokú	3	2	-	-	5
prefixumos	1. fokú	2	3	17	2	24
	2. fokú	7	4	7	1	19
	3. fokú	5	1	1	-	7
prefixumos-suffixumos	1. fokú	31	4	2	4	41
	2. fokú	7	2	3	1	19
	3. fokú	4	1	2	-	7

4. Magyar származékszavak

A magyar korpuszban a *fej* alapú származékszavak száma 25, a másik alakzatváltozatból, a *fő*-ből még 9 szó jött létre, ami összesen 34-et tesz ki. Az alábbi táblázat a szófaji megoszlásukat szemlélteti.

5. táblázat: A képzett szavak szófaj szerinti megoszlása

alapszó	a származékszavak szófaja					
	főnév	melléknév	ige	határozószó	mn-i igenév	összesen
fej	9	6	7	2	1	25
fő	4	1	1	3	-	9
összesen	13	7	8	5	1	34

Ebből 17 szavunk elsőfokú deriváció, 13 másodfokú és 3 harmadfokú képzés eredménye.

4.1. Főnévképzők:

-ás/és – gyakori és igen produktív deverbális nomenképző, ami azt jelenti, hogy a *fej* szóból előbb igét képezünk és csak azután adhatjuk hozzá. Ezért van az, hogy a korpuszunkban levő példák közül egyik sem elsőfokú deriváció, hanem legalább másodfokú, mint a *fejelés*, illetve harmadfokú: *fejesedés*, *fejetlenkedés*, de akad egy negyedfokú derivátumunk is a *főnökösködés*. Elsősorban az igével jelölt cselekvést nevezi meg.

-cska/cske – kicsinyítő képzőbokor (-cs+/-ka/ke). Bár a magyarban is van több ilyen funkciójú toldalék, a korpuszban csak a *fejecske* fordul elő, s ez is azt bizonyítja, hogy a legtermékenyebb kicsinyítőképzőnk. A mindennapi bizalmas társalgási nyelvben azonban hallható még a *fejci*, *fejcsi*, *fejike*, *fejkó* is.

-dalom/delem – az elvont főnevek képzésére használatos, ma már nem produktív képző, derivátumaként jött létre a *fejedelem*, a szerb *poglavar* ekvivalense. S amint ott, a magyarban is alapját képezi további képzéseknek. Így keletkezett a *fejedelemség* főnév, a *fejedelmi* melléknév, a *fejedelemkedik* ige.

-ság/ség – egyike a legproduktívabb főnévképzőinknek, amint azt a korpuszban levő példák száma is mutatja. Azonban, csak egy elsőfokú képzésű főnevünk van, a *főség*, a többi mind másodfokú képzés eredménye: *fejedelemség*, *fejesség*, *fejetlenség*, *főnökség*.

-zat/zet – névszóképzőbokor (-z+/-at/et), elvont főneveket alkotunk vele, de kialakult gyűjtőnévképző funkciója is. A *fejezet* teljesen lexikalizálódott, ehhez Zaicz szerint a latin *capitulum* főnév járult hozzá, annak analógiájára jött létre 'írásmű egy szakasza, oszlopfe' jelentésben.

-nok/nők – a képző Zaicz szerint szláv eredetű, az *udvarnok* (*udvonik*) szóval került be a magyarba és elvonással keletkezett belőle a toldalék. Folglakozásnév-képzőként tartjuk számon. Esetünkben a *főnök* alakban van jelen.

4.2. Melléknévképzők

-atlan/etlen – a *-tlan/tlen*, *-talan/telen* fosztóképző egyik variánsa. Eredelileg határozószóképző volt, csak utána lett melléknévképző, jelentése 'az alapszóban álló főnév nélküli, illetve azt nélkülöző'. A *fejetlen* átvitt értelmű melléknév zűrzavaros állapotot, fejlesztett kapkodást jelent.

-i – az igen gyakori melléknévképzőnk szinte minden főnévhez kapcsolódhat, így a már képzett *fejedelem* főnévhez is. A *fejedelmi* melléknév (amint a szerbben a *poglavarski*) elsősorban fejedelemtől származó vagy rá jellemző tárgyra, jelenségre utal, de a beszélt nyelvben 'remek, nagyszerű' jelentése is van.

-nyi – mértéket kifejező melléknévképző, éspedig olyan főnevekhez járul, amelyek alkalmasak a mérték kifejezésére: *fejnyi*.

-s – melléknévképzőnk nagyszámú származék képzésére szolgált. Leginkább a 'valamivel ellátott, valamivel rendelkező' jelentés hordozója, mint a korpuszunkban levő két példa esetében is: *fejes*, *fős*. Az első főnévi funkcióban is használatos a bizalmas nyelvhasználatban.

-szerű – a valamihez, vagy valakihez hasonló jelentést tulajdonító képző eredményeképpen jött létre a *fejszerű* melléknév. Tehát azonos funkciója van a szerb *-ast* képzőjével.

-ú/ű – a 'valamivel ellátott, valamivel rendelkező' jelentés másik hordozója ez a képző, de az *-s* képzővel ellentétben csak jelzős főnevekhez, szóösszetételekhez járulhat: *fejű*.

4.3. Igeképzők

-kodik/kedik/ködik – igeképzőbokor. Igékhez járulva elsősorban visszaható, vagy kölcsönös cselekvést jelölő igéket kapunk. Ha főnévhez adjuk, azt fejezi ki, hogy 'a szótóban levő főnév módjára, annak megfelelő módon' viselkedik, illetve, hogy 'valamilyen minőségben működik, viselkedik'. Jelentése lehet pejoratív, mint a mi esetünkben a *fejeskedik*, *fejetlenkedik*, *fejedelemkedik* és a *főnökösködik* is (szerbben *glavariti se*).

-l – a még ma is igen produktív igeképzőnk főnévhez járulva kifejezheti, hogy az alapszó a cselekvés eszközét képezi, mint a korpuszunkban szereplő *fejel* ige.

-odik/edik/ödik – mediális jelentésű igék képzésére szogáló képző: *fejesezik* annyit jelent, hogy 'fejessé kezd válni', ugyanezt a jelentést fejezi ki a szerbben a *glavičiti se*.

-z(ik) – főnévi alapszóhoz járulva még mindig igen termékeny képző. Jelentése nem tipikus, mint a többi ily módon képzett igék esetében: *fejez*. Ma már csak igekötővel használjuk, de mivel a magyarra nem jellemző a prefixumos képzés, azokat nem vettem be a korpuszba (*befejez, kifejez, lefejez*).

-gat/get – gyakorító igeképzőbokor. Zaicz állítása szerint elsősorban tárgyas igei alapszóhoz járul (Zaicz 2006: 246). Tehát a *fej* főnévből előbb *-l* képzővel tárgyas igét hozunk létre, s csak utána képezhetjük tovább a gyakorítóképző segítségével: *fejelget*.

4.4. Határozószók

A határozószók létrehozásában a képzők mellett képzőszerű ragok is részt vettek. Pontosabban nagyon nehéz megkülönböztetni, hogy azok képzők-e vagy ragok. Zaicz például néhány helyen említi, hogy némely felfogás szerint képzőről, más vélemények szerint pedig ragról van szó. Itt a *fej*vel alkotott példák esetében együtt tárgyalom őket.

-ként – 'valamilyen minőségben, valakihez, valamihez hasonló módon' jelentést tulajdonít az alapszónak. Esetünkben a *főként* a 'máshoz viszonyítva nagyobb mértékben, leginkább, különösen' jelentést fejezi ki.

-képp – ennek a határozószónak a jelentése azonos az előzőével: *főképp(en)*.

-nként – határozószó-képző, más felfogás szerint határozórag (Zaicz, 2002: 569). Az 'alapszóban megnevezett dolgot külön-külön számítva' jelentésű distributívusi származékot hoz létre: *fejenként*.

-st – módhatározórag. Az *-s* képzős melléknevekhez járuló ősi *-t* határozórag kapcsolatából alakult ki. Elavult toldaléknak számít, mégis fennmaradt a *fejest* korpuszunkbeli példában.

-lag/leg – határozószó-képző, más felfogás szerint határozórag. Zaicz azt állítja, hogy elsősorban melléknévhez járult, ami azt jelenti, hogy a *fej/fő* alakváltozatának melléknevesülése után alakulhatott ki a *főleg*, melynek jelentése megegyezik a *főként* határozószóéval.

5. Összegzés

Láthattuk a *glava/fej* szó esetén, hogy milyen nagy számbeli különbség van a két nyelv származékszavai között. Kiderült, hogy a szerb nyelv képzőrendszere is képes igen sok derivátum létrehozására. Eddig abban a tévhitben éltünk, hogy az agglutináló magyar sokkal produktívabb képzőstruktúrával rendelkezik mint a flektáló szerb. Mi járulhat hozzá ennek a hitnek a terjedéséhez? Elsősorban talán az, hogy a magyarhoz viszonyítva aránylag későn, csak az új évezredben került sor a szerb képzők alapos feldolgozására (Klajn 2002; Klajn 2003; Babić 2002). Addig elég áttekinthetetlennek tűnt az egész rendszer, annál is inkább, mivel ezek a toldalékok másként viselkednek, sok allomorffal rendelkeznek, és sokszor beleolvadnak a szótőbe, olyannyira, hogy felismerhetetlenné válnak a számunkra.

Alapos szerb alaktani (s nem csak alaktani) ismeretre van szükség ahhoz, hogy ezeket a számtévesztő jelenségeket felismerjük és helyesen értelmezzük.

Ha ezek után összevetjük a két lexéma származékszavait, s megpróbáljuk megfogalmazni a számszerű különbségek mibenlétét, néhány alapvető megállapításra juthatunk.

1. Az egyik legfontosabb dolog a nyelvtani kategóriák megléte, illetve hiánya:
 - a nyelvtani nemek megléte a szerbben hozzájárul a nembeli megkülönböztetés funkcióját is betöltő képzők különválásához,
 - a szerbben a mellékneveknek van határozott és határozatlan alakjuk és ennek függvényében különböző képzőkkel látjuk el azokat,
 - a szerbben megtalálható az augmentativum (ilyen funkcióval a korpuszunkban 11 különböző képző rendelkezik), ami a magyarból hiányzik.
2. Egy-egy funkcióra a szerbben valamivel több különböző képző létezik (gondoljunk a kicsinyítőképzőkre).
3. A szerbben, a magyarral ellentétben, prefixumos képzés is lehetséges, és a kettő kombinálható is, prefixumos-suffixumos képzés formájában, és épp ez az, ami nagyban hozzájárul a képzett szavak tömeges jelentkezéséhez. Hisz a 75 suffixumos képzés mellett a *glava* főnév még 135 (8+127) lexémát képes létrehozni kombinált képzéssel. A magyarban az igekötős alakokat a szóösszetételek közé soroljuk.
4. Továbbá, meg kell említeni a toldalékok különböző besorolási módját. Az, ami a szerbben képzőnek számít, a magyarban néha rag vagy jel (határozórag, birtokjel, birtokrag).

Mindemellett megállapítható, hogy még mindig vannak olyan képzett szavaink, amelyeket a szerbben csak szó szerkezettel lehet megfeleltetni. Ilyen pl. a *fej*l ige, vagy a *fej*nyi melléknév.

IRODALOM

- Andrić, Edita (2013). Kontrastivna semantička analiza reči *fej* u mađarskom i *glava* u srpskom jeziku. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, broj LVI/2. Novi Sad: Matica srpska, 131-153.
- Andrić Edit (2014). A *fej* vezérszavú frazeológiai egységek a magyarban és szerb ekvivalenseik. *Sedmi međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura*, *Zbornik radova*, Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu 19-29.
- Andrić Edit (2016). A láb/noga főnevekből alkotott magyar és szerb szavak kontrasztív elemzése. *Tanulmányok*, 2016/1. szám, Újvidék: Hungarológia Tanszék, 49-70.
- Andrić Edit (2017). A szerb *glava* és a magyar *fej* főnevekből alkotott összetett szavak kontrasztív elemzése. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* 6. – knjiga sažetaka (Ur: Snežana Gudurić, Biljana Radić-Bojanić), Filozofski fakultet Novi Sad 81-97.

- Babić, Stjepan (2002) *Tvorba reči u hrvatskome književnome jeziku*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus
- Bárczi Géza (1994). *Magyar szófejtő szótár*. Budapest: Trezor Kiadó
- MÉKSz – *Magyar értelmező kéziszótár* (2003). (főszerk. Pusztai Ferenc) Budapest: Akadémiai Kiadó
- Klajn, Ivan (2002). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku 1. Slaganje i prefiksacija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Institut za srpski jezik SANU, Novi Sad: Matica srpska
- Klajn, Ivan (2003). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku 2. Sufiksacija i konverzija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Institut za srpski jezik SANU, Novi Sad: Matica srpska
- Semantičko-derivacioni rečnik. Sveska 1 – Čovek – delovi tela*. (2003) (red. Darinka Gortan Premk – Vera Vasić – Ljiljana Nedeljkov) Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku
- TESz – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (1967). (szerk. Benkő Lóránd) Budapest:
- Zaicz Gábor (2006). *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó

INTERFERENČNÉ PRVKY PRI POUŽÍVANÍ PREDLOŽIEK NA, ZA, V V REČI VOJVODINSKÝCH SLOVÁKOV²

This paper deals with the aforementioned prepositions in standard Slovak language and aims to show whether there are any discrepancies in their use in speech of Slovaks from Vojvodina. As practice shows, interference of Serbian language is quite often and prepositions that sound the same in both Slovak and Serbian language are commonly used in Slovak expressions. Synonymous prepositions in Serbian and Slovak language do not go with same cases in both languages and to not have the same meaning, for example (*na more* – *k moru*; *d'akujem na rozhovore* – *za rozhovor*, *rozpočet za rok* – *rozpočet na rok*; *na okrúhlo stole sa hovorilo* – *za okrúhlym stolom sa hovorilo*; *lístok za Nový Sad* – *lístok do Nového Sadu*, *zemetrasenie na hĺbke* – *zemetrasenie v hĺbke*).

Key words: preposition, Slovak language, Serbian language, interference.

Predložky v spisovnej slovenčine zaraďujeme k neohybným slovným druhom. „V spojení s nepriamymi pádmi podstatných mien, zámen a čísloviek vyjadrujú okolnostné (adverbiálne), predmetové (objektové) a prívlastkové (atributívne) vzťahy. Adverbiálne vzťahy vyjadrujú predložky aj v spojení s príslovkami, napr. na *tmavohnedo*.“ (Morfológia slovenského jazyka 1966: 619). Predložky sa môžu spájať so všetkými pádmi okrem nominatívu. Predložka vždy tvorí s pádom podstatného mena významový a gramatický celok. Pri použití vo vete predložky sa neobmieňajú, ich tvar sa nemení, majú stabilnú hláskoslovnú podobu, podliehajú iba neutralizácii znelosti (v krvi, s mamou). Predložka tvorí so závislým alebo nadradeným slovom jeden významový, ale i zvukový celok. Predložky stoja pred podstatným menom (na stole), zámenom (za neho) alebo číslovkou (na dvoje).

O predložkách v slovenskej lingvistike existuje bohatá literatúra (Oravec, Horecký, Sabol). Z konfrontačného aspektu slovensko-srbského (resp. srbochorvátskeho) predložky skúmal Emil Horák. Uverejnil viac štúdií v jednotlivých zborníkoch (1971, 1972, 1973, 1989). V prácach konštatuje, že „Pomerne vysoký stupeň zhody v pláne formy na jednej strane a pomerne nízky stupeň zhody v pláne obsahu na strane druhej vyvoláva,

¹ makisova@ff.uns.ac.rs

² Príspevok je súčasťou projektu 178017 Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe (178017), ktorý financuje republikové Ministerstvo osvet, vedy a technologického rozvoja Republiky Srbsko.

totiž, a to najmä v pedagogickej praxi, celý rad špecifických problémov spojených s interferenciou.“ (Horák 1973: 75). O predložkách písala aj Anna Makišová (1990, 2013), ktorá svoj výskum upriamila na používanie predložiek v ústnych prejavoch vojvodinských Slovákov a porovnávala predložky *do*, *od*, *z* v spisovnej slovenčine a v srbčine. V spomínanej štúdii uvádza, že predložky *od* a *do* sú v oboch jazykoch úplne formálne a zvukovo zhodné. Slovenská predložka *do* je kontaktová a vyjadruje uskutočňovanie kontaktu deja s vnútrom objektu. Srbská predložka *do* je pozičná. Spoločný význam v oboch jazykoch je význam časovej, miestnej a číselnej hranice. Slovenskej predložke *do* v srbčine je ekvivalentná predložka *do*, *u+A*, *na*, *o+A*, *za*. Slovenskej predložke *od* v srbčine je ekvivalentná rovnozvučná predložka, v niektorých dokladoch sa vyskytlo bezpredložkové spojenie. Slovenská predložka *z* nemá v srbčine formovo identický ekvivalent, ale významovo jej zodpovedajú predložky *iz*, *s*, *sa*, *od*. Predložku *z* zaradíme ku kontaktovým predložkám, lebo vyjadruje rušenie kontaktu deja s vnútrom alebo s povrchom objektu. Predložka *z* v spojení s menom v genitíve vyjadruje miestne vzťahy, čas, pôvod, materiál, príčinu, dôvod, spôsob, mieru, prostriedok, zreteľ.

Predložka na podľa Slovníka súčasného slovenského jazyka (2015: 440) v spisovnej slovenčine sa spája s dvoma pádmami, s akuzatívom a lokálom. V spojení s akuzatívom vyjadruje smerovanie deja na určité miesto, časové určenie alebo časový úsek, spôsob realizácie deja, vzťah k času a priestoru, príčinu, cieľ a účel konania nejakého deja, zreteľ a väzbu pri slovesách a menách. Predložka na v spojení s lokálom vyjadruje miesto deja, časové určenie, cieľ, účel dej a zreteľ, prostriedok činnosti a väzbu pri slovesách a podstatných menách. Keď ide o vyjadrenie miesta, kde sa niečo deje, vo vojvodinskej slovenčine veľmi často sa používa nenáležitá predložka *na* pod vplyvom srbského jazyka na vyjadrenie miesta deja, napr.: *Navštevovala som petrovské gymnázium a bývala som na internáte v Petrovci*. Predložka *na* v spojení s podstatným menom v lokáli *na internáte* je v tomto kontexte nenáležité použiť. Ako sme hore uviedli, predložkou *na* môžeme vyjadriť miesto, ale vyjadrujeme umiestnenie deja na povrchu niečoho (*holub sedí na streche*). Pri bývaní nejde o umiestnenie na povrchu, ale o miesto, vnútri ktorého sa niečo deje, vnútri ktorého prebieha nejaký dej. Preto v spojení internát treba použiť predložku *v*: *bývala som v internáte*. Keď ide o spojenie *bývam v rodičovskom dome* nemáme žiadne pochybnosti pri použití predložky. V oboch prípadoch ide o rovnaké vyjadrenie miesta. Rovnaký význam a rovnakú predložku vojvodinskí Slováci veľmi často používajú aj v spojení *na hoteli* a *na izbe*, napr.: *Počas dovolenky bývali sme na hoteli, na izbe číslo 236 na treťom poschodí*. V uvedenom kontexte náležitá predložka bude *v*: lebo sme boli ubytovaní vnútri, v hoteli, v izbe, a nie na povrchu, teda náležité znenie bude: *Počas dovolenky bývali sme v hoteli, v izbe číslo 236 na treťom poschodí*. V spojení *na treťom poschodí* ide o vyjadrenie povrchu miesta deja, preto sa používa predložka *na*.

Veľmi často máme pochybnosti, či treba použiť predložku *na* alebo predložku *v* s lokálom na vyjadrenie miesta deja. Predložkou *na* v spojení s lokálom vyjadrujeme inštitucionálne prostredie nejakého deja: *učiť na gymnáziu, študovať na fakulte, na*

univerzite (na žilinskej univerzite v týchto dňoch vrie www.ta3.com 25.11.2016) *na vysokej škole, prednášať na fakulte, pracovať na ministerstve, na veľvyslanectve* (osvedčenie podpisu v zahraničí na veľvyslanectve www.realitymove.sk 01.07.2015). Aj elektronické príklady potvrdzujú, že v kontexte na gymnáziu, na univerzite, na ministerstve a pod. je náležitá predložka na. Ak chceme vyjadriť miesto, vnútri ktorého sa koná nejaký dej, vtedy nepoužívame predložku na, ale predložku v (vo): *byť zamestnaný v ambulancii, predávať v obchode, pracovať v obci, vo výskumnom ústave* a pod. Pri niektorých podstatných menách ako napr. gymnázium, ministerstvo sa môže použiť aj predložka na, aj predložka v. Ktorú predložku použijeme závisí od vyjadrenia významu. Predložkové spojenie na gymnáziu, na škole, na veľvyslanectve a pod. má opodstatnenie vtedy, keď máme na mysli inštitúciu, *pracovať, byť zamestnaný na gymnáziu, na veľvyslanectve* a predložkové spojenie v gymnáziu, vo veľvyslanectve a pod. má opodstatnenie vtedy, keď máme na mysli budovu tejto inštitúcie, napr.: *v gymnáziu je dvanásť učební, stretnúť sa v priestoroch veľvyslanectva* (Julian Assange má v úmysle stráviť vo veľvyslanectve Ekvádoru v Londýne... www.slovak.ruvr.ru 31.08.2012).

Podobnú dilemu máme aj keď ide o spojenie predložiek na/v s podstatným menom škola. Tu máme dilemu keď ide o spojenie učí na základnej škole alebo učí v základnej škole. Ak ide o školu ako vzdelávaciu inštitúciu, vtedy použijeme predložku na: *učí na základnej škole, chodím na základnú školu, otázky vyučovania slovenského jazyka ako voliteľného predmetu na základnej škole* (udalosti prebiehajúce na škole v školskom roku 2016/17 www.gphmi.sk). Ak ide o budovu školy, napr. *v našej škole vymenili staré lavice, pracujú rozličné krúžky v našej škole, v základnej škole prebiehala súťaž zo slovenského jazyka* a pod., vtedy použijeme predložku v (*krúžky v škole* www.kruzkyvskole.sk; *Prvý deň v škole sa deti bez vetroviiek nezaobišli...* <https://www.cas.sk/clanok/> 10.01.2017). Ak ide o vyučovanie, pedagogickú činnosť v inštitúcii ako je základná škola, používa sa predložka na, ide o účelový odtienok a ak ide o čisto miestny význam, budovu, vtedy používame predložku v.

O predložkách v a na v spojení s lokálom na vyjadrenie priestoru písal aj Juraj Vaňko (2010). Uvádza, že v súčasnej slovenčine významový rozdiel medzi konštrukciami v+L a na +L sa v mnohých prípadoch zotiera a L s predložkou v alebo na vyjadruje iba význam „lokalizácia v rámci lokalizátora“. (Vaňko 2010: 316). O tom, či použijeme predložku v alebo predložku na, závisí nielen od sémantiky substantíva vo funkcii lokalizátora, ale v mnohých prípadoch dôležitý je aj úzus. Jazykovedec Vaňko uvádza príklady: *Manželka pracuje na pošte; Manželka pracuje v banke; Syn je celý deň na univerzite; Syn je celý deň v škole*.

Predložkou na v spojení s akuzatívom vyjadrujeme aj cieľ alebo účel nejakého deja. Veľmi často u vojvodinských Slovákov namiesto náležitej predložky na vo vyjadrovaní sa vyskytuje predložka za, napr. *mydlo za pranie, (mydlo na pranie má u nás čestné miesto* www.rodinka.sk/dom/ 10.05.2007), *pasta za zuby, kečka za zuby, krém za ruky, voda za pitie, (Ktorý krém na ruky je podľa vás najlepší?* www.zdravie.sk/forum/).

Predložka *za* sa používa pod vplyvom kontaktového srbského jazyka, lebo vo všetkých uvedených spojeniach sa v srbčine vyskytuje predložka *za*, napr.: *sapun za pranje, pasta za zube, krema za ruke, voda za piće*. V spisovnej slovenčine sa používa náležitá predložka *na*: *mydlo na pranie, pasta na zuby, kefka na zuby, krém na ruky, voda na pitie*. Zaznamenali sme aj vetu, v ktorej je predložka *za* tiež použitá pod vplyvom srbského jazyka: *Pripraviť sa za skúšku*. Ide o vyjadrenie účelu v spojení s podstatným menom v akuzatívne. V spisovnej slovenčine sa používa predložka *na* + A: *Pripraviť sa na skúšku*.

Aj v ďalších vetách predložky *za* a *pre* sú použité v slovenskom kontexte nenáležité: *rozpočet za rok 2015; podmienky za výskum/podmienky pre výskum; materiály pre prednášku, pomôcky pre cvičenie, Caffetin Cold je najlepší pre obranu od chrípky*. V uvedených vetách, rovnako ako aj predchádzajúcich príkladoch, ide o vyjadrenie účelu. V tomto kontexte je náležitá predložka *na* v spojení s lokálom: *rozpočet na rok 2015, podmienky na výskum, materiály na prednášku, pomôcky na cvičenie, ... na obranu od chrípky*.

Predložka v podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1987) má osem významov v spojení s lokálom a štyri významy v spojení s akuzatívom. Predložka *v* má aj vokalizovanú podobu *vo*. Táto zmena nastáva z výslovnostných príčin, ako aj pri ostatných predložkách (*vo vojne, vo februári, vo Švajčiarsku*). Z rovnakých dôvodov nastáva aj spodobovanie: *v kúte (f kúte)*. Vo vojvodinskom prostredí sme zaznamenali príklady, v ktorých namiesto náležitej predložky *v* sa používa predložka *na*, napr.: *vystupoval na televízii, zemetrasenie na hĺbke*. V uvedených spojeniach predložka *na* je použitá pod vplyvom srbského jazyka: *bio je na televízii, zemljotres na dubini*. V uvedenom spojení ide o priestorový význam a tu je náležitá predložka *v*: *vystupovať v televízii*. Predložku *na* môžeme použiť iba vtedy, keď sa spája s pomenovaním televízna stanica: *program môžete sledovať na televíznej stanici Rádio televízie Vojvodiny*. Spojenie *zemetrasenie na hĺbke* treba vystriedať náležitým: *zemetrasenie v hĺbke*.

Predložka *v* sa spája tiež s akuzatívom a lokálom ako aj predložka *na*, vyjadruje miesto nejakého deja. Rozdiel je jedine v tom, že spojenie predložky *na* s lokálom ide o vyjadrenie deja na povrchu niečoho a predložka *v* + lokál vyjadruje miesto alebo prostredie, vnútri ktorého sa niečo deje. Opozícia *povrch – vnútro* má rozhodujúcu úlohu pri použití predložky *v*. Vo vete: *Na pondelok bude oblačno a citeľne chladnejšie*, predložka *na* je nenáležité použitá, ide o vyjadrenie času priebehu deja, počas pondelka. Náležitý tvar bude: *v pondelok bude oblačno a citeľne chladnejšie*. O uvedenej konštatácii máme príklady aj z internetových zdrojov: (*V pondelok bude chladné a neprijemné počasie*. www.tv.noviny.sk/doma/03.01.2016). Predložku *v* požívame v spojení s akuzatívom substantív pomenujúcich dni v týždni a s podstatnými menami, ktoré majú časový význam *deň, hodina, minúta, sekunda, chvíľa*, keď vyjadrujeme priebeh deja v rámci udaného časového bodu. Pri názvoch dní v týždni na vyjadrenie času sa tiež používa predložka *v* s lokálom: *v pondelok, v stredu, v nedeľu*. (*V utorok vystúpi teplota na -7 až nulu*. www.tv.noviny.sk/doma/03.01.2016). Ako uvádza Vaňko (2010) na vyjadrenie

časového úseku v spojení s názvami dní v týždni sa v niektorých prípadoch používa aj predložka na v spojení s podstatným menom v akuzatívne, ale vtedy podstatné mená sa používajú s prívlastkom: *na budúci utorok, na druhý štvrtok a pod.* Predložka v sa používa aj v spojení s názvami mesiacov *v marci, v novembri, v decembri (Kam na dovolenku v decembri www.cestovanie.sme.sk 15.1.2017).* Pri pomenovaní ročných období sa používajú predložky v (v spojení s podstatnými menami leto, jeseň, zima) a predložka na (v spojení s podstatným menom jar). Ak by sme použili predložku na v spojení s názvami dní, predložka na sa tak isto spája s akuzatívom a vtedy použijeme spojenie: *Predpoved' na pondelok: počasie bude sychravé..*

Vo vete: *V lete som bola na mori.*, vyskytlo sa nenáležité spojenie *na mori*. Predložka na je použitá pod vplyvom srbského jazyka. Používateľ jazyka mal na mysli, že dovolenku strávil na pobreží mora. Konkrétne, niekto mohol byť aj na mori (ak sa viezol na lodi), aj v mori (počas kúpania), ale väčšinu času najpravdepodobnejšie strávil na pobreží mora a v uvedenom spojení je náležitá predložka pri, ktorá je ekvivalentná v tomto kontexte srbskej predložke na. Predložka pri sa rovnako spája s lokálom ako aj predložka na a vyjadruje miesto, blízkosť niečoho: *pri mori*. Rovnako tak nenáležité sa používa aj spojenie: *na leto pôjdem na more*. Predložka na v spojení s podstatným menom leto je náležité použitá (predložka na, podstatné meno v akuzatívne – ide o vyjadrenie časového úseku), ale spojenie *na more* – ide o interferenciu, vplyv srbského jazyka. V srbčine sa bežne používa spojenie s predložkou na: *ići ću na more*. V spisovnej slovenčine náležité spojenie bude s predložkou k: *k moru*. Predložkou k v spojení s datívom vyjadrujeme smerovanie deja.

Zaznamenali sme aj spojenie: *zjavil sa, objavil sa na dverách*. Ide o preklad srbského spojenia *pojavio se na vratima*. Predložka na v spojení s podstatným menom v lokáli je nenáležité použitá. Niečo môže byť zavesené, položené na dverách, napr. *vianočné vence na dverách, ozdoby na dverách* a pod. alebo niekto môže stáť pri dverách, za dverami predo dverami a vo dverách, buďto kľúč je vo dverách alebo človek stojí v otvore, ktorý slúži na uzatváranie prístupu do istého priestoru. Predložka na je použitá pod vplyvom srbského jazyka. Náležité spojenie bude: *objavil sa vo dverách*. Predložka v/vo (vokalizovaná podoba) a podstatné meno v lokáli, ide o vyjadrenie priestorovej lokalizácie.

Vo vojvodinskom prostredí pod vplyvom srbského jazyka sa veľmi často používa predložka na v spojení s lokálom na vyjadrenie miestneho vzťahu názvov oblastí. V slovenskom vysielaní sme zaznamenali spojenie *V Kosove zaznamenali mimoriadnu situáciu*, kým vo vojvodinskej slovenčine sa bežne používa predložka na: *na Kosove*, rovnako, ako aj v srbčine. Uvedieme príklady, ktoré nám potvrdzujú, že sa vo vojvodinskom prostredí používa predložka na: *Situácia so záplavami na Kosove nie je alarmujúca*, (prebrané 8.1.2016, s <http://www.rtv.rs>); *Lajčák o voľbách na Kosove*, (prebrané 15.11.2013, s <http://www.rtv.rs>); *Inštitúcie na Kosove v spolupráci s medzinárodnými organizáciami by sa mali poučiť zo situácie v prvom kole lokálnych*

volieb na Kosove, (prebrané 15.11.2013, s <http://www.rtv.rs>). Uvedieme aj príklady, ktoré sú prístupné v elektronických médiách zo Slovenska: *Ludia sa v Kosove neusmievajú. Kontrast kosovských ciest vyhrocuje obrnené vozidlá Eulex (špeciálna misia EÚ v Kosove) a KFOR*, (prebrané 13.01.2014, s <http://www.hiking.sk>); *Srbsko chce usporiadať voľby v Kosove. Rusi poslali pre Srbov v Kosove pomoc*; (prebrané 2.04.2008, s <http://www.spravy.pravda.sk>). V *Kosove si nebola*. Na základe lokalizácie vnútri niečoho je použitá predložka v. Vyjadruje miesto, vnútri toho štátneho útvaru sa niečo deje. Z príkladov vyplýva, že na Slovensku sa používa predložka v a vo vojvodinskom prostredí príslušníci slovenského jazykového spoločenstva používajú predložku na s podstatným menom Kosovo v lokáli na označenie miesta. Rovnako tak použijeme predložku v aj vo vetách: *V Srbsku žijú Slováci. Nespomeniem si, kedy som bola poslednýkrát v Chorvátsku. Minulý rok som bola v Sarajeve. Vo Vojvodine je úrodná pôda. V Novom Sade žijú Slováci*. Uviedli sme príklady, v ktorých je použitá predložka v v spojení s názvami krajín, územných celkov, miest. *Minulý týždeň som bola na Slovensku*. Tu rovnako tak ide o krajinu, v ktorej som bola. V konkrétnej vete nepoužijeme predložku v. Horecký v štúdiu Konkurencia predložiek v a na (1998) píše, že keď ide o používanie predložiek na a v dôležitý je aj vzťah centrum – periféria, či sa niečo nachádza vyššie alebo nižšie, severne alebo južne, napr. *na Starej Turej, na Myjave, na Orave, na Kysuciach, na Záhorí*, ale oproti tomu bude *v Turci, v Gemeri, v Honte*. Ak si bližšie pozrieme mapu Slovenska, hneď nám uvedená konštatácia bude jasnejšia. Oblasti Slovenska, ktoré sú geograficky uložené severnejšie, pri označovaní lokality použijeme predložku na: *na Spiši, na Myjave, na Kysuciach, na Záhorí a pod*. A oblasti, ktoré sú teritoriálne umiestnené južnejšie, na označenie a vyjadrenie miesta budeme používať predložkou v: *v Gemeri, v Honte, v Novohrade, v Podunajsku a pod*. Podľa uvedeného výkladu vyplýva aj naša odpoveď na otázku: máme použiť spojenie v Kosove alebo na Kosove? Z hľadiska Slovákov žijúcich na Slovensku predložka v je náležite použitá. Ide o označenie miesta, pád lokál a z hľadiska teritoriálneho ide o územie, ktoré sa vyskytuje južnejšie, teda predložka v. Rovnako použijeme predložku v aj keď ide o spojenia v *Macedónsku, v Grécku a pod*. Keď ide o používanie predložky na u vojvodinských Slovákov, tu môžeme konštatovať, že ide o interferenciu, vplyv srbského jazyka (*Na Kosove zaznamenali mimoriadnu situáciu*).

Na stránke Jazykovedného ústavu píše (www.juls.savba.sk), že keď ide o miestne vyjadrenie v slovenčine sa častejšie používa základná miestna predložka v, napr. *v Liptovskom Mikuláši sa narodil...*, *v lete som bola v Levoči, v Lučenci a pod*. Keď ide o pomenovania územných celkov, obcí, používa sa predložka na: *na Myjave, na Štrbskom Plese, na Hutách, na Trnávke*. Teda, opozícia mesto – obec. Odôvodnené je to miestnym úzom. Rešpektuje sa miestny úzus pri používaní predložky na. Ale tu si môžeme znovu položiť otázku, čo v tom prípade, keď nie všetci používatelia poznajú miestny úzus? Ďalej sa píše, že sa rešpektuje aj používanie predložky v – *v Myjave, v Trnávke a pod*.

Pri vyjadrovaní miestneho názvu v spojení s krajinou raz sa používa predložka na, napr. *na Slovensku, na Morave, na Ukrajine*, inokedy zase predložka v, napr.: *v Slovinsku,*

v Chorvátsku, v Srbsku, v Slovenskej republike, v Českej republike a pod. Jazykovedec Horecký (1988: 195) to odôvodňuje takto: „Ak je istý štátny útvar vymedzený pomenovaním jeho politického zriadenia, používa sa vždy predložka v: v Slovenskej republike, v Českej republike, v Ruskej federácii, v Holandskom kráľovstve“, teda na Slovensku ale v Slovenskej republike a pod. Rovnako budeme používať predložku v, aj keď ide o iné krajiny: vo Švajčiarsku, v Taliansku, v Nórsku, v Nemecku a pod. Keď ide o kontinenty, o lokalizovanie miesta na kontinente, aj tu budeme používať predložku v, napr.: v Európe, v Afrike, v Amerike, v Austrálii, v Ázii. Keď ide o vyjadrenie miesta v spojení s ostrovom alebo polostrovom, vtedy používame predložku na: na Svätom Stefane, na Krfe, na Balkánskom polostrove, na Pelješci, na Hvare, na Cypre a pod.

V slovenčine sme zaznamenali príklady, v ktorých sa nenáležite používa predložka za, pod vplyvom srbského jazyka. V srbčine predložkou za v spojení s akuzatívom sa vyjadruje cieľ pohybu, cesty, kam je niečo usmernené (Rečnik srpskog jezika 2007: 378), napr.: *Ići za Beograd*. ako aj cieľ, účel všeobecne. Do slovenčiny uvedené spojenie veľmi často prekladáme: *Ísť za Belehrad*. Uvedenou vetou v srbčine vyjadrujeme cieľ nášho pohybu, do Belehradu, v slovenčine predložkou za sme vyjadrili našu lokalizáciu, náš cieľ, ale mimo Belehradu. V slovenčine bude náležitá predložka do s podstatným menom v genitíve: *ísť do Belehradu*. Rovnako interferencia je prítomná aj v spojení: *lístok za Nový Sad*. Ide o vyjadrenie miestnej hranice, v slovenčine na vyjadrujeme používame predložkou do a podstatné meno v genitíve: *lístok do Nového Sadu*. Pod vplyvom srbského jazyka aj v nasledujúcich spojeniach je použitá predložka za: *za dva centimetre treba skrátiť*; *včera teplota klesla za dva stupne*; *poprosiť kamaráta za radu*; *ja som za takú knihu nepočula, trápiť sa za dieťa*. Vo všetkých uvedených spojeniach predložku za v spisovnej slovenčine treba vystriedať náležitou predložkou o a podstatné meno v akuzatíve: *o dva centimetre treba skrátiť*; *včera teplota klesla o dva stupne*; *poprosiť kamaráta o radu*; *ja som o tej knihe nepočula*; *trápiť sa o dieťa*. V spojeniach: *dom za predaj*; *pripravovať sa za skúšku*; *trápiť sa za dieťa*; *mlynček za mak*; *kabát za zimu* ide o vyjadrenie účelu (okrem prvého príkladu – vyjadruje väzbu pri slovesách). V spisovnej slovenčine namiesto predložky za používame predložku na v spojení s podstatným menom v akuzatíve: *dom na predaj*; *pripravovať sa na skúšku*; *mlynček na mak*; *kabát na zimu*. Srbskú vetu: *Vratiću se za deset minuta*. do slovenčiny často prekladáme: *Vrátim sa za desať minút*. Chceli sme vyjadriť čas, časový úsek, po ktorom sa uskutoční nejaký dej. To vyjadrujeme predložkou o: *Vrátim sa o desať minút*. Predložkou za môžeme vyjadriť čas v priebehu, koľko bude trvať niečo, napr.: *úlohu napíšem za pol hodiny* (písanie mi potrvá pol hodiny). Ak chceme vyjadriť časový rozsah, ako dlho niečo trvalo alebo ako dlho bude niečo trvať, používa sa predložka za, napr. *Úlohu som napísal za dva dni*. Ak chceme vyjadriť, kedy sa niečo stane, použijeme predložku o, napr. *O dva dni prídem k tebe*.

Predložke na, ktorá sa do jazykových prejavov vojvodinských Slovákov dostala na základe interferencie na vyjadrenie miesta vo vnútri niečoho, v spisovnej slovenčine je ekvivalentná predložka v, resp. vo. Rovnako tak aj v spojení s názvami štátov, územných

oblastí sa používa predložka *v* + podstatné meno v lokáli. Srbskej predložke *na*, keď ide o vyjadrenie miesta vo vnútri niečoho, v slovenčine je ekvivalentná predložka *v*, *na internáte* → *v internáte*. Na vyjadrenie umiestnenia deja na povrchu niečoho, používa sa v oboch jazykoch predložka *na*. Keď ide o inštitucionálne vyjadrenie prostredia nejakého deja, používa sa predložka *na*: *učiť na gymnáziu*. Ak ide o vyjadrenie miesta deja v rámci budovy, používa sa predložka *v*: *v gymnáziu*. Predložkou *na* vyjadrujeme cieľ, účel nejakého deja. U vojvodinských Slovákov namiesto náležitej predložky *na* sa používa nenáležitá predložka *za*: *pasta za zuby* → *pasta na zuby*. Predložkou *v* vyjadrujeme priestorový význam. U vojvodinských používateľov slovenského jazyka často sa vyskytuje predložka *na* namiesto náležitej *v*: *vystupovať na televízii* → *vystupovať v televízii*. Na vyjadrenie cieľa, účelu náležitá je predložka *na* namiesto zaznameneanej predložky *za/pre*. Na vyjadrenie času, pri pomenovaniach dní v týždni, mesiacov, náležitá je predložka *v* + podstatné meno v akuzatívne resp. *v* + podstatné meno v lokáli namiesto predložky *na*.

Pri predložke *za* sme zaznamenali nenáležité použitia, pod vplyvom srbského jazyka. V závislosti od toho, čo vyjadrujeme. Ak vyjadrujeme cieľ, účel, srbskej predložke *za* v slovenčine je ekvivalentná predložka *do*: *cestujem do Belehradu*. Na vydrenie účelu a väzba pri slovesách srbskej predložke *za* v slovenčine je ekvivalentná predložka *na*: *kabát za zimu* → *kabát na zimu*. Pri vyjadrovaní časového úseku po ktorom sa uskutoční nejaký dej, srbskej predložke *za* v slovenčine je ekvivalentná predložka *o*: *vrátim sa za desať minút* → *vrátim sa o desať minút*.

LITERATÚRA

- Dvonč, L., Horák, G., Miko, F. (1966). *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- Horák, E. (1971). Predložky *zbog*, *od a iz* v spisovnej srbochorvátčine a ich ekvivalenty *pre*, *od a z* v spisovnej slovenčine. In *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* (487-502), Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Horák, E. (1972). Predložkový systém spisovnej slovenčiny. *Slovenská reč*, 37, 341-354.
- Horák, E. (1973). Kontrastívna analýza predložkového systému spisovnej srbochorvátčiny a spisovnej slovenčiny. *Slavica Slovaca*, 1, 75-92.
- Horák, E. (1989). Východiská pre konfrontáciu predložkového systému slovenčiny s inými jazykmi. In *Studia Academica Slovaca*. (167-183). Bratislava: Alfa.
- Horecký J. (1998). Konkurencia predložiek *v a na*. *Kultúra slova*, 32, 193-197.
- Krátky slovník slovenského jazyka (1987). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- Makišová, A. (1990). Predlozi u usmenim iskazima vojvodanskih Slovaka. In *Kontrastivna jezička istraživanja* (347-353). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Makišová, A., Kováčová, J. (2013). Predložky *do*, *od a z* v spisovnej slovenčine a ich ekvivalenty v srbsčine. In *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XXXVIII-1 (47-59), Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Rečnik srpskoga jezika (2007). Novi Sad: Matica srpska.

Slovník súčasného slovenského jazyka (2015). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

Vaňko, J. (2010). Fixátory depedencie. In *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny*. Ed. Juraj Dolník (265-325), Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

ZDROJE

<https://www.cas.sk/clanok/> 10.01.2017

www.juls.savba.sk

www.gphmi.sk

www.kruzkyskole.sk

www.rodinka.sk/dom/ 10.05.2007

www.spravy.pravda.sk. 2.04.2008

www.slovak.ruvr.ru 31.08.2012

www.rtv.rs 15.11.2013

www.hiking.sk; 13.01.2014

www.realitymove.sk 01.07.2015

www.tv.noviny.sk/doma/ 03.01.2016

www.rtv.rs 8.1.2016

www.ta3.com 25.11.2016

<https://www.cas.sk/clanok/> 10.01.2017

www.cestovanie.sme.sk 15.1.2017

VERBA И NOMINA DICENDI У ВОЈВОЂАНСКОМ РУСИНСКОМ ЈЕЗИКУ²

Slavic languages have a rich lexicon which relates to a semantic field of speech acts (e.g. **govoriti*, **pověděti*, **besěda* etc.). Although most of the lexical units from this semantic field are inherited from the Common Slavic language, their semantics differ partially or entirely in each modern Slavic language and their distribution is often quite different and complex. This paper deals with the semantics and distribution of the verba and nomina dicendi in Vojvodina Ruthenian, such as *bešedovac* 'to speak', *hvaric* 'to say', *slovo* 'word' etc. The Vojvodina Ruthenian speech-act verbs and nouns have not been subject to much research in the frameworks of Ruthenian and Slavic linguistics, thus our study presents a humble contribution to further studies of Vojvodina Ruthenian as it relates to Slavic linguistics. The first and second parts of the paper provide some initial data relating to the Slavic speech-act verbs and nouns which have been presented in previous studies and etymological dictionaries. The following part of the paper represents a semantic analysis of the Vojvodina Ruthenian speech-act verbs and nouns from the etymological and descriptive perspective. The conclusion presents the assumed results of the analysis provided in this paper, and points out some perspectives for the further studies of Ruthenian language as one of the Slavic micro-languages.

Key words: verba dicendi, nomina dicendi, speech acts, semantics, lexicology, etymology, distribution, Vojvodina Ruthenian language, Slavic languages.

1. Увод

Сваки савремени словенски језик појединачно и словенски језици у целини располажу веома богатим лексичким фондом који се односи на семантичко поље вербалне комуникације, односно говорења (Толстая 2000: 172). С обзиром на то да је већина датих лексичких јединица наслеђена из прасловенског лексичког фонда, њихова семантика се делимично или потпуно разликује у сваком стандардном језику и стога је њихова дистрибуција доста различита и сложена. Као и други словенски језици, војвођанска варијанта русинског језика поседује одређени број лексема које изражавају значења говора, говорења, језика и у њеном лексичком систему се могу уочити разноврсни релевантни параметри и карактеристике комуникативних

¹ okanovickaname@gmail.com

² Рад је настао у оквиру студијског боравка у Лингвистичкој докторској школи Филозофског факултета Универзитета у Сегедину (SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola).

ситуација. Међутим, до данашњег дана група тзв. *verba* и *nomina dicendi* остаје недовољно истражена у оквиру лингвистичког проучавања русинског језика и, пошто не постоји описни, односно једнојезични речник војвођанског русинског језика, неопходна је детаљна лексиколошка и лексикографска анализа скупа наведених лексема.

Главни циљ овог прилога представља испитивање савременог стања семантике и дистрибуције *verba* и *nomina dicendi* у војвођанском русинском језику у вези са њиховим етимолошким аспектима. У датом истраживању, посебна пажња ће бити посвећена стању како у другим, већ проанализираним, словенским језицима, тако и у другим књижевним варијантама русинског језика како бисмо уочили заједничке и специфичне семантичке црте војвођанских русинских *verba* и *nomina dicendi*.

2. *Verba dicendi* у словенским језицима

У словенским језицима може се пронаћи одређени број глаголских лексема које служе као основни *verba dicendi* и све те лексеме потичу из прасловенског лексичког фонда: **govoriti*, **kazati*, **rekti*, **mъlviti*, **povědati*/**pověděti*, **praviti*, **golgolati*, **velēti*, **besēdovati*, **sъbъrati*, **dumati* (Толстая 2000: 173). У сваком језику, неколико од ових глагола има статус основних *verba dicendi*, а остале лексеме заузимају периферно место у лексичком систему датог језика или се уопште не употребљавају.

Међу наведеним глаголским лексемама глагол **rekti* представља једину лексему која је имала значење говорења као примарно значење речи (Толстая 2000: 179; Фасмер 3: 465–466; Skok 3: 120–123). Дата лексема у неким источнословенским и западнословенским језицима заузима периферно место у лексичком систему као архаизам, док се у јужнословенским језицима односи на круг основних *verba dicendi* – нпр. српски *рећи*; бугарски *река* ‘казати, рећи’; македонски *рече* ‘рећи’; словеначки *reči* ‘рећи, казати’ (Толстая 2000: 179–180).

Остале лексеме нису имале примарно значење говорења, већ је њихово значење говорења било мотивисано примарним значењем глагола. Глаголи **govoriti*, **mъlviti* и **golgolati* су развили своје комуникативно значење од примарног значења ‘шумити, пуштати гласове’. Глагол **govoriti* има свој рефлекс као *verbum dicendi* у свим словенским језицима, али заузима различито место у сваком лексичком систему – од основног *verbum dicendi* као руски *говорить* и српски *говорити* до периферног као чешки *hovořiti* ‘разговарати’ и горњолужичкосрпски *howrić* ‘завијати, шумити’. Глагол **mъlviti* који је добијен од именице **mъlva* ‘бука, жагор, гласан говор’ има активан статус у пољском, чешком, украјинском и белоруском. Глагол **golgolati* је настао од именице **golgolъ* и има статус основног *verbum dicendi* само у старословенском језику – уп. *glagolati* ‘говорити, проповедати, изложити, именовати’ (Толстая 2000: 183–184).

Глаголи **kazati* и **povědati/pověděti* су добили значење говорења од визуелног значења ‘указивати, сазнавати, обележавати’. Глагол **kazati* има свој рефлекс у многим словенским језицима као непрефиксални глагол (украјински *казати*; белоруски *казаць*; бугарски *кажа*), али и као префиксални глагол (старословенски *sъkazati*; руски *сказать*). Глаголи **povědati/pověděti* су настали од корена **věd-* и имали су исконско значење ‘знати’. Дати глаголи имају свој рефлекс са три основна значења: значење визуелне перцепције, знања и говорења. Значење *dicendi* се чува у неким словенским језицима – нпр. словеначки *povedati* ‘рећи’; пољски *powiedzieć* ‘рећи’; горњолужичкосрпски *powěść* ‘рећи’, *powědać* ‘говорити’; долњолужичкосрпски *powěžeś* ‘рећи’, *powědaś* ‘говорити’ (Толстая 2000: 181–182).

Глагол **sъbrati* од ког су настали македонски *verbum* и *nominum dicendi* *збор* ‘реч’ и *зборува* ‘говорити, разговарати’ означавао је ‘узимати, скупљати’, а касније се користио у значењу ‘разумети, читати’ (уп. словеначки *brati* ‘читати; разумети’) и на крају је добио значење ‘говорити’. У македонском језику, наведени глагол има статус основног *verbum dicendi* и означава шири низ комуникативних ситуација: ‘имати способност говора; изговарати речи; служити се каквим језиком’, ‘усмено саопштавати; изражавати мисао, осећај’, ‘комуницирати, разговарати’ (ДРМЈ).

Глагол **praviti* представља модел семантичке трансформације ‘радити’ → ‘говорити’. У савременом бугарском, македонском и српском језику дата лексема се користи у свом старијем значењу (уп. бугарски *правя*; македонски *прави*; српски *правити*), док у словеначком језику глагол *praviti* означава ‘говорити’ и употребљава се као један од основних *verba dicendi* (SSKJ).

Глагол **besēdovati* је настао од *nominum dicendi* **besēda* који у својој исконској семантици садржи значење ‘седети’ (Фасмер 1: 160; Skok 1: 140–141). Према С. Толстој (2000: 185–186), међу досада размотреним словенским језицима, дати глагол има статус основног *verbum dicendi* само у старословенском језику. Али, као што је представљено ниже, у русинском језику дати глагол има статус основног *verbum dicendi* и описује низ ситуација говорења (в. 4.1). Занимљиву слику можемо уочити и у несловенском свету: у мађарском језику именица *beszéd* која је позајмљена из словенског лексичког фонда још пре краја XIV века има статус основног *nominum dicendi* у свом лексичком систему, означавајући ‘разговор, говор’. Глагол *beszél* ‘говорити’ који је добијен помоћу суфикса за образовање глагола *-l* (тј. *beszél* < **beszéll* < **beszédl*) јесте централни члан семантичког поља говорења у мађарском језику (Kniezsa 1: 90–91; MTESZ 1: 289; Round 2001: 240). Осим тога, у савременом мађарском језику, може се наћи велики број деривата од речи *beszéd* или *beszél*: *beszédes* ‘причљив’, *beszélget* ‘разговарати’, *beszélő* ‘говорник’ и др. (MSR: 73–74).

У неким словенским језицима, уочава се семантички пренос од мишљења ка говорењу. Именица **duma* и глагол **dumati* имају свој рефлекс са значењем *dicendi* у јужнословенским језицима – нпр. застарела реч *думати* ‘говорити; мислити’ у штокавском дијалекту; *дума* ‘реч’ и дијалектизам *думам* ‘говорити’ у бугарском језику (РСАНУ 5: 19, 21; РБЕ 4: 469–475). Колико нам је познато из описа етимолошких речника мађарског језика, лексема **duma* је ушла и у лексички фонд мађарског језика, највероватније из штокавског дијалекта преко ромског језика (Knieza 2: 628–629; MTESZ: 687). У мађарском језику, именица *duma* ‘блебетање’ и деноминативни глагол *dumál* ‘блебетати’ појавили су се крајем XIX века и дан-данас чувају своје значење *dicendi*, односно значење блебетања – нпр. *Ő mindig mobilon lóg és a barátjánál dumál* ‘Она увек виси на мобилном телефону и блебета са својом другарицом’.

Глагол **velēti* са примарним значењем ‘хтети, исказивати жеље’ ушао је у скуп *verba dicendi* у јужнословенским језицима добивши значење говорења. Српскохрватски глагол *велим* ‘казати, говорити’ има облик презенте, имперфекта и глаголског прилога несвршеног вида (РМС 1: 349). Према Толстој (2000: 184–185), наведени глагол има врло ниску фреквенцију и употребљава се углавном у ситуацији директног говора – нпр. *Била сам, велим, сасвим заборавила на време, на место* (АСП). Код бугарског глагола *веля* уочава се мање-више слична ситуација: значење ‘говорити, казати’ сматра се дијалекатским, а значење ‘заповедати’ застарелим у нормативном погледу (РБЕ 2: 94). Македонски когнат *вели* ‘говорити’ означава шире ситуације говорења и употребљава се као један од најосновнијих *verba dicendi* – нпр. *Јас како другар и пријател ти велам: нема да дозволам никаков разговор за таа работа* ‘Ја као другар и пријатељ ти кажем: нећу дозволити никакав разговор о том послу’ (ДРМЈ).

3. Nomina dicendi у словенским језицима

Поред споменутих глаголских лексема, постоји и мањи број именских лексема које се односе на семантичко поље говорења: **slovo*, **golgolъ*, **rěčъ*, **vyrazъ*, **duma*, **sъborъ*, **besěda*. Већина савремених словенских језика има неколико таквих лексема у свом систему, али обично једна лексема има статус основне именице, а остале се употребљавају само у периферном значењу (Толстая 2000: 187).

Именица **slovo* се понаша као основни *nominum dicendi* у руском, украјинском, чешком, словачком и лужичкосрпским језицима, означавајући ‘реч’. У старословенском и белоруском језику **slovo* има секундарни статус, док у пољском и јужнословенским језицима дата лексема има само периферно значење – нпр. бугарски и македонски *слово* ‘говор, језик’ (в. SJP; ДРМЈ; РБЕ).

Именица **golgolъ* која је имала значење ‘реч’ у старословенском језику изгубила је своје место у кругу *nomina dicendi* у савременим словенским језицима и

користи се као граматички термин за врсту речи, односно за глаголе у руском и јужнословенским језицима.

**Rěčь* има статус основног *nominum dicendi* само у данашњим варијантама некадашњег српскохрватског језика. Пољски *rzecz* и словеначки *reč* означавају ‘ствар’, док у осталима језицима **rěčь* има значења ‘говор’, ‘језик’, ‘стил говора’, ‘разговор’.

**Besěda* у многим словенским језицима чува своје значење заједничког разговора, односно двосмерног комуникационог чина. У словеначком језику, лексема *beseda*, имајући основни статус *nominum dicendi*, означава ‘реч’, ‘мисао’, ‘обећавање’, ‘наступ’, ‘говор, разговор’, док деноминативни дериват *besedovati* ‘разговарати’ је стилски маркиран и стога има релативно ниску фреквенцију.

Остале лексеме можемо наћи само у ограниченом броју језика или на периферији семантичког поља. Лексема **yrazъ*, чија етимологија није везана за семантичко поље говорења, добила је статус основног *nominum dicendi* у пољском и белоруском језику. Лексема **duma*, као што смо већ споменули, добила је своје значење говорења помоћу семантичког преноса од поља мишљења. Она има статус основног *nominum dicendi* у бугарском (*дума* ‘реч’), а периферни статус у мађарском (*duma* ‘блебетање’). **Sъborъ* представља једину лексему за говорење која је добијена од корена са значењем ‘узимати, скупљати’.

4. Анализа: *verba* и *nomina dicendi* у војвођанском русинском језику

У овом одељку ћемо размотрити савремено стање *verba* и *nomina dicendi* у војвођанском русинском језику. Русински језик, као и други словенски језици, поседује *verba* и *nomina dicendi* који су наслеђени из најстаријег слоја словенског лексичког фонда³. У савременом речничком фонду могу се пронаћи следеће основе: **besěda*, **besědovati*, **govorъ*, **govoriti*, **gutoriti*, **kazati*, **povědati*/**pověděti*, **slovo*. Резултати етимолошке и лексичко-семантичке анализе показују да се семантика и дистрибуција датих лексема у војвођанском русинском језику знатно разликују од других словенских језика.

4.1. **besěda*, **besědovati*

Војвођански русински *nominum dicendi* *бешѣда*, с једне стране, има секундарни статус у односу на основни *nominum dicendi* *слово* ‘реч’, али, с друге стране, семантичка структура дате лексеме је полисемична. У *Русинско-српском*

³ Поред словенских лексема, постоје и *verba dicendi* несловенског порекла у војвођанском русинском језику. Глагол *монѣцѣ*, на пример, ушао је у русински језик највероватније из мађарског језика (< *mond* ‘говорити, рећи’) и има периферни статус у семантичком пољу говорења означавајући ‘брбљати, пркелати, пркељати, тртљати’ (РСС: 397).

речнику (РСС: 52) наводи се низ значења дате лексеме: 1. ‘разговор’ (з *улиці чує бешеду* ‘са улице се чује разговор’; *исц гу дакому на бешеду* ‘ићи код неког на разговор’; *мам з тобу бешеди* ‘морам да разговарам с тобом’); 2. ‘говор, реч’ (*познам го по бешеди* ‘познајем га по говору’; *вон ма барз красну бешеду* ‘он веома лепо прича’); 3. ‘језик, дијалект’ (*цудза бешеда* ‘туђ језик’); 4. ‘говор, беседа’ (*отримац бешеду* ‘одржати говор’). За војвођански русински језик карактеристична је употреба лексеме *бешеда* у значењу ‘језик, дијалект’ чија се паралела може уочити само у староруском језику (Толстая 2000: 186). Војвођански Русини су дуго времена користили термин „руска бешеда“ за назив свог језика. Управо, прва граматика војвођанске варијанте русинског језика коју је саставио Х. Костельник звала се *Грамматика бачвансько-рускей бешеди* и у њеној уводној речи се употребљавала дата лексема у значењу ‘језик, дијалект’ (Рамач 2006: 555). Гледано са деривационог аспекта, русински *potinim dicendi бешеда* има одређени број деривата: *бешедливи* ‘причљив, разговорљив’, *бешедни* ‘разговоран’, *бешедник* ‘говорник, беседник’, *бешедница* ‘говорница’, *бешеднички* ‘говорнички’, *бешедничтво* ‘говорништво’, *бешедовац* ‘говорити’, *бешедујуци* ‘говорно лице’ (РСС: 52–53).

Деноминативни глагол *бешедовац* указује на занимљиво стање у русинском језику: међу живим словенским језицима русински језик јесте једини језик у којем глагол **besědovati* има статус основног *verbum dicendi* иако постоје неке мање формалне и семантичке разлике између четири књижевне варијанте – уп. војвођански *бешедовац*, прешовски *bisidovati*, закарпатски *bесidovati*, лемковски *bесidувати* (РСС: 53; ГРЈ: 179; Керча 2007: 72; Horoszczak 2004: 24). На основу описа двојезичних речника и претходног истраживања (РСС; СРС; Окано 2017), можемо класификовати значења глагола *бешедовац* на следећи начин: 1. ‘имати способност говора’ (*Беба уж почала бешедовац* ‘Беба је већ почела да говори’); 2. ‘изговарати речи’ (*Хори не шме бешедовац* ‘Болесник не сме да говори’); 3. ‘служити се у говору каквим језиком или дијалектом’ (*Вон добре бешедує по англійски* ‘Он добро говори енглески’); 4. ‘обратити се некоме речима’ (*Бешедник длуго бешедовал народу* ‘Говорник је дуго говорио народу’); 5. ‘разговарати’ (*Вони двоє о чимшик бешедују* ‘Њих двојица о нечему разговарају’). Према Г. Штрбац (2011: 45–46), типични глаголи говорења обично садрже у својој семантичкој структури три главне компоненте: (а) вербална компонента која упућује на саму говорну активност; (б) садржајна компонента која указује на остваривање одређеног садржаја као резултата говорне активности; (в) комуникативна компонента која се односи на успостављање комуникације. С обзиром на то да глагол *бешедовац* има статус основног *verbum dicendi* и представља централни члан међу типичним глаголима говорења, он се не може употребити у значењу ‘износити какво мишљење’ и ‘саопштавати’ у којима је садржајна компонента доминантна. Када је реч о творбеном аспекту, глагол *бешедовац* је ограничен бројем префиксалиних деривата: *побешедовац* ‘поразговарати’, *набешедовац* *ше* ‘напричати се’.

4.2. *govorъ, *govoriti

Глагол *гвариц* етимолошки је везан за прасловенски *nominum dicendi* *govorъ који је означавао ‘бука, шум’ и његови когнати могу се наћи у свим словенским језицима. Као основни *verbum dicendi* дати глагол функционише у руском (*говоритъ*), украјинском (*говорити*), словачком (*hovorit*), бугарском (*говоря*), српском (*говорити*) и словеначком (*govoriti*), а у осталим језицима дати глагол има своје место на периферији лексичког система (Толстая 2000: 174–178). Потребно је додати да се русински *гвариц*, за разлику од својих когната, понаша углавном као глагол свршеног вида (РСС: 148). Поред тога, у савременом војвођанском русинском језику глагол *гвариц* употребљава се као биаспектуални глагол и допушта употребу несвршеног вида у форми презента и перфекта – нпр. *Више зме вѣдно ишли на змаганя, на наступи, и були потримовка една другей – гвари Оксана* ‘Увек смо заједно ишле на такмичења, на наступе, и биле смо подршка једна другој – рече Оксана’ (РС: 29.07.2016). Семантички гледано, глагол *гвариц* је доста близак основним глаголима *dicendi* *гуториц* – *повесц*, али он често изражава додатне нијансе као понављање теме или потврђивање. Иако глагол *гвариц* заузима мање-више периферно место у кругу основних *verba dicendi*, дата лексема има високу продуктивност за образовање префиксалних деривата: *вигваряц* ‘изговарати’, *вигваряц ше* ‘изговарати се’, *догваряц ше* ‘договорити се’, *згваряц ше* ‘договарати се’, *загваряц* ‘заговарати’, *нагваряц* ‘наговарати’, *огваряц* ‘оговарати’, *погваркац* ‘говоркати’, *попригваряц* ‘помало приговарати’, *прегваряц* ‘преговарати’, *прегвариц ше* ‘поречкати се’, *пригваряц* ‘коментарисати; приговорити’, *розгваряц (ше)* ‘разговарати’.

Nominum dicendi *govorъ нема своју функцију у русинском језику и не употребљава се без префикса или суфикса. Међутим, дата лексема служи као основа која мотивише префиксалну и суфиксалну творбу и гради велики број изведених речи које се односе на вербалне активности – нпр. *вигварка* ‘изговор’, *догварка* ‘договор’, *нагварка* ‘наговор’, *огварки* ‘оговарања’, *погварки* ‘говоркања, гласине’, *прегварка* ‘неспоразум’, *прегварки* ‘преговори’, *пригварка* ‘упадица; приговор; узречица’, *розгварка* ‘разговор’, *розгварки* ‘преговори’.

4.3. *gutoriti

Глагол *гуториц* који води порекло од ономатопејског корена *gu- има своје паралеле у неким словенским језицима – нпр. руски дијалектизам *гуторитъ* ‘говорити, разговарати’; словачки *hútorit* ‘разговарати, говорити (обично много)’; украјински *гуторити* ‘разговарати, брбљати’ (БАС: 478; СУМ: 200; Фасмер 1: 479; SSJ: 544). Међу словенским језицима, војвођански русински јесте једини језик где глагол *gutoriti има статус основног *verbum dicendi*⁴. Док руски, словачки и

⁴ Колико нам је познато из лексикографских материјала, у другим књижевним варијантама русинског језика глагол *gutoriti има релативно периферни статус у оквиру основних *verba*

украјински когнат искључиво означава двосмерно протицање информације између учесника комуникације⁵, за русински *гуториц* је карактеристична употреба у значењу једносмерног протицања информације од говорника ка адресату – нпр. *Людзе познейше гуторели же ше праве прето и похорел* ‘Људи су касније говорили да се управо зато и разболео’ (РС: 14.08.2016). За разлику од синонимичног глагола *бешедовац*, глагол *гуториц* не може да се употреби у значењима која се односе на саму говорну активност, способност говора, знање језика и двосмерну комуникацију – уп. *Вон добре *гутори/бешедуе по анлийски*. Кад је реч о деривационом аспект, глагол *гуториц* такође има своје префиксалне деривате, али број префиксала није толико велик: *нагуториц* ‘напричати’, *погуториц* ‘рећи све једно другом; поразговарати’.

4.4. *kazati

За разлику од источнословенских и јужнословенских језика где се **kazati* и његови деривати употребљавају као један од основних *verba dicendi*, њихови когнати у русинском језику остају на периферији лексичког система и њихова семантика, као што је ситуација са западнословенским језицима, везана је пре свега за значење ‘наређивати, заповедати’. Глагол *казац* ‘наредити, рећи’ због семантичке особине не спада у круг основних *verba dicendi* у савременом војвођанском русинском језику (РСС: 309). Дати глагол се употребљава искључиво у контексту који садржи императивне нијансе – нпр. *Кед ми учитель казал розшириц палъци на рукох, значи же ше шуги находза медзи палъцами* ‘Кад би ми учитељ рекао да раширим прсте на рукама, то је значило да се шуга налази између прстију’ (ЂП).

Префиксал *наказац* ‘рећи, наредити’ (видски корелат – *наказовац*) заузима периферно место у семантичком пољу говорења изражавајући мањи степен императивности у однос на глагол *наказац*. Садржај који се преноси помоћу овог глагола увек носи поучну или императивну карактеристику – нпр. *Родичи му наказали же би ше нї з ким не бил* ‘Родитељи су му рекли да се не туче ни са ким’ (РСС: 418).

Префиксал *розказац* ‘наредити, заповедити’ (видски корелат – *розказовац*) представља синоним за глаголе *казац* и *наказац*, али изражава највиши степен императивног значења – нпр. *Зробел сом так як учитель розказал* ‘Урадио сам тако, како је учитељ заповедио’ (ЂП).

dicendi и најчешће описује ситуацију двосмерне комуникације (Керча 1: 188; Horoszczak 2004: 48).

⁵ Уп. словачки пример – *Hútorí jedna s druhou bez prestania* ‘Говори једна са другом без престанка’ (SSJ: 544).

4.5. *povědati / *pověděti

Варијанте *povědati и *pověděti настале су од прасловенског глагола који је означавао ‘знати’ (*věsti/*věděti/*vědati). У војвођанском русинском језику можемо уочити различите рефлексе ових основа. Глагол свршеног вида *повесц* ‘рећи’ има статус основног verbum dicendi и употребљава се углавном у значењу ‘изложити говором; саопштити речима’ чији је фокус садржајна компонента. У речнику се номинира и двовидски глагол *поведац* ‘рећи; говорити’ који етимолошки и семантички одговара глаголу *повесц*, али стоји напомена да је то застарела реч и да се не употребљава у савременом језику (РСС: 541). Према опису *Граматики русинског језика* (Рамач 2006: 116), глагол свршеног вида *повесц* чини видски пар са глаголом несвршеног вида *гаториц* који такође изражава једносмерно протицање информације од говорника ка адресату.

Префиксални глагол *приповедац* ‘причати, разговарати’ који је добијен помоћу додавања префикса *при-* спада у групу основних verba dicendi и обично се користи за означавање изношења одређеног садржаја великог континуитета – нпр. *Сушедов дідо Габор ми раз приповедал як то у гарешту* ‘Комшијин деда Габор ми је једном причао како је у затвору’ (ЂП). Поред тога, дати глагол се употребљава за описивање ситуације протицања информације које се остварује у оба смера, односно од говорника према саговорнику и обрнуто – нпр. *Док Адам и Ева жили у загради, у рају, могли приповедац з Богом, так як ми приповедаме зоз својма приятелями* ‘Док су Адам и Ева живели у врту, у рају, могли су да разговарају са Богом, онако како ми разговарамо са својим пријатељима’ (ЗГ 3/2016). Специфичност глагола *приповедац* састоји се у томе што се њему могу додати глаголски префикси који модифицирају лексичко значење мотивног глагола и образују глаголе свршеног вида: *преприповедац* ‘препричати’, *виприповедац* ‘испричати’, *виприповедац ше* ‘испричати се’, *заприповедац ше* ‘запричати се’, *наприповедац* ‘напричати’, *наприповедац ше* ‘напричати се’.

4.6. *slovo

Русинска именица *слово* представља основни nomen dicendi у свом лексичком систему изражавајући значење ‘продукција говора, оно што је речено’ – нпр. *Верел сом тим оцовим словом* ‘Веровао сам тим очевим речима’ (ЂП). Гледано из творбене перспективе, именица *слово* има одређену продуктивност и могу се наћи префиксалне и суфиксалне творенице као *словко* ‘речца, речица’, *словник* ‘речник’, *дїєслово* ‘глагол’ које имају и други словенски језици, али има и неке друге деривате: *вислов* ‘исказ, израз’, *висловиц* – *висловйовац* ‘исказати, изразити; исказивати, изражавати’, *висловйованє* ‘исказивање; изражавање’.

5. Закључни коментар

У овом раду скренули смо пажњу на семантичке особине и дистрибуцију *verba* и *nomina dicendi* у савременом војвођанском русинском језику. Русинске основне и периферне лексеме *dicendi*, с једне стране, наслеђене су из прасловенског лексичког фонда, али, с друге стране, њихова дистрибуција се разликује у великој мери од стања у другим словенским језицима:

Табела 1: Дистрибуција *verba* и *nomina dicendi* у војвођанском русинском језику

Основне лексеме <i>dicendi</i>	<i>*besědovati</i>	бешедовац ‘говорити’
	<i>*gutoriti</i>	гаториц ‘говорити’
	<i>*govoriti</i>	гвариц ‘казати’
	<i>*pověděti</i>	повесц ‘рећи’
	<i>*povědati</i>	приповедац ‘причати, разговарати’
	<i>*slovo</i>	слово ‘реч’
Периферне лексеме <i>dicendi</i>	<i>*kazati</i>	наказац ‘рећи, наредити’, казац ‘наредити, рећи’, розказац ‘наредити’
	<i>*govorъ</i>	вигварка ‘изговор’, догварка ‘договор’, нагварка ‘наговор’, огварки ‘оговарања’ и др.
	<i>*besěda</i>	бешед ‘разговор, говор, дијалект, језик’

Кад је реч о специфичним аспектима русинских *verba* и *nomina dicendi*, међу словенским језицима, русински представља једини језик у којем глаголи **besědovati* (бешедовац ‘говорити’) и **gutoriti* (гаториц ‘говорити’) функционишу као основни *verba dicendi*. Поред тога, русински когнат од прасловенског глагола **govoriti* (гвариц ‘казати’) представља једини пример кад се **govoriti* понаша као биаспектуелни глагол. Глагол **pověděti* (повесц ‘рећи’) нема видски пар који би му одговарао етимолошки и образује пар са глаголом **gutoriti* (гаториц ‘говорити’) који је корелативан са њим на семантичком нивоу. Глагол **kazati* (казац ‘наредити, рећи’) и његови префиксали (наказац ‘рећи, наредити’, розказац ‘наредити’) заузимају своје место на периферији семантичког поља говорења у русинском језику и углавном изражавају исказ са императивним значењем.

Као што смо већ споменули, семантичко поље говорења још увек није истражено на задовољавајући начин у русинској лингвистици и потребна је детаљна анализа датог семантичког поља на различитим лингвистичким нивоима. Русински језик, као што нам је већ познато, развио се као микројезик у одвојеним једно од другог просторима и због географског и историјског разлога има четири књижевне варијанте: војвођанска, прешовска, закарпатска и лемковска. У даљем истраживању, неопходно је обратити нарочиту пажњу на сличности и разлике између тих варијанти.

ИЗВОРИ

- АСП: Јошић-Вишњић, М. (1999). *Антологија српских приповедача XIX и XX века*. Београд: Филип Вишњић.
- ЗГ: *Заградка: часопис за дзеци*. Нови Сад: НВУ Руске слово.
- ЂП: Папгаргај, Дју. (1999). *Запор: вибрана проза*. Нови Сад: НВУ Руске слово.
- Преузето 31. јануар 2017. са http://www.rusnaci.org/rusnaciorg/Knjizki/Zapor/zapor_2.htm
- РС: *Руске слово*. Нови Сад: НВУ Руске слово. Преузето 31. јануар 2017. са <http://www.ruskeslovo.com/>

ЛИТЕРАТУРА

- БАС: (2006). *Большой академический словарь русского языка, том 4*. Москва – Санкт-Петербург: Наука.
- ГРЈ: Јбур, В., Плишкова, А., Копорова, К. (2015). *Граматика русиньского языка*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- ДРМЈ: *Дигитален речник на македонскиот јазик*. Преузето 31. јануар 2017. са <http://www.makedonski.info/>
- Керча, І. (2007). *Русиньско-руський словник, І–ІІ*. Ужгород: ПоліПрінт.
- Окано, К. (2017). Семантическая и синтаксическая валентность глаголов речи в русинском языке Воеводини. In E. Gutiérrez Rubio, E. Kislova, D. Kruk (Eds.), *Contributions to the 20th Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)* (pp. 115–123). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Рамач, Ју. (2006). *Граматика руского јазика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- РБЕ: (1979–1984). *Речник на българския език, 2–4*. София: БАН Институт за български език.
- РБЕИ: (2010). *Речник на българския език*. Преузето 31. јануар 2017. са <http://rechnik.chitanka.info/>
- РМС: (1967–1976). *Речник српскохрватскога књижевног језика, І–ІІІ*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска; *IV–VI*. Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ: (1968). *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига V*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РСР: (2010). *Руско-сербски словник*. Нови Сад: Филозофски факултет Одсек за русинистику, Завод за културу войводянских Руснацох.
- СРР: (1995–1997). *Сербско-руски словник, І–ІІ*. Београд: Завод уџбенике и наставна средства; Нови Сад: Университет у Новим Садзе – Филозофски факултет – Катедра за руски јазик и литературу, Дружтво за руски јазик и литературу.
- Толстая, С.М. (2000). Славянские параллели к русским verba и nomina dicendi. В Н.Д. Артюнова (Ред.), *Язык о языке* (стр. 172–190). Москва: Языки русской культуры.

- Фасмер, М. (1986–1987). *Этимологический словарь русского языка, I–IV*. Москва: Прогресс.
- Штрбац, Г. (2011). *Допуне комуникативних глагола: синтаксичко-семантички и лексикографски опис*. Нови Сад: Филозофски факултет.

*

- Horoszczak, J. (2004). *Słownik łemkowski-polski, polsko-łemkowski*. Warszawa: Rutenika.
- Kniezsa, I. (1974). *A magyar nyelv szláv jövevényszavai, 1–2*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MSR: Drev Spasojević, D., Vukmirović, J. (2013). *Mađarsko-srpski rečnik*. Beograd: Jasen.
- MTESZ: Farkas, V. et al. (1984). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára: A–Gy, 1. köt.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Round, C. (2001). *Hungarian: An Essential Grammar*. London – New York: Routledge.
- SJP: (1981). *Słownik języka polskiego, 3*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Skok, P. (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga 1–4*. Zagreb: JAZU.
- SSJ: (1959–1965). *Slovník slovenského jazyka, I–V*. Bratislava: Slovenská akadémia vied.
- SSKJ: (2000). *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Spletna izdaja. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Преузето 31. јануар 2017. са <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>

ADAPTACIJA IZVORNO JAPANSKE TERMINOLOGIJE BORILAČKIH VEŠTINA IZ ENGLSKOG JEZIKAU SRPSKOM: TEORIJSKI I PRAKTIČNI ASPEKTI

This research is a contribution to a new English-Serbian dictionary of sports terms whose compilation is in progress. Research is based on the corpus containing 321 terms of judo and 171 terms of karate in English and Serbian, which were compiled from official texts. The findings of semantic and morphosyntactic analyses are generally in accordance with the results of previous research into sports terminology. The specificity of the terms in both languages is that they are predominantly dually adapted Japanese borrowings, one of which is a transliterated or transcribed borrowed form in English and Serbian respectively and the other is its translation equivalent. As Japanese is typologically different from English and Serbian, special emphasis is on the systematic adaptation of Japanese borrowings in Serbian, especially in light of the fact that it is currently carried out through English as an intermediary language.

Key words: English, Japanese borrowings, lexicology, Serbian, standardization, sports terminology, terminological dictionary.

1. Uvod

Rad se bavi kontrastivnom analizom izvorno japanske terminologije borilačkih veština u engleskom i srpskom jeziku, s ciljem da se definiše sistemski pristup adaptaciji i leksikografskoj kodifikaciji ovih termina u novom izdanju *Englesko-srpskog rečnika sportskih termina* (Milić 2006). Analiza se zasniva na korpusu termina u engleskom i srpskom jeziku, koji se sastoji od 321 termina džuda i 171 termina karatea. Budući da je literatura iz ove oblasti u srpskom jeziku vrlo oskudna, te da ne postoji ni prevod važećeg pravilnika za suđenje na srpskom jeziku, kao ni japansko-srpski rečnik, ovaj rad se nužno oslanja na engleske izvore, pri čemu su korišćeni Kanon (Cannon 1981; 1995), Iwasaki (Iwasaki 2013), japansko-engleski rečnik (*JISHO Japanese-English Dictionary*) i japansko-

¹ mbmilic@EUnet.rs

² sandra.kardosh@gmail.com

engleski pojmovnici termina džuda i karatea koji su navedeni u Izvorima. Izlaganje je podeljeno na pet odeljaka. Nakon Uvoda, drugi odeljak se bavi teorijskim aspektima, treći analizom korpusa i standardizacijom termina džuda i karatea u srpskom jeziku; u četvrtom odeljku predstavljena je njihova leksikografska kodifikacija, dok peti sažima zaključke. Rad sadrži i Prilog sa 26 primera predstavljenih u tri stupca: izvorno japanski termini u engleskom jeziku, postojeći termini u srpskom jeziku i standardni preoblikovani termini sa prevodnim ekvivalentima u srpskom jeziku, pri čemu su engleski termini napisani kurzivno a srpski malim verzalom, dok su oblici koji odstupaju od jezičkog standarda u srpskom obeleženi zvezdicom. Primeri su takođe obeleženi brojevima koji se navode i u tekstu.

2. Teorijski aspekti terminologije borilačkih veština

Istraživanje se temelji na lingvističkom pristupu (Antia 2000: 230; Cabré 1999: 32; Cabré 2003: 190; Milić 2004: 22) po kojem se termin tumači kao leksička jedinica čija se forma vezuje za određeni pojam, i čije je značenje definisano u odgovarajućem predmetnom registru, dok je terminologija interdisciplinarno naučno polje koje se bavi identifikovanjem termina u određenom kontekstu, analizom pojmova koje oni predstavljaju u tom kontekstu, stvaranjem i standardizovanjem termina i izradom terminoloških priručnika. Zahvaljujući svojevrsnoj specifičnosti terminologije koja ne pripada ni lingvistici ni struci, ona se danas shvata kao nezavisna naučna disciplina, što nije slučaj s terminološkom leksikografijom i leksikografijom uopšte, čiji je naučni status još sporan (Tarp 2000: 207).

Pored leksikologije tj. terminologije kao osnovnog teorijskog uporišta ovog istraživanja, analiza sportskih termina nužno je određena postavkama kontaktne lingvistike, s obzirom na činjenicu da su predmet rada izvorno japanski termini čija se adaptacija u srpskom jeziku nužno oslanja na engleski jezik kao globalni zajednički jezik savremenog doba (Prčić 2013: 184). S tim u vezi, valja istaći da se danas pozajmljivanje gotovo isključivo vrši iz engleskog jezika, usled čega sudbinu engleske pozajmljenice u srpskom imaju i lekseme koje nisu izvorno engleske reči. To se naglašeno ispoljava u registru borilačkih veština koje nisu nastale na engleskom govornom području, već u Japanu, zbog čega su nazivi pojmova u službenom engleskom jeziku pretežno izvorno japanske reči. Polazeći od toga da terminologija u srpskom jeziku danas gotovo u celosti nastaje adaptacijom termina iz engleskog jezika, nameće se pretpostavka da se japanski termini ne pozajmljuju iz izvornog jezika već iz engleskog, iako mogućnost brze komunikacije u savremenom svetu ne isključuje direktan uticaj japanskog jezika na adaptaciju ovih termina u srpskom jeziku. Stoga je ključno pitanje ovoga rada da li se adaptacija izvorno japanskih termina u srpskom jeziku vrši direktno ili posredstvom engleskog jezika. Odgovor na to pitanje daće značajan prilog postojećem modelu standardizacije sportskih termina, koji se temelji na tumačenju da se danas termini u srpskom jeziku stvaraju isključivo adaptacijom termina iz engleskog jezika (Milić 2015). U svetlu navedenog, nastavak izlaganja bavi se analizom korpusa.

3. Analiza korpusa

Korpus čine 492 termina džuda (321) i karatea (171) u engleskom i srpskom jeziku, koji su preuzeti iz službenih tekstova. Adaptacija termina u srpskom jeziku urađena je u saradnji sa profesorom borilačkih veština na Fakultetu sporta i fizičkog vaspitanja u Novom Sadu³. U nastavku izlaganja sledi kratak osvrt na stvaranje termina dve borilačke veštine u srpskom jeziku, zatim komparativna semantička i morfosintaksička analiza u engleskom i srpskom jeziku i, na kraju, standardizacija termina u srpskom jeziku.

3. 1. Stvaranje termina džuda i karatea u srpskom jeziku

S obzirom na to da su savremeni džudo i karate nastali u Japanu, logično je da su nazivi pojmova u ovim sportovima stvoreni na japanskom govornom području. Tipološka razlika japanskog jezika, s jedne strane, i engleskog i srpskog, s druge, verovatno je bila jedan od razloga preuzimanja većine termina u ovim registrima iz izvornog jezika u engleski i srpski (196 od 321 u džudu i 129 od 171 u karateu). Pretpostavlja se da je adaptacija (transliteracija i semantička adaptacija) ovih termina prvobitno izvršena u engleskom jeziku, dok su u srpski jezik preuzeti formalno i semantički adaptirani termini iz engleskog jezika.

Na nivou forme, ovu pretpostavku potvrđuje činjenica da se postojeći termini u srpskom jeziku pišu prema ortografskom standardu u engleskom, pri čemu pozajmljeni oblici imaju glasovne vrednosti engleskih slova. Izuzeci su primeri *gyaku-juji-jime* > ĐAKU-DŽUDŽI-DŽIME (6), *jogai* > JOGAI (10), *seoi-nage* > SEOI-NAGE (16), *seoi-otoshi* > SEOI-OTOŠI (17), *chudan* > ĆUDAN (20) i *hachiji-dachi* > HAČIGI-DAČI (21), koji ukazuju na mogući direktni uticaj japanskog jezika na transliteraciju: *ch*, *i*, *j* i *y*. Međutim, ni ova pretpostavka nije sasvim osnovana budući da navedeni termini, koje je predložio sportski stručnjak, nisu usklađeni sa *Pravopisom srpskoga jezika* (Pešikan, Jerković, Pižurica 2010) po kojem se japanska slova *ch*, *i*, *j* i *y* u srpskom pišu slovima Ć, J/I, DŽ i I. Analiza korpusa takođe potvrđuje rezultate ranijih istraživanja koji ukazuju na postojanje dvojnih oblika japanskih pozajmljenica u engleskom jeziku (up. Cannon 1981: 193). Međutim, takvi termini nisu preuzeti iz engleskog jezika u srpski. Ilustrovano primerom, to je termin *hikiwake* koji je napisan sa crticom u registru džuda (9) i spojeno u registru karatea (23), kao i pozajmljenice *judoka* (11) i *karateka* (24) koje stoje nasuprot izvedenicama s pozajmljenim japanskim osnovama i internacionalnim sufiksom *-ist* (*judoist*, *karateist*), dok u srpskom jeziku postoje samo izvedenice DŽUDISTA i KARATISTA koje su nastale sufiksacijom od osnova koje su nazivi sportske discipline (up. Klajn 2003: 243).

³ Autorke duguju neizmernu zahvalnost Patriku Dridu, profesoru borilačkih veština na Fakultetu sporta i fizičkog obrazovanja u Novom Sadu, na ukazanoj pomoći u vezi sa adaptacijom izvorno japanskih termina džuda i karatea u srpskom jeziku.

Za razliku od adaptacije na nivou forme, gde se ne može osporiti mogući uticaj izvornog jezika, sadržinska adaptacija izvorno japanskih termina u srpskom jeziku u celosti je izvršena preuzimanjem značenja termina iz engleskog jezika.

3. 2. *Semantički odnosi termina džuda i karatea u engleskom i srpskom jeziku*

Rukovodeći se rezultatima prethodnih istraživanja sportske terminologije (Cabré 1999: 40; Milić 2004: 26; 2013: 79; 2015: 3), koja su pokazala da polisemija nije obeležje terminološkog sistema, pošto su termini jednoznačni, analiza u daljem tekstu bavi se sinonimijom, antonimijom i hiponimijom.

Sinonimija. Uprkos nepoželjnosti sinonimije u terminologiji, ona postoji u analiziranom korpusu. Razlog uspostavljanja sinonimnih odnosa najčešće je skraćivanje termina, dok je udeo dvojne adaptacije izvorno japanskih termina i promenjene perspektive znatno manji.

Primeri (1) i (2) ilustruju najbrojniju grupu sinonima u engleskom jeziku koji su nastali skraćivanjem, pri čemu puni oblik izvorno japanskog termina (*ashi-garami*) stoji nasuprot skraćenici (AGR) samo u engleskom jeziku. Primer (19) ilustruje retku pojavu sinonimije između japanskih pozajmljenica koje se razlikuju samo po obliku – u prvom je izostavljen deo tela kojim se zadaje udarac (*awase-* srp. ZAJEDNIČKI), dok je u drugom naveden (*morote-* srp. OBEMA RUKAMA). Međutim, u engleskom i srpskom prevodu izvorna perspektiva je promenjena (*U-punch* > U-UDARAC), pošto je termin stvoren na osnovu pojmovne metafore UDARAC JE SLOVO. Ranije spomenuti primeri dvojnih oblika izvorno japanskih termina u engleskom jeziku (*judoist* i *karateist* prema *judoka* i *karateka*) ilustruju sinonimiju kao posledicu dvojne adaptacije izvorno japanskih reči u engleskom jeziku, koja ne postoji u srpskom. Na kraju, primer (12) ilustruje sinonimiju između izvorno japanskog termina *kinsa* (NEZNATNA SUPERIORNOST) i engleskog oblika koji nije njegov prevodni ekvivalent (*technical advantage* > TEHNIČKA PREDNOST). Uzrok je promenjena perspektiva – superiornost prema tehničkom umeću takmičara, što je preneto i u srpski jezik.

U celini, može se zaključiti da u engleskom jeziku postoji mali broj sinonima (22 u džudu i samo 4 u karateu) koji su pretežno posledica skraćivanja. Međutim, analiza pokazuje da postoji samo delimična korespondencija sinonimije u engleskom i srpskom jeziku.

Antonimija. U skladu sa rezultatima ranijih istraživanja sportske terminologije (Milić 2004: 27), antonimi u engleskom i srpskom jeziku po pravilu su korespondentni. Ukupan broj antonima neznatno je veći od broja sinonima, mada ne obavezno veći u pojedinačnim registrima (30 u džudu i 2 u karateu). Preovlađuje komplementarna antonimija, tj. postojanje ili nepostojanje čega (Cruse 1986: 198), kao što pokazuju primeri: *hidari-migi* > LEVI-DESNI (8), *jogai-jonai* > UNUTAR-IZVAN (10), *kosoto-kouchi* > MALO-VELIKO (13), *uke-tori* > NAPADAČ-NAPADNUTI (18) i *hajime-yame* > POČNI-PREKINI (22).

Hiponimija. S obzirom na hijerarhijsku ustrojenost pojmova, termini obe borilačke veštine mogu se podeliti u četiri klase sa sledećim hiperonimima⁴ koji su preuzeti iz pravilnika na engleskom jeziku: *bout* > BORBA, *competition area* > BORILIŠTE, *equipment* > OPREMA i *refereeing* > SUĐENJE. Pošto se radi o različitim sportovima, pripadajući hiponimi u navedenim klasama nisu isti, pri čemu najveća razlika postoji u leksičkom polju BORBA. Dok u džudu preovlađuju različite tehnike bacanja (tehnike u stojećem stavu, nožne tehnike, parterne tehnike, zabranjene tehnike itd.), u karateu su to blokovi, udarci rukom ili nogom i stavovi. Budući da hiponimija predstavlja lingvistički odraz jedinstvenog sistema pojmova koji je nezavisan od jezičkog sistema, ona je u celosti korespondentna u engleskom i srpskom jeziku.

3. 3. Morfosintaksičke odlike termina džuda i karatea

Prethodna istraživanja sportske terminologije (Milić 2015: 4), kao i terminologije uopšte (Cabré 1999: 112), ukazuju na postojanje tendencije ka upotrebi imenica za označavanje pojmova u određenoj oblasti, što znači da osnovna jedinica pojmovne strukture nekog domena ima lingvistički oblik imenice. Imenice su po pravilu japanske pozajmljenice u engleskom i srpskom jeziku. Za razliku od standardnih, izvorno japanskih termina koji su pretežno jednočlani, njihovi varijantni prevodni ekvivalenti u engleskom i srpskom jeziku po pravilu su frazne lekseme koje predstavljaju „hibridne leksičke jedinice koje su po svojoj formi sintagme“ (Prčić 2016: 15). Ranije uočena pojava funkcijskog pomaka kod pozajmljenica iz japanskog jezika u opštem leksikonu engleskog (up. Cannon 1981: 194) potvrđena je i u ovom korpusu, (15), pošto preoblikovani termin *osaekomi* (15) u izvornom, japanskom jeziku spada u imenice, dok je u engleskom i srpskom prevodu upotrebljena klauza *hold is on* > ZAHVAT POČINJE.

3. 4. Standardizacija izvorno japanskih termina džuda i karatea u srpskom jeziku

Nastavak izlaganja bavi se standardizacijom termina džuda i karatea u srpskom jeziku po modelu Milić (2006; 2015), koji uključuje šest hijerarhijski poređanih principa: jednoznačnost, prozirnost, sistemnost, produktivnost, kratkoća i učestalost. Na osnovu ove analize, u sledećem odeljku ponuđena je leksikografska kodifikacija standardizovanih termina džuda i karatea.

Jednoznačnost, tj. postojanje samo jednog naziva za određeni pojam, postiže se tako što preoblikovani japanski termin ima status standardnog oblika s oznakom (1). Opravdanost ovog rešenja temelji se na tumačenju sportskog stručnjaka da se u službenoj komunikaciji upotrebljavaju isključivo japanski termini, kao i na rezultatima semantičke

⁴ Termin preuzet od Prčića (2016: 121), a izvorno prema engleskom terminu *hypernym* (Murphy 2003: 10), koji se u engleskom češće javlja pod nazivom *superordinate* (nadređena leksema) (Atkins & Rundell 2008: 132).

analize, koji ukazuju na zanemarljiv broj sinonimnih termina pozajmljenih iz japanskog jezika u engleski i srpski, koji se razlikuju po semantičkoj nijansi. Takođe, sinonimne termine, koji imaju isti prevodni ekvivalent u srpskom jeziku, valjalo bi razgraničiti na nivou forme. Konkretno, u primerima (16) i (17), predlažu se prevodni ekvivalenti DIJAGONALNO BACANJE RAMENOM i BACANJE RAMENOM.

Prozirnost, tj. etimološka, semantička i morfološka motivisanost termina, jedan je od najteže ostvarivih principa, pošto su preoblikovane japanske pozajmljenice razumljive samo onima koji se profesionalno bave džudom i karateom. S obzirom na činjenicu da ciljani korisnici nisu samo sportisti već i oni koji indirektno dolaze u vezu sa sportom, iza standardnog termina navodi se varijantni oblik s oznakom (2), koji je prevodni ekvivalent japanske pozajmljenice u srpskom jeziku, npr. *ashi-waza* > (1) AŠIVAZA, (2) NOŽNE TEHNIKE (primer (3)). Nadalje, ovaj princip primenjuje se i na adaptaciju skraćenica koje su nastale od punog oblika izvorno japanskog termina. S obzirom na to da su čak i japanske reči neprozirne u srpskom jeziku, njihov skraćeni oblik je još nerazumljiviji, usled čega se takve skraćenice pišu celim rečima u srpskom jeziku. Na kraju, sa aspekta onih koji indirektno dolaze u vezu sa sportom, u definiciji značenja uputno je dati prednost prevodnim ekvivalentima iako oni nisu standardni termini.

Sistemnost, tj. usklađenost termina s jezičkim sistemom u srpskom, podrazumeva transkripciju engleskih termina dobijenih transliteracijom reči iz japanskog jezika, pri čemu je iz japanskog preuzeta norma po kojoj se crticom odvajaju sufiksi ili reči u sklopu složenice (Iwasaki 2013: xix). Na primer, termin *moto-no-ichi* > MOTO-NO-IČI (26) napisan je kao polusloženica u kojoj su crticama razdvojene sastavnice: *moto* (PRVOBITNI), *no* (SVOJ) i *ichi* (POLOŽAJ). S obzirom na činjenicu da su u pitanju izvorno japanski oblici koji su preoblikovani iz engleskog jezika u srpski, valjalo bi primeniti normu Vasić, Prčić i Nejgebauer (2011: 11) koja uključuje spojeno pisanje sastavnih reči ukoliko je odnos između sastavnica neproziran, što ovde jeste slučaj. Stoga je predlog ovoga rada da se kraće polusloženice iz engleskog jezika pišu spojeno u srpskom, npr. *hiki-wake* > HIKIVAKE (9), a duže s crticom, npr. *kuzure-kami-shiho-gatame* > KUZUREKAMI-ŠIHOGATAME (14). Nadalje, transkripciju postojećih izvorno japanskih termina u srpskom jeziku valjalo bi uskladiti sa *Pravopisom srpskoga jezika* (Pešikan, Jerković, Pižurica 2010), što bi značilo da se postojeći termini u srpskom jeziku: ČUDAN (20), ENŠO-SEN (5), ĐAKU-DŽUDŽI-DŽIME (6), HACHIJI-DACHI (21), JOGAI (10), SEOI-NAGE (16) i SEOI-OTOŠI (17) u srpskom jeziku pišu kao: ČUDAN, ENČOSEN, GJAKU-DŽUDŽI-DŽIME, HAČIDŽIDAČI, DŽOGAJ, SEOJNAGE i SEOJOTOŠI. Na kraju, valjalo bi popraviti i manji broj prevodnih ekvivalenata u skladu sa standardom srpskog jezika, tj. izbaciti suvišne navodnike u primeru (25) tako da termin glasi UDARAC NOGOM NAPRED GURANJEM, zatim, zameniti pridev „ramensko“ u prevodnom ekvivalentu RAMENSKO BACANJE (16 i 17) instrumentalom tako da termin glasi BACANJE RAMENOM, što je sistemski usklađeno sa terminom BACANJE BOKOM (7), te zameniti pridevski oblik termina u karateu *hikiwake* > NEREŠENO u primeru (23) fraznom imenicom NEREŠEN REZULTAT koja je ispravno upotrebljena u registru džuda (9).

Produktivnost, tj. uslov da predloženi oblik omogućuje enkodiranje i dekodiranje maksimalnog broja terminoloških jedinica višeg reda, donosi prednost preoblikovanim izvorno japanskim terminima nad prevodnim ekvivalentima, pošto su kraći i pogodniji za derivaciju i slaganje u funkciji stvaranja novih terminoloških jedinica, npr. *judogi* (*blue judogi*, *white judogi*) > DŽUDOGI (PLAVI DŽUDOGI, BELI DŽUDOGI) nasuprot UNIFORMA ZA DŽUDO (PLAVA UNIFORMA ZA DŽUDO, BELA UNIFORMA ZA DŽUDO) (4).

Kratkoća, tj. uslov da termin ne bude dugačak, takođe donosi prednost preoblikovanim japanskim pozajmljenicama u srpskom jeziku nad prevodnim ekvivalentima, pošto su japanske pozajmljenice jednočlane, dok su prevodni ekvivalenti po pravilu frazne lekseme. Takođe, valjalo bi skratiti i frazne prevodne ekvivalente ukoliko postoji mogućnost izostavljanja suvišnih reči ili derivacije, npr. termin TAKMIČAR KOJI IZVODI TEHNIKU i njegov antonim TAKMIČAR KOJI PRIMA TEHNIKU (18) mogli bi se skratiti primenom derivacije tako da glase NAPADAČ i NAPADNUTI TAKMIČAR.

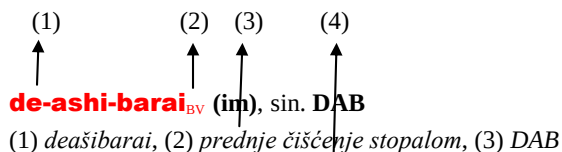
Učestalost, tj. frekvencija upotrebe određenog oblika, predstavlja najslabiju kariku ovog modela, pošto ne postoji elektronski korpus, te ni mogućnost automatskog utvrđivanja učestalosti određenog oblika. Stoga se procena učestalosti određenog oblika nužno vrši na osnovu zvaničnih tekstova i tumačenja sportskih stručnjaka, pri čemu standardni termin mora biti proziran, kako poznavaoocima struke, tako i onima koji to nisu.

4. Leksikografska kodifikacija termina džuda i karatea

Standardizovani termini celovitog registra borilačkih veština predstavljaju odrednice *Novog englesko-srpskog rečnika sportskih termina* koji se planira kao zajedničko izdanje Filozofskog fakulteta i Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja u Novom Sadu. *Novi rečnik* zadržava glavna tipološka svojstva postojećeg *Rečnika* (Milić 2006): sinhroni, deskriptivni s elementima preskriptivizma i dvojezični (englesko-srpski). Međutim, suštinska novina jeste format i funkcija. Poštujući princip predusretljivosti prema korisniku (Prčić 2011: 247; Milić 2016: 276), *Novi rečnik* će biti elektronski izvor dostupan besplatno u Digitalnoj biblioteci Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, kako sportskim stručnjacima, tako i onima koji to nisu, što ispunjava najnovije zahteve u terminološkoj leksikografiji utemeljene na funkcijskom pristupu (Agerbo 2016). Sa stanovišta funkcije, *Novi rečnik* će biti uvršten u obaveznu literaturu za učenje engleskog kao jezika struke na Fakultetu sporta i fizičkog vaspitanja u Novom Sadu, kao jedno od sredstava za sticanje englesko-srpske kontaktnojezičke kompetencije koja predstavlja „vrstu jezičkog znanja koje se odnosi na valjanu upotrebu elemenata iz jezika davaoca u jeziku primaocu, koji s njim redovno dolazi u dodir“ (Prčić 2013: 184).

U skladu s postojećim leksikografskom modelom (Milić 2006), tipska odrednica u registru džuda i karatea sadrži šest elemenata: engleski termin, oznaku sportske discipline, gramatičku vrstu reči, srpski termin(e), unakrsno upućivanje na sinonim, antonim i jezičku

varijantu i definiciju značenja. Celovita odrednica predstavljena je na Ilustraciji 1, pri čemu su istaknuti samo oni elementi rečničke informacije koji su predmet izmene.

Jedna od osnovnih tehnika bacanja u džudu, u kategoriji tehnika u stojećem položaju, koja iziskuje savršeno tempiranje, a izvodi se tako što napadač čisti stopalo protivnika i baci ga ustranu.

Ilustracija 1. Leksikografska kodifikacija izvorno japanskih termina

ENGLESKI TERMINI (1) pretežno su japanske polusloženice, pri čemu najveći broj spada u imenice, dok su ostale gramatičke vrste reči zanemarljive. Saglasno modelu primenjenom u postojećem *Englesko-srpskom rečniku sportskih termina* (Milić 2006), engleski termini pišu se crvenim masnim slovima, čime se tipografski razlikuju od ostalih elemenata odrednice.

OZNAKA REGISTRA (2) ovde je skraćenica sastavljena od spuštenih početnih slova dve reči koje predstavljaju naziv grupe sportova (BV > BORILAČKE VEŠTINE), dok informacija o konkretnoj borilačkoj veštini čini sastavni deo definicije značenja.

SRPSKI TERMINI (3) pretežno imaju dva oblika – standardni termin koji je preoblikovana izvorno japanska reč i prevodni ekvivalent u srpskom jeziku. Kada postoji sinonimni oblik, on se navodi kao treći varijantni oblik iza prevodnog ekvivalenta, pod uslovom da ne postoji više varijanata preoblikovanog izvorno japanskog termina u srpskom jeziku.

DEFINICIJA ZNAČENJA (4) ima strukturu od opšteg ka posebnom, koja je primenjena u postojećem *Rečniku* (Milić 2006), tj. počinje hiperonimom a završava se specifičnim karakteristikama određenog pojma. U svetlu tumačenja izmene u vezi s oznakom registra, definicija značenja u *Novom rečniku* dopunjena je nazivom borilačke veštine kojoj pripada određeni termin. Pored toga, poštujući princip predusretljivosti prema korisnicima koji nisu sportski stručnjaci, termini koji se upotrebljavaju u definiciji značenja pretežno su prevodni ekvivalenti, bez obzira na to što nemaju status standardnog termina, dok su preoblikovani izvorno japanski termini navedeni u zagradi.

5. Zaključci

Rad se bavi analizom korpusa od 321 termina džuda i 171 termina karatea u engleskom i srpskom jeziku, koji su pretežno izvorno japanske reči. Glavni cilj rada jeste standardizacija celovitog registra borilačkih veština u srpskom jeziku, koji čini sastavni deo

Novog englesko-srpskog rečnika sportskih termina. Analiza pokazuje da su izvorno japanski termini prvobitno pozajmljeni iz japanskog jezika u engleski, te da je u srpskom izvršena adaptacija njihove forme i sadržine iz engleskog jezika. Semantička analiza pokazuje da su sinonimni termini, po pravilu, posledica skraćivanja, pri čemu skraćenice nemaju formalni korespondent u srpskom jeziku, dok su antonimi i hiponimi po pravilu korespondentne terminološke jedinice. Posmatrano sa morfosintaksičkog aspekta, termini u ovim registrima pretežno su frazne imenice. Na osnovu rezultata analize korpusa, u radu su ponuđeni standardni oblici termina, kao i izvesne inovacije mikrostrukture postojećeg leksikografskog modela (Milić 2006).

IZVORI

- Bečanović, Ž., Stanković, N. (2013). *Karate*. Banja Luka: Markos.
- Glossary of Judo Terms*. Retrieved November 30, 2015 from <http://www.judo-ch.jp/english/dictionary/technique/>.
- Karate Glossary*. Retrieved November 1, 2015 from http://www.jkra.com/karate_glossary.htm.
- Takmičarski pravilnik* (2016). Beograd: Karate federacija Srbije. Preuzeto 13. juna 2016. sa <http://karateserbia.org/wordpress/wp-content/uploads/2016/03/TAKMICARSKI-PRAVILNIK-KFS>.
- Takmičarski pravilnik Džudo saveza Srbije* (2013). Beograd: Džudo savez Srbije.
- 2014-2016 IJF International Refereeing Rules* (2014). Lausanne: International Judo Federation. Retrieved November 20, 2015 from <https://www.theukrules.co.uk/rules/sport/judo/IJF-Judo-Official-Rulebook.pdf>.

LITERATURA

- Agerbo, H. (2016). The Incorporation of Specialised Data in Lexicographical Meaning Explanations: A Discussion Based on Sports and Fitness Terms. *Lexikos*, 26, 1–35. Retrieved from <http://lexikos.journals.ac.za/pub/article/view/1360/843>.
- Antia, B. E. (2000). *Terminology and Language Planning: An Alternative Framework of Practice and Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Atkins, B. T., & Rundell, M. (2008). *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- Cabré, M. T. (1999). *Terminology: Theory, Methods, and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Cabré, M. T. C. (2003). Theories of Terminology: Their Description, Prescription and Explanation. *Terminology*, 9(2), 163–199.
- Cannon, G. (1981). Japanese Borrowings in English. *American Speech*, 56(3), 190–206.
- Cannon, G. (1995). Innovative Japanese Borrowings in English. *Dictionaries: Journal of the Dictionary Society of North America*, 16, 90–101.
- Cruse, D. A. (1986). *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Iwasaki, S. (2013). Romanization and Text Presentation. In S. Iwasaki (Ed.), *Japanese: Revised edition* (pp. xvii–xix). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- JISHO Japanese-English Dictionary. Retrieved December 20, 2016 from <http://jisho.org>.
- Klajn, I. (2003). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Deo 2, Sufiksacija i konverzija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Beograd: Institut za srpski jezik SANU; Novi Sad: Matica srpska.
- Milić, M. (2004). *Termini igara loptom u engleskom jeziku i njihovi prevodni ekvivalenti u srpskom* (Neobjavljena magistarska teza). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Milić, M. (2006). *Englesko-srpski rečnik sportskih termina*. Novi Sad: Zmaj.
- Milić, M. (2013). Stvaranje, standardizacija i kodifikacija sportske terminologije u srpskom jeziku. U N. Silaški i T. Đurović (Ur.), *Aktuelne teme engleskog jezika nauke i struke u Srbiji* (str. 77–90). Beograd: CID.
- Milić, M. (2015). Creating English-based Sports Terms in Serbian: Theoretical and Practical Aspects. *Terminology*, 21(1), 1–22.
- Murphy, M. L. (2003). *Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy, and Other Paradigms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pešikan, M., Jerković, J., Pižurica, M. (2010). *Pravopis srpskoga jezika*. Izmenjeno i dopunjeno izdanje. Novi Sad: Matica srpska.
- Prčić, T. (1999). Sinonimi u teoriji i praksi: isto ali ipak različito. *Jezik danas*, 9, 14–20.
- Prčić, T. (2011). *Engleski u srpskom*. 2. izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Prčić, T. (2013). Englesko-srpska kontaktnojezička kompetencija: od prakse preko teorije do prakse. U S. Gudurić i M. Stefanović (Ur.), *Jezici i kulture u vremenu i prostoru II/2. Tematski zbornik* (str. 183–195). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Prčić, T. (2016). *Semantika i pragmatika reči*. 3., elektronsko izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet. Preuzeto sa <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2016/978-86-6065-356-9>.
- Tarp, S. (2000). Theoretical Challenges to Practical Specialised Lexicography. *Lexikos*, 10, 189–208. Retrieved from <http://lexikos.journals.ac.za/pub/article/view/894/413>.
- Vasić, V., Prčić, T., Nejgebauer, G. (2011). *Du yu speak anglosrpski? Rečnik novijih anglicizama*. 2. izdanje. Novi Sad: Zmaj.

PRILOG

Izvorno japanski termini džuda i karatea u engleskom i srpskom jeziku

Red.br.	Izvorno japanski termini u engleskom jeziku	Postojeći termini u srpskom jeziku	Predlog standardnih termina u srpskom jeziku
TERMINI DŽUDA			
(1)	<i>AGR</i> (im), sin. <i>ashi-garami</i>	AGR*	(1) AŠIGARAMI, (2) POLUGA PREPLITANJEM NOGU, (3) AGR
(2)	<i>ashi-garami</i> (im), sin. AGR	ASHI-GARAMI*	(1) AŠIGARAMI, (2) POLUGA PREPLITANJEM NOGU, (3) AGR
(3)	<i>ashi-waza</i> (im)	ASHI-WAZA*	(1) AŠIVAŽA, (2) NOŽNE TEHNIKE
(4)	<i>blue judogi</i> (im), ant. <i>white judogi</i>	PLAVI DŽUDOGI	(1) PLAVI DŽUDOGI (ant. BELI DŽUDOGI), (2) PLAVA UNIFORMA ZA DŽUDO (ant. BELI DŽUDOGI, BELA UNIFORMA ZA DŽUDO)
(5)	<i>encho-sen</i> (im)	ENSHO-SEN*, ENŠO-SEN	(1) ENČOSEN, (2) PRODUŽETAK MEČA
(6)	<i>gyaku-juji-jime</i> (im)	GYAKU-JUJI-JIME*, ĐAKU-DŽUDŽI-DŽIME*	(1) GJAKU-DŽUDŽIDŽIME, (2) UNAKRSNO GUŠENJE
(7)	<i>hane-goshi</i> (im)	HANE-GOSHI*	(1) HANEGOŠI, (2) BACANJE BOKOM
(8)	<i>hidari-jigo-tai</i> (im), ant. <i>migi-jigo-tai</i>	HIDARI-JIGO-TAI*	(1) HIDARI-DŽIGOTAI, (2) LEVI ODBRAMBENI STAV (ant. DESNI ODBRAMBENI STAV)
(9)	<i>hiki-wake</i> (im)	HIKI-WAKE*	(1) HIKIVAKE, (2) NEREŠEN REZULTAT

(10)	<i>jogai</i> (im), ant. <i>jonai</i>	JOGAI*	(1) DŽOGAJ, (2) POVRŠINA IZVAN BORILIŠTA (ant. POVRŠINA UNUTAR BORILIŠTA)
(11)	<i>judoka</i> (im), sin. <i>judoist</i>	DŽUDISTA	DŽUDISTA, DŽUDISTKINJA
(12)	<i>kinsa</i> (im), sin. <i>technical advantage</i>	KINSA	(1) KINSA, (2) NEZNATNA SUPERIORNOST (sin. TEHNIČKA PREDNOST)
(13)	<i>kosoto-gari</i> (im), ant. <i>kouchi-gari</i>	KOSOTO-GARI	(1) KOSOTOGARI, (2) MALO SPOLJNO KOŠENJE (ant. VELIKO SPOLJNO KOŠENJE)
(14)	<i>kuzure-kami-shiho-gatame</i> (im)	KUZURE-KAMI-SHIHO-GATAME*	(1) KUZUREKAMI-SHIHOGATAME, (2) VARIJANTA GORNJEG ZAHVATA S ČETIRI OSLONCA
(15)	<i>osaekomi</i> (im) (<i>hold is on</i>)	OSAEKOMI	(1) OSAEKOMI, (2) ZAHVAT POČINJE
(16)	<i>seoi-nage</i> (im)	SEOI-NAGE RAMENSKO BACANJE*	(1) SEOJNAGE, (2) BACANJE RAMENOM
(17)	<i>seoi-otoshi</i> (im)	SEOI-OTOSHI*, RAMENSKO BACANJE*	(1) SEOJOTOŠI, (2) DIJAGONALNO BACANJE RAMENOM
(18)	<i>uke</i> (im), ant. <i>tori</i>	UKE, TAKMIČAR KOJI IZVODI TEHNIKU	(1) UKE, (2) NAPADAČ (ant. NAPADNUTI TAKMIČAR), (3) TAKMIČAR KOJI IZVODI TEHNIKU

TERMINI KARATEA

(19)	<i>awase-zuki</i> (im) (U-punch), sin. <i>morote-zuki</i>	AWASE-ZUKI*	(1) AVASEZUKI, (2) U-UDARAC, (sin. DVOSTRUKI U-UDARAC)
(20)	<i>chudan</i> (im)	ČUDAN, ĆUDAN*, CHUDAN, SREDNJA REGIJA	(1) ČUDAN, (2) SREDIŠNJI DEO TELA
(21)	<i>hachiji-dachi</i> (im)	HACHIJI-DAČI, HAČIGI-DAČI *	(1) HAČIDŽIDAČI, (2) RASKORAČNI STAV
(22)	<i>hajime</i> (gl), ant. <i>yame</i>	HADŽIME	(1) HADŽIME, (2) POČNI (ant. PREKINI)
(23)	<i>hikiwake</i> (im)	HIKIWAKE*, NEREŠENO*	(1) HIKIVAKE, (2) NEREŠEN REZULTAT
(24)	<i>karateka</i> (im), sin. <i>karateist</i>	KARATISTA	KARATISTA
(25)	<i>mae-geri-kakomi</i> (im)	MAE-GERI-KAKOMI, UDARAC NOGOM NAPRED „GURANJEM“*	(1) MAEGERI-KAKOMI, (2) (IZVESTI) UDARAC NOGOM NAPRED GURANJEM
(26)	<i>moto-no-ichi</i> (im)	MOTO-NO-ICHI*	(1) MOTONOIČI, (2) PRVOBITNA POZICIJA

МЕТАФОРИЧКО ПРЕДСТАВЉАЊЕ КОГНИЦИЈЕ У ЕТИМОЛОГИЈИ ПРЕФИКСИРАНИХ ЛАТИНИЗАМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Etymological word structure is rarely systematically taken into account in cognitive linguistic study of metaphor. In this study taken from the perspective of the conceptual metaphor theory, we are concerned with metaphors in the conceptual representation of the domain of cognition in the etymology of prefixed Latinisms in Serbian. Thus we identify metaphors whose source concepts correspond to the (disactualized) etymological meanings, while their target concepts correspond to the actual meanings of Latinisms. Their relations to conceptual metaphors actual today, which we find in cognitive linguistic literature and/or for which we find linguistic instances in (contemporary) synchrony, are also being established. The evidence for the identified conceptual metaphors from diachrony and synchrony suggests that these metaphors developed independently in different languages, times and communities, and, thus, that they could be universal.

Key words: cognitive linguistics, conceptual metaphor, cognitive processes, etymology, Latinisms.

Увод

Дихотомија когнитивно–емотивно сродна је декартовском дуализму ум–тело (душа/дух–тело) и истакнут је предмет не само научних концепција почев од антике (в., нпр., Niemeier 2011), већ и лаичких (опозиција глава–срце), уз могућност међусобних утицаја те две сфере концепција наведене дихотомије (уп. Kövecses 2000: 18). У Западној филозофској традицији доминирало је схватање разума као оделите и независне функције у односу на перцепцију, емоције и телесне покрете, чија аутономност и одваја људе од (других) животиња (Lakoff & Johnson 1999: 27–28). Последњих деценија пак, докази из когнитивних наука оспоравају то схватање, подржавајући теорију о еволуционом развоју разума од телесних капацитета (в. исто).

У овом раду полазимо од тога да ће анализа концептуализације когнитивног домена из етимолошке перспективе, између осталог, пружити још солидних доказа о појмовном односу когниције са сродним менталним/телесним функцијама (перцепција, осећајност, кретање, и сл.). Базирајући се на теорији појмовне метафоре

¹ trupko@outlook.com

(Lakoff & Johnson 2003²), у етимологији префиксираних латинизама у српском језику: (а) идентификујемо метафоре чији изворни појам одговара (дезактуелизованом) етимолошком значењу, а циљни актуелном значењу латинизама, (б) утврђујемо везе тих етимолошких метафора са данас актуелним појмовним метафорама, које налазимо у когнитивнолингвистичкој литератури и/или за које изналазимо примере у (савременој) синхронији који их потврђују. Циљ је, на тај начин, и да се утврде временски и културно инваријантне, и потенцијално универзалне, појмовнометафоричке репрезентације когниције и когнитивног домена. Етимологију анализираних латинизама проверавамо првенствено у ‘Мрежном етимолошком речнику’ (*Online Etymology Dictionary*, даље скр. OED), уз појашњење значењских нијанси у *Латинско-српском речнику* Ј. Ђорђевића (1997), док савремена значења латинизама проверавамо у *Великом речнику страних речи и израза* И. Клајна и М. Шипке (2006), уз консултацију са електронским *Речником српског језика* (РСЈ).

Појам метафоре, поникао из античке реторике, у средиште когнитивнолингвистичких, па и уопште когнитивистичких, истраживања, као когнитивни процес фундаменталан за људски појмовни систем, довели су Џ. Лејкоф и М. Џонсон (Lakoff & Johnson 2003²). Они метафоре у језику сматрају секундарним, одразом метафора у мишљењу, тј. појмовних метафора, менталних механизма којима се један појмовни домен, циљни, типично апстрактнији, разуме путем другог, изворног, појмовног домена. Према когнитивној функцији, метафоре се условно могу поделити на структурне и неструктурне, које обухватају онтолошке и оријентационе метафоре (в.: Lakoff & Johnson 2003²; Kövecses 2015: 3). Структурне метафоре (селективно) пресликавају структуру једног појма на други (в. исто). Онтолошке метафоре су базичне метафоре путем којих апстрактни појмови добијају онтолошки статус, односно уоквирују се, концепирају као физички ентитети, материје и садржатељи (Kövecses 2010²: 38; в. Lakoff & Johnson 2003²: ch. 6). Оријентационе метафоре организују циљне појмове у (кохерентан) систем углавном на основу просторне оријентације (в.: Lakoff & Johnson 2003²: ch. 4; Kövecses, 2010: 40).

С обзиром на ниво општости, постоје општије/апстрактније и конкретније појмовне метафоре, односно, према Кевечешу (Kövecses 2010²: 44–45), метафоре генеричког нивоа и метафоре специфичног нивоа. Конкретније метафоре или метафоре специфичног нивоа посебни су случајеви метафора општ(и)јег нивоа. С обзиром на критеријум сложености, разликују се тзв. примарне (‘примитивне’) метафоре, за које се претпоставља да проистичу аутоматски, несвесно из свакодневног искуства, и сложене метафоре, које настају комбиновањем примарних (Lakoff & Johnson 1999: 51; Kövecses 2010²: 140, 328). Метафоре општег нивоа, као и примарне, услед своје природе претендују да буду универзалне.

У својој утицајној синхронијско-дијахронијској студији, Ив Свитсер (Sweetser 1990: ch. 2) показује да су многе вишезначне речи независно у различитим индоевропским језицима стекле апстрактна, нефизичка значења метафоричком

екстензијом конкретних, физичких значења. Тако су, нпр., речи које значе виђење редовно добијале и значење знања, и то посредством метафоре ЗНАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ, која је, у ствари, конкретизација општије метафоре УМ ЈЕ ТЕЛО (КОЈЕ СЕ КРЕЋЕ КРОЗ ПРОСТОР). Свитсерова закључује да су се такве метафоре развиле рано у индоевропском прајезику, те су преношене с колена на колено (в. и Lakoff & Johnson 1999: 88–89). Лејкоф и Џонсон (Lakoff & Johnson 1999: 125) дају пример енглеског глагола *comprehend* (‘разумети’, ‘схватити’) потеклог из латинског, који је изгубио изворни смисао ‘зграбити’, констатујући да је латински, као и енглески, имао појмовну метафору РАЗУМЕВАЊЕ ЈЕ ХВАТАЊЕ (енгл. *UNDERSTANDING IS GRASPING*).

Подсистем метафора за ум путем кога се ум концептуализује као тело Лејкоф и Џонсон (Lakoff & Johnson 1999: 235) сумирају следећим општим метафоричким пресликавањима: УМ ЈЕ ТЕЛО, МИШЉЕЊЕ ЈЕ ФИЗИЧКО ФУНКЦИОНИСАЊЕ, ИДЕЈЕ СУ ЕНТИТЕТИ СА НЕЗАВИСНИМ ПОСТОЈАЊЕМ, МИШЉЕЊЕ О ИДЕЈИ ЈЕ ФИЗИЧКО ФУНКЦИОНИСАЊЕ У ОДНОСУ НА ЕНТИТЕТ НЕЗАВИСНОГ ПОСТОЈАЊА (енгл. *THINKING OF AN IDEA IS FUNCTIONING PHYSICALLY WITH RESPECT TO AN INDEPENDENTLY EXISTING ENTITY*). Као конкретније случајеве тог подсистема, на примеру енглеског језика, идентификују метафоре (исто: 235–241): (а) МИШЉЕЊЕ ЈЕ КРЕТАЊЕ, са импликацијом ИДЕЈЕ СУ ЛОКАЦИЈЕ (нпр.: *стајати на становишту*; *доћи до закључка*; *одлутали мозак*); (б) МИШЉЕЊЕ ЈЕ ПЕРЦЕПЦИЈА, односно ИДЕЈЕ СУ ПЕРЦИПИРАНИ ФЕНОМЕНИ (нпр. ЗНАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ, као у: *видети суштину*); (в) МИШЉЕЊЕ ЈЕ МАНИПУЛАЦИЈА ПРЕДМЕТИМА, а ИДЕЈЕ СУ МАНИПУЛАБИЛНИ ПРЕДМЕТИ (нпр.: *похватати [нечије] мисли*; уп. поменути глагол *comprehend*); и (г) ДОБИЈАЊЕ ИДЕЈА ЈЕ ЈЕДЕЊЕ (нпр. *прогутати идеју*), а, последично, ИДЕЈЕ СУ ХРАНА (*свеже/бајате идеје*).

Лејкоф и Џонсон (н. д.: 243–246) издвајају три свакодневне метафоре за ум и мишљење значајне за (англоамеричку) аналитичку филозофију ума и језика: (а) МИСАО КАО ЈЕЗИК (енгл. *THE THOUGHT AS LANGUAGE*), односно МИШЉЕЊЕ ЈЕ ЈЕЗИЧКА ДЕЛАТНОСТ (ГОВОРЕЊЕ/ПИСАЊЕ) (енгл. *THINKING IS LINGUISTIC ACTIVITY [SPEAKING OR WRITING]*), коју налазимо у примерима као (*не*) *слушати своју савест* или *читати (нечије) мисли*; (б) МИСАО КАО МАТЕМАТИЧКИ ПРОРАЧУН (енгл. *THE THOUGHT AS MATHEMATICAL CALCULATION*), нпр. *урачунати (нешто)*, *срачунат потез*; (в) МОЗАК ЈЕ МАШИНА (енгл. *THE MIND AS MACHINE*), у примерима као *зарђао* или *искључен мозак*. Они показују како импликације тих метафора, као и филозофске теорије које их користе, заправо негирају постојање појмовних метафора уопште (исто: 250–252). Одбацујући раздвајање ума и тела, Лејкоф и Џонсон (н. д.: 262–263) сматрају да су људски појмовни систем и способност мишљења обликовани природом људског мозга, тела и телесних интеракција (теорија ‘утеловљеног’ ума [енгл. *embodied mind*]).

Резултати истраживања

УМ ЈЕ САДРЖАТЕЉ, А ИДЕЈЕ СУ ПРЕДМЕТИ

Метафора УМ ЈЕ САДРЖАТЕЉ, и са њом повезана ИДЕЈЕ СУ ПРЕДМЕТИ (Lakoff & Johnson 2003²), проистиче из аналогних неметафоричких представа о људском телу – да је тело садржатељ у који примамо храну споља, а храну, опет, сачињавају предмети или супстанце (Kövecses 2010²: 84).¹ У анализираној грађи у етимологији глагола *импресионирати* и *конципирати*, односно одговарајућих апстрактних именица *импресија* и *концепт/концепција*, налазимо однос САДРЖАВАЊА. Наиме, *импресионирати* и *импресија* (према лат. *impression-/impressio*) воде порекло од лат. *impressus*, прошлог партиципа глагола *imprimere* (в. OED), насталог од *in-* ‘у’ и *premere* ‘притиснути, утиснути’², а *конципирати* и *концепт* (преко лат. *conceptum*) од лат. глагола *concipere* ‘заједно узети, у се примати, захватати, упијати; појмити’ (Ђорђевић 1997: 309–310), посталог од *com-* ‘са, заједно (са)’ и *capere* ‘узети’. У датим примерима импресије и концепти се ‘утискују’ и ‘упијају’, представљене су као САДРЖАНИ ПРЕДМЕТИ, што је случај онтолошке метафоре ИДЕЈЕ СУ (ФИЗИЧКИ) ПРЕДМЕТИ. С друге стране, на људску когнитивну способност пројектује се ентитетски статус са оријентацијом унутар–изван (Lakoff & Johnson 2003²: 214), односно посреди је онтолошка и оријентациона метафора УМ ЈЕ САДРЖАТЕЉ. Наведене метафоре су фундаменталне у концептуализацији комуникације, у оквиру сложене метафоре ‘канала’ (енгл. *conduit metaphor*, о чему в. Reddy 1993).

(СЛОЖЕНА) ИДЕЈА ЈЕ ГРАЂЕВИНА

Онтолошка метафора ИДЕЈЕ СУ ПРЕДМЕТИ пружа основу за разраду концептуализације ИДЕЈА путем структурних метафора (уп. и Klikovac 2004: 85–102). Физичка структура предмета аналогна је појмовној структури идеја, па тако и више идеја може образовати сложену идеју (Lakoff & Johnson 1999: 239). Као метафоре задужене за концептуализацију (сложених) апстрактних система уопште, предложене су метафоре типа (АПСТРАКТНА) ОРГАНИЗАЦИЈА ЈЕ ФИЗИЧКА СТРУКТУРА (примарна метафора према: Grady 1997), АПСТРАКТНА СТРУКТУРА ЈЕ ФИЗИЧКА СТРУКТУРА (Kövecses 2010²), СЛОЖЕНИ АПСТРАКТНИ СИСТЕМИ СУ СЛОЖЕНИ ФИЗИЧКИ ПРЕДМЕТИ (Kövecses 2005), и сл. С обзиром на порекло речи структура у латинском глаголу *struere* ‘градити’ и зависност многих значења те речи од појма ГРАЂЕВИНЕ, В. Хасер (Haser 2005: 216–224) сугерише заснованост метафоре ОРГАНИЗАЦИЈА ЈЕ ФИЗИЧКА СТРУКТУРА на метафори ОРГАНИЗАЦИЈА ЈЕ ГРАЂЕВИНА, обратно од Грејдија, који нпр. метафору ТЕОРИЈЕ СУ ГРАЂЕВИНЕ изводи од претпостављених примарних метафора

² Слично је са глаголом *импоновати*, насталом према лат. глаголу *imponere*, од *in-* и *ponere* ‘ставити’ (уп. OED), с тим што *imponere* значи ‘ставити на нешто’ (в. Ђорђевић 1997: 702), па је пре у питању однос ПОТПОРЕ, него САДРЖАВАЊА.

ОРГАНИЗАЦИЈА ЈЕ ФИЗИЧКА СТРУКТУРА И ИСТРАЈНОСТ ЈЕ ОСТАЈАЊЕ У УСПРАВНОМ ПОЛОЖАЈУ (односно појам ГРАЂЕВИНЕ из појма УСПРАВНЕ ФИЗИЧКЕ СТРУКТУРЕ).

У анализираној грађи налазимо још потврда метафоре АПСТРАКТНЕ СТРУКТУРЕ/ОРГАНИЗАЦИЈЕ СУ ГРАЂЕВИНЕ, односно, конкретније, ИДЕЈЕ СУ ГРАЂЕВИНЕ, у етимологији. Глагол *инструирати* и номинализације *инструкција* и *инструктор* повезују појмовни домен (ДАВАЊА) ИДЕЈЕ са доменом ГРАДЊЕ, будући да потичу од лат. глагола *instruere* ‘узити; подићи’ (Ђорђевић 1997: 760) (од *in-* и *struere* ‘слагати, склапати; зидати’ [OED: 1431]). У синхронијској перспективи (енглеског језика), Лејкоф и Џонсон (Lakoff & Johnson 2003²) говоре о сродним метафорама, ТЕОРИЈЕ СУ ГРАЂЕВИНЕ (енгл. THEORIES ARE BUILDINGS) и АРГУМЕНТАЦИЈА ЈЕ ГРАЂЕВИНА (енгл. ARGUMENT IS A BUILDING), а у литератури очекивано налазимо и друге сличне као ЗНАЊЕ ЈЕ ГРАЂЕВИНА (енгл. KNOWLEDGE IS A BUILDING, нпр. у: Navarro & Ferrando 1999: 152), будући да су у честој употреби изрази попут *темељ* (*изградња, надоградња...*) неке *теорије, знања*, и сл. Могло би се говорити о примерима пронађеним у дијахронији и наведеним метафорама из литературе као конкретнијим случајевима општије метафоре (СЛОЖЕНА) ИДЕЈА ЈЕ ГРАЂЕВИНА (односно још општије, нпр. метафоре АПСТРАКТНА СТРУКТУРА ЈЕ ГРАЂЕВИНА, и сл.).

ОДРЕЂЕНОСТ ЈЕ ОГРАНИЧЕНОСТ

Било да је реч о апстрактним или недовољно дискретним физичким појавама, људске потребе типично изискују установљавање вештачких граница таквих појава ради реферирања на њих, њихове категоризације, групације, квантификације, и, на тај начин, расуђивања о њима (Lakoff & Johnson 2003²: 25). Представљање појава као дискретних, ‘одвојених’, ентитета у рационали је одређења појава, као њиховог ‘одвајања’, ‘омеђавања’ од других појава, што на свој начин верификују и наредни примери.

Наиме, латинизми *дефинисати*, *дефиниција* (према процесној именици *definitio*), *дефинитиван* (према партиципском придеву *definitivus*) воде порекло од лат. *definire*, односно од *de-* ‘са, од’ и *finire* ‘омеђити, ограничити; одредити; завршити’, од *finis* ‘(природна) граница, крај’ (в.: OED; Ђорђевић 1997: 588). Слично, *детерминисати* (од *determinare*), *детерминација* (*determinatio*) и сродне лексеме у основи имају лат. глагол *terminare* ‘означити крај или границу’ (*terminus* ‘крај, граница’). Појмовна метафора посреди у наведеним примерима, ОДРЕЂЕЊЕ ЈЕ ОГРАНИЧЕЊЕ, има искуствену основу у одређивању приватног поседа, административног подручја, територије уопште, што је посебно мотивисано територијалним (људским) инстинктом, а што се, у физичком смислу, своди на омеђавање (природном и/или вештачком границом). Сродне примере можемо наћи у синхронији, нпр. када се говори да је нешто у *границама/оквиру закона* (непостојање *законског оквира* за нешто значи неодређеност тог нечег), или уопште о *оквиру* неког појма.

ИМПЛИЦИТНОСТ ЈЕ ОБУХВАЋЕНОСТ

За нешто индиректно, недовољно јасно или прикривено се уобичајено каже и да је *замотано, увијено, спаковано*, или сл. (уп. РСЈ), у познатој загонетки то нешто је *закукуљено, замумуљено*, па га је потребно *откукуљити* и *одмумуљити*³. Ту метафору, ИНДИРЕКТНО САЗНАТЉИВО ЈЕ ОБУХВАЋЕНО (уп. ИНФОРМАЦИЈА КОЈА СЕ ЗАКЉУЧУЈЕ ЈЕ САДРЖАЈ [DEDUCIBLE INFORMATION IS CONTENTS], у: Grady 1997: 296), у етимологији илуструју латинизми *компликација* и *компликовати*,⁴ у чијем је пореклу глагол *complicare* (од *com-* и *plicare*), који значи ‘смотати, замотати, завити’ (в.: OED; Ђорђевић, 1997).

Сличног су порекла *импликација* (лат. *implicatio*), *имплицитан* (*implicitus*) и *имплицирати* (*implicare*), односно *експликација* (*explicatio*), *експлицитан* (*explicitus*) и *експлицирати* (*explicare*), од *in-*, односно *ex-* ‘из, од’, и *plicare* ‘савити, смотати’. На тај начин, *имплицирање*, ‘подразумевање’ у циљном домену, одговара ‘увијању’, ‘обухватању’ у изворном, а *експлицирање*, ‘разјашњавање’, кореспондира са ‘одвијањем’, тако да ИМПЛИЦИТНОСТ ЈЕ ОБАВИЈЕНОСТ/ОБУХВАЋЕНОСТ, односно ЕКСПЛИЦИТНОСТ ЈЕ ОДВИЈЕНОСТ. Дакако, постоје и сродни примери који су другачијих корена. Глагол *инволвирати*, у значењу ‘укључивати, увући, умешати; садржавати, обухватати’ (Клајн и Шипка 2006: 511), потиче од лат. *involvere* ‘умотати, обухватити’, букв. ‘котурати у нешто’ (од *in-* и *volvere*), тако да припада (циљном) појмовном домену УКЉУЧЕНОСТИ, а изворно одговара домену ОБУХВАЋЕНОСТИ. И сам глагол *обухватити* (‘обгрлити’: ‘укључити’) у синхронији изражава метафору УКЉУЧЕНОСТ ЈЕ ОБУХВАЋЕНОСТ.

Дакле, нешто што је садржано, ИМПЛИЦИТНО у нечем другом метафорички је представљено као обавијено, односно ОБУХВАЋЕНО, а како и ИНДИРЕКТНО САЗНАТЉИВО спада у домен ИМПЛИЦИТНОСТИ, метафора ИМПЛИЦИТНОСТ ЈЕ ОБУХВАЋЕНОСТ укључује, као конкретнију, и метафору ИНДИРЕКТНО САЗНАТЉИВО ЈЕ ОБУХВАЋЕНО. У питању је, заправо, разрада метафоре садржавања ИМПЛИЦИТНО ЈЕ САДРЖАНИ ПРЕДМЕТ. Постоји искуствена паралела у томе да нешто што је обавијено често није непосредно уочљиво (уп. ОПАЖЉИВО ЈЕ ИЗВАН, а НЕОПАЖЉИВО ЈЕ УНУТРА, у: Grady 1997: 296), па тако, обично, ни непосредно сазнатљиво.

Метафоре са изворним доменом ВИЂЕЊА

Метафора ПРОУЧАВАЊЕ/РАЗМАТРАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ повезана је са примарном метафором ЗНАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ, а потврђена је синхронијски бар у енглеском,

³ Уп. и конвенционалне метафоричке изразе *замршено, запетљано, заплетено*, и сл., који илуструју метафору коју у енглеском Раден (Radden 2003: 426) идентификује као ПРОБЛЕМ ЈЕ ЗАМРШЕНОСТ (A PROBLEM IS A TANGLE).

⁴ Савремена значења наведених латинизама, бар у енглеском, забележена су тек од 1832. г. (OED).

шпанском и баскијском (STUDYING/EXAMINING IS SEEING, у: Ibarretxe-Antuñano 2002). У дијахронији налазимо следеће примере. Процесна именица *интуиција* начињена је према каснолат. *intuitio* ‘посматрање, разматрање’, од лат. глагола *intueri* ‘гледати у нешто, разматрати’ (од *in-* и *tueri* ‘гледати у нешто, надгледати’) (в. OED). Својим савременим значењем (‘способност непосредног схватања, сазнања нечега, без помоћи искуства или логичког закључивања’ [РСЈ]) *интуиција* спада у појмовни домен (СА)ЗНАЊА, те дијахронијски одликава метафору ЗНАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ, с тим што метафору РАЗМАТРАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ налазимо синхронијски у латинском у секундарном смислу каснолат. узора *intuitio* ‘разматрање’. У дијахронији, путем метафоре РАЗМАТРАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ настала су значења процесне именице *интроспекција*, преко лат. *introspectus*, прошлог партиципа глагола *introspicere* ‘гледати унутар’ (од *intro-* и *specere* ‘гледати’), као и именица *инспекција* и *инспектор*, аналогно преко лат. *inspectus*, прошлог партиципа глагола *inspicere* (*in-* и *specere*) (в. OED). Ту метафору налазимо и у етимологији глагола *ревидирати*, насталог од лат. глагола *revidere* ‘видети поново’ (од *re-* и *videre* ‘видети’), и одговарајуће именице *ревизија*, на основу фреквентатива *revisere* ‘гледати поново’ (в. OED), слично као код одговарајућих лексема *прегледати* и *преглед*, које у синхронији чувају и изворни појам ВИЂЕЊА (за шта в. РСЈ).

Метафору ПРЕДВИЂАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ (FORESEEING IS SEEING, у: Ibarretxe-Antuñano 2002) у етимологији илуструје сам глагол *предвидети*. Слично, ту метафору налазимо и у етимологији процесне именице *провиденција* (‘предвиђање, опрезност’ [Клајн и Шипка 2006: 988]), која потиче од лат. *providentia*, и даље од *provident/providens*-, садашњег партиципа глагола *providere* ‘видети издалека, претходно’ (в. OED; Ђорђевић 1997: 1204), оформљеног од *pro-* ‘претходно, унапред’ и *videre* ‘видети’. Етимолошки су сродни глагол *импровизовати* и именица *импровизација* (према франц. *improvisation*), који воде порекло, преко итал. глагола *improvisare*, од лат. *improvisus* ‘непредвиђен’, формираног од *in-* ‘не’ и *provisus*, што је прошли партицип глагола *providere*. У том случају, аналогно, (НЕ)ПРЕДВИЂАЊЕ ЈЕ (НЕ)ВИЂЕЊЕ.

Метафоре за СЛАГАЊЕ/САГЛАСНОСТ

Када је у питању (не)сагласност мишљења, Грејди (Grady 1997: 297) као потенцијално примарну наводи метафору СЛАГАЊЕ/СОЛИДАРНОСТ ЈЕ БИВАЊЕ НА ИСТОЈ СТРАНИ (AGREEMENT/SOLIDARITY IS BEING ON THE SAME SIDE), коју Е. Семино (Semino 2005: 47), на основу својих примера, уопштава у виду СЛАГАЊЕ/СОЛИДАРНОСТ/(ПОТЕНЦИЈАЛНА) АСИСТЕНЦИЈА ЈЕ ФИЗИЧКА БЛИЗИНА (AGREEMENT/SOLIDARITY/POTENTIAL) ASSISTANCE IS PHYSICAL PROXIMITY), док М. Јанићијевић (2014: 211–212) посматрајући појам САГЛАСНОСТИ у широком смислу (рекли бисмо, ‘саобразности’), такође констатује његову везу са доменом БЛИЗИНЕ, и то физичке и социјалне, у виду метафора САГЛАСНОСТ ЈЕ (ФИЗИЧКА) БЛИЗИНА и САГЛАСНОСТ ЈЕ ПРИПАДНОСТ (с тим што и ПРИПАДНОСТ ЈЕ БЛИЗИНА, тако да је реч о

тројној релацији са исходиштем у појму ФИЗИЧКЕ БЛИЗИНЕ). Такве метафоре се објашњавају искуственом чињеницом тенденције физичког/социјалног груписања сличномишљеника (уп. и још једну претпостављену примарну метафору – СЛИЧНО ЈЕ БЛИЗУ, у: Grady 1997).

У етимологији се могу наћи даље потврде таквих метафоричких релација. Метафору СЛАГАЊЕ/САГЛАСНОСТ ЈЕ ФИЗИЧКА БЛИЗИНА (СРЦУ) потврђују латинизми потекли од именице *cor* ‘срце’, нпр. *акорд* (преко вулгарног лат. **accordare*, од *ad-* ‘до, ка, близу’ и *cor*), *конкордат* (лат. *concordatum*, од *concors* ‘сложен’, букв. ‘спојених срца’, од *com-* и *cor*), *конкордија* (према лат. *concordia*). Такође, налазимо и метафоричку везу САГЛАСНОСТИ са ЕМОЦИОНАЛНОМ БЛИЗИНОМ, у виду именице *консензус* (лат. *consensus* ‘споразум, сагласност’), која води порекло од глагола *consentire* ‘заједно осећати; слагати се’, насталог од *com-* и *sentire* ‘физички осећати, опажати; душевно осећати, разумевати’ (в.: OED; Ђорђевић 1997: 1366). Метафора посреди, САГЛАСНОСТ (МИШЉЕЊА) ЈЕ ЗАЈЕДНИЧКО ОСЕЋАЊЕ и општије, МИШЉЕЊЕ ЈЕ ОСЕЋАЊЕ, блиско је повезана са метафором МИШЉЕЊЕ ЈЕ ПЕРЦЕПЦИЈА. У полисемантичкој структури лат. глагола *sentire*, као и глагола *osehami* (‘примати утисак путем чула; бити испуњен неком емоцијом; схватати ...’ [в. РСЈ]) и еквивалената из других језика (нпр. енгл. *feel*), налазимо значења која угрубо одговарају категоријама перцепције, емоције и (апстрактне) когниције, тим редом.

Закључак

У етимологији префиксираних латинизама у српском језику идентификоване су појмовне метафоре (структурне, онтолошке, оријентационе) путем којих се концептуализује домен когниције, оне чији изворни појмови одговарају (дезактуелизованим) етимолошким значењима, а циљни актуелним значењима латинизама. Те метафоре (или сасвим сродне) у знатном броју налазимо већ установљене у когнитивнолингвистичкој литератури, али углавном у савременој синхронији: УМ ЈЕ САДРЖАТЕЉ, ИДЕЈЕ СУ (МАНИПУЛАБИЛНИ) ПРЕДМЕТИ, (СЛОЖЕНЕ) ИДЕЈЕ СУ ГРАЂЕВИНЕ, ИНФОРМАЦИЈА КОЈА СЕ ЗАКЉУЧУЈЕ ЈЕ САДРЖАЈ, ЗНАЊЕ/РАЗМАТРАЊЕ/ПРЕДВИЂАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ, СЛАГАЊЕ/САГЛАСНОСТ ЈЕ ФИЗИЧКА БЛИЗИНА. Такође, за метафоре ОДРЕЂЕНОСТ ЈЕ ОГРАНИЧЕНОСТ и УКЉУЧЕНОСТ ЈЕ ОБУХВАЋЕНОСТ (и општију, ИМПЛИЦИТНОСТ ЈЕ ОБУХВАЋЕНОСТ) пронашли смо конвенционалне (свакодневне) потврде у синхронији (српског језика). С друге стране, етимологија анализираних латинизама показује да су идентификоване појмовне метафоре углавном на делу још у латинском језику, што значи да бар главнина тих метафора функционише у различитим језицима више од 1500–2000 година.

Утемељење анализираних појмовних метафора налази се у људском телесном искуству, природи перцепције и сродних телесних капацитета, од којих се појмовни домен когниције показује зависним. Потврде тих метафора из дијахроније и

синхроније указују на то да су се оне развиле независно у различитим језицима, временима и друштвеним заједницама, односно сугеришу да те метафоре могу бити општељудске, универзалне.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђорђевић, Јован (1997). *Латинско-српски речник*. Репринт издање. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Јанићијевић, Марко (2014). Метафоричке основе српског и енглеског уставноправног језика. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 57(2), 201–216.
- Клајн, Иван и Шипка, Милан (2006). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- РСЈ: *Речник српског језика*. Приступљено 1.12.2015. на: <http://www.srpskijezik.com>.

*

- Grady, Joseph (1997). *Foundations of meaning: Primary metaphors and primary scenes* (Unpublished doctoral dissertation). University of California, Berkeley.
- Haser, Verena (2005). *Metaphor, Metonymy, and experientialist philosophy: Challenging cognitive semantics*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2002). MIND-AS-BODY as a cross-linguistic conceptual metaphor. *Miscelánea. A Journal of English and American Studies*, 25, 93–119.
- Klikovac, Duška (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kövecses, Zoltan (2000). *Metaphor and emotion: Language, culture and body in human feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltan (2005). *Metaphor in culture: Universality and variation*. New York: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltan (2010²). *Metaphor: A practical introduction* (Second edition). Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses, Zoltan (2015). *Where metaphors come from: Reconsidering context in metaphor*. New York: Oxford University Press.
- Lakoff, George & Johnson, Mark (1999). *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. New York: Basic Books.
- Lakoff, George & Johnson, Mark (2003²). *Metaphors we live by* (Second edition). Chicago: University of Chicago Press.
- Navarro i Ferrando, Ignasi (1999). The metaphorical use of *on*. *Journal of English studies*, 1, 145–164.
- Niemeier, Susanne (2011). What's in a heart? Culture-specific concepts of emotionality and rationality. In Marcus Callies, Astrid Lohöfer & Wolfram Keller (Eds.), *Bi-Directionality in the cognitive sciences: Examining the interdisciplinary potential of cognitive approaches in linguistics and literary studies* (43–56). Amsterdam: John Benjamins.

OED: *Online Etymology Dictionary*. Accessed December 1, 2015 on:

<http://www.etymonline.com>.

Radden, Günter (2003). How metonymic are metaphors? In René Dirven & Ralf Pörings (Eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast* (pp. 407–434). Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

Reddy, Michael (1993). The conduit metaphor. In Andrew Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought* (pp. 164–201). Cambridge: Cambridge University Press.

Semino, Elena (2005). The metaphorical construction of complex domains: The case of speech activity in English. *Metaphor and symbol*, 20(1), 35–70.

Sweetser, Eve (1990). *From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

O NEKIM JEZIČKIM ODLIKAMA STILA POLITIČKOG DEBATNOG DISKURSA²

The discourse of debate is the primary discourse of the language of politics seen in parliaments. Parliaments in various countries utilize different styles of debate, whose developments depend on many factors. The goal of debate discourse is to convince our conversational partner in the validity of the so presented viewpoint, or to present criticism of said viewpoint in a rational manner. In this paper we will be presenting a brief overview of such linguistic elements, as they are identified in the discourse of a number of political debates of the parliament of the Republic of Serbia. Through examples we will be analyzing the use of rhetorical questions, irony, metaphors, collocations, phraseologisms, repetition and we will point out their importance in the development and the success of debate.

Key words: discourse, debate, syntagmo-lexical elements, rhetorical questions, irony, metaphors, collocations, phraseologisms, repetition.

Uvod

Da bi se pridobila pažnja slušalaca i ostvarila ubedljivost, kao primarni cilj, jezik javnih političkih debata služi se različitim jezičkim sredstvima. Upotreba figura u političkom diskursu, daje mogućnost govornicima da brže dopru do sagovornika, ostave bolji utisak i ostvare svoj cilj. Žirad ističe da se stilistika neretko smatra naslednicom retorike (Guiraud 1964: 5). Stilska sredstva, posebno figure, kao deo političkog diskursa učestvuju i u konstrukciji argumenata naglašavajući ih. Tako neki autori govore o argumentacionom potencijalu figura. Tindejl ističe argumentacioni potencijal figura koje se baziraju na sličnosti: analogija, metafora i slično (Tindale 2004: 82).

Pored stilskih sredstava, debatni, politički diskurs karakteriše svojevrsna stručna leksika koja se javlja kao njegovo osnovno, distinktivno obeležje. Ovaj diskurs je obeležen frekventnom upotrebom fraza, kolokocija i ponavljanja sa različitim diskursnim ciljevima pa je kao takav zahvalan za analizu, posebno kritičku, diskursa. Da bi se uloga jezičkih

¹ jellianna@gmail.com

² Rad je nastao na bazi rezultata istraživanja autora prezentovanih kao integralni deo doktorske teze *Lingvistička obeležja diskursa javnih političkih debata*.

sredstava adekvatno protumačila, često je nepohodno poznavanje šireg političkog i socijalnog konteksta sa kojim je debata u vezi ili na koji upućuje.

Osvrt na neke od najučestalijih jezičkih odlika skupštinskih debata

Retorsko pitanje

Upotreba upitnih rečenica, bez namere da se stvarno nešto pita, već da se na nešto ukaže ili konstatuje, prisutna je u skupštinskim debatama. Lijen (Leanne 2010), analizirajući političke govore B. Obame, ističe značaj retorskog pitanja kao sredstva kojim se naglašavaju bitni delovi govora i privlači pažnja publike.

Šta to znači, opredeljenje za evropsku budućnost?

Pa da li imamo neku azijsku ili afričku budućnost?

Jeste li ga vi prihvatili ili niste prihvatili?

Smanjenje javne potrošnje šta znači?

Da li to znači da su prethodne Vlade bile neodgovorne?

Iz ovih primera je jasno da govornici ovakvu vrstu pitanja postavljaju ne očekujući odgovor na njih.

Govoreći o retorskim pitanjima, ne treba zaobići i činjenicu da u jeziku javnih skupštinskih debata ona mogu biti jasno istaknuta na način da govornik, posle postavljanja pitanja sagovorniku, sam odgovara. Govornici na ovakav način koriste retorska pitanja radi isticanja važnosti pitanja, izbegavanja nesporazuma, ili kao sredstvo iskazivanja tvrdnje ili stava.

Da li je to čudno za politiku Vojislava Koštunice? Nije! To je oduvek bila politika Vojislava Koštunice!

Na pitanje: *Da li je to čudno za politiku Vojislava Koštunice*, govornik sam daje odgovor: *Nije!*

Da li će nam se to desiti za godinu, dve ili tri? Mi mislimo da hoće.

Na pitanje: *Da li će nam se to desiti za godinu, dve ili tri*, govornik, da bi izbegao nesporazum sa sagovornikom, odgovara u nastavku: *Mi mislimo da hoće.*

Da li je nešto urađeno ili ćemo ovde vikati bravo ministre, bravo premijeru? Ja bih rekao, pre svega, sramota.

Na pitanje, koje je iskazano kroz, svojevrstu dilemu: *Da li je nešto urađeno ili ćemo ovde vikati bravo ministre, bravo premijeru*, govornik daje odgovor kao razrešenje iskazane, lažne, nedoumice: *Ja bih rekao, pre svega, sramota.* Govornik u ovom slučaju ne daje jasan odgovor nego, kroz osudu, iskazanu imenicu *sramota*, kojom iznosi svoj negativan stav prema radu ministra.

Ironija

Ironijom se jedan izraz verbalizuje, a aludira se na drugi, često suprotnog značenja, teže je uočiti u pisanom obliku jer se, u mnogome, oslanja na intonaciju, mimiku, gestikulaciju. Da bismo ironiju sa sigurnošću identifikovali u pisanoj debati, neophodno je poznavanje političkog konteksta debate, kao i stavova partije čiji predstavnik je debatovao. „Ironija prvotno označava izražavanje putem suprotnosti: misli se zapravo obrnuto od onog što se izravno kaže. U svakodnevnom govoru ironija je ne samo izuzetno česta nego čini ponekad i pravu maniru ponašanja.“ (Solar 1984: 80).

Ovde ćemo navesti neke od primera koje smo mogli identifikovati, u analiziranim debatama, kao ironiju, a na osnovu poznatog konteksta.

Idete u savez sa Rusijom i Belorusijom. Tamo je naša srećna budućnost!
Penzije će porasti 10%. To je odlično!
Zahvaljujem se gospodinu Aligrudiću na ovim lepim rečima upućenim meni.
Za identifikaciju ironije od presudnog značaja su prozodijski elementi jezika, posebno intonacija.
Idete u savez sa Rusijom i Belorusijom. Tamo je naša srećna budućnost!

Ukoliko ne bismo uzeli u obzir intonaciju kojom je izrečena druga rečenica, mogli bismo zaključiti da je govornik ubeđen u ispravnost takvog saveza a ne obrnuto, što je govornik naglasio upotrebom odgovarajuće rečenične intonacije.

Penzije će porasti 10%. To je odlično!

Kada bi posmatrali drugu rečenicu bez uzimanja u obzir intonacije koja je prati, mogli bismo zaključiti da govornik izražava svoje zadovoljstvo zbog najavljenog povećanja penzije, a ne obrnuto.

Antiteza, perifraza, alegorija i poređenje

Antiteza je suprotstavljavanje, povezivanje dvaju pojmova koji imaju suprotna ili oprečna značenja. Antiteza se javlja u jeziku naših skupštinskih debata u malom broju.

Nešto je možda prihvatljivo, a nešto nije.
Nisu zviždali, ali nisu ni aplaudirali.
Ljutio se ti ili ne ljutio.
Znači, ili ide cela Srbija, ili ne ide uopšte.

Perifraza opisuje leksemu zamenom njenim semantičkim ekvivalentom, iskazanim kroz sintagmu ili rečenicu. Perifraza nije česta u našim debatama.

Njegovo visočanstvo (predsednik države); Čomićkin poslovnik (novi poslovnik donesen u periodu kada je gđa Čomić predsedavala parlamentom); Dinkićeve zakon (zakon

o medijima predložen od strane ministra koji je bio iz Dinkićeve stranke); Njegova Svetost (predsednik države); dosovska elita itd.

Alegoriju, kao stilsku figuru koja podrazumeva zamenu jednog sadržaja drugim, sličnim po strukturi, pojedinostima, možemo posmatrati kao proširenu metaforu koja se odnosi na ceo sadržaj.

Ja mogu da definišem ovaj budžet kao priču o žabi koja prenosi škorpiju preko vode. Žaba je privreda. Škorpija je Vlada. I žaba kaže: „Nemoj me ubosti dok te prenosim, utopićemo se obe. Škorpija obeća da to neće uraditi, ali na sredini reke, a to je ova kriza, škorpija nanosi smrtonosan udarac žabi i kaže joj, u samrtnom ropcu, žaba: „Ali zašto mi to radiš? “ A ona kaže: „Ali to je moja priroda! “ Pa, da li je priroda vlasti da uništi privredu na čijim plećima postoji daveći i privredu i sebe, ovakvom vrstom poreskih opterećenja.

Poređenjem se pojave i predmeti upoređuju sa sličnim, poznatim predmetima ili pojavama. Cilj poređenja je objašnjavanje, stilsko isticanje, semantičko naglašavanje, predmeta ili pojave koja se poredi.

U Vladi kao da svako ima svoj feud. (Svakoj stranci iz vlasti pripada po jedno ministarstvo.)

Mogu da definišem ovaj budžet kao priču o žabi koja prenosi škorpiju preko vode. (Budžet će na kraju da se pokaže kao nezadovoljavajući.)

Metafora

Metafora kojom se, po načelu sličnosti, prenose pojmovi i nazivi iz jednog područja života i sveta u druga područja u političkom jeziku imaju značajnu persuasivnu ulogu. Govoreći o persuasivnoj ulozi metafora, Osborn ističe da njihova moć leži u aktiviranju motivacione energije publike, te da ih retoričari upotrebljavaju kada žele da njihov govor ostane upamćen (posebno ako se govori tiču budućnosti) (Osborn 1997: 115).

Metafora u političkom diskursu zauzima značajno mesto. Eldman navodi da metafore omogućavaju uspostavljanje prisnije komunikacije, lakše prenošenje stavova kroz pojmove bliske, jasne slušaocu; odatle i njihova široka upotreba u političkom govoru (Eldman 1964: 114). Metaforom u političkom diskursu, između ostalih, bavio se Hou (Howe 1988), analizirajući javni politički jezik u SAD-u u periodu 1980-1985. sa posebnim osvrtom na njenu persuasivnu-komunikativnu ulogu kao svojevrsnog političkog žargona. Metafora je moćno jezičko sredstvo političkog diskursa koje daje govornicima mogućnost da svoje poruke uobličie na razumljiv, prihvatljiv, dopadljiv način i tako ostave bolji utisak na auditorijum kojem je poruka upućena. One se biraju prema temi, mestu održavanja govora (kampanja, poslovni razgovor, međunarodni skup i sl.) i auditorijumu kojem je upućen (poslanici, penzioneri i sl).

Mio je, proučavajući javni politički diskurs, došao da zaključka da u govorima koji su namenjeni širem auditorijumu ima dva puta više metafora od onog koji je namenjen užem krugu slušalaca. Razlog za to nalazi u potrebi da govor koji je namenjen širem auditorijumu bude prihvatljiviji, jasniji, te stoga u sebi sadrži više osnovnih metaforičnih, lako razumljivih sklopova, za razliku od govora usmerenog užem auditorijumu. Kao primer za to navodi govor senatorke Barbare Mikulski na lokalnoj televiziji, u vreme izborne kampanje, i govor senatorke na poslovnom forumu, koji se razlikuje u broju i tipovima metafora (Mio 1993: 115-135).

Zato su ovaj zakon i nazvali Mlađinim. Mali čovek kome se novac prosto lepi za prste i koji je u detinjstvu najviše voleo priču o kralju Midi. To je onaj lik koji sve što dodirne pretvara u zlato.

Metaforu o kralju Midi delomično je rastumačio sam govornik, objašnjavajući po čemu je on poznat u književnosti, a aludirajući na sposobnost osobe o kojoj govori da ostvari finansijsku dobit.

Ovo je gora Prokleta avlija od one koju su njegove oči rediteljske ikad videle.

Prokleta avlija je naziv carigradskog zatvora, iz dela Ive Andrića, iz kojeg je bilo nemoguće pobeći. Metaforom se ukazuje na beznadežnost situacije o kojoj govornik debatuje i njegovu nemogućnosti da utiče na to da se ona promeni.

Neće bolje da funkcioniše ni ako lavu date još mesa.

Metaforom se ukazuje sagovornicima da stvari neće bolje funkcionisati čak ni ako se zadovolje dodatni uslovi koji su pred njih postavljeni.

Jasno je da je za razumevanje nekih metafora koje se upotrebljavaju u političkom diskursu potrebno, bar minimalno, poznavanje političke situacije.

Dvor je oživeo... sad smo dobili pravog kralja.

Dvor je oživeo je metafora za izbor članova kabineta predsednika. Kralj je metafora za samog predsednika i aluzija na njegov način upravljanja.

Iz ovog primera može se zaključiti da je, ponekad, za razumevanje metafore potrebno biti upoznat sa celim govorom ili političkim kontekstom.

Koliko značaja metafora može imati u političkom govoru najbolje govori Lakof analiza sistema metafora (Lakoff 1992), kojim je u SAD opravdan rat u Persijskom zalivu.

Kolokacije

Ukoliko kolokacije posmatramo kao uobičajene leksičke fraze, videćemo da su one česta pojava u jeziku skupštinskih debata. Kolokacije govornik prepoznaje, bez obzira na broj kolokata koji ih čine, kao pojedinačnu leksemu. One po svojoj strukturi mogu biti sastavljene od dve ili više leksema koje su semantički povezane i tako čine jednu celinu. Po svojoj strukturi one mogu biti kombinacije različitih vrsta reči od kojih je imenica najčešće baza kolokacije. Tako u našem jeziku nalazimo različite kolokativne strukture. Ista vrsta reči može biti u jednoj kolokaciji baza, a u drugoj ne. Benson deli kolokacijske strukture prema vrsti kolokacijske veze među kolokatima na: imeničke, glagolske, pridevske i priloške (Benson 1995: 61). Kolokacije su čest leksički sklop u našem korpusu i javljaju se u svim svojim varijantama.

Neke lekseme su zbog svoje leksičke kompatibilnosti sa drugim leksemama češće, za razliku od drugih koje imaju manji semantički kapacitet, te je broj kolokacija u kojima su one deo manji. Riđanović ističe da njihova leksička kompatibilnost zavisi i od frekvencije (Riđanović 1988: 316). Frekventnije lekseme učestvuju u više kolokacija (u našem korpusu je dobar primer za to imenica *budžet*) te se, samim tim, češće javljaju u korpusu. Neke lekseme su većeg kolokativnog kapaciteta, te je i broj kolokacija čiji su one kolokat veći. Kolokativni kapacitet leksema, kao i same lekseme, menja se u odnosu na kontekst, temu, sagovornika, i na takav način utiče na njihovu frekventnost.

Javna rasprava; vladajuća koalicija; civilni sektor; medijska prašina; evropska budućnost; nacionalno pomirenje; javne službe; akcioni plan; ekonomska kriza; socijalna pravda; kapitalne investicije; devizne rezerve; teorije zavere; vladajuća većina; uvoznički lobi, teške optužbe; političke stranke; javna rasprava; lažna obećanja; itd.

Među najfrekventnijim leksemama je leksema *budžet*, što je i razumljivo jer je tema nekoliko transkribovanih skupštinskih zasedanja bilo usvajanje rebalansa budžeta. Ova leksema je pokazala veliki stepen kolokativnosti što je dovelo do konstrukcije kolokacija sa različitim vrstama reči. Leksema *budžet* javlja se na inicijalnoj poziciji u rečenici, samostalno ili kao deo kolokacija, bilo da je njena baza ili ne.

Budžet/ ski: -deficit, -suficit, -prihodi, -rashodi, -korisnici, -sistem, -transfer. Budžet/ ska: -rupa, -kasa, -država, -sredstva, -potrošnja, -politika, -pozajmica.

Budžet/ sko: -finansiranje, -knjigovodstvo.

U navedenim kolokacijama (pridev+imenica) leksema *budžet* je njihov pridevski kolokat i kao takav nije njihova baza, nije nosilac osnovnog semantičkog sadržaja kolokacije. Osnovna kolokacija može biti proširena u složenu konstrukciju. Tako kolokaciju: *budžetski deficit* beležimo i kao deo proširene kolokacijske strukture: *neplanirani budžetski deficit*. Ova kolokacija takođe spada u vrstu kolokacija pridev+imenica, sa tom razlikom što je u ovom slučaju leksema *budžet* nosilac, baza, kolokacijskog značenja: *neoptimalan budžet*, deo je i proširene kolokacijske strukture:

ekonomski neoptimalan budžet. Leksema *budžet* se javlja, na poziciji drugog kolokata, kao baza u kolokacijama: *suficitni-*, *novi-*, *razvojni-*, *restriktivni-*. I u ovim slučajevima se radi o konstrukciji pridev+imenica. Govoreći o leksemi *budžet*, u posmatranom korpusu ne možemo zaobići i činjenicu da je u njoj inkapsulirano značenje: *rebalans budžeta*, jer se u korpusu ne radi o budžetu već o rebalansu postojećeg. Narodni poslanici u svojim govorima retko upotrebljavaju konstrukciju *rebalans budžeta*, već je u većini slučajeva menjaju sa leksemom *budžet* ili nekom od kolokacija čiji je ona deo.

Možemo zaključiti da leksema *budžet* pokazuje visok kolokativni potencijal, jer gradi raznolike i brojne konstrukcije. Za razliku od nje, neke lekseme, pored visoko frekventnog pojavljivanja u diskursu, pokazuju mali kolokativni potencijal; takav slučaj je sa leksemom *zakon*.

Leksema *zakon* se javlja u korpusu, a deo je samo kolokacija: paket zakona, predlog zakona, prateći zakon, fiskalni zakon, Dinkićeve zakon.

Leksema *zakon*, pored kolokacije tipa pridev+imenica, gradi i kolokaciju imenica+imenica (*paket zakona*), što nije česta pojava u našem diskursu.

Isti slučaj je sa leksemom *potrošnja* koja se u korpusu javlja često, a samo je deo kolokacija: *javna potrošnja*, *budžetska potrošnja*, *lična potrošnja*.

Posmatrajući kolokativni potencijal leksema u odnosu na njihovu frekvenciju pojavljivanja u diskursu, nikako ne možemo zaobići leksemu *Evropa* koja se javlja više puta. Kolokacije u čijoj konstrukciji učestvuju su tipa pridev+imenica i niti u jednoj od njih ona nije baza: *evropsko okruženje*, *evropska budućnost*, *evropske integracije*, *evropski posao*, *evropska medicina*, *evropske institucije*, *(pro)evropska većina*, *evropski obrazovni proces*.

U poslednjem primeru, leksema *evropski* je deo proširene kolokacije pridev+pridev+imenica i opet nije njena baza (*evropski obrazovni proces*). Treba naglasiti da se za ovu leksemu može i reći da u sebi ima prikriven semantički značaj nečeg što je demokratsko, napredno, humano, pa i po meri građana.

Kolokacije ne moraju biti samo binarne konstrukcije, kao što smo videli u prethodnim primerima, izuzev nekoliko izuzetaka, već to mogu biti i sintagme koje pokazuju svojstvo sintaksičke celovitosti kolokacije. U posmatranom diskursu leksema *gospoda* (*gospodo*) je deo više kolokacija. Leksema *gospodo* se javlja gotovo uvek na početku govora ili obraćanja narodnih poslanika predsedniku, predsedništvu ili narodnim poslanicima, kao *dame i gospodo*, te se s toga javlja i kao: *Dame i gospodo*, *narodni poslanici*, (Poštovano predsedništvo); *Dame i gospodo*, *narodni poslanici*, (gospodine ministre); (Poštovani predsedavajući/a), *dame i gospodo narodni poslanici*; *Dame i gospodo narodni poslanici*, (gospodine ministre). Pored pojavljivanja na početku govora, leksema *gospodo* se javlja i na drugim mestima u govorima narodnih poslanika, i tada je praćena specifičnom intonacijom koja nas upućuje da se radi o ironičnom obraćanju.

E, to je, dame i gospodo iz vladajuće koalicije, iz Borisove administracije, vaš ključni problem, ali da je vaš ni po jada, nego je problem građana Srbije.

Na istim, dame i gospodo iz Demokratske stranke Srbije i Nove Srbije, na kojima ste prošle godine pravili istu tu koaliciju.

To je, dame i gospodo, jedan minut.

U prva dva primera, posle *dame i gospodo* sledi preciziranje na koje se tačno poslanike misli, dok je u trećem primeru, iz rečenice čiji je kolokacija deo, izostavljeno konkretizovanje jer je jasno iz ostatka govora da se radi o poslanicima Demokratske stranke Srbije i Nove Srbije.

Leksema *gospodo* je uvek u kolokacijama u našem diskursu njen drugi deo tj. uvek je *dame i gospodo*, nikad *gospodo i dame*, što je i očekivano zbog principa pristojnosti koji podrazumeva prvo imenovanje ženske osobe, a potom muške. Na početku govora, narodni poslanik se obraća kolegama: *Dame i gospodo, narodni poslanici. Drugarice i drugovi, uvaženo predsedništvo, braćo i sestre. Jesam vas sve oslovio sada?* Ovaj primer oslikava različit način obraćanja koji neguju određene političke opcije. U svaku od ovih kolokacija inkapsuliran je semantički sadržaj koji pruža informaciju o tome kojoj političkoj opciji govornik pripada. Obraćanje *dame i gospodo* je deo političkog bontona danas i kao takvo je uobičajeno i očekivano. Obraćanje *braćo i sestre* se veže za stranke desne političke orijentacije (ili obraćanje vernicima od strane sveštenika), dok se obraćanje *drugarice i drugovi* vezuje za stranke leve političke orijentacije. Primećujemo da se samo u obraćanju *braćo i sestre* imenica koja označava osobe muškog pola nalazi na početku kolokacije.

Na kraju, možemo zaključiti da to koje će lekseme biti najfrekventnije ovisi o temi rasprave, ali njihova frekventnost nije u direktnoj vezi sa njihovim kolokacijskim potencijalom.

Frazeologizmi

Frazeologizmi, kao ustaljeni leksički izrazi, odnosno idiomi, u manjoj su meri zastupljeni u debatama od kolokacija. Frazeologizme odlikuje jedinstvo značenja (Mršević-Radović navodi da se u literaturi ono uglavnom označava terminom „opšte“ ili „globalno“ (Mršević-Radović, D. 1987: 13)), ekspresivnost, ista sintaksička i onomasiološka funkcija, kao u slučaju jednočlane reči. Matešić ovo svojstvo naziva uklapanjem u kontekst (Matešić, J. 1982: 6)). U skladu sa ovakvim pristupom, frazeologizmi se određuju kao višeleksemski spoj koji „karakterise reprodukovanje kao već gotove jezičke jedinice“ i „ekspresivnost kao kategorijalna frazeološka osobina“ i čiji ih „odnos prema denotatu razlikuje od drugih jedinica u jeziku koje imaju primarnu funkciju notacije“ (Mršević-Radović 1987: 12–16).

Frazeologizmi su idiomatični, stabilni izrazi. Njihova idiomatičnost se ogleda u tome što značenje cele frazeme ne mora biti u skladu sa značenjem njenih pojedinačnih delova. Stabilnost frazema se ogleda u njihovom sastavu tj. odnosima među delovima koji je čine. Za razliku od kolokacija, u frazeologizmima je odnos među njenim delovima čvrst

i mogućnost njihove zamene drugim je gotovo nemoguća. Koliko je stabilan odnos među delovima kojih ih čine govori postojanje termina frazalna leksema pod kojom Prčić podrazumeva hibridnu leksičku jedinicu koja je formalno (tj. grafološki, fonološki i morfosintaksički) realizovana kao sintagma, ali se u pogledu funkcije, sadržine i upotrebe ponaša kao reč. Užim terminom frazna imenica autor precizira komponentu u sastavu frazalne lekseme (Prčić 2011: 59-60).

Treba razlikovati termine kolokacija i fraza, jer se oni razlikuju po svojoj semantičkoj funkciji i nizu drugih osobina. Klare kao najvažnije obeležje za razlikovanje kolokacija od frazema navodi činjenicu da kolokacije nemaju idomatsko značenje (Klare 1998: 246). Dragičević frazeologizme definiše kao ustaljene jezičke jedinice koje se sastoje od najmanje dve reči i imaju jedinstveno značenje. Autorka dalje ističe da je najbolji kriterijum za razlikovanje frazeologizama od ne-frazeologizama semantička i sintaksička jedinstvenost frazeologizama. Frazeologizmima koji, po strukturi, mogu biti predložko-padežne konstrukcije, sintagme, zavisne i nezavisne rečenice, razvijanje sekundarnih značenja ostvaruje se preko aktivnih semantičkih komponenti (Dragičević, R. 2007: 24-25).

Ovde ćemo navesti neke frazeologizme, koje smo uočili u posmatranom debatnom diskursu, sa njihovim objašnjenjima: držati moralnu lekciju; pričati po kuloarima; čuvati leđa; obećavati kule i gradove itd.

Držati moralnu lekciju je frazeologizam koji se javlja na kraju govora poslanika.

Ali ne možete da mi držite moralne lekcije i pridikovanja jer Vaše mesto Vam to ne dopušta.

(Poslanik se obraća predsedavajućem upozoravajući ga da na takav način krši određeni član Poslovnika o radu.)

Frazeologizam držati (moralnu) lekciju znači izgrditi nekog, ukoriti kao roditelj dete. Upotrebom frazeme se uvećava značaj, moglo bi se reći i preuveličava, postupaka predsedavajućeg i ironično ukazuje na njegov odnos prema poslaniku.

Pričati po kuloarima i dešavati se iza leđa su dva frazeologizma koja u osnovi imaju isto značenje: raditi ili govoriti nešto skriveno, sklapati tajne dogovore. Prvi frazeologizam se odnosi isključivo na ono što se dešava u Skupštini, dok drugi frazeologizam nije lokacijski ograničen.

Obećavati kule i gradove je čest frazeologizam u našem političkom diskursu, posebno u vreme izbornih kampanja, kojim se želi istaći da suprotna strana daje nerealna obećanja koja neće ispuniti posle dolaska na vlast.

Narodna poslanica, u okviru jedne od posmatranih debata, iznosi jedan frazeologizam čije značenje u nastavku govora razjašnjava, da bi otklonila mogućnost pogrešnog tumačenja poruke koju prenosi sagovorniku.

Prava istina je: da ste vi imali informaciju ali, zarad dobijanja izbora, morali ste da obećate kule i gradove, znajući da, kada laž i nesposobnost postanu vidljivi, imaćete najbolje objašnjenje... Ne bi bilo strašno što ste lagali, izbrukali se... Problem je što, kada se uporede predizborna obećanja i program...postaje jasno da će građani Srbije sami platiti i to skupo, lažnim obećanjima i prevarama.

Iz ovih primera možemo zaključiti da su frazeologizmi leksička sredstva koja u okviru političkog diskursa, praćena određenim prozodijskim elementima, mogu poprimiti suprotno značenje od osnovnog i da to govornici jasno ističu, sa ciljem izbegavanja pogrešnog tumačenja izrečenog od strane slušalaca ili sagovornika.

Ponavljjanja

Ponavljjanja su niz uzastopnih navođenja jednakih ili sličnih elemenata: glasova, reči, sintaksičkih obrazaca, stihova, strofa. Govornici, ponekad, upotrebljavaju ponavljanje kao sredstvo naglašavanja, skretanja pažnje, na ono što je rečeno. Ona mogu biti i rezultat pokušaja govornika da pronađu odgovarajuće reči kojima bi izrazili misli. Neka od ponavljanja u diskursu nemaju kao cilj naglašavanja, opominjanje, već predstavljaju samo ponavljanje reči dok govornik ne uobliči nastavak rečenice. Takav tip ponavljanja, izgovorenih istom intonacijom, nema semantički značaj. Semantički značajna ponavljanja jedno su od obeležja ovog diskursa. Za njihovo identifikovanje i precizno analiziranje, potrebno je uzeti u obzir njihov položaj u govoru tj. da li su na kraju, na početku ili u sredini govora, rečenice koje mu slede i prethode, pauze u govoru između delova, intonaciju kojom je izrečeno celo ponavljanje ili njegovi delovi.

Ja vas molim, ja vas molim.

Da bilo bi lakše, da bilo bi lakše.

Nadam se, i nadam se da će i opozicija, siguran sam da opozicija ima.

U mom kabinetu, u mom kabinetu ne sede lobisti ruskih kompanija.

E, jako je teško, jako je teško verovati, u takvim odnosima, nekom na reč.

Koliko su ponavljanja bitna u debatnom diskursu, koliki je njihov semantički značaj, govori njihova brojnost u našem diskursu, samim tim i značaj koji im govornici pridaju. Ona mogu bitno uticati na razvoj diskursa tako što mogu biti uzrok smirivanja rasprave, promene teme diskusije, izbora leksičkih jedinica od strane sagovornika itd. Ponavljjanja mogu izazvati kod sagovornika oprečna mišljenja, mogu imati efekat uvrede, opomene, pa i pretnje. Kakav će utisak ponavljanje ostaviti na sagovornika, kao što smo već napomenuli, zavisi, pored izbora leksičkih jedinica, od intonacije kojom je ponavljanje izrečeno i pauza između delova. Drugačiji efekat na sagovornika će ostaviti ironična intonacija i duga pauza, nego intonacija koja je po svom karakteru redundantna i kratka, uobičajena, pauza. Da bismo ilustrovali značaj ponavljanja i njenih efekata na sagovornika, ovde ćemo analizirati neka od njih:

Nadam se, i nadam se da će i opozicija, siguran sam da opozicija ima, takođe, markantne političke figure i zahvaljujem Vam se na tome. Hvala vam!

Samo ponavljanje je izrečeno sa pauzom između delova i na takav način je naglašen drugi deo. Drugi deo izgovoren je intonacijom koja na slušaoca ostavlja utisak sumnje govornika da opozicija u svojim redovima ima takvu političku ličnost. Sumnja je dodatno uvećana ironičnom intonacijom kojom je izgovorena sintagma: *markantna politička figura*. Leksema *siguran sam*, koja sledi posle ponavljanja ima ulogu kvantifikatora uverenosti govornika u izrečenu tvrdnju, u ovom slučaju suprotnog semantičkog sadržaja od verbalizovanog.

Sa druge strane, neka ponavljanja, praćena odgovarajućom intonacijom, mogu predstavljati opomenu ili naglašavanje istinitosti ili značaja izrečenog. Takav je primer ponavljanje: „*Nemam ja firme u Rusiji. Nemam ja firme u Rusiji.* “

I prekinite sa teorijama ZAVERE: NEMAM JA FIRME U RUSIJI. Nemam ja firme u Rusiji. Gospodin Popović ima firme u Rusiji. Ja živim ovde, u Srbiji. U mom kabinetu, u mom kabinetu ne sede lobisti ruskih kompanija. Sedeli su u Koštuničinom kabinetu. Ja nisam potpisivao ni sporazume u Vašingtonu, ni u Briselu, ni u Kremlju, nego je to radio Vojislav Koštunica.

Narodni poslanik, da bi naglasio svoju tvrdnju, prvi deo ponavljanja čak izgovara povišenim tonom, što je u primerima predstavljeno velikim slovima. Čini se da povišenom intonacijom govornik pokušava povećati stepen istinitosti svoje tvrdnje. Nakon ponavljanja slede argumenti kojima on u svoju odbranu ili potkrepljenje tvrdnje prebacuje fokus na drugog poslanika i predsednika Vlade. Ponavljanju niti prethodi, niti sledi bilo kakava optužba na račun poslanika koja bi ga uzrokovala.

Ne smeju da Vam pokažu. Ne smeju da pokažu jer, iza leđa građana ove zemlje, vode pregovore o njihovoj sudbini.

Ponavljanjem se sagovornik, na neki način, upozorava da je razotkrivena njegova namera koja stoji iza izbegavanja odgovora. Prvi deo ponavljanja, prvu rečenicu, možemo svrstati i u retorsko pitanje jer govornik, ponavljajući je kao deo naredne rečenice iznosi i odgovor. Prva rečenica je izgovorena upitnom intonacijom, ali je zbog ponavljanja koje je usledilo, svrstana u ovaj odeljak. Na osnovu ovog primera možemo zaključiti i da retorska pitanja mogu da budu deo ponavljanja kao samo jedan njen deo ili celo ponavljanje.

„Šta je to tranzicija? Šta je to tranzicija?“ je ponavljanje dva retorska pitanja bez odgovora, za razliku od prethodnog primera.

Ovo ponavljanje je deo diskursa u kojem imamo isti tip ponavljanja (retorsko pitanje-ponavljanje, retorsko pitanje-odgovor). Govornik pita: *šta je to privatizacija*, u nastavku rečenice daje neka objašnjenja: Privatizacija ne služi tome da bi se rasprodala

narodna imovina za džabe, nego zato da bi se od socijalističkog tipa proizvodnje i privrede prešlo na tržišnu.

Šta je to tranzicija? Šta je to tranzicija? I šta je to privatizacija? Privatizacija ne služi tome da bi se rasprodala narodna imovina za džabe, nego zato da bi se od socijalističkog tipa proizvodnje i privrede prešlo na tržišnu.

To je uvreda za zdrav razum. To je uvreda za građana Srbije. To je uvreda za patrijarha.

U ovom tipu ponavljanja, ponavlja se samo *to je uvreda* i time se, kao kvantifikatorom, povećava značaj koji je postupak ostavio prvo na *zdrav razum*, potom na *građane Srbije* i, na kraju, *patrijarha*. Na početku ovog dela diskursa, pre ponavljanja, nalazi se leksema *nekorektno*, koja je neka vrsta osnove na koju se nadograđuju lekseme u službi kvantifikatora.

To je, u najmanju ruku, nekorektno. Uvreda za zdrav razum. To je uvreda za građane Srbije. To je uvreda za patrijarha, koga su prozivali i vukli za rukav.

Ponavljanje: „*To nije počelo juče. To nije počelo prekuče. To je počelo onog, nesrećnog dana kada je Koštunica, doktor, Vojislav postao predsednik Vlade*“ slično je prethodnom, samo što se kvantifikacija vrši regresivno ka početku, ne od početka problema, kao u prethodnom primeru (juče-prekuče-onog dana kada je postao predsednik Vlade). U trećem ponavljanju gubimo negaciju i dobijamo odgovor kada je počelo.

Zaključak

Analiza jezika debatnog diskursa i identifikacija njegovih osnovnih karakteristika pokazala je da su u širokoj upotrebi sintaksičko leksičkih sredstava: kolokacija, frazeologizama i ponavljanja. Iz materijala skupštinskog debatnog diskursa, izdvojene su lekseme koje su se pokazale kao najfrekventniji kolokati i analizirane kolokacije čiji su one delovi. Frazeologizmi su identifikovani i opisani na osnovu diskursnog konteksta. Ponavljanja su identifikovana, semantički analizirana na osnovu konteksta i prozodijskih elemenata. Analiza nam je ukazala da je za adekvatno tumačenje semantičkog sadržaja pojedinih elemenata jezika debate, neophodno poznavanje šireg socijalnog konteksta u vremenu u kojem se ona i realizuje.

LITERATURA

- Benson, M. (1995). Collocations and Idioms. u: Ilson, R. (ed.) *Dictionaries, Lexicography and Language Learning* (pp. 61–68). Oxford: Pergamon.
- Dragićević, R. (2007). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Edlman, M. (1964). *The symbolic uses of politics*. Urbana: University of Illinois.
- Guiraud, P. (1964). *Stilistika*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Howe, N (1988). Metaphor in contemporary American political discourse. *Metaphor and Symbolic Activity*, 3. (87-104). London: Taylor Francis.

- Klare, J. (1998). Kollokationen im Franzosischen im Spannungsfeld zwischen Grammatik, *Lexikon und Text. Grammatische Strukturen und grammatischer* (pp. 235-263). Bonn: Romanistischer Verlag.
- Lakoff, G. (1992). Metaphor and war: The metaphor system to justify war in the gulf. In: *Thirty Years of Linguistic Evolution* (pp. 463-481). Amsterdam: John Benjamins.
- Leanne, S. (2010). *The power of Speaking with purpose and vision (Say it like Obama and Win)*. New York: McGraw Hill Publishing.
- Matešić, J. (1982): *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mio, J. S. (1993). Responding to metaphors in the context of a political debate. In J. S. Mio (Ed.) *Metaphor: Cognition and appreciation*. Toronto: APA
- Mršević-Radović, D. (1987): *Glagolsko-imeničke frazeološke sintagme*. Beograd: Filološki fakultet.
- Osborn, M. (1997). Archetypal metaphor in rhetoric: The light-dark family. *Quarterly Journal of Speech*. 53/1 (pp. 115-126). London: Taylor Francis.
- Prčić, T. (2011): I sintagme i reči: frazne imenice u srpskom jeziku. *Leksikologija. Onomastika. Sintaksa, Zbornik u čast Gordani Vuković* (str. 59-70). Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Riđanović, M. (1988). *Jezik i njegova struktura*. Sarajevo: Izdanje autora.
- Solar, M. (1984). *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tindale, C. (2004). *Rhetorical argumentation. Principles of theory and practice*. London: SAGE Publications.

Милена С. Зорић¹
Висока школа струковних студија за
образовање васпитача,
Нови Сад

811.163.41'373 Popović J. S.
821.163.41-22:811.163.41'373

ЈЕЗИК – МАСКА И/ИЛИ КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ ЈУНАКА СТЕРИЈИНИХ РАНИХ КОМЕДИЈА²

Interpretation of language usage in Jovan Sterija Popović's early comedies (*The Liar of all Liars*, *Scrooge*, *The Upstart*) by most researchers goes from the idea that exceptions from Serbian vernacular accentuates exceptions from moral norm. In particular, it is pointed to usage of slavisms for mocking Slavo-Serbian language and its users. Based on determination of slavisms in aforementioned comedies, primarily on literary and dramaturgic analysis, this paper reviews usual interpretations which are referring to the role of language, especially slavisms, in characterization of characters. It is shown that essence of issue isn't just in opposition acceptance – rejection of Slavo-Serbian language with its singularity in regard to Serbian vernacular, but poliglosy of Sterija's early comedies in a deeper level of meanings that reflect culture splitted within itself, both for poorly understandable Slavo-Serbian and alienating German and French, and for unsophisticated parochiality of Serbian vernacular speaker.

Key words: Jovan Sterija Popović, characterization of characters, identity, language – mask, Slavisms.

Одговор на питање *Којим је то језиком писао Стерија* даје Љиљана Суботић у свом истоименом раду (Subotić 2006). На основу анализе жанровски различитих Стеријиних текстова (*Природно право*, *Скендербег* и *Даворје*), она доказује и показује да је Стерија користио језик који је крајем осамдесетих година XX века у науци означен као доситејевки. Овај тип језика прецизно је дефинисао Павле Ивић као језик који је одговарао представи тадашњих интелектуалаца о народном језику. Основа тог језика јесте био народни говор, са фонетским и морфолошким одликама вернакулара, али који је био богаћен (или контаминиран, што зависи од угла посматрања) елементима из рускословенског, руског књижевног језика, па и српкословенског,

¹ milena_zoric_ns@yahoo.com

² Овај рад је написан као део докторске дисертације *Славенизми и књишке речи у драмским делима Јована Стерије Поповића – трагедије и ране комедије* на Одсеку за српски језик и лингвистику Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, под менторством доц. др Исидоре Бјелаковић. Истовремено, рад је и део пројекта *Речник славеносрпског језика* Одељења за књижевност и језик Матице српске који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

пре свега на лексичком нивоу, и то у домену апстрактне лексике и терминологије. Славенизмима су, дакле, попуњаване лексичке празнине у народном идиому (Ивић 1990; 2001: 180–185), али, треба додати, коришћени су и онда када је народни језик нудио лексичка средства, те је у таквим ситуацијама њихова функција пре свега стилска.

Приликом тумачења употребе језика у раним комедијама Јована Стерије Поповића (*Лажа и паралажа*, *Покондирена тиква*, *Тврдица*)³, већина истраживача полази од става да се одступањем од народног језика истиче одступање од моралне норме (Анђелковић 2003: 262; Ромчевић 2004: 85). Посебно се, притом, истиче употреба славенизама⁴ којом се исмевају славеносрпски језик у потпуности, као и његови говорници. Полазећи од утврђивања функције славенизама у наведеним комедијама, пре свега на нивоу књижевне и драматуршке анализе, у овом раду преиспитују се уобичајена тумачења која се односе на улогу језика, у првом реду славенизама, у карактеризацији ликова.

Када се говори о *Лажи и паралажи*⁵, највише реплика размењују Алекса, лажни барон Голић, и његов слуга Мита.⁶ Овај чувени пар варалица служи се језиком који је веома специфичан – састоји се, у ствари, од два идиома. Када комуницирају међусобно, без присуства осталих јунака, они користе српски народни језик са

³ Стеријине комедије наведене су овде (а у даљем тексту и разматране) хронолошким редом, и то не према датуму објављивања већ према ауторовом исказу о времену настанка. Ово се, пре свега, односи на *Покондирену тикву* која је објављена 1838, а предговор је датиран 1830 (ЈСП 1838: IV).

⁴ Под славенизмима се на фону проучавања предстандардне епохе у развоју српског књижевног језика подразумевају лексеме које су без икаквих интервенција преузимање из рускословенског, руског књижевног, па и српкословенског језика, као и оне у којима се уочавају и особине наведених језика с једне стране и српског народног језика с друге (нпр. облици наставак из српског народног језика уз чување фонолошких особина карактеристичних за рускословенски или руски књижевни језик).

⁵ Прво издање ове комедије објављено је у Будиму 1830. године. Писац касније, схвативши да је једно писати за извођење на сцени, а друго за штампање и читалачку публику, објављује нову верзију која је измењена да би се постигла боља сценичност (Лешић 1998: 121). Корпус истраживања овога рада представља управо прва верзија комедије, која је мање позната јер се не изводи на позоришној сцени.

⁶ Небојша Ромчевић је квантитативном анализом параметра величине дискурса показао да Алексине и Митине реплике чине готово половину укупног текста, истакавши при том да то није необично јер су ова два лика базирана управо на вербалној радњи (2004: 70). Он наглашава и да је језик, уз понашање и радњу, „најважније средство имплицитно непосредне технике карактеризације у Поповићевој комедиографији”, те да је он у функцији идентификације позитивних и негативних ликова (н. д.: 85).

Језик као „примарно средство карактеризације” у Стеријиним комедијама наводи и М. Радоњић (2006: 18).

дијалекатским одликама војвођанских говора (нпр.: *млоги, огласивали, таки /одмах/, желили, нигди, гди* и сл.), које су карактеристичне и за Стеријин идиом (Hergity 1982: 10; Јерковић 1991). Када је присутан неко са стране, они комуницирају другачијим језиком, „мењају фарбу” (ЈСП 1830: 37). Тај „језик за јавност” обилује различитим славенизмама и заправо им служи као маска, пре свега пред Јелицом и њеним оцем, али и пред осталим актерима. За тај језик Алекса каже да је „језик славено-српски, то јест српски, но по књижевним правилима углађен и изображен” (ЈСП 1830: 20)⁷ и то је дефиниција за газда Марка. Када Мити објашњава како је лако говорити славјански, он то чини на сасвим другачији начин:

Видиш да си простак! Зар ти мислиш, да је тешко овако говорити, као што ја лупам! Само сложено громилај најпаче, понеже, дондеже, и у сваком составу по два три баталијона ихова и ахова аузруковати пусти, па те неће ни најбољи славјанин разумети (ЈСП 1830: 10).

У свету Стеријине прве комедије Алексин и Митин славјански јесте језик – маска⁸ иза којег се крију себични и неморални циљеви, и они заиста јесу „ликови лажног идентитета” (Анђелковић 2003: 41) који су се „вербално прерушили” (Фрајнд 2006: 488). Није, међутим, њихов славјански једини језик с функцијом маске. Такав је, у извесном смислу, и Јеличин „немецки”, па, можда, и мимо пишчеве интенције и (просто)народни којим говоре Марко и Батић.

Јеличин језик богат је различитим германизмима који су, на основу прегледане литературе, у највећој мери адаптирани или искварени (Клаић: 1961: 79; Радин 2007: 668). Након пет година проведених на заводу у Бечу, она је, чини јој се, српски језик заборавила: „А како би то српски казала, кад би ме мој татица запитао, ја добра Српкиња нисам” (ЈСП 1830: 26). Уз то, она народни језик сматра недовољно финим и богатим да би изразио мисли и осећања какве може имати једна паланачка фрајлица која након пет година проведених у Бечу, у читању љубавних романа, пореди себе с „правим фрајлама и највећим дамама”: „О молим вас татице, у Бечу се ретко чује српски, све немечки, и француски. То су вам језици! кад говоре, мислите мед им тече из усти. Ја жалим једнако што ме нисте дали да и француски учим” (ЈСП 1830: 13). Међутим, такав језик за њу није маска, већ је део улоге коју она живи. Та

⁷ Уз примере из цитираних драма Јована Стерије Поповића дата је скраћеница за одређено дело (тумачење скраћеница налази се уз цитиране изворе на крају чланка). Сви примери дати су транскрибовано у складу са савременим правописом, како према упутствима А. Младеновића (1979), тако и на основу досадашње праксе у оквиру пројекта Матице српске *Писци предстандардног периода српског књижевног језика и њихова дела* (в. на пример Соларић 2013; Магарашевић 2013; Кенгелац 2015).

⁸ Термин *језик – маска* уводи се по узору на постојећи термин *име – маска* које Стерија користи у функцији номиналне карактеризације, својеврсног имена с кључем, дајући главном јунаку ове комедије, као псеудоним по сопственом избору, презиме Голић (Радин 2007: 670).

улога, коју је сама себи доделила, делимично и због ускраћеног потпунијег образовања (Анђелковић 2003: 92–93), даје јој за право да мисли како је боља и узвишенија од својих вршњакиња те да јој због тога и припада нешто боље и узвишеније, као што је придошли барон за којег у једном моменту каже „сам Лафонтен није могао бити таков када је писао Натурмента” (ЈСП 1830: 50). Самим тим ни њена љубав не може бити обична, „проста” – она Алексу љуби као „Лидија Лаузеса” (ЈСП 1830: 54), и мисли да га је опчинила као „Сигхарда Геновева” (ЈСП 1830: 44).⁹ Али, ма како она желела да се понаша по моделу које налази у романима: „Ја нећу поћи за другог, макар ме отац и цвинговао; јер је обично у романма, да љубовници најпре страдају, па после да се узму” (ЈСП 1830: 35), на површину, како примећује и С. Анђелковић (2003: 93), ипак избија сан паланачке девојке: „Ја сам истина на много местиј читала, да љубовници нису тако за свадбу марили; но ја опет овде сасвим другојаче осећам” (ЈСП 1830: 39).

Закључак да ниво одступања од народног језика указује на одступање од моралне норме ипак је престрог, јер се за Јелицу, чији језик свакако одступа од народног, не може тврдити да је морално девијантан лик, мада је свакако несрећна због несклада света у којем живи и света у којем би волела да буде¹⁰. Јеличина језичка карактеризација може се тумачити и као пишчев отклон од сваког типа језика који битно одступа од народног језика и отпор према тој врсти културног однарођавања васпитањем у духу стране културе.

Марков језик пак, с неколико фонетских славеносрбизама¹¹, готово је потпуно чист народни српски језик. Он је човек из народа, успешан трговац, забринут отац који се често жали на то како не разуме сопствену ћерку и негодује због њеног читања *румана*, како их он зове, па чак кори себе што је Јелицу уопште и слао у Беч. Алексу ништа не разуме и због тога мисли да он и није Србин. Ипак, његов однос према српској грађанској средини у тадашњој Аустрији јесте амбивалентан. То се види из чињенице да он своју ћерку није оставио да седи код куће већ јој у првом заједничком појављивању каже: „Моја ћерко, зато сам те у Беч и

⁹ У Јеличину лектуру ушли су Шилер [Friedrich Schiller], Клаурен [Heinrich Clauren], Сервантес [Miguel de Cervantes Saavedra], Мармонтел [Jean-François Marmontel], Чоке [Johann Heinrich Daniel Zschokke], Коцебу [August Friedrich Ferdinand von Kotzebue], са својим јунацима Мором и Амалијом, Лидијом и Лаузесом и осталим „принцесама и хелдовима” са чијим животима и љубавима Јелица пореди своју љубав према Алекси.

¹⁰ Д. Иванић говори о поремећеној комуникацији „између свијета стварности и свијета текста” (2007: 13) у Стеријиним комедијама уопште, док М. Фрајнд истиче да се њихов заплет своди на „сукоб комичких јунака са стварношћу и њихов неуспех да кроз тај сукоб измене своју судбину” (2006: 487).

¹¹ Славеносрбизми су „мешовити облици на фонетско-лексичко-морфолошком плану” који су се временом стабилизovali и постали одлика славеносрпског језика (Младеновић 1978: 110).

послао, да ти научиш кад ја нисам могао” (ЈСП 1830: 12)¹², да би у истој сцени касније изразио негодовање што није научила „како се готови ручак, како треба бити добра газдарица и како ваља децу воспитавати”, те констатује да јој је „Беч сасвим обртно мозак” (ЈСП 1830: 13–14). Јасно је да је у Беч није послао из жеље да његова Јелица буде образованија од будућег мужа, већ се вероватно надао да ће као школована наћи себи равног, можда и у Бечу, и тако себи обезбедити бољи живот. Могућност која се отворила, да му барон буде зет, врло је ласкава, и пред њом овај трезвени домаћин као да затвара очи, а сем тога, њему се учини и да ће се, коначно, ћеркино школовање у Бечу вишеструко исплатити, а уз то и Јелица ће проживети своје снове. Вероватно у томе треба тражити разлог што Марко тако лако подлеже превари, а не „како би се удовољило ефикасностима интриге, како би се ликовима варалица омогућила успешнија активност у заплету” (Анђелковић 2003: 202).

Батић и Марија су врло мало заступљени у тексту комедије (свега 10% укупног текста (Ромчевић 2004: 70)). Њихов језик је чист народни и они долазе као избавитељи, захваљујући којима је катастрофа спречена. Притом, Батићев лик ни у једном моменту не одступа од конвенционалне слике честитог и пристојног младића, који са захвалношћу и без имало негодовања прихвата девојку која му је одузета па враћена, и која за њега полази невољно, отворено показујући наколоност према, сада већ раскринканом, преваранту. Када се узму у обзир ове чињенице, могу се довести у питање његове намере. Биће да Јеличин мираз гарантује његову срећу у браку. С друге стране, Марија, која својим доласком обезбеђује и убрзава расплет (готово као *deus ex machina*), језиком одаје неуравнотежену и дезоријентисану особу, каквом ју је учинила Алексина свирепа обмана. – Са становишта теме, ово је важно као контекст без кога се не може у потпуности сагледати Алексин и Митин језик – маска и њихово издавање из заједнице.

Полиглосија *Покондирене тикве* заснива се на четири идиома: на народном језику којим говоре „позитивни јунаци” комедије, на француској и немачкој фразеологији, које Фема упознаје преко Саре и доводи их до гротескних изобличења, и на веома специфичној функцији Ружичићевог славјанског језика, снажно обележеног класицистичким поетским реквизитаријумом и, најзад, у најмањој мери, али комедијски ефектно, на словачком који у неколико рудиментарних фраза користи Јован.

Као пандан лажи и паралажи из истоимене комедије најчешће се постављају Сара и Ружичић из *Покондирене тикве* (Анђелковић 2003:41; Несторовић 2011: 114). Њихов статус, као и међусобни однос, међутим, указују на то да ову паралелу није

¹² С. Анђелковић указује на интересантну чињеницу како је управо Марко тај који, у њиховом првом заједничком појављивању, својим кратким репликама помаже Јелици да покаже шта је у Бечу научила („А шта је то швермовала?” (ЈСП 1830: 12) или „Кажи ти мени зашто читаш овакове књиге?” (ЈСП 1830: 13) и сл.) (2003: 199–200).

могуће јасно и недвосмислено повући. Сару писац представља као „чанколиза код Феме”, и то је све што се о њој зна (ЈСП 1838: s. p.). Њен идиом се готово у потпуности ослања на кухињу. Тек на крају се обзнањује да је она била куvariца код грофа и грофице Шварц (ЈСП 1838: 79), те да језик препун кулинарске терминологије произлази отуда а не из чињенице да је она, попут Мите, увек гладна, како се у литератури углавном наводи (Анђелковић 2003: 42). Она је, дакле, једноставно особа која у јелу и пићу заиста види смисао живота. Поред „кухињског идиома”, Сарин језик карактеришу и једноставне (углавном тачно употребљене) француске фразе које је могла попатити служећи у господској кући, а које за Фему представљају врхунац отмености. Ако опседнутост јелом показује саму суштину Саринога бића и поимања света, француски је отмена маска којом она ту суштину донекле прикрива и култивише. Сем тога, карикиране Сарине фразе постају Фемин „француски” језик. Додуше, у вези са Саром постоји једна ситна нелогичност: она је куvariца која, када Ружичић на њену идеју да се ожени Фемом каже „Небо плаче, земља се отвара да Хекубу у објатја прими” (ЈСП 1838: 44), разуме језик класицистичке поезије и његове античке мотиве, те схвата да он алудира на Фемине године. Такође, нешто касније самостално показује да зна за везу између Вулкана и Венере, при чему врло ефектно Фему пореди са Вулканом, а Ружичића са Венером:

Сара: (...) ја имам један врло леп план, да узмете госпоју од Мирич за жену.

Руж: Хо, хо, хо! Небо плаче, земља се отвара, да Хекубу у објатја прими.

Сара: Мислите ви, гди је онда у година? треба да знате монфрер, да су удовице као зелено шибље, што више с једне стране горе, то већма сок на другом крају пуштају. Тако и жене; што више година имаду, то јаче и силније љубе.

Руж: А кад аморети дођу на повјешченије, и кад усхтем Венус појати, и кад ми Грације воображеније обузму, гди је оригинал?

Сара: Е, није него јошт штогод, ви не знате, какав је био Вулкан, пак шта је фалило вашој Венери. Јести и пити монфрер, јести и пити, то је љубов; маните се ваши[x] Грација и Богиња (ЈСП 1838: 44).

Уколико се поштује класицистичка традиција, Сара се може поистоветити са припростим слугом који чини све не би ли његов господар дошао до свог циља, најчешће до руке младе и лепе девојке (Ромчевић 2004: 101). То би онда значило да је Ружичић тај који је све осмислио, а Сара је његов помоћник. Из овог закључка проистекло је тумачење по којем је Ружичић у *Покондиреној тикви* исто што и барон Голић у *Лажу и паралажи*. Односно, ако је Алекса креирао лик барона Голића за потребе своје преваре, онда је и Светозар Ружичић креирао лик класицистичког песника Свјатозара Розичича с истом намером (Анђелковић 2003: 46–52). Међутим, текст упућује на другачији закључак. Ружичић са сцене одлази као класицистички песник, баш онако како је на њу и ступио (Христић 1977: 82; Стојановић 1981: 210; Ромчевић 2004: 114; Радоњић 2006: 31–35). Овде се његов славјански само секундарно јавља као језик – маска варалице, а примарно, у највећој мери, Ружичићев

славјански као, уосталом, и Фемин француски јесте маска дубоких унутрашњих жудњи Стеријиних јунака. И поред често грубе језичке комике, засноване на неразумевању и незнању, славјански језик за Светозара Ружичића и француски за Фему јесу и пројекција бољег света којем страсно теже, у којем се властита судбина може свесно преобликовати и померити од баналне свакодневице, па и од властите људске ограничености. За разлику од Алексе, који као раскринкани барон Голић (привремено?) одбацује и име и титулу и језик – маску, те чистим народним језиком изговара последњу реплику упућену Марији:

Марија: Ах ја ћу све оном жртвовати, који ме је чести лишио. Алекса!
Ал. Да те ђаво носи (напрасно изиђе) (ЈСП 1830: 61).

Ружичић са сцене одлази као Свјатозар Розичич, трагикомично занет сном о ловоровом венцу и песничкој слави, као што и Фема само привремено напушта своју отменост. Митрово раскринкавање њега не додирује, као да одиста није калфа „који је служио у дућану код Јелкића и штету учинио” (ЈСП 1838: 79). Попут Јелице, он остаје веран свом самозаваравању и маска му прираста на лице. Има трагикомичне величине у његовој нади да ће досећи славу и лоровов венац због којих је хтео да се ожени Фемом. Уколико и јесте варалица, он пре свих вара самога себе:

Розичичу, ти досјагнеш бешчислени вјеки
Прославивсја между человјеки,
Слава твоја останет до конца,
Сподобивсја лавроваго вјенца (ЈСП 1838: 83).

Извесну недоумицу побуђује и једини лик у *Тврдици* који функционално користи славенизме – нотарош Мишић.¹³ Питање је да ли су славенизми за њега маска, на онај начин на који их користи Алекса, а, готово сигурно, супротно мишљењу М. Радоњића (2006: 50), они не функционишу попут славенизама у карактеризацији Ружичићевог лика. Мишић на језик накићен славенизмима прелази када одлучи да Катици изјави љубав:

Миш.: Господична, ја сам доста вашу доброту, и ваша преизрјадна качества у самоћи уживао, и њима се дивио, данас је прилика објавити вам, да су мене прелести ваше

¹³ На специфичности овог Стеријиног јунака указује З. Несторовић, подсећајући да је он истовремено и варалица и резонер. Начином на који је нотарош преварио кир Јању Стерија је истакао тему своје комедије, а то је разоткривање порока – тврдичлука. Мишић је, дакле, истовремено и варалица (јер успева преваром да дође до Јањиног новца, односно мираза) и резонер-исцелитељ (пошто га је надмудрио тамо где је Јања мислио да је непобедив – трговац каже да ће да напише причу о томе 'како је српско глава преварила греческо мудрост'" (2011: 102–105; 2014: 12).

преумилно обузеле, и да би будуште шчистије моје несносно било, кад би судбуна пакостно ускратила с вами дне живота делити.

Кат.: (узда[х]не).

Миш: Ви видите господична, да ја љубов моју к вами доста просто, и без употребљенија текстова из романа изражавам; но сотим мислим, то су чувства природнија. Од вас дакле сада очекивам, смем ли за цело жељи мојој надежду давати. – Ви ћутите?

Кат.: Г. Мишић, ја вас као разумног и отменог овде Господина особито почитујем.

Миш.: Мени је ово доста. Ја знам да највећим пријатствијама овде од вашег Г. Оца надати се имам, но познато је, да се тек таква љубов као знатна почитује, и у три части Романа издаје, гди је бракосочетаније на какав год начин припрећено било. Што је више овакови[х] пречага, ви знате, то је пријатнији Роман (ЈСП 1837: 39–40).

Само неколико реплика пре тога, док, евентуално, разрађује свој план и распитује се о миразу, он користи чисти народни говор („Он мисли да је то најбоља прилика за вас будући да не треба новаца дати” – када говори о Кир Дими, а одмах након тога и „Је ли истина да је тако сиромаш?” – када се распитује за материјално стање девојчиног оца (ЈСП 1837: 38)). Да је реч о језику – маски могло би се закључити управо због нагле и изразите промене тона. Ово, истовремено, сигнализира да је његова заљубљеност неискрена и у потпуности сведена на фразу (в. Ромчевић 2004: 125, 185). С друге стране, карактеризација лика Катице као једноставне, скромне, послушне, па унеколико и припросте девојке, отвара могућност и другачијег тумачења. Променом језика, Мишић имплицира промену односа међу њима и то чини тако да на једноставну девојку остави најдубљи утисак – од тона пријатеља или старијег брата који Катици брижно саопштава очеву одлуку да је уда за остарелог Кир Диму, Мишић променом језика прелази у улогу љубавника који чезне.

Малобројни славенизми који се јављају у Катичином говору, с друге стране, могли би сведочити о одређеном типу васпитања и образовања (жели да буде *воспитана*, она се *обеспокојава*, *почитује* Мишића) који њу чине подложном овој врсти удварања. Наглашавајући да не употребљава текстове из романа, Мишић јасно маркира и потенцијални извор својих реплика.

Показало се да Стеријина „света промена”¹⁴ одиста прожима све видове његовог стваралаштва, па и оне који се у науци, попут раних драмских дела, углавном посматрају као целина. Језичка полиглосија у *Лажу* и *паралажи* разликује се од оне у *Покондиреној тикви* и *Тврдици*. Притом, верујемо да суштина проблема

¹⁴ Ову синтагму Стерија користи у песми из *Даворја* „Спомен путовања по дољним пределима Дунава” (2010: 149).

није на опозицији прихватање – одбацивање славеносрпског језика с његовим особеностима у односу на народне говоре. Језичка полиглосија на дубљем плану значења, сматрамо, оцртава културу која се унутар себе поделила, и због тог слабо разумљивог славјанског и однорођујућег немачког, али и због припросте ограничености носилаца народног идиома. Један културни образац, означен као славјански, престао је да функционише као средство комуникације и постао је средство обмане, као што и Јеличин немачко-српски открива културно полутанство особе која је напустила властиту културу, али није у правом смислу те речи усвојила страну. Истовремено, језичка полиглосија показала се као плодотворан извор не само хуморних несклада и неспоразума, него и као добар, функционалан покретач радње.

ИЗВОРИ

- ЈСП 1830: Поповић, Јован Стерија. *Лажа и паралажа: весело позориште* / Сочинено Јоанномъ С. Поповичемъ. - У Будиму: Словима Кр. Всеучилища Пештанскогъ, 1830.
- ЈСП 1837: Поповић, Јован Стерија. *Тврдица: шаливо Позориште у три Действа* / составлено одъ Јоанна С. Поповича. - У Пешти: Писмены Јос. Баймела Ц. К. Привилегир. Примаціал. Острогонског' Књигопечатеља, 1837.
- ЈСП 1838: Поповић, Јован Стерија. *Покондирена тиква: весело Позориште у три действа* / составлено одъ Јоанна С. Поповича. - У Новомъ-Саду: Писмены Павла Іанковића ц. к. Прив. Типографа, 1838.

ЛИТЕРАТУРА

- Анђелковић, Сава (2003). *Стеријиних 80 комичних ликова*. Вршац: КОВ.
- Иванић, Душан (2007). *Огледи о Стерији*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Ивић, Павле (1990). Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 19/2, 5–14.
- Ивић, Павле (2001). *Српски народ и његов језик*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јерковић, Јован (1991). Дијалектизми у Стеријиној прози. *Језик и писци*. Нови Сад: Матица српска – Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета: 45–57.
- Кенгелац, Павле (2015). *Јестествосливије (1814)*. Приредила Милена Зорић. Нови Сад: Матица српска.
- Клаић, Братољуб (1972). Језична проблематика у неким комедијама Јована Стерије Поповића. *Зборник прилога историји југословенског позоришта*. Нови Сад: 121–129.
- Лешић, Јосип (1998). *Стерија. Драмски писац*. Нови Сад: Стеријино позорје – Прометеј.

- Магарашевић, Георгије (2013). *Кратка всемирна историја од Георгија Магарашевића, професора*. Приредиле: Јелена Ајџановић и Исидора Бјелаковић. Нови Сад: Матица српска.
- Младеновић, Александар (1978). О неким питањима и особинама славеносрпског типа књижевног језика. *Зборник за филологију и лингвистику*, XXI/1, 93–112.
- Младеновић, Александар (1979). Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века. *Зборник за филологију и лингвистику*. XXII/2, 95–129.
- Несторовић, Зорица (2011). *Класик Стерија: есеји*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Несторовић, Зорица (2014). Стерија као комедиограф или о непроменљивости човека у свету који се мења. У Зорица Несторовић (Прир.), Јован Стерија Поповић. *Весела позорја* (стр. 7–16). Нови Сад: Стеријино позорје.
- Поповић, Јован Стерија (2010). *Антологијска едиција Десет векова српске књижевности*. Књ. 28. Приредио Сава Дамјанов. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Радин, Ана (2007). Фигуре говора у *Лажи и паралажи* и њихова улога у карактеризовању и постизању смешног дејства. У Љубомир Симовић (Ур.), *Јован Стерија Поповић 1806–1856–2006*. Научни скупови CXVII. Одељење језика и књижевности, Књ. 17 (стр. 665–674). Београд: САНУ.
- Радоњић, Мирослав Мики (2006). *Стерија у огледалу XX века*. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине – Матица српска. Одељење за сценске уметности и музику.
- Ромчевић, Небојша (2004). *Ране комедије Јована Стерије Поповића*. Библиотека Позоришна култура на тлу Војводине. Књ. I. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине.
- Стојановић, Миролуб (1981). *Трагично у ликовима „Покондирене тикве“*. Нови Сад: Стеријино позорје, Одељење за посебне позоришне активности. Сепарат.
- Соларић, Павле (2013). *Кључић у моје земљеописаније (1804)*. Приредила Исидора Бјелаковић. Нови Сад: Матица српска.
- Фрајнд, Марта (2006). Сукоб Стеријиних комичких јунака са стварношћу. *Књижевна историја*, XXXVIII/130, 487–494.
- Христић, Јован (1977). *Позориште, позориште I*. Београд: Просвета.
- Herrity, Peter (1982). Језик у Стеријиним комедијама. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 11/1, 5–11.
- Subotić, Ljiljana (2006). Kojim je to jezikom pisao Sterija? U Sava Anđelković i Paul-Louis Thomas (Prir.), *Jovan Sterija Popović – klasik koji nam se obraća*. Radovi sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 24. i 25. marta 2006. godine na Univerzitetu Pariz IV – Sorbona (str. 17–40). Vršac: KOV.

IV

KNJIŽEVNI SUSRETI

НЕМАЧКЕ И СРПСКЕ ПРИЧЕ О ВАМПИРИМА У XVIII ВЕКУ

In the year 1725, Viennese newspapers *Wienerisches Diarium* published the first news about the occurrence of vampires in Serbia. The news is followed by the reports made in 1731 and 1732 by Austrian military doctors Glaser and Johann Flückinger. Flückinger's report *Visum et repertum* was published and many times reprinted in the writings about the existence of vampires between 1731 and 1734. In this paper, the reports of military doctors are viewed as encounters of two cultures, different in many ways: German, written, represented by the members of Austrian military, and Serbian, oral, represented by the Serbs who witnessed the occurrence of vampires. Austrian military doctors wrote in facts about what they had seen (about the condition of exhumed corpses); Serbs "spoke" in translation, as a collective who defends their beliefs. The following aspects are analysed: onomastics related to ethnicity of the inhabitants of Medveda and their language, Serbian personal names and words in German text, as well as the description of customs.

Key words: vampire, encounter of cultures, German culture, Serbian culture, customs, belief, Serbian language in German text

Након што је 1717. године Евгеније Савојски заузео Београд, увек немирна граница између две велике империје померила се на југ у корист Хабзбуршке Монархије. Сила победница у овом рату намеравала је да новоосвојене територије укључи у своју државу, која је добила име *Königreich Servien* (Краљевина Србија), а та војно-политичка творевина трајала је од Пожаревачког (1718) до Београдског мира (1739) и допирала до Ниша, укључујући Кисилево, Медвеђу и Сталаћ, топониме битне за вести и расправе о вампирима. Део настојања Хабзбуршке Монархије да у сваком погледу уреди прилике на територијама које је освојила, било је систематично прикупљање података о земљи и становништву, а у том контексту започета је и прича о вампирима, која се затим раширила у немачком говорном подручју и кулминирала у тзв. Лајпцишкој вампирској дебати.

Реконструкција хронологије званичних извештаја и књига о вампирима у Србији изгледа овако. Најранији извештај о вампирима у Краљевини Србији штампан је у новинама *Wienerisches Diarium* 1725. под насловом *Koniја једног писмена из Градиштанског дистрикта у Угарској* (Copia eines Schreibens 1725).² Иза

¹ kleutmaj@gmail.com

² Тихомир Ђорђевић (1953а: 152) наводи превод приче о Петру Плогојевићу из *Времена* (4. ануар 1932), а тамо се тврди да је вест о повампирењу Петра Плогојевица у Кисилеву

неодређеног наслова стоји вест о смрти човека по имену Петер Плогојевиц, која је изазвала узнемирење међу мештанима села Кисилева у рамском округу јер су покојника сматрали крвопијом, а такве „они (мештани Киселева) зову *Vampyr*“.
Wienerisches Diarium, који се сматра најстаријим новинама у свету које још увек излазе (од 1703. до данас, под измењеним насловом *Wiener Zeitung*), излазио је уз одобрење двора Хабзбурга, те је сва династичка дешавања помно пратио. Изузев вести о ужој и широј царској породици и списка умрлих у Бечу, мало је извештавао овај лист о другим (свакодневним) збивањима у престоници, али је зато доносио много вести из целог тада значајног и познатог света (Америка, Африка, Велика Британија, Данска, Италија, Мађарска, Немачка, Пољска, Португал, Русија, Турска, Холандија, Француска, Швајцарска, Шведска, Шпанија). Градишка, Киселево, повампирили покојник Петер Плогојевиц (или Петар Благојевић), сахрањивање по рачком обичају и раскопавање гроба, спаљивање мртваца по устаљеном обичају, заједно са српским речима *поп*, *опанки* и *вампи*р – што све заједно идентификује од Беча удаљене крајеве и непознате људе, и даје веродостојност извештају – доспели су тако у велики свет.

Следећи документ је извештај Глазера (Glaser), човека који је као своју титулу навео „*physicus contumaciae caesareae*“ и био послан из Параћина да истражи мистериозна умирања у селу Медвеђа на Морави. Истрагу је обавио 12. децембра 1731. године и у службеном извештају написао да кугу није нашао, али да је нашао вампире, или веровање у постојање вампира. Сматрајући да нема другог начина да смири Медвеђане, који су претили да ће се иселити, Глазер се одлучио на ексхумацију и известио да је нашао нека тела покојника нераспаднута и са траговима крви. Глазеров извештај остао је у архивима Беча, непознат сувременој јавности, а значајан је из два разлога: објашњава интерес аустријских власти за масовније смрти у Србији (страх од куге, која се преносила са територије Османског Царства) и био је основа за други, обимнији и познатији извештај о појави вампира/куге у Медвеђи (Hutterer 2011).

Без обзира на то да ли се лекару параћинског контумаца веровало или није, ствар је очито схваћена озбиљно и подигнута на виши командни ниво јер је већ 26. јануара 1732. у Београд стигао извештај који је потписао Јохан Фликингер (Johann Flückinger). У Медвеђу је, по наређењу врховне команде у Београду, послата читава експедиција, коју је предводио Јохан Фликингер, војни лекар у пуку барона Фирстенбашла, а сачињавали су је: два војна лекара нижег ранга, два официра (поручник и заставник) из пука принца Александра Виртембершког; па затим су присутни били сталашки капетан хајдука Горшић (Gorschitz), неки неименовани

објављена у листу *Vossische Zeitung*. Лист *Vossische Zeitung* није ми доступан, а немам објашњење како је дошло до овог навода. У другом свом чланку Т. Ђорђевић тачно наводи *Wienerisches Diarium* као извор вести (19536).

хаднађ, барјактар и најстарији хајдуци из села. Фликингеров извештај *Visum et repertum* (Виђено и истражено) послат је, по устаљеној процедури аустријских административно-војних власти, у Београд, па из Београда у Finanz- und Hofkammerarchiv, у Беч. Овај извештај обелодањен је и више пута помињан у ученим расправама, које се у литератури називају „Лајпцишком вампирском дебатом“.

Текст из *Wienerisches Diarium*-а пренео је евангелистички пастор Михаел Ранфт у своју књигу објављену исте године када и вест у бечким новинама (Ranft 1725). Већ 1726. године рецензирана је латинска Рафтова књига у једној збирци теолошких ствари. Након тога (1732) поменута је у лајпцишким новинама вест о вампирима („како се називају на илирском језику крвопије“); та вест је у виду писма упућеног пруском краљу Фридриху Вилхелму I, којим се тражи да се испита појава вампира. *Visum et repertum* послат је принцу Карлу Александру Виртембершком, команданту тврђаве Београд и целог Баната, у Штутгарт, где је боравио почетком године, те је тако вест о вампирима у Србији доспела у Немачку (Ranft 1734: 2).

Године 1732. у расправу се умешао предузимљиви лајпцишки књижевник Август Мартини, који је штампао невелику књигу дугачког наслова Документовано и детаљно саопштење о вампирима или људским крвопијама који су се ове и претходних година појавили у Краљевини Србији (*Acten-mäßige und Umständliche Relation von denen Vampiren 1732*).³ Непознати редактор ове књижице преузимао је податке о вампирима из свих доступних му извора, следећи вероватно интерес својих читалаца (називао их је радозналима), те је публикувао и *Visum et repertum*.

Огласио се се поново, другом књигом, Михаел Ранфт (1734), који је сматрао да је његову прву књигу Мартини плагирао, а уза све то желео је да искаже друго мишљење о постојању вампира. У овој књизи побројано је и критици подвргнуто 20 библиографских написа (књига и чланака) који су се појавили у кратком временском распону од 1732. до 1734. године, највећим делом у Лајпцигу – то је „Лајпцишка вампирска дебата“. Ако треба тражити изворе распрострањености речи *вампир* у многим језицима, онда би најтачније било рећи да чланак у бечким новинама представља најранији продор ове српске речи у немачки језик, али да је у томе највише удела имала „Лајпцишка вампирска дебата“.⁴

³ *Вампири у Србији у XVIII веку*, Београд, Службени гласник, 2018.

⁴ Није намера овог рада да се испитају путеви којима је *вампир* ишао да би постао интернационално прихваћена реч. На постојање чланка у *Wienerisches Diarium*-у и на његову рецепцију у Француској и Енглеској у нас је први скренуо пажњу Т. Ђорђевић (1953б: 4), те је његов налаз доцније поновило више аутора. Расправу о пореклу речи *вампир* сажето резимира А. Лома: „Вампиризам није словенски специјалитет, али је реч *вампир* (нем. *Vampir*, фр., енгл. *Vampire*) у европске језике ушла из српског у првој половини XVIII века посредством бечких новина, које су се биле расписале о наводним појавама вампира...“ (Лома 2004: 54).

Крајем историје вампиризма у доба просвећености може се сматрати акт царице Марије Терезије, која је послала 1755. године свог доктора Ван Свитена (Gerard van Swieten) у Моравску да испита сујеверне обичаје спаљивања умрлих. Царица је обичаје забранила, али у њеном акту речи *вампир* нема но се употребљавају изрази: *дух*, *вештица* и *magia posthuma*, а нема ни помена о вампирима у Краљевини Србији. Уосталом, у време кад се строго забрањује прекопавање гробова ни Краљевине Србије више нема, а реч *вампир* могла је бити сматрана опасним оживљавањем сујеверја. Ипак, и реч *вампир* и појава том речју означена настављају своје трајање у различитим облицима (историје и феноменологије вампиризма, филм, књижевност, многобројни блогови).

Када се оставе по страни религиозни, филозофски, (квази)научни и здраворазумски аргументи потезани у доказивању постојања/непостојања тајанствених бића, *Visum et repertum*, текст који је прештампаван у многим написима, може се посматрати – као етнографски документ (иако он то изворно није) и тумачити као својеврсна представа о Другом. Иако већим делом инкорпориран у Фликингеров извештај, овоме треба придодати и Гласеров опис. Уочава се у описима вампира у Кисилеву и Медвеђи сусрет два по свему различита света. То је сусрет две различите културе: с једне стране је писана (и писмена) оличена у припадницима царске војске и онима који су њихове акте коментарисали и приређивали за штампу, а са друге је усмена представљена Србима затеченим на освојеним територијама и пребеглим са османске стране границе. Разлика које их деле морали су бити свесни и једни и други. Прво питање које се поставља у покушају да се опише како су та два света видела један другог јесте: како су се споразумевали. Некаквог посредника, познаваоца немачког и српског језика, морало је бити јер из извештаја аустријских војних лекара јасно произилази да су они саслушавали новостечене поданике (који, наравно, немачки нису знали). Постоје нешто доцнија сведочанства о преводиоцима у Војној крајини, те се може претпоставити да су их водили са собом и лекари задужени за истраживање вампира⁵.

Прецизнији опис сусрета ових људи различитих језика отежава и неједнак статус њихових сведочанстава. Аустријски војни лекари пишу устаљеним маниром своје администрације и настоје да догађаје прикажу верно и аргументовано, без субјективног мишљења. Овоме се онда прикључују и редактори који су писане

Куриозитета ради наводим да се још 1733. године један аутор бавио етимологијом речи вампир (Ranft 1734: 14).

⁵ Године 1728/29. Комисија за ревизију и регулисање српске народне милиције „је такође предложила да се сваком командујућем оберкапетану додели по један подофицир, добар зналац српског и немачког језика, ради вођења капетанатске администрације са Ратним комесаријатом у Београду“ (Гавриловић 1986: 116).

извештаје припремали за штампу, односно прилагођавали претпостављеном познавању предмета својих читалаца. Срби „говоре“ посредно, онако и онолико колико је било записано/преведено у званичним извештајима о куги/вампирима, односно онолико колико су им допуштали известиоци. Они „говоре“ као колектив кад исказују веровање да су вампири узрочници изненадне смрти великог броја људи, кад захтевају да се гробови отворе и да се на тачно прописан начин поступи са нераспаднутим телима, и кад прете да ће се иселити уколико се не поступи по њиховим захтевима; дакле, они као друштвена група казују своја веровања и ставове. Да су записиване/превођене изјаве саслушаваних види се из формулација у извештајима:

- поданици су се једногласно изјаснили („haben sich die Unterthanen einhellig resolviret“),
- са своје стране дали кратак одговор („diese kürzliche Antwort von sich gegeben“),
- село се жали („Dorfschaft sich beschwären“),
- Медвеђани кажу („die Medwezer sagen“),
- причају („erzehlet“),
- једногласно изјавили („einhellig aussag“; „einhellig aussagen“),
- најављивао („erlauten lassen“),
- неколико људи жалило се („haben sich einige leüte geklaget“),
- кажу горепоменути људи („sagen obgedachte Leute“),
- исто тако додају („fügen sie auch“),
- хајдук Јовица саопштава („meldt der Heyduck Jovitz“),
- Стана сама изјавила („selbsten ausgesagt“),
- према недвосмисленој изјави („nach drücklicher Vermeldung“).

Ипак, и са тим ограничењем, наметнутим начином извештавања, може се ишчитати (и „превести“) понешто о језику, личним именима и топографским називима, и обичајима Срба, односно о једном сегменту српске традицијске културе, иако нема назива *Срби* или *српски* ни у једном спису који се односи на „Лајпцишку вампирску дебату“. Нове поданике аустријски војни лекари не идентификују етнички но их називају једноставно: људи или поданици (gesamte Unterthanen), што је сасвим у складу са циљем војног похода (стицање нових територија и поданика на опасној граници). Изузетак је Гласер, који пише о Медвеђанима („Medwezer“) и сеоској заједници („Dorfschaft“), али ови делови његовог извештаја (и још неки) нису ушли у Фликингеров извештај, па ни у доцније текстове. Мартинијева књига (*Acten-mäßige und Umständliche Relation von denen Vampiren*) у одређењу језика противречна је: у писму које је упућено у Алтдорф, доктору Бајеру пише да вампирима на илирском језику називају феномен који на немачком гласи *Blutsauger* (или *Menschen-Saugern* на другим местима). У писму које је упутио неком ученом доктору барон од Котвица, заставник у пуку принца Александра Виртембершког, дакле, човек стационаран у

Београду, не много далеко од места догађаја, пише да такве *Aeser* (ждерач) називају на турском језику вампирима. Да би се проблем назива становништва новостечених територија још компликовао, у употреби је и термин *рацки*, али само кад се односи на обичаје: *Räbischer Manier* у *Acten-mäßige und Umständliche Relation von denen Vampiren*. Заборављени и прећутани Глазер приметио је и рацке постове (*Räzische Fasten*), али они нису помињани у другим списима.

Медвеђане, међутим, нико није питао како себе зову јер то није било предмет истраге о вампирима. Ако и нису били посве сигурни како се зове језик којим се граничари служе (или им то није било битно), војни истражитељи морали су приметити колико је различит од њиховог, а неколико речи из тог „илирског“ или „турског“ језика навели су у својим извештајима, осећајући, ваљда, да их није могуће сасвим адекватно превести или доказујући тиме своје познавање истраживане ствари. По учесталости употребе и по значају на првом је месту, наравно, *вампис*, реч којом се служе сви поменути сведоци о појави вампира и учесници спора о постојању или непостојању необичних прилика. Глазер је у своме извештају вешто сковао и реч *vervanpyren*, што је очито превод од *повампирити* и индиција да је разумео боље од других о чему говоре Медвеђани. Свима је одговарало да се „опште чудо“ – о коме се свуда прича, а које се дешавало негде далеко, у крајевима непознатим племенитим, ученим и радозналим људима у Бечу, Лајпцигу, Алтдорфу и другде докле су вести допирале – означити новом, у свом (немачком) неупотребљаваном речју. Сличну мотивацију (необична страна реч за чудну појаву) има и помен опанака („orpanki“), које је наводно, тражио од своје жене вампир Петар Благојевић. Колико је реч *пон* („Popp“), ознака за православног свештеника, са објашњењем да се ради о духовнику („Geistlich“), преносила читаоцима са немачког говорног подручја обавештење о вероисповести Медвеђана – тешко је рећи, али податак о учешћу попа у санацији повампирених говори да су истражитељи имали у виду утицај православног свештеника.

Две речи – *барјактар* и *хајдук* – овде и у другим немачким списима са територије Војне границе, позајмљенице су из српског. Хајдуком је називан граничар пешак у саставу аустријске војске, а позајмљеницом барјактар нижи положај у војној хијерархији. Прихватање назива *хајдуци* („Heuduckhen“) и *барјактар* („Barjactar“) указује на то да су Срби на територији Краљевине Србије (и на Војној граници) употребљавали своју традиционалну лексику, а за невољу је прихватили и Аустријанци, који су некако морали именовати припаднике српске народне милиције, војнике који су „уживали одређене повластице као награду за вршење војних дужности“ на територији Војне границе (Гавриловић 1986: 115).⁵

⁵ Најстарији помен употребе речи *хајдук* у овом значењу (војника пешака) у српским изворима забележен је 1706. (упоред. Михајловић 1974: 708). М. Ранфт проширио је значење речи на све

Насупрот непрецизним одредницама етноса, у извештајима аустријских војних лекара живи сведоци означени су или као колективитет или као занимање/положај појединца (поп, хаднађ, барјактар, хајдук). Док живи сведоци повампирења немају имена (са изузетком капетана Горшића/Грошића), они покојници који су били под сумњом да су постали вампири именовани су и тако је створен мали српски именослов од петнаест имена (Вучица/Вучић, Горшић/Грошић, Јеховица, Јоаким/Јоаким, Јовица, Милица, Милоје, Милосава, Павле Арнонт/Арнод, Петар Плогојовић, Раде, Ружа/Ружица, Стана, Станко, Станојка).

Топонимски називи у лекарским извештајима о вампирима навођени су у склопу непрестаног и пажљивог посматрања свега што се дешавало на опасној граници, а читаоце књиге о вампирима ваљало је тачно обавестити где се опасне крвопије појављују. Наведени су, прилагођени немачкој ортографији: Београд (Belgrad), Градиштански дистрикт у Угарској (Gradisker District in Ungarn), Кисељево село (Dorf Kisolova), Косово, у турској Србији (Cossova in dem türkischen Servien), Крагујевац (Kragobaz), Медвеђа у Србији на турској граници (Medwegya in Servien an der türkischen Gräniz) или на Морави (in den Fluß Morova), Параћин (Parakin), Рамски дистрикт (Rahmer-District), Сталаћ (Stallada). Сугерира се овим навођењем да се вампири појављују негде далеко од нашег (аустријског, немачког) тла.

Глазер је установио да становници болују од грознице, болова у грудима и неухрањености, а то је приписао рацком посту. Како његова визита пада после великог божићног поста, очито је да је био добро обавештен. Пост помиње и у опису смрти два младића, Милоја и Јоакима, који су били на неком имендану (*Namenstag*) једног хајдука из села, где се прождрљиво јело. Нејасно је о каквом се *Namenstag*-у ради, а извесно је да Срби ни тада ни доцније нису прослављали лични имендан, те би се могло поставити питање: да ли се ради о крсној слави, неспретно „преведеној“ на аустријске обичаје.

Иако полазе од истог узрока – изненадне смрти већег броја људи – Аустријанци и Срби различито се односе према тумачењу последица. Војни званичници састављају извештај о прегледу екскумираних тела и у њему наводе: име, старост, пол, брачно стање и место ранијег боравка, околности у којима су преминули и време када се то десило, па затим описују стање леша у драстичним појединостима (мозак, срце, плућа, јетра, слезина, желудац и црева, кожа, нокти) са нагласком на присуство свеже крви и степену иструелости тела сахрањеног.

У приказивању „говора“ Срба у извештајима о вампирима уочљива је једна константа. Они „говоре“ као колектив кад исказују веровање да су вампири узрочници изненадне смрти великог броја људи, кад захтевају да се гробови отворе и

становнике Медвеђе и Раце, пишући да је саслушање обављено „mit denen Heyducken oder Raitzischen Einwohner des Dorffs Medvedia“ (Ranft 1734: 3).

да се на тачно прописан начин поступи са нераспаднутим телима, и кад прете да ће се иселити уколико се не поступи по њиховим захтевима, дакле они као друштвена група казују своја веровања и ставове. Елементе „рацког“ веровања у вампире записали су педантни војни лекари. По исказима саслушаваних Медвеђана, по причама у које они чврсто верују и причањем преносе по територијама на којима су насељени (из „Турске“, са Косова на аустријску територију) умирања након кратке болести већег броја људи могу бити само последица деловања вампира, бића која поседују способност да се крећу између два света, да из мртвих походе живе и наносе им зло исисавањем крви или дављењем. Људско биће које мучи вампир и само постаје вампир, али и ако једе месо стоке коју су усмртили вампири, или се маже крвљу или земљом са вампирског гроба. Вампири се распознају по свежој крви на нераспаднутом лешу, по нарастању косе и ноктију сахрањених. Превенција је традицијом установљена: забијање коца у срце и спаљивање леша. На примени овог ритуала Срби истрајавају и прете да ће се колективно иселити (као што су то и раније чинили) уколико се не поштују њихови обичаји. Аргумент је био врло јак: војна команда Хабзбуршке Монархије никако није смела новоуспостављену границу оставити без људства.

Михаел Ранфт сасвим је тачно резимирао да се расправа о вампирима заснива „делом на салушавању хајдука или рацких становника села Медвеђе у Краљевини Србији, а делом на посматрању“, а завршава се мишљењем да „цела прича господина заставника није ништа боља од бајке за жене“. У свим тим списима, људске крвопије обитавају негде далеко, на крајњим границама „нашег“ (аустријског, немачког) света или долазе преко границе, међу људе који нису „ми“ и који се од „нас“ разликују и по необичним обичајима.

ИЗВОРИ

- Acten-mäßige und Umständliche Relation von denen Vampiren oder Menschengaugern, welche sich in diesem und vorigen Jahren im Königreich Servien herfürgethan* (1732). Leipzig: Augusto Martini.
- Copia eines Schreibens aus dem Gradisker Distrikt in Ungarn (1725). *Wienerisches Diarium*, 21. 06, 11–12. Retrieved from anno.onb.ac.at/info/wrz_info.htm.
- Hutterer, H (2011). Vampire in Nordserbien. In: *300 Jahre Karl VI 1711 – 1740. Spuren der Herrschaft des "letzten" Habsburgers. Begleitband zur Ausstellung des Österreichischen Staatarchivs*. Wien: Generaldirektion des Österreichischen Staatarchivs, 2011. Retrieved October 2015 from www.oesta.gr.at/DocVeiw.axd?Cobld=47816. 21. 11.2015.
- Ranft, M. (1725). *Dissertatio historico-critica de masticatione mortuorum in tumulis*. Leipzig: Breitkopf.
- Ranft, M. (1734). *Tractat von dem Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern, worin die wahre Beschaffenheit derer Hungarisches Vampyr...* Leipzig.

ЛИТЕРАТУРА

- Гавриловић, С.(ур.) (1986). *Историја српског народа* IV.1. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ђорђевић, Т. (1953а). Вампир у веровању нашега народа. *Српски етнографски зборник* 66, 147–219.
- Ђорђевић, Т. (1953б). Необично путовање једне празноверице. *Политикин забавник* 4.
- Лома, А. (2004). Димом у небо. Обред спаљивања мртвих у старим и традиционалним културама. Његово осмишљење у есхатолошким представама индоевропских народа, са посебним освртом на паганске Словене. *Кодови словенских култура* 9, 7–64.
- Михајловић, В. (1974). *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду (од времена пре Велике сеобе до Вуковог Рјечника 1818)* I–II. Нови Сад: Институт за лингвистику.

МОТИВ ЛЕНОРЕ У НЕМАЧКОЈ И СРПСКОЈ УСМЕНОЈ ТРАДИЦИЈИ И КЊИЖЕВНОСТИ: ТИПОЛОШКА ВЕЗА ТЕКСТА И КОНТЕКСТА ТРАДИЦИЈЕ

**(на примеру баладе *Ленора* Г. А. Биргера, српских усмених балада о походама
мртвог брата и једног српског усменог предања)**

The folk narrative about a dead lover who returns for his sweetheart (the 'Lenora' motif) is internationally widely spread. A German legend about a death rider – a dead young man who, because of the lamentations of his beloved one, rises from the grave and comes for her – served as a basis of Bürger's ballad and it is artistically transposed in it. In the Balkans, this narrative has a wide range of different genre and variant realizations. One of the variants of this legend, recorded near Smederevo at the beginning of XXI century, reveals an unusual typological resemblance with the German legend of the death rider: his darling invokes him by magic; he comes on a horse (made of a coffin) to take her with him; the girl overcomes her fear and flees from the cemetery; she saves herself at the last moment, at dawn, while roosters are crowing. Therefore, a comparative examination of diachronic and territorial conditionality of variants (depending on the geopoetic and culture area) is the main goal of this work.

Key words: Lenore motif, ballad, legend, variant, South Slavic and German folk tradition.

Наративи о јахачу смрти који долази по своју вољену

Фолклорни наратив о мртвом љубавнику који се враћа по своју драгу („Ленора“ мотив) интернационално је распрострањен. Германско предање о јахачу смрти – мртвацу који, због тужења своје драге, устаје из гроба и долази по њу – послужило је као основ Биргеровој балади и у њој је уметнички транспоновано. На Балкану, овај наратив добио је више различитих жанровских и варијантних реализација (међу којима је свакако најпопуларнији и у науци најпознатији један круг балада, структуриран посредством мотивског комплекса походе мртвог брата, с естетски најцеловитијом и најуспелијом реализацијом – баладом „Браћа и сестра“ певача Рова).

Једна од варијаната предања, забележена у околини Смедерева почетком XXI века, показује необичну типолошку сродност са германским предањем о јахачу смрти.

¹ dragoljub.peric@ff.uns.ac.rs

Стога, компаративно испитивање дијахронијске и територијалне условљености варијаната (у зависности од геопоетичког и културног ареала) предања – старијег, које је претходило настанку баладе, те његовог уметничког транспоновања – у балади, и млађег, забележеног 2004. у околини Смедерева, а објављеног 2005. године, наметнуло се као главни циљ овог рада.

Ево, најпре, транскрипта звучног записа смедеревског предања (у целости):

Била нека девојка па имала момка преко Мораве. И они водили љубав две–три године и одједном њега нема. Она тако размишљала, па оде код врачаре и понесе јој његов опанак. Баба рече ако је жив у поноћ ће да закуца на врата, ако је мртав, куцаће на прозор. И он стварно закуца – на прозор. Девојка изашла напоље, а он каже да је дошао по њу на белом коњу (за свој сандук). Одведе је на гробље, а она му каже: “Уђи први ти, јер познајеш раку и распакуј ми ствари и остави ово клупче.” Док је он одмотавао клубе, она је бежала до прве куће у којој је било упаљено светло и она је ушла ту, кад на столу лежи мртвак. Покуца на врата њен дечко и замоли овог да му помогне да нађе ту кучку. Док је мртвак устао, запевахе петлови и они падоше мртви, а девојка скупљена у ћошку дочека јутро (Ово ми је причала моја баба Деса, да знаш тако) (Перић 2005: 121)².

Ово предање садржи поменути низ инваријантних елемената (присутних у свим овим наративима), али открива и неке специфичности социо-културне зоне у којој је забележено (одлазак девојке с драгим необично подсећа на удају одбегавањем; магијске радње с опанком, и сл.), осавремењено је – жаргонском лексиком (*дечко*) или указивањем на елементе материјалне културе (светлост електричне сијалице), а мотивски и фабулативно је проширено (увођењем лика другог мртваца – помоћника мртвог љубавника и њиховом заједничком потрагом за девојком).

У реконструисаном германском предању, односно фолклорном архитексту (који ће своју уметничку транспозицију добити у познатој балади), говори се о томе како „девојка, попут Леноре, тужи за својим умрлим драгим. Она га у својим тужбалицама призива и са њим на коњу креће у смрт, завичај умрлога, у којем још једино могу да буду заједно. Надомак гробља, међутим, девојку обузима страх и она успева да се спаси тренутак пре своје пропасти.“ (Уп. Кнежевић 2013: 42).

Као што се да приметити, следећи инваријантни елементи чине окосницу мотивског ланца ових предања: девојка прва иницира контакт с покојником; он долази јашући на коњу³ (коњ је, у традиционалним представама, једна од најчешћих животиња

² Оригинални тонски запис налази се у архиви аутора овог рада.

³ У смедеревском предању, прецизира се да је коњ настао преобраћањем мртвачког сандука покојника у животињу. Притом, преобраћање различитих предмета у сватовске реквизите јесте мотив који је, иначе, карактеристичан за демонолошко предање о ноћном сусрету с демонском поворком. Претварање делова гроба у покојниковог коња појављује се и у Рововој балади

– медијатора) и одводи је са собом; девојка се у последњем тренутку спасава да не буде жива сахрањена (захваљујући поју петлова, када престаје време опасног дејства сила таме).

За разлику од предања, у Биргеровој *Ленори* (1774) наративна окосница је историзована – Ленорин вољени гине у Бици код Прага (1757). Када је Седмогодишњи рат окончан мировним споразумом између Пруске, Аустрије и Саксоније 1763 (Уп. Кривокапић 2001: 92), војници се враћају кућама. Ленора, не дочекавши свог вољеног, у очају, хули на Бога и доводи у питање Његову праведност и хришћанске концепте среће, блаженства и пакла. Управо зато (како се показује на крају баладе), усред ноћи, њу посећује (мртви) драги и журно је одводи са собом. Не премишљајући ни часа, она узјаше његовог коња и они полазе, док се иза њих, као у магновењу, смењују предели. Заслепљена изненадном срећом, она не примећује чудне знаке у његовом понашању, двосмислен опис брачне одаје (*тиха, мала – шест дашчица*), превиђа скривено значење трипут постављеног питања – да ли се боји мртвих. Наишавши успут на некакав спровод, њен драги – јахач смрти, позива те утварне ликове да им се придруже на сватовском весељу. У тај час, демонска поворка полази за њима (*И сва дружба за њим јурну,/ мрмља, хуји и чује се/ као вјетар кроз ноћ бурну/ када сухо лишће тресе* – Биргер 2001: 90) и отпочиње свој мртвачки плес (*Kettentanz* – в. Кнежевић 2013: 44). Први петли већ најављују свитање новог дана, коњ нестаје пред гробницом, а мртвац се пред њеним очима преображава од вољеног у костур који, симболички, у рукама држи косу и пешчани сат (реквизити који, несумњиво, припадају литарарној традицији). Духови из кола упозоравају да се ауторитет Бога не доводи у питање (*Трпи! Трпи! Вени! Гини!/ Ал' иштуј Бога на висини* – Биргер 2001: 91), најављујући јој смрт и молећи за спас њене душе. Дакле, нема спасавања, будући да је оживљавање мртвог и стравична казна на крају – Божја воља.

Препознатљиви фолклорни мотиви (мртви драги, демонска свадба, мртвачко коло), као и читав сиче израз су интересовања *Sturm und Dranga*, с тим што им је Биргер дао литерарну (ре)интерпретацију. С једне стране, Ленорин бунт и казна тумаче се у контексту сукоба генерација – јеванђелистичкој покорности Богу супротстављена је побуна младих људи против Бога, религиозних ауторитета, као и против свих осталих норми и ограничења, као што су транспарентне истине рационалистичке науке и филозофије, док право на слободу избора и безусловну љубав постају њихова водећа начела. Са становишта традиције, „такав прометејски став, међутим, мора да буде кажњен. [...] Казна која се у другом делу песме реализује у сценама са јахачем смрти, је у том смислу не само праведна него и неминовна и задобија статус божије правде.“ (Кнежевић 2013: 42). Саодносно томе, побуна против Бога може се интерпретирати, такође, и у контексту идеалистичког концепта (пред)романтизма, као борба за право на

„Браћа и сестра“, у портрету „сабласног коњаника (који јаше на живој супституцији сопственог гроба“ (в. Диздаревић Крњевић 1997: 55).

апсолутну љубав, која надилази земаљска ограничења кратковекости, старења и пропадања тела (Исто). Смрт је једини излаз у немогућем избору између несавршености овоземаљског живота и потребе за апсолутном остварењем, безусловном срећом и неспутаношћу било каквим нормама. Дакако, таква стремљења страна су фолклорним наративима.

Конечно, цитирана ауторка закључује своју интерпретацију речима: „Ленора остаје жртва, само што у њеној пропасти правоверни читалац види праведну казну за отпадништво и бунт и упозорење у складу са поуком на крају, док се еманциповани, просвећени читалац новог времена емпатише са изневереним очекивањима јунакиње, а косир и пешчани сат разуме као позив да сâм не зажали за неиспуњеним животом. Ни један ни други више не верују у сабласти, само су за оног првог оне потврда *народског* начина живота и вредности, а за другог симбол ирационалног“ (Исто: 44).

Остављајући питање „праве“ интерпретације отвореним, ауторка, из неких разлога, залази у проблем веровања/неверовања. Зашто би Биргер користио постојећи фолклорни наратив и историзовао га временски блиским догађајима (крај Седмогодишњег рата, 1763) уколико је веровање у духове, вампире, и друге неупокојене мртваци (укупно узев) депласирано као сујеверје за време епохе просвећености? Шта је условило нагло повећано интересовање за онострано, мистично и окултно у немачком предромантизму? И, на крају, у шта су људи онога времена веровали и о чему су полемисали?

„Ленора мотив“ између рационалистичких расправа о неупокојеним мртвацима и „људским крвопијама“ и предромантичарске „гробљанске поезије“

Када је реч о неупокојеним мртвацима, вампирима, односно „људским крвопијама“, као и материјалним, филозофским, алхемијским и др. „доказима“ којима се њихово постојање поткрепљује на немачком говорном подручју почетком тридесетих година, синтезу, тј. „својеврсну компилацију разнородних текстова“ (Клеут 2018: 50) о вампиризму, укључујући и извештаје с вампирских истрага доноси књига *Документовано и детаљно саопштење о вампирима или људским крвопијама који су се ове и претходних година појавили у Краљевини Србији са разматрањем о томе и рукописом једног официра из пука принца Александра из Медвеђе у Србији упућено чувеном доктору универзитета Лајпциг* (штампана је анонимно 1732. и дистрибуирана код А. Мартинија)⁴. После посвете „радозналом и наклоњеном читаоцу“ следи „спис“,

⁴ Велику захвалност због указивања на Мартинијеву књигу, као и на прилици да рукопис, у преводу Николине Зобенице, читам пре објављивања, заједно с драгоценим *Коментарима*, дугујем несебичности проф. Марије Клеут. Рукопис до кога је она дошла пажљивим трагањем и стрпљивим ишчитавањем незахвалне готице, у верзији приређеној за штампу, носи наслов *Вампири у Србији у XVIII веку: књига и коментари*, а пропратила га је *Коментарима* (друго поглавље) о изворима и околностима настанка књиге (у којима се трага за историографским,

тј. извештај *Visum et repertum* (*Виђено и истражено*) датован 7. јануаром 1932. са увиђаја и изјава сведока после откопавања гробова, пробијања коцем, одрубљивања глава и спаљивања лешева (Клеут 2018: 10-14)). Овај извештај заправо је резултат забринутости после пријема Глазеровог извештаја о вампирима у селу Медвеђа из децембра 1731.

Већ је у јануару 1732. по налогу Карла III покренута посебна експедиција (в. Лазаревић ди Ђакомо 2016: 131), „коју је предводио Јохан Фликингер, војни лекар у пуку барона Фирстенбашла (уједно и састављач извештаја), а сачињавали су је: два војна лекара нижег ранга, два официра из пука принца Александра, поручник Битнер (Büttner) и заставник Линденфелс (Lindenfels)“ (Клеут 2018: 45), као и неки Срби, представници војне власти. Извор ове „епидемије вампиризма“ био је извесни Арнод Паоле (в. Лазаревић ди Ђакомо 2016: 130), односно Арнаут Павле (Клеут 2018: 11), који је још за живота тврдио како га је „мучио вампир“ (Исто). Извештај је, административним токовима, прослеђен за Београд, а потом за Беч (Исто). Релативно брзо је обелодањен у лајпцишким новинама (1732) и даље преузимаан (Мартини, 1732; Цедлер, 1745) или критички преиспитиван (Ранфт, 1734).

Како било, овај, пре свега „исплатив издавачки подухват“, како духовито примећује М. Клеут (2018: 42) покренуо је чувену „лајпцишку вампирску дебату“, која је поларизовала учене кругове на оне који су изналазили нове аргументе и изворе у прилог тези о постојању вампира, и оне који су били против. Резултат тога је да су полемичари, у жару расправе, у својој аргументацији наводили и неке раније случајеве – Георга Грандоа – вампира из Истре (уп. Лазаревић ди Ђакомо 2016: 132–134), или Петра Плогојевица (Благојевића?) из Кисиљева (1725), који је постао познат захваљујући чланку у *Wienerisches Diarium*-у, као и Ранфтовим књигама из 1725. и 1734 (в. Клеут 2018: 42).

Како се полемика захуктавала⁵, тако су се умножавала и нова сведочанства – међу којима је вероватно најпознатији случај вампирице Роз(алин)е Полакин (1754) из Хамерсдорфа у Моравској (Лазаревић ди Ђакомо 2016: 129). Као реакцију на неугасло интересовање за вампире, „царица Марија Терезија је стога одлучила да још почетком 1755, када је стигла вест из Моравске да се поново врше обреди против вампира, да размотри ту проблематику, пре свега у деловима аустријске монархије који су били насељени словенским становништвом“ (Исто: 136). Зато она шаље два

топографским и др. реалијама на које рукопис упућује), те разматрањем представе о другом, која је генерисала специфичну рецепцију Срба и Србије (треће поглавље), и, коначно, подтекстуалним слојем који се односи на сведочанства о појави вампира у Србији у XVIII веку у романима *Страх и његов слуга* Мирјане Новаковић (1999) и *Пољубац лептира* Џејмса Лајона (2014) – последње, четврто поглавље.

⁵ По увидима М. Клеут, у кратком периоду од две године, тј. 1732. и 1733. настаје око двадесет текстова и књига у којима се говори о вампиру из Медвеђе (уп. Клеут 2018: 42).

своја лекара у мисију у Хамерсдорф, како би „извршили испитивања на терену и утврдили да приче потичу из страха, незнања и маште 'тог народа'“ (Исто: 138). На основу извештаја, лични лекар царичин (protomedicus) и једна од најутицајнијих фигура из времена терезијанских реформи, Герард ван Свитен, саставља трактат о вампиризму у Шлезии, у коме се, на научним основама, побијало постојање вампира (Исто: 138–141).⁶ На основу тога, Марија Терезија 1. марта 1755. доноси указ о вампирима (Vampir Erlass), у коме се негира постојање вампира, а случајеви њихове ексхумације и „посмртне магије“ строго кажњавају (Исто: 145).⁷ Ова настојања рационалистички настројеног режима, наравно, нису спречила даље ширење вести (већ 15. априла, у горњој Шлезии, забележено је ново сведочанство, о поновном појављивању вампира и смрти од испијања крви код 20 особа – Исто: 146). Штавише, овакве и сличне вести о вампирима, „бруколацима“ и неупокојеним мртвацима у исто време шире се и по Француској, Италији, Енглеској, Шпанији, а српска реч *вампир*, почев од лајпцишке дебате, постаје општеприхваћена.

Реакција на приче о вампирима показала је широк спектар ставова – од скептицистичког и категоричког одбијања до веровања, утемељеног на извештајима или властитим увидима (барон од Котвица). Притом, „и присталице веровања у вампире и њихови опоненти сматрали су да је предмет вредан дебате и добра прилика да се очитује ученост“ (Клеут 2018: 65). Уз то, лајпцишка полемика покренула је и нека питања, значајна с имаголошког становишта. С једне стране, „у свим тим списима људске крвотице обитавају негде далеко, на крајњим границама 'нашег' (аустријског, немачког) света или долазе преко границе, међу људе који нису 'ми' и који се од 'нас' разликују и по необичним обичајима“ (Исто). С друге стране, у (псеудо)научном објашњењу из писма анонимног директора лајпцишке академије, појава се разматра у глобалним размерама и каже се да „посредством општег светског духа духови могу међусобно да кореспондирају“ (Нав. према – Клеут 2018: 17), сходно чему ни мистериозне појаве из Србије и Моравске нису само део егзотике тих земаља, већ упечатљиви феномени који кореспондирају с националним – па тако и с мотивом неупокојеног мртваца који долази по своју драгу, а који је Биргер могао наћи у локалном предању.

⁶ Између осталог, постхумну нераспаднутост тела Розалине Полакин он објашњава природним условима – ниском температуром и кратким периодом од упокоја: „Розалина Полакин је умрла 22. децембра 1754, а ископана је 19. јануара 1755. године, и тако кратко време је, заједно с хладноћом, условило да њено тело није било труло“ (Лазаревић ди Ђакомо 2016: 141).

⁷ „Удружени напори православне цркве и аустријске администрације (сваке у свом домену: црква ће анатемисати, а власт кажњавати) нису дали резултата. Веровања и обичаји посредовани у усменој традицији били су јачи; ни причања о вампирима ни истрага о њима нису престале.“ (Клеут 2018: 43).

Литерарно га транспонујући у баладу која ће постати позната у светским размерама, Биргер реактуелизује ову полемику с канонизованим истинама рационалистичке филозофије (која је надобудно одбацивала традицију „сујеверних“ и „непросвећених“ народа).⁸ Литерарним транспоновањем и историјском актуелизацијом овог старог фолклорног наратива, који, *de facto*, није вампирски, он је умногоме утицао на каснију литературу о вампирима –можда чак више него ли популарна „гробљанска поезија“ средином 18. века.

Интернационални мотив Леноре и његово различито наративно транспоновање код Срба и Немаца

Као што Ленора не подсећа на Розу Полакин, не наликује ни на вампирице, поменуте у *Visum et repertum*: Стану, Милицу, Ружу и Станојку, тако ни Вилхелм из баладе нема много сличности с Петром Плогојевицем (тј. Благојевићем) из Кисилева. Вилхелма из гроба подиже Бог, како би Ленору научио поштовању Божје промисли. Супротно томе, Вук Караџић бележи веровање да вампир постаје „човјек у кога (по приповјеткама народнијем) после смрти 40 дана уђе *некакав ђаволски дух*, и оживи га (повампири се)“, те онда он „излази ноћу из гроба и дави људе по кућама и пије крв њихову“ (Караџић 1957: 201 – истакао Д. П.). Начин оживљавања (Бог: ђаво), као и разлика између ових неупокојених мртваца (испијање крви: одвођење живе жртве у гроб) указују да се јахач смрти тешко може повезати са представама о вампиру у традиционалној култури Срба.

Мотивом Леноре у оквиру српског и јужнословенског етнопоетског простора бавила се Нада Милошевић Ђорђевић. У оквиру Вукове класичне збирке епских песама, он се појављује само у балади о браћи и сестри певача Рова (СНП II 1988: бр. 9) и то – у великој мери измењен. Младићево подизање из гроба мотивисано је тужењем сестре коју браћа не посећују, тако да се „милу Богу ражалило“, те Он шаље два анђела да оживе најмлађег, што они чине (*њинијем га духом задануше/ од земљице мијесе колаче* – Исто) и шаљу га у посету сестри. Сва сличност елемената две баладе састоји се у томе „да живи својим уздисајима, сузама, клетвама (и врачањима) могу дозвати своје мртве“, као и томе „што сестра или вереница не знају да их води мртац, што их он води на коњу, што разговор тече на исти начин“ (Милошевић-Ђорђевић 1971: 305).⁹ Будући да је ово

⁸ Сузан Корд је мишљења „да вампири нису случајно постали део немачке маште у доба просветитељства, управо онда када се смртност душе више није прихватала здраво за готово и кад је смрт постала предмет медицинских истраживања“ (Нав. према – Лазаревић ди Ђакомо 2016: 136).

⁹ Присуство ових мотива у балади Нада Милошевић Ђорђевић објашњава тиме што „лирска, обичајна песма о похођанима, могла је у једном тренутку када је почело њено епизирање, када се самим тим отвара за извесне измене, упити у себе епизоду о путовању са мртвцем, која је

преклапање, како сматра Нада Милошевић Ђорђевић, ограничено, највећим делом, на епизоду о заједничком путовању, реч је о „једном потпуно периферном поклапању спољних елемената радње. Подударност почиње, траје и завршава са самим током путовања девојке на коњу. Долазак мртваца је, међутим, различит, његов однос према девојци такође, док се завршетак путовања и даљи догађаји потпуно разилазе.“ (Исто). Стога, како она закључује, осим сличности у теми и наведених сижејних елемената, варијантни круг балада о походама мртвог брата и балада о мртвом веренику суштински је различит (Исто: 305, 315–317).¹⁰

Међутим, ауторка уочава и то „да се иначе распрострањена балада о Ленори код нас појављује само у свом примарном – прозном облику“ (Исто: 316), у 19 варијаната (в. Исто: 320, нап. 43), од чега највећа сижејна преклапања с Биргеровом баладом испољавају управо предања – до нивоа микроструктуре, нпр. питања постављеног вереници – да ли се боји мртвих (Исто: 314). Саодносно томе, она закључује да је „мртац у казивању о веренику малициозни вампир предања, који се у осветољубивој, агресивној жељи свети жени која је пореметила његов мир и води је ка истини полако, али са једном садистичком постепеношћу“ (Исто: 316).

У обе баладе, преминулог васкрсава Бог: у српској – како би извршио обичај свадбених похођана, макар и *post mortem*, након што је рок, предвиђен за обављање ове ритуалне норме давно истекао (в. Диздаревић Крњевић 1997: 55)¹¹; у Биргеровој – да би девојчину побуну против Бога и Божанског поретка ствари казнио на најсуровији могући начин, претворивши њеног вољеног у оруђе казне. Аналогно томе (а у контексту веровања о вампирима која доноси Вук), покојник није вампир јер га не оживљава „некакав ђаволски дух“, већ Бог. Уз то, ни у условној реконструкцији опште сижејне схеме варијантног круга српске и балканске баладе, нема назнака вампирског деловања, односно вампирских особина:

својом сижејном драматичношћу са једне стране, и стихованим обликом са друге, сасвим одговарала захтевима баладе“ (Милошевић-Ђорђевић 1971: 315).

¹⁰ За разлику од ње, Хатица Диздаревић Крњевић тврди супротно: „Песма 'Браћа и сестра' поетска је реализација баладичног мотива ('Ленора'), широко распрострањеног на балканском простору“ (1997: 40). У новијим проучавањима преовладава опрезнији став – разматрајући мотив „походе мртвог брата“ на мање познатим варијантама, Славица Гароња Радованац ниједном га не доводи у везу с мотивом Леноре (в. 2014: 71–72).

¹¹ Бог из баладе о браћи и сестри је, пре свега, Бог из народне религије: „Изворна епифанија божија јесте у сцени са анђелима, где је божанско биће сценски живо посредством дијалога, облагорођено и у радњи делатно као позитивно начело [...] Његови посланици, саобразно својој анђеоској природи [...], 'враћају', удахњују душу мртвоме телу.“ (Диздаревић Крњевић 1997: 56).

најчешће, мати има девет синова и једну кћер. Браћа, или један од њих, против воље мајке, удају сестру у туђину. Обећавају мајци, на њену молбу, да ће *вратити сестру натраг*. После одласка сестре, сва браћа умиру од болести или гину у рату. Оставши сама, *мати тражи од браће испуњење обећања*. Један од њих (ретко сви) устаје из гроба и одлази сестри. При повратку, сестра по неким предзнацима (прашина и плесан на братовој одећи, одбијање да једе и пије), или по упутству птица ('мртав води живу'), схвата или почиње подозревати, али је брат разуверава. Пред кућом оставља сестру саму, а он се враћа у гроб [...] (Диздаревић Крњевић 1997: 63–64).¹²

Њих нема ни у братовљевим намерама према сестри – напротив – он чини све што је у његовој моћи да је одврати од тога да пође са њим „он хоће да је спречи, и тиме заштити од трагичног наличја своје приче“ (Исто: 67), односно спознаје истине. Коначно, „брат не уводи сестру међу мртве, већ виша воља налаже да се *он* у року врати у гроб“ (Исто: 68). У томе се, уједно Ровова балада о походама мртвог брата удаљава од традиције, а братско-сестрински поступци, не само да су традиционалном нормом условљени, већ добијају и танану психолошку мотивацију и семантички се нијансирају. За разлику од тог, Биргерова балада, иако представља уметничку транспозицију фолклорног сижеа, у односу мртвог (љубавника) и живе (заручнице) ближа је традицији и предању.

Саодносно томе, чини се оправданом претпоставка Хатице Крњевић „да је најстарији облик сижеа онај у којем мртвог брата из гроба не диже виша сила (Бог), већ клетва (материна или сестрина), тј. исконско веровање у магију и мистично дејство саме речи“ (1997: 61, нап. 29), односно она коју је више од 35 година пре тога поставила Нада Милошевић-Ђорђевић о „примарном – прозном облику“ (1971: 316).

Иако овде разматрана предања не оправдавају тврдњу да је вереник – „малициозни вампир“ (Исто), његово деловање јесте злонамерно, премда не и вампирско. Разлоге томе требало би, по свој прилици, тражити у начину на који је он подигнут из гроба. Наиме, смедеревско предање казује да је девојка однела момков опанак врачари како би сазнала да ли је жив, а ова га је, уз одређене магијске радње, призвала. Општераспрострањено је веровање да су мртваци непријатељски настројени према онима који ремете њихов вечни мир. Да је тај мир

¹² Евентуално, сродна им је нетрулежност тела, премда, у Рововој балади сестра види да је брат *потавњео/ поцрњео* – „баш кан'да си под земљицом био“ (СНП II 1988: бр. 9). Такође, сличност је и у ограниченом времену, тј. року колико дуго се покојник може кретати међу живима: „мртавца изненада долази, остаје три дана и нестаје [...] Трајан боравак мртвога међу живима порушио би све законе на којима почива поредак, био би протуприродан наступ хаоса у уређени свет.“ (Диздаревић Крњевић 1997: 57). У Биргеровој Ленори, неупокојени мртавца борава на горњем свету од вечери до свитања.

поремећен, доказ је његово појављивање, и то на прозору (док су врата резервисана за људе, демони улазе кроз прозор, оџак, бацу... – в. СМ 2001: s.v. *прозор*). Опанак је познат као средство магијске манипулације међу Јужним Словенима¹³, баш као и чарапе и обојци (в. Раденковић 1996: 21). Док се нежељено појављивање вампира, у другим предањима из околине Смедерева, спречава бацањем покојникове чарапе, испуњене земљом с гроба у реку (уп. Перић 2005: 124; Перић 2007: 97–98), магијско призивање покојника изводи се уз помоћ његовог опанка – магијском заменом *pars pro toto* (опанак, обојци, капа и сл. уместо особе).¹⁴ Међутим, разматрано предање не користи овај типичан начин везивања вампира, познат у том крају¹⁵, већ покојници који прогоне девојку „падају мртви“ када су запевали петлови, што би могао бити још један доказ да овде није реч о вампиру, већ о неупокојеном мртвацу (са којим се вампир често поистовећује, меша или контаминира).

У поменутом немачком предању, преминулог подиже из гроба магијска снага речи (девојчино тужење и дозивање покојника) – као и у (претпостављеном старијем) сижеу балканских и српских предања. И док је у предању из немачког фолклора XVIII века спасавање заручнице могуће (уп. Кнежевић 2013: 42), у старијим српским и балканским сижејним варијантама овог предања, девојчино страдање је неминовно (уп. Милошевић-Ђорђевић 1971: 315, 320). Време боравка (не)упокојеног на овоме свету ограничено је – у свим варијантама сижеа. Омеђеност деловања мртвог заручника/момка оквирима демонског времена – до првих петлова – ресемантизује се у његову слабост. Стога, оглашавање првих петлова послужило је, у предању забележеном у Липама код Смедерева, као механизам којим се демонско деловање поништава, а девојка спасава.

За разлику од тог, Биргер, вођен идејом о девојчином пркошењу Богу као *hybrisu* – уједно исходишту трагичног у балади, и поред тога што помиње прве петлове који најављују скори освет сунца (*Поју петли.../ Тек што часак куцн'о није.../ Сад ће зора да засветли* – Биргер 2001: 90) и наговештава могућност спасења, њу ипак осуђује на смрт. Макабрични плес убрзава, уз песму која најављује девојчин крај – непосредно пред свитање, тј. пре трећих петлова – између 3 и 4 сата (Bratić 1993: 24). Изостављајући приказ смрти, песник је успео у томе да не наруши естетско-емоционални климакс, пажљиво грађен како се балада приближава крају.

¹³ Г. Геземан помиње то да „међу многобројним варијантама уз 'грађу о Ленори' у словенском подручју налазе се описи чаролија и чаробњачких поступака, којима се вољени мртвац [...] призива из мртвих и присиљава да се јави драгани“ (2002: 86).

¹⁴ У том контексту може се разумети и зашто повампирени Петар Благојевић из села Кисељево (в. Клеут 2018: 27, 41, 57) тражи од своје жене опанке (*орпанки*) – највероватније, како би предупредио то да га магијски вежу и униште.

¹⁵ Аутор овог рада је и сам слушао у детињству приче из околине Смедерева у којима је једно од најделотворнијих начина за ослобађање од вампира/ неупокојене душе у кући – да његову чарапу, напуњену земљом с гроба, баце у Дунав.

Но, исход је недвосмислен – девојци нема спаса.¹⁶ Погинули вереник враћен је из мртвих да би девојка била кажњена – мотивација је доследно спроведена, те с њеном смрћу поново се доводи у ред првобитно нарушено устројство света (управо – њеним преступом!), а покојник се враћа на онај свет, у вечни покој.

Све ово показује да, у различитим обрадама једног интернационалног мотива као што је мотив Леноре, мноштво фактора може утицати на крајње уобличавање текста (геопоетичка и социо-културна зона, етнички и конфесионални фактори, време – доминантна филозофска парадигма, идеологија и сл., те низ индивидуалних чинилаца – личност певача/песника, тематски, идејни и стилски репертоар епохе, ставови према *другом* и т. сл.). Констелација ових односа је непредвидива – не може се поуздано утврдити да ли је на Биргера пресудни утицај имао „дух епохе“ – бунтовни став *Sturm und Drang* о положају човека у свету, односно обновљено интересовање за вампирске приче средином 18. века. Једнако су непознати разлози Рововог интересовања за тематику братско-сестринске љубави (в. Диздаревић Крњевић 1997: 40), односно зашто је Живославка Миленковић из Липа, од свих наратива које је икада чула, одабрала да приповеда управо – о преминулом заручнику (в. Перић 2005: 121). Па ипак, сви ови чиниоци, укупно узев, сведоче о – непрекинутом дијалогу културâ (без обзира на то шта њихови представници мислили, или како се односили према *другима*).

ИЗВОРИ

- Биргер, Г. А. (2001). Ленора. У Кривокапић, М. (Ур.). *Антологија немачке лирике: од Гетеа до наших дана* (стр. 84–91). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Карацић, В. С. (1957). *Живот и обичаји народа српскога*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Клеут, М. (2018). *Вампири у Србији у XVIII веку: књига и коментари*. коментаре написала М. Клеут, превела Н. Зобеница Београд: Службени гласник.
- Кривокапић, М. (Ур.) (2001). *Антологија немачке лирике: од Гетеа до наших дана*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Перић, Д. (Прир.) (2005). Приче, предања, веровања и обичаји забележени у околини Смедерева. *Mons Aureus*, 7, 121–126.
- Перић, Д. (Прир.) (2007). Предања, приче и бајања из околине Смедерева. *Mons Aureus*, 17, 97–108.

¹⁶ Последњи стихови, које изговарају демони, непосредно пред свитање, то јасно назначавају: *Твом је телу дош'о крај. Боже, души милост дај.* (Биргер 2001: 91).

ЛИТЕРАТУРА

- Гароња Радованац, С. (2014). *Од Цариграда до Будима*. Нови Сад: Академска књига.
- Геземан, Г. (2002). *Студије о јужнословенској народној епизи*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска.
- Диздаревић Крњевић, Х. (1997). *Утва златокрила: делотворност традиције*. Београд: Филип Вишњић.
- Кнежевић, Ј. (2013). *Концепт лепоте у немачкој балади* (Непубликована докторска дисертација), Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Београд.
Преузето 17. 9. 2016. са
<https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:9256/bdef:Content/download>
- Лазаревић ди Ђакомо, П. (2016). „У његовим се устима видело нешто свеже крви“. Разлози указа царице Марије Терезије о вампиризму. У Л. Детелић и М. Делић (Ур.), *Крв: књижевност, култура* (129–150). Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Милошевић-Ђорђевић, Н. (1971). *Заједничка тематско-сижејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*. Београд: Филолошки факултет.
- Раденковић, Љ. (1996). *Симболика света у народној магији јужних Словена*. Ниш: Просвета Ниш; Београд: Балканолошки институт САНУ.
- СМ (2001). *Словенска митологија*. С. Толстој и Љ. Раденковић. (Ред.), Београд: Zepet Book World.
- СНП II (1988). Српске народне пјесме. Скупио их и на свијет издао В. С. Карацић. Књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије. Р. Пешић (Прир.). *Сабрана дела Вука Караџића*. књ. 5. Београд: Просвета.
- Bratić, D. (1993). *Gluvo doba: predstave o noći u narodnoj religiji Srba*. Beograd: Plato.

MANJE PESME ZBIRKE ADRIANSZKOGA MORA SYRENA PETRA ZRINSKOG

Péter Zrínyi published *Adrianszkoga Mora Syrena: Groff Zrinszki Petar* (Count Petar Zrinszki: Siren of the Adriatic Sea) in 1660 in Venice, which was the Croatian translation of Miklós Zrínyi's (Péter's older brother) work titled *Adriai tengernek Syrenaia: Groff Zrínyi Miklós* (Count Miklós Zrínyi: Siren of the Adriatic Sea) published in Vienna in 1651. In the original collection, the epic, which raised a memorial to the Sziget castle defenders in 1566 (Obsidio Szigetiana), was surrounded by antique authors and contemporary Italian poets imitating bucolic poems, epigrams and a Godly Poem. In the volume, the speaking 'I' makes the literary genres compete with each other: it becomes one with manners of speech, later consecutively sets himself apart from them. The Croatian translation does not aim at rendering the imitative procedures of the original work. The author of the paper reviews Péter Zrínyi's translator principles and identity-patterns onto which Péter Zrínyi relied at the time of creating his volume.

Key words: Syrena-volume, minor poems, contest of genres, Croatian translation, iconology of concordia, self-refrepresentation

Nikola i Petar Zrinski, članovi jedne od najuticajnijih aristokratskih porodica Kraljevine Mađarske u 17. veku, pripadali su i mađarskom i hrvatskom plemstvu. Braća koja su na svet došla sa jednom godinom razlike, 1620. i 1621. godine, rano su izgubila oba roditelja². Biskup Istvan Šenjei (Sennyei István), njihov staratelj, poslao je braću na školovanje u jezuitske gimnazije u Gracu, Trnavi i u Beču. U Beču su se 1634. godine istovremeno upisali u gimnaziju i u „mađarsku naciju” („natio hungarica”) univerziteta. Nikola Zrinski je 1635. godine prekinuo školovanje i u pratnji mlađeg brata pošao na studijsko putovanje u Italiju.

U periodu od 1637. do 1649. godine, braća su postepeno razdelila nasleđeni porodični imetak među sobom, pri tome su Nikoli Zrinskom pripali posedi oko Čakovca, dok Petru Zrinskom priobalne teritorije. Raspodelom imovine oni su na simboličan način razdvojili i teritoriju sopstvenog uticaja i političkog delovanja (Blažević–Coha 2007: 139). Mada su prema svedočenju pisama i drugih dokumenata obojica jednako dobro vladala mađarskim, hrvatskim, nemačkim, italijanskim i latinskim jezikom, raspodela imovine je

¹ csilla.utasi@ff.uns.ac.rs

² Njihov otac, Juraj V Zrinski (Zrínyi V. György) rođen je u protestantskoj porodici, ali je u valu katoličke restauracije prešao u katoličanstvo.

podrazumevala i opredeljenje za jezik koji će najviše da koriste. Nikola Zrinski je 1651. godine u Beču objavio mađarsku zbirku pesama pod naslovom *Adriai tengernek Syrenaia: groff Zrínyi Miklós*³, u čijem se centru nalazi ep o herojskoj smrti njihovog pradede, imenjaka autora, Nikole Šubića Zrinskog. Na ozaljskom dvoru Petra Zrinskog se negovala književnost pisana na jednom složenom narečju koji je u sebi sadržao elemente kajkavskog, čakavskog, štokavskog i ikavsko-ekavskog dijalekta. Nikola Zrinski je autor prvog epa na mađarskom jeziku, njegova Syrena-zbirka je pored toga i prva poetski oblikovana mađarska zbirka objavljena u štampi. Nasuprot tome, hrvatski prevod ovog dela, jedino književno ostvarenje Petra Zrinskog, koje je pod naslovom *Adrijanszoga mora Sirena: Grof Petar Zrinski*, objavljeno u Veneciji 1660. godine, ostaje u senci najboljih ostvarenja primorskih autora barokne književnosti.

Manje pesme originalne zbirke

Ocena odnosa originala i prevoda podrazumeva dobro poznavanje oba jezika, obe kulture i same situacije nastanka dela. U hrvatskoj istoriji književnosti, mesto i značaj jedinog književnog dela Petra Zrinskog određivana je pre svega na osnovu hrvatskog teksta, interpretatori su se o izvorniku informisali posredno, pomoću mađarske stručne literature (Pavličić 2002, Blažević–Coha 2007).

U zbirci *Syrena*, oko epa su raspoređene epsko-lirske i lirske pesme manjeg obima. Na početak svoje knjige, Nikola Zrinski je uvrstio dve pastirske poeme (*Idilium I.*, *Idilium II.*). Posle epa koji je u zbirci označen latinskim naslovom: *Obsidio Szigetiana* čitamo jednu heroidu pod naslovom *Ariánna sírása* (Plač Arijane), monolog Arijadne koja žali za Tezejem. Posle pesme o Arijadni, slede dve erotske pesme bez naslova⁴: u prvoj su izrazite aluzije na Vergilijevu prvu eklogu, dok druga pripada tipu tzv. Eho-pesme. U ovom tipu pesama lirsko ja, koji je petrarkistički beznadežni ljubavnik, postavlja pitanja nimfi Eho. Pošto se nimfina moć govora svodi na odražavanje poslednje reči sagovornika, glavna karakteristika ovih pesama je jezička igra sa rimama⁵. U prvoj pesmi sledećeg ciklusa zbirke mitski junak, Orfej govori o svom bolu i gubitku, dok u drugoj pesmi ciklusa čitamo Orfejeve reči upućene vladaru donjeg sveta, Plutonu. Posle pesama o Orfeju sledi jedan ciklus epigrama o mađarskim kraljevima i o herojima Sigeta (epitafi u kojima prvi „mađarski kraljevi”, Atila i njegov mlađi brat, Buda, kao i branioci Sigeta, saglasno sa

³ U svojoj studiji koristim faksimile izdanje zbirke (Zrínyi 1980), ali zbog nekonzekventne paginacije ovog izdanja, pojedina dela citiram navodeći naslove dela i redni broj njihovih strofa.

⁴ Prva pesma u rukopisu *Syrena*-zbirke nosi naslov *Fantasia poetica* (Zrínyi: 160). Drugoj pesmi je Ferenc Kazinci (Kazinczy Ferenc), moderni izdavač zbirke dao naslov: Lovac i Eho (*Vadász és Ekho*).

⁵ U ovom tipu pesama nimfa Eho na pitanja daje kontradiktorne i lascivne odgovore. U pesmi Balinta Balašija pitanje glasi: „Mi az, mire szívem vágy?” A nimfa odgovara sledećom rimom: „Ágy” (Balassi 1979: 133). Igru homonimnog oblika i različitog značenja reči možda bismo mogli prevesti na sledeći način: Šta je moga srca žudnje *predmet*? Eho: Krevet.

žanrovskim karakteristikama, u prvom licu jednine govore o sopstvenim delima, herojstvu i smrti). Na pretposlednjem mestu zbirke se nalazi jedina pobožna pesma Nikole Zrinskog. U ovoj himni se lirsko ja obraća Raspeću. Zbirka se završava ispevanjem (*Peroratio*), snažnom parafrazom epiloga Ovidijevih *Metamorfoza*, u kojoj se tvrdi da su dva načina traženja slave (traženje slave perom i herojskom smrću), istovetna. Govornik pesme tvrdi da je njegovo delo večno, ali da on slavu ne traži jedino perom, već i svojom ubojitom sabljom i da će se sa radošću pokriti prahom domovine.

Dok su interpretatori iz 19. veka i sa početka 20. veka smatrali da je Nikola Zrinski u svojim pesmama opevao sopstvene doživljaje (isti stav zastupa još i Kovács 1985: 44–73), novije analize prekidaju sa biografskim tumačenjem pesama.

Prema interpretaciji Lasla Serenjija⁶, u *Syrena*-zirci se svesno prepliću i dopunjuju različiti književni žanrovi. Samoreprezentacija autora se ostvaruje pomoću književne igre: ep i manje pesme imaju isti udeo u njoj.

Šandor Bene u svojoj studiji utvrđuje da u zirci manje pesme imaju veću težinu čak i od samog epa i da se u njima oblikuje jedna spiritualna, alegorijska autobiografija autora. Manje pesme se u zirci povezuju u jedan narativ koji opisuje proces neostoičkog moralnog pročišćenja subjekta. Lirsko ja je na početku zbirke potpuno priklonjen ljubavi. U zirci dolazi do promene u shvatanju ljubavi u dvema pesmama u kojima se Nikola Zrinski predstavlja kao Orfej. U ulozi mitskog junaka pesnik oplakuje Euridiku, svoju upravo umrlu mladu ženu, Mariju Euzebiju Drašković. Na kraju pesme, subjekat zbirke se odriče telesne ljubavi, a u religiznoj pesmi, obraćajući se Bogu, okajava sopstvene grehove. Tako očišćen od grehova, on postaje dostojan porodičnog imena (Bene 2014).

Manje pesme *Syrena*-zbirke: poetska refleksije o nužnosti prihvatanja identiteta

Mišljenja sam da smo u manjim pesmama zbirke *Syrena* svedoci jednog vida poetske samoreprezentacije autora, ali da samoreprezentacija koja se ispoljava u manjim

⁶ U seriji studija, u kojima je odredio imitacijske obrasce epa, *Opsade Sigeta*, Laslo Serenji snažno prekida sa tradicijom autobiografskog tumačenja manjih pesama. Prema Serenjijevom mišljenju u *Syrena*-zirci se takmiče erotski, herojski i pobožni način književnog govora. Zbirka počinje sa dvema idilama, a potom sledi sam ep. Pobeda herojske trube, međutim, nije konačna. U uvodnim strofama Arijadninog monologa „mali bog”, Kupidon ne dozvoljava lirskom Ja da utekne i da od ljubavnih jada utehu potraži u pevanju herojske poeme, već mu naređuje da peva o Arijadninoj žalosti. Tek posle ovog uvodnog, autoreferencijalnog dela sledi sam monolog napuštene Arijadne. Serenji tvrdi da u sporu pesničkih žanrova konačnu odluku će doneti pobožna himna. Ona herojskoj književnosti dodeljuje poziciju neuporedivo najsuptilnije književne forme. Herojski diskurs se nalazi na samom vrhu žanrovske hierarhije – nastavlja Serenji – jer Zrinski herojsku smrt shvata kao sastavni deo istorije spasenja. U svetu herojskog diskursa – svetu enciklopedijske širine – nesrećna kao i srećna ljubav naknadno pronalazi svoje etičko merljivo mesto (Szörényi 2004: 307).

pesmama, nema oblik alegorijskog narativa. U srednjem veku, izražavanje ontološke istine bila je odlika Svetog pisma, književna alegorija je tumačena kao *integumentum*, „veo“, ispod koga se krije tajno značenje, koje, međutim, ne može da ima ontološku vrednost iz razloga što se ljudsko delo (književna alegorija) ne može uporediti sa božjim delom. Mora se priznati, da se u ranom novom dobu sa fiktivnim narativom već mogla izrazi i ontološka istina (Nelting 2007: 28–29), međutim, postaviti sebe za heroja jedne moralne alegorije bilo bi potpuno neprilično: značilo bi neizmernu taštinu i stajalo bi u suprotnosti sa hrišćanskim identitetom autora.

Spone između pojedinih žanrova *Syrene*-zbirke nisu narativnog, već autoreferencijalnog karaktera. Na početku epa pripovedač izjavljuje da se on koji je do tada „sa mladalačkim umom igrao sa slatkom pesmom ljubavi“ sada sa „glasnijom pesmom Marsa“ peva o oružju, o vitezu, koji je smelo dočekao moć Turčina, gnev Sulejmana⁷. Pripovedač epa posle uvodnih refleksija koje su ga odvele predaleko, često opominje sebe da treba da se vrati svojoj „istoriji“, događaju koji je predmet njegovog epa. Ovim iskazima se ističe sama situacija „pevanja epa“.

U uvodnom delu već spomenute heroide pod naslovom *Ariánna sírása* (Plač Arijane), koja u zbirci sledi odmah iza epa, lirsko ja tvrdi da ga sâm Kupidon prisiljava da se vrati ljubavnoj poeziji (*Ariánna sírása*, 4).

Uobičajeno je da se u religioznim pesmama ranog novog veka lirsko ja obraća sopstvenoj duši: spiritualno određenom aspektu sopstvene ličnosti. Prema hrišćanskom shvatanju, svaki čovek učestvuje u istoriji spasenja. Duša kao samostalan lik u pesmama predstavlja onaj aspekt ljudske ličnosti koji je učesnik istorije spasenja. U izvorniku jedine pobožne pesme Nikole Zrinskog, u himni Điolama Pretija, lirsko ja se obraća svojoj duši, i kori je da se okrene Stvoritelju koji je oči njegove voljene stvorio tako lepom (Preti 2003). Lirsko ja Nikole Zrinskog, međutim, jednim izrazito autoreferencijalnim gestom svoju religioznu pesmu povezuje sa ljubavnim pesmama zbirke. Lirsko ja pesme Nikole Zrinskog, naime, ne apostrofira sopstvenu dušu, već Muzu svojih ljubavnih pesama. Prebacuje joj što je uzalud prolila toliko suza za Arijanom (u ulozi Arijadne). Muza je sve do sada suze lila za „travčicu malu“ (za slavu, za lovorov venac), subjekat pesme je opominje, neka se okrene onome nad čijom patnjom vredi plakati. Muza ljubavne poezije treba da uvidi, da je Isus i za nju dao život. Ona je u isto vreme i substitut autora i subjekat verskog ubeđenja (*Feszülete*, 1, 2).

⁷ Prevod ovih citata, kao i ostali prevodi odlomaka *Syrena*-zbirke u studiju su moji: Č.U.U. mađarskom originalu prvi stihovi epa glase: „Én, ki azelőtt ifjú elmével / Játszottam szerelemnek édes versével, / Küszködtem Viola kegyetlenségével: / Mastan immár Mársnak hangasabb versével, // Fegyvert, vitézt éneklek, török hatalmát, / Ki meg merte várni Szulimán haragját“ (*Obsidio Szigetiana*, 1,2.). U prevodu Petra Zrinskog ovo mesto glasi: „Ovo ja ki prvo u mojoj mladosti / nastojah marljivo v ljubavi kriposti, / suprostah batrivo vsakoj okornosti / sad ću spivat pravo Marča batrivosti. // Vridno j', da se spiše turska vela zmožnost / i ki zdržat smiše Sulimana žalost (Zrinski 1957: 33).

U daljnjem toku pesme, subjekat govori u prvom licu množine. Pesa nije artikulacija ličnog pokajanja, pre bi se moglo za nju reći da je artikulacija odnosa između čoveka i Boga, koji je uvek asimetričan, u njemu je uvek Bog jača strana. Pošto je za subjekta Bog izvor i najviši stepen ljubavi, on u svom odnosu prema Bogu prepoznaje svoju pravu određenost. Oponašanje herojskog dela svoga pradeda, prolivanje sopstvene krvi do poslednje kapi za Hrista je za Nikolu Zrinskog jedini mogući vid identiteta.

Neobičan stepen autoreferencijalnosti pesničkog diskursa Nikole Zrinskog možda se ne može potpuno pripisati njegovoj poetskoj svesnosti, već se mora tumačiti i uticajem vanknjiževnih aspekata. Nikola Zrinski svoj ep posvećuje mađarskom plemstvu, u svom predgovoru i sam se pojavljuje u ulozi aristokrate. U predgovoru Zrinski ističe da je njegov zadatak veći i korisniji za otadžbinu od uloge pesnika:

... az én professzióm, avagy mesterségem nem az poézis, hanem nagyobb, 's jobb országunk szolgálatjára annál: azkit írtam, mulatságért írtam, semmi jutalmot nem várak érte (Az olvasónak) [Moja profesija, iliti zanat nije poezija, ona više i bolje služi otadžbini od nje: sve što sam napisao, napisao sam za razonodu, nikakvu nagradu ne očekujem za njega.]

Paradoksalno, ovim Nikola Zrinski ne negira sopstveni književni diskurs. Pesničko delo i herojsko životno delo za njega imaju paralelnu vrednost. Ovu tvrdnju potkrepljuju i završni stihovi *Peroratio*, u kojima lirsko ja takođe razlikuje dve vrste traženja slave: „De híremet nemcsak keresem pennámmal, /Há nem rettenetes bajvívó szabályámmal” (*Peroratio*, 4) [Svoju slavu ne tražim samo perom, već i svojom strašnom bojničkom sabljom].

Adrianszkoga mora Syrena

Braća Zrinski su, u svojim zajedničkim javnim nastupima i aristokratskoj samoreprezentaciji, sebe prikazivala pomoću „ikonologije sloge”. Margarita Sveštarov-Simat naslovnicu jedinog Petrovog književnog dela, prevoda bratovljeve zbirke, objavljenog u Veneciji 1660. godine, interpretira u kontekstu bratske sloge (Sveštarov-Simat 2012: 353). Harmonija podrazumeva saglasje različitosti. Petar Zrinski originalnu zbirku ne prevodi doslovno: njegovo delo se pre svega može smatrati adaptacijom, nastojanjem da se napravi pandan originalnog dela u čijem se centru, umesto lika Nikole Zrinskog, nalazi on sam, Petar Zrinski. Original i prevod se razlikuju i na nivou samoreprezentacije autora i na razini poetskog oblikovanja pesama.

Pavao Pavličić u svojoj minucioznoj interpretaciji opisuje poetske ideje koje Petar Zrinski iznosi u predgovoru svoje zbirke (Pavličić 2002). Međutim, samo na osnovu prevodnog teksta, nije moguća tačna interpretacija ovih poetskih ideja. Mnoga mesta hrvatskog teksta koja Pavličić u svojoj studiji tumači kao samosvojno poetsko razmišljanje Petra Zrinskog, zapravo su adaptacije uvoda izvornika.

Petar Zrinski svoj rad posvećuje hrvatskim krajiškim vojnicima: „Plemenito i dobro rojenim, svake hvale i časti dostojnim, virnim i vridnim junakom, sve hrvatske i primorske krajine hrabrenim vitezovom pozdravljenje.” (Zrinski 1957:19). Vojnici Krajine – kojima je hrvatska zbirka posvećena – pandan su mađarskog plemstva, intencirane čitaoce originalne zbirke. Nikola Zrinski se u svojoj posveti obraća celom plemenitom staležu Mađarske, dok Petar Zrinski, koji je 1655. godine postao ogulinski, senjski kapetan i kapetan celog Primorja, za svoje čitaoce određuje vojnike Vojne krajine.

Govoreći o svojoj knjizi, Petar Zrinski sa gestom skromnosti tvrdi da pri prevodu nije sledio poetsku građu originala:

Pače niti se trsim ž nim skupa poredice cilj pisnikov izgoditi, nego za nim upućujem i ravnim delo moje, ko akoprem je malo, ali velikoga i slavnoga spomenutja budući, naklaňam vam, hrabreni vitezovi, domoslavni hrvacke i primorske krajine branitelji i čuvari (Zrinski 1957: 19).

Dalje navodi tri razloga svog prevoda, koji su istovremeno i tri funkcije prevedenog epa:

...prvi, da svit vidi kakove sini i vitezove ov naš orsag zdrži, redi i poštuje, premda od vnogih zapušćeni i skoro za nemar vrženi jesmo; drugi, da se mi u slavna ova dila kako u zrcalo nagledajući poznati moremo, kim i kakovim načinom nastojat imamo polak vere kršćanske, polak doma našega i polak vernosti gospodina žitak naš, krv našu ne šparati izlijati; treći zato, da se sa mnom diče i raduju ostanki onih, kojim priđi z banom Zrinskim Mikloušem hrabreno, čestito i vridno večnu krunu u nebesih zadobiše, svagda na najveće precinivši istinsku rič onu: Dulce pro patria mori (Zrinski 1957: 19).

Na kraju svog predgovora, Nikola Zrinski izričito tvrdi da nije „dijak”, već saborac svojih drugova. Smeštajući sebe među vojnike, on sebi dodeljuje ulogu naslednika sigetskih heroja. Ep i za njega predstavlja model identiteta, ali njegovom delu nedostaje onaj proces samooblikovanja subjekta, koji se u originalnoj zbirci razvija u manjim pesmama.

Sudeći prema njegovom predgovoru, Petar Zrinski bio je svestan složenosti poetske građe izvornika. Autoreferencijalne iskaze mađarskog dela delimično prevodi, ali one nemaju istu težinu u njegovom prevodu, kao u originalu.

Petar Zrinski svoje erotske pesme oblikuje kao konvencionalne petrarkističke poeme⁸, u kojima lirsko ja izražava svoje patnje u direktnim monolozima. Jedinu pobožnu

⁸ U zbirci Nikole Zrinskog uvodna slika pesme pod naslovom *Ariánna sírása* (Plač Arijane) predstavlja gestu ne samo imitacije, već i superacije petrarkističkih toposa: „Adria tengernék fönnforgó habjai / Vajon oly nagyok-é, mint szemem árjai, / Vajon oly nagyok-é, mint Mongybél lángjai? / Mint égő szüvemnek lángos hatalmai.” (*Ariánna sírása*, 1). [Pene Jadranskog mora, što se u vis komešaju, jesu li one tako velike kao bujica suza mojih očiju? Da li je vatra Mondibela toliko

pesmu originalne zbirke u svom prevodu takođe približava poznatim konvencijama religiozne pesme. U prvoj strofi, Petar Zrinski, umesto da se obraća Muzi svoje ljubavne poezije, govori u prvom licu jednine:

Dosti sam se trudil zbog jedne Viole,
plakal tere tužil cić travice male,
tuliko da nisam Bibliš vodom postal,
plače povekšal sam, neg da se nis skončal (Zrinski 1957: 293)

U drugoj strofi, lirsko ja se obraća svom srcu. Apostrofirano srce, koje treba da žali za razapetim Hristom, isto tako je metafora onog dela ličnosti subjekta koji je učesnik istorije spasenja, kao što duša u religioznim pesmama ranog novog veka predstavlja isti aspekt individue.

U završnim strofama originalne pobožne pesme, subjekat – koji govori u ime celog čovečanstva – ubeđuje Boga argumentom da će i za njega biti bolje ako oprostí ljudske grehove. Lirsko ja pesme Petra Zrinskog, međutim, obraća se Bogu i moli za opraštaj grehova potomaka sigetskih junaka:

Bole će biti ada i za tvoju diku,
da nas čuvaš vsagda u pravičnom žitku:
v koje bismo do sada, odpusti nam grišku,
da pridemo negda u radost veliku (Zrinski 1957: 296)

Konkluzije

Zasad ostaje otvorenim pitanje intencije koju je svojoj zbirci Petar Zrinski želeo da dâ. U novijoj hrvatskoj recepciji, hrvatski prevod epa se opisuje kao svojevrsan „theatrum politicum” koji značenje dobija pre svega u političkoj situaciji koja je kulminirala u Zrinsko-frangepanskoj zaveri (Blažević–Coha 2007). Za razliku od Nikole Zrinskog, u svojoj *Syrena*-zbirci Petar Zrinski ne teži originalnoj poetskoj samoreprezentaciji. Ep o braniocima Sigeta za njega predstavlja ne toliko subjektivni, koliko kolektivni model identiteta: pesme svoje zbirke verovatno je iz ovog razloga približio tada već konvencionalnom idealu petrarkističke poezije.

velika kao plamena moć mog gorućeg srca?]) Petrarkisti svoju neizmernu ljubavnu patnju upoređuju sa vatrom vulkana ili većitim ognjem pakla. Nikola Zrinski, u isti mah imitirajući italijanske mariniste i takmičeći se sa mađarskom petrarkističkom poezijom, umesto potvrdnih rečenica upotrebljava one upitne: pesnik svoju ljubavnu vatru ne upoređuje sa prirodnim pojavama, već njihovu veličinu upoređuje sa svojim beskrajnim ljubavnim zanosom. Petar Zrinski se u svojoj pesmi služi potvrdnim rečenicama: „Širokoga mora svi slapi najjači /nisu takva stora kako moji plači, / ogañ Etne nima zmožnost / kako v mene moja tužnost, /zdišci nemili!” (Zrinski 1957: 279).

IZVORI

- Balassi, B. (1979). Összes versei és *Szép magyar Comoediája*. In *Balassi Bálint. A 16. század költői*. I. (7–269), ured. Varjas, B., Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Preti, G. (2003). *Invita l'anima sua a piagnere la morte di Cristo* In *Poesie*. Biblioteca Italiana.
<http://ww2.bibliotecaitaliana.it/xtf/view?docId=bibit000364/bibit000364.xml&chunk.id=d3871e6346&toc.depth=1&toc.id=&brand=bibit> (07.07. 2017)
- Zrínyi, M. *Adriai tengernek Syrenaia: Groff Zrini Miklós. A zágrábi kézirat digitalizált változata* [digitalizovana verzija zagrebačkog rukopisa].
<http://mek.oszk.hu/02600/02676/pdf/> (27.06.2017)
- Zrínyi, M. (1980) [1651]. *Adriai tengernek Syrenaia: Groff Zrini Miklós*. Budapest: Helikon–Akadémiai.
- Zrinski, P. (1957) [1660]. *Adrijanskoga mora Sirena*. Ured. Matić, T. Zagreb: Jazu (Stari pisci hrvatski, knj. 32.)

LITERATURA

- Bene, S. (2014). *Adriai tengernek Syreneia Groff Zrini Miklos – a kötetkompozíció. Irodalmi Magazin*, 4. 47–50.
- Blažević, Z., Coha, S. (2007). Zrínyi Péter – a hősteremtés irodalmi modelljei és stratégiái. ford. Bene, S. In *A Zrínyiek a magyar és horvát történelmében*. szerk. Bene S., Hausner G. (137–164). Budapest: Zrínyi Kiadó.
- Kovács, S. I. (1985). *A lírikus Zrínyi*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Nelting, D. (2007). *Frühneuzeitliche Pluralisierung im Spiegel italienischer Bukolik*. Tübingen: Günter Narr Verlag (Romanica Monacensia, 74).
- Pavličić, P. (2002). Poetički pogledi Petra Zrinskog u posveti *Adrijanskoga mora Sirene*. *Forum*, 4/6. 615–634.
- Szörényi, L. (2004). Zrínyi és Vida, avagy a neolatin vergiliusi eposzmodell. In *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban* (297–315). Bitskey, István, Görömbei András (szerk.). Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31).
- Sveštarov-Šimat, M. (2012). Dioskurska ikonografija braće Nikole i Petra Zrinski u 17. stoljeću (Zrinska concordia u metafori i alegoriji), In *Susreti dviju kultura*. Obitelj Zrinski u mađarskoj i hrvatskoj povijesti. Zbornik radova (353–382), ured. Bene, S., Ladić, Z., Hausner G. Zagreb: Matica hrvatska.

JEDNOČINKA NE ZABORAVI ILI ZAPAMTI DR HINKA GOTLIBA²

The one-act play “Do not forget” or “Remember”, written by Hinko Gottlieb, a lawyer and a poet, will be presented in this paper. This is a literature created during the imprisonment in a concentration camp. These circumstances require specific reading strategies, not only because of our aposterior knowledge about the Holocaust, but also due to the fact that the text indicates the image of the world that the author wants to defend in the times of wastage and disappearance of cultural paradigms of modern Europe. It is also a testimony of the fruitful intertwining with the cultural context that the author belongs to.

Key words: Holocaust, Purim, Zachor, verse

Dr Hinko Gotlib (1886-1948), advokat po zanimanju i pisac po opredeljenju i razumevanju sveta, počinje da piše još pre Prvog svetskog rata. Radove (pesme, prozu i publicistiku) je objavljivao prevashodno u jevrejskoj štampi, ali izvestan broj naslova objavila je i beogradska *Politika*. Kao urednik zagrebačkog jevrejskog lista *Omanut* (1936-1941), septembra 1939. u članku „Rat” ovako piše o fašizmu koji preti Evropi:

Nашa je vlada objavila svoju neutralnost u ovome ratu, a red je da lojalni građani ne omeću intencije svoje vlade. Ali čovjek po svojoj konstituciji ne može biti neutralan. U njemu se bore nagnuća i strasti. Njime vladaju afekti ljubavi i mržnje, gnjeva i tuge, sebičnosti i samilosti. A prije svega: njime diriguje vječna životna žeđa za istinom i pravdom. Neutralne mogu biti vlade, ali čovjek je pristan i teži za opredjeljenjem. I mi smo se već opredijelili. Mi smo za slobodu, a protiv tiranije. Mi smo za jednakost, a protiv doktrina o privilegovanim narodima i rasama. Mi smo za bratstvo. I kad smo se tako izjasnili, mi imamo osjećaj da se nalazimo na istoj liniji sa većim i boljim dijelom čovječanstva (Levi 1968: 2).³

¹ gordanatodoric021@gmail.com

² Arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja (u daljem tekstu: Arhiv JIM), Beograd, reg.br. 3645, k-33-1-2 (književnost).

³ Uz mašinom pisan tekst jednočinke u Arhivu JIM nalazi se i dva prateća teksta: dopis Kulturne komisije Saveza jevrejskih opština Jugoslavije svim jevrejskim opštinama, koji potpisuje Aleksandar Štajner i tekst Davida Daleta Levija *Hinko Gotlib*. Oba teksta posvećena su pripremama i obeležavanju dvadesetogodišnjice smrti Hinka Gotliba.

Antifašizam, jasno iskazan ovim člankom, treba ipak razumeti ne samo kao lični stav (utemeljen, između ostalog i u tradiciji iz koje potiče⁴), nego i kao ideološki princip koji kao urednik čitanog časopisa promovirao. To jednim delom objašnjava zašto su mnogi Jevreji Jugoslavije pristupili partizanskom pokretu.

Iako i sam žrtva antisemitskih progona, pisanje nije prekidao tokom Drugog svetskog rata⁵, a pisao je i objavljivao i posle iseljavanja u Izrael.

U vreme kada je napisana jednočinka *Ne zaboravi* ili *Zapamti* (1943)⁶, Gotlib je zatočenik logora Kraljevica (kod Rijeke). To je logor u italijanskoj okupacionoj zoni, ustanovljen novembra 1942. kao rezultat odluke italijanskih vlasti da svi Jevreji sa te teritorije (a reč je, pretežno, o izbeglicama iz NDH) budu uhapšeni i popisani (Ristović 1998: 124). Već izmučeni, ovi ljudi su u Kraljevici bili smešteni u loše barake (jedan broj njih su sami izgradili), no omogućena im je izvesna unutrašnja autonomija. To znači da su imali ambulantu, krojačnicu, logorski sud, upravu, brijačnicu i zatvor. Sve to je bilo nadzirano od italijanskih vlasti, a materijalni uslovi bili su više nego bedni. „Jedna takva zajednica nastala pod prisilom, sabijena na malom prostoru, ali ipak u podnošljivim uslovima, sa velikim procentom intelektualaca, razvila je dosta bogat duhovni život”⁷ (Ristović 1998: 125). Logor je postojao do maja 1943. kada će logoraši biti prebačeni u veći logor na ostrvu Rabu.

⁴ Princip slobodarstva, jedan od principa jevrejskog identiteta, oličen je u verskoj obavezi čitanja pashalne Hagade (priče o izlasku iz egipatskog ropstva), svake godine povodom Pesaha.

⁵ U *Istoriografiji Holokausta u Jugoslaviji* Jovan Ćulibrk Gotliba pominje kao poznatog pisca i javnu ličnost, te navodi da je njegov *Dnevnik* objavljen 2008. godine (Ћулибрк 2011). Nismo bili u mogućnosti da ovaj podatak potvrdimo. Zahvaljujući prof. dr Mirjam Rajner, znamo da je jednočinka objavljena na hebrejskom, pod naslovom „Sanduk iz Persije” u okviru izdanja *Knjizevna dela H. Gottlieba*, preveo Cvi Rotem, tom 2, drame, clanci, dnevnik (Tel Aviv: Eked B'gvulam, 1980), 203-210 (Hebrejski). Originalni Gotlibov rukopis, sa pomenutim naslovom „Sanduk iz Persije” nalazi se u arhivu u Jerusalimu, The Eventov Archives of the Association of Immigrants from the former Yugoslavia in Israel, A-24.

⁶ Na naslovnoj strani teksta koji smo pronašli u Arhivu JIM, stoji, rukom napisano sledeće: „Nezaboravi” („Ne zaboravi” ili „Zapamti”) jednočinka napisana i izvedena u logoru u Kraljevici 1943. g. Rukopis je sačuvala i poslala Elsa Kapiloff, koja je učestvovala u izvođenju jednočinke u logoru. Maj 1970”. Treba dodati da je, prema izvorima iz The Eventov Archives of the Association of Immigrants from the former Yugoslavia in Israel, jednočinka, od strane italijanskih vlasti zabranjena, neposredno pred premijeru, tj. nije izvedena.

⁷ „Italijanske vlasti su dopuštale da u logor ulaze italijanske i hrvatske novine, što je, bez obzira na kvalitet vesti koje su donosile, omogućavalo da se ako ništa drugo čita između redova’ o ratnim zbivanjima. Učitelji i srednjoškolski profesori, uz odobrenje logorskih vlasti, osnovali su ’škole’, osnovnu i srednju, organizovani su kursevi iz više matematike, geometrije, stranih jezika, psihologije, ali i kursevi za krojačice. Redovno je držano bogoslužjenje jevrejskog obreda, kao i za pokrštenike rimokatolička služba. Održavani su koncerti logorskog orkestra sa pevačkim tačkama, davani su časovi pevanja i sviranja na harmonici” (Ristović 1998: 125).

Nastala u ovakvim okolnostima, jednočinka *Ne zaboravi* ili *Zapamti* primer je ratne književnosti, i u okviru tog korpusa, književnosti nastale u Holokaustu. To znači da je pišu Jevreji za Jevreje i da je prevashodno etnički (a ne ideološki) obeležena.

Kompoziciono, reč je o jednočinki s prologom, pisanoj u parnoj rimi. Stihovi imaju deset, jedanaest i najčešće dvanaest slogova, sa cezurom na sredini stiha. Gotlib u tom smislu ne razdvaja prolog od ostatka teksta. To se može objasniti činjenicom da se autor, koji u svoje ime govori prolog, u nastavku teksta pojavljuje i kao lice dramoleta. Postupak ukidanja tekstualnih i diskursnih razgraničenja, autor će primeniti i na druge aspekte svog teksta. Međutim, ritam stiha jeste formalno, pa i semantički, brana od prozaične stvarnosti zatočeništva, izbeglištva, gladi i straha za goli život. Stihom i rimom, takođe, Gotlib svoj tekst upisuje u kontekst evropskog kulturnog nasleđa⁸. U okolnostima Holokausta, kada se Jevreji brišu iz evropskih društava, ovakva, versifikacijska kontekstualizacija modus je otpora poništenju. Takođe, iz perspektive autora kao pojedinca, izborom oblika koji je poznat evropskoj tradiciji on svedoči autorsku slobodu izbora, a „dok čovek može da bira, ljudsko biće izvlači snagu iz osećanja samopoštovanja” (Berkovic 2012: 87).

U sedamdeset i jednom stihu prologa uočavaju se dve celine. U prvoj, autor nastupa u ime MI grupe – ansambla, i koristeći konvencije prološkog govora narušava scensku uslovnost, tj. dovodi u pitanje status „kao da”. Naime, kada publici saopštava da su izvođači uzbuđeni jer znaju da je njihova publika istančanog ukusa i navikla na bolji teatar, on im ne laska, nego ih podseća na vreme koje je prekinuto početkom progonstva i zatočeništva. Taj proces razbijanja pozorišne iluzije, pre nego što je uopšte počela, nastavlja se rečima:

Jer nema teatra, to valja vam znati,
Koj nešto bi mogao slično vam dati.
I nema te trupe, što bi danaske
Tu mogla sad stati na ove daske
I ovdje istinskije od nas da glumi.
U naše se riječi uživjesmo tu mi,
Jer sve što se zbiva – ovdje se zbiva
A naša je igra istina živa.
Mi družina nismo ko svaka druga,
Jer ovdje sad igramo drug za druga
Jer scena je logor, a logor je scena
A čovjek je čovjek, a žena je žena (Gotlib 1943:1).

⁸ Bez namere da se upuštamo u analizu stiha, navešćemo samo da je od ukupno 310 stihova, 169 dvanaesteraca i 95 jedanaesteraca, što bi moglo da uputi na stihove romanske tradicije.

Postupak razbijanja teatarske iluzije i istovremenu tatralizaciju stvarnosti, u slučaju Gotlibovog teksta, trebalo bi povezati s načelima epskog teatra Bertolta Brehta. Prema Sarazaku, „kod Brehta, obraćanje publici korišćeno je u didaktičke svrhe budući da ono stvara distancu u odnosu na fikciju i istovremeno podstiče gledaoca na razmišljanje” (Sarazak 2009: 129). Rečima da će glumci u predstavi igrati sebe naglašava se konceptualizacija istine i učvršćuje dijalogična razmena koja treba da usledi. Patos koji je morao biti uspostavljen kontekstom logorske barake, za trenutak narušava pojava glumice koja u drugačijem, žargonizovanom registru, od autora traži da „drobi još malo šmuza (schmoose na jidišu znači: ćaskati)”, jer pozornica i glumci nisu spremni. Time se završava prvi deo prologa.

U drugom delu prologa autor prelazi na ispovedni JA ton i definiše moralističko-didaktički telos svog komada:

Napisao sam ga tu među vama
 Sred logorskih rupa i blata i jama
 Da prebrodim sate i duge i šture,
 Po gđjekad bez svijetla, a gđjekad za bure,
 Na izmaku gđjekad i posljednjih sila,
 Kad sva mi sadašnjost dojadila bila...
 Za takovih teških i čemernih sati
 Vjerovanju htjeo sam izraza dati,
 Da nismo još mrtvi da još smo u stroju
 I jošte marširamo i još smo u boju
 I da nas još nije progutalo vrijeme
 I naše se nije zatrlo sjeme –
 I tisuću makar krvarili rana,
 Mi ćemo ipak se dočekat dana,
 Kad sve će konačno mjere bit pune
 I kad ćemo i mi tražit račune... (Gotlib 1943:2).

Radnja jednočinke počinje predstavljanjem likova/tipova (četiri zatočenika, igrači karata, šahisti, trgovac, dečak, devojčica, majka, otac) i stvaranjem ambijenta svakodnevice u jednoj muškoj baraci. Dve ključne teze njihovih replika, o obesmišljenosti njihove situacije i izmeštenosti iz sveta, ponoviće Zbor/Hor:

I tako tu gubimo sate i dane
 I danas ko jučer i ljetos ko lane.
 Vjetar ko trulo lišće nas mete
 Sve dalje i dalje od cilja i mete.
 I snaga nam gine i uda nam trnu,
 Ni tračak nade u očaju crnu.
 I sam nas je, čini se, židovski Bog
 Posvem s uma smetnuo svog!
 [...]

Ni kuće ni doma, ni brata ni druga,
Nas širom je crna poharala kuga.
U Africi žarkoj nam kosti se prže,
U Šangaj, Njuzilend, u Čile, Mombasu,
Naš židovski udes i opet nas rasu,
U fabričko mi smo rasprodani roblje
Evropa je postala židovsko groblje –
Kraj svih tih muka i svih tih strahota
Izgubismo smisao našeg života... (Gotlib 1943:4).

Motiv skrivenog Boga („I sam nas je, čini se, židovski Bog/Posvem s uma smetnuo svog!”), već uočen u narativu o Holokaustu (Berkovic 2012), ovde se kompoziciono pojavljuje kao činilac ekspozicije, a katalog izbegličkih destinacija, fatalističkog poimanja sudbine večnih prognanika (što je poseban kompleks tema galuta/izgnanstva, što je jevrejski termin za život u dijaspori) i motiv pada („izgubismo smisao našeg života”), priprema su za obrt u dramskom toku.

U nastavku, italijanski vojnik dovlači u baraku veliki sanduk, adresiran na dr Gotliba, koji je, kao što smo već pomenuli, i autor i lik drame. Predajući sanduk, u dužem monologu predstavlja se kao večni Gotlibov pratilac koji nosi njegov duhovni prtljag, njegove rukopise i pojavljuje se onda kad je, kako kaže, to Gotlibu potrebno.

Ovo je ključno i literarno najvrednije mesto jednočinke. Sav prethodni tekst bio je u funkciji oblikovanja motiva dezorijentisanog kolektiva, koji traga za tačkom oslonca. Pisac je iskoristio istorijsku činjenicu o nešto liberalnijem odnosu italijanskih vojnika (u odnosu na okolnosti u NDH) da bi dao telesnu formu arhetipu anđela. Hebrejsko ime za anđela je *malah*, što takođe znači i glasnik (Even-Israel (Steinsaltz) 2017).

Sam vojnik o sebi će reći i da je otelovljenje sudbine, bez obzira kakvo mu se ime u nekom trenutku pripiše. Složenost ove figure teksta sastoji se pre svega u uvođenju metafizičkog tona.⁹ U kontekstu polovine XX veka, kada su Jevreji Jugoslavije, ali i drugih zemalja, u velikoj meri sekularizovani i asimilovani, antisemitska legislativa i Holokaust jesu za neke bili, doduše naopaka, ali ipak identitetska spona. Upravo takvoj paradigmi Gotlib u svojoj, po obimu skromnoj, jednočinki suprotstavlja imanentne kodove jevrejskog identiteta. Naime, iz sanduka će izaći ženska figura u kojoj će logoraši prepoznati kraljicu Esteru, glavnu junakinju biblijske *Knjige o Esteri* (Jestiri u Daničićevom prevodu). Predstavljajući se, podseća ih da je praznik, Purim, kada se čita *Knjiga o Esteri*, koja opisuje čudesni preokret i spasenje od genocida koji je Jevrejima pretio u Ahašveroševom

⁹ “Angelology is concerned with detailed description of the awesome world of the angels and with celestial ritual, along with the creation of cosmological foundation for the perception of those who descent to Merkabah. [...] By their very existance, angels express the mysterious exaltedness, the numinous realm, the secrets of the knowledge hidden on high, and the other image through which reality may be reflected” (Elior 1993/94: 8).

persijskom kraljevstvu. Verska obaveza, da se čitanjem priče iz prošlosti čuva kontinuitet u istorijskom vremenu, u kontekstu logoraškog zatočeništva dobija još jedan aspekt značenja – u pozitivnu identitetsku identifikaciju upisuje se i motiv nade u spasenje u datim okolnostima Holokausta. Esterina poruka i reči Zbora, pretapaju se u jedan glas:

Zbor:

I slušajte što vam stoljeća zbore

Ne klonite duhom i glavu gore!!

Estera:

Kad u tebi vrije a ne smiješ da pisneš,

U nemoćnom bijesu zube kad stisneš,

Kad moraš da šutiš a vikad bi htio,

Kad na plač ti došlo a nisi smio

srce zapiši i tu neka plamti

Plamenim slovom Zapamti! Zapamti!

Zbor:

I sve što si moro čut i podnijeti

Usijeci u pamet i čuvaj i njeti.

I dane bez sunca i noći bez kraja

i tamnice duge bez danjega sjaja –

Izgubljenu sreću i krv prolivenu

I djecu što negdje ko roblje sad venu

U srce zapiši i tu neka plamti

Plamenim slovom Zapamti! Zapamti! (Gotlib 1943:10).

Refren *Zapamti*, u kontekstu ove jednočinke, nije samo podsećanje na Purim i ulivanje nade u spasenje, nego konotira i versku zapovest Zahor (*zapamti*)¹⁰. Jedna od poznatijih je zapovest pamćenja arhizla, oličenog u Amaliku (Shabbat Zachor 2017)¹¹. Koncept po kojem je nacizam modus pojavnosti tog zla razvijen je u jevrejskoj teološkoj misli posle završetka Holokausta. Gotlib je, u tom smislu, rani nagoveštaj ovakvih tendencija u razumevanju genocida izvršenog nad Jevrejima.

¹⁰ “Yet the Hebrew Bible seems to have no hesitations in commanding memory. Its injunctions to remember are unconditional, and even when not commanded, remembrance is always pivotal. Altogether the verb *zakhar* appears in its various declensions in the Bible no less than one hundred and sixty-nine times, usually with either Israel or God as the subject, for memory is uncumbent upon both” (Yerushalmi 1982: 5).

¹¹ „17. Опомини се шта ти је учинио Амалик на путу кад иђасте из Мисира. 18. Како те дочека на путу и поби на крају све уморне који иђаху за тобом, кад си био сустао и изнемогао, и не боја се Бога. 19. Зато кад те Господ Бог твој смири од свијех непријатеља твојих унаоколо у земљи коју ти даје Господ Бог твој да је наслиједиш, тада затри спомен Амалику под небом; не заборави.” Пета књига Мојсијева, 25. (Даничић)

Postupak kojim se tematizuju podsećanje na purimsko spasenje kao i na zapovest pamćenja u osnovi je parodičan. Ranije pomenuto brehtijansko poigravanje stvarnošću nije, međutim, jedini modus pojavljivanja parodijskog. Ono je suštinski građeno na ekonomiji intertekstualnih strategija. Izlazak Estere iz sanduka i sam sanduk (koji unosi italijanski vojnik) prvi je kompleks začenja na koji ukazujemo. Simbolika sanduka, kovčega, u osnovi je biblijska. Kovčeg čuva predanje, simbol je prisutnosti Boga, spoznaje i svetog znanja (RS 1983: 294). U Gotlibovoj jednočinki, međutim, kovčeg nisu napravili ljudi kojima on pripada, nego je aspekt pojavnost Drugog. Simbolika koja mu se pripisuje biva derogirana asocijativnom vezom sa motivskim kompleksom paketa s hranom za logoraše (koje su imali pravo da primaju). Esterino pomaljanje iz kovčega još je složenije. Ono ima izvesnu humornu notu (i može asociirati na igračku – kutiju iz koje iskače lutka), a postupak razotkrivanja identiteta prenosi se sa nje (kako je u prototekstu – biblijskoj Knjizi o Esteri) na italijanskog vojnika. Takođe, motiv lutanja (i skrivanja) koji obeležava upravo zatočenike logora Kraljevica, prenosi se na vojnika-glasnika-andela i Esteru. Taj motiv sudbinskog večnog putovanja (Ester kaže da putuje po svim mestima gde Jevreji sada stradaju, ne bi li im ulila nadu, a vojnik prati Gotliba koji „prolazi svetom ko velika luda” (Gotlib 1943:6)) jeste jednim delom resemantizovani antisemitski motiv lutajućeg Jevrejina. Tako ova jednočinka, pisana za potrebe jednog zatvorenog kolektiva nosi, veoma dubok i složen, semantički potencijal egzistencijalne drame dijaspor, koja se našla u tragično liminalnim okolnostima.

Reinterpretacije religijskih tekstova, prevashodno u parodijskom ključu, nije redak slučaj ni u književnosti koju stvaraju Jevreji. U kontekstu književnosti Holokausta najpoznatiji primer u našem regionu je svakako *Partizanska Hagada* Šanija Altaraca (Papo 2012). To je parodija pashalne Hagade, knjige koja se čita prve večeri praznika Pashe u znak sećanja na izlazak iz Egipatskog ropstva. *Partizanska Hagada* je napisana i izvedena 1944. godine. Za jednočinku *Ne zaboravi ili Zapamti* dr Hinka Gotliba ona je značajna iz nekoliko razloga. Prvo, Gotlibov tekst trebalo je da bude izveden 21. marta 1943. (na taj dan je pao Purim te godine)¹² u logoru Kraljevica, a *Partizanska Hagada* verovatno 8. aprila sledeće godine (kada je pao prvi dan Pashe), kada su ti ljudi, prošavši u međuvremenu i kroz logor na Rabu, stigli s partizanskim jedinicama na Kordun i Baniju¹³.

¹² Na naslovnoj strani prepisa jednočinke, koji se takođe nalazi u The Eventov Archives of the Association of Immigrants from the former Yugoslavia in Israel, Cvi Rotem, lični prijatelj Hinka Gotliba, rukom je dopisao: „Neispravljeni prepis koji je sačuvala Mira Sneler (Gavrin-Tolnauer). Ona je trebala igrati kraljicu Ester na Purim 1943, ali je uprava logora Kraljevice zabranila prikazivanje u zadnji čas. U originalu ima stihova kojih nema u ovom prepisu.”

¹³ Grupa zatočenika logora Kraljevica, kao i onih sa Hvara, Brača i iz Dubrovnika, maja 1943. prebačena je u logor na Rabu, koji je poslednje mesto na kom su „jevrejski civilni internirci na teritoriji Jugoslavije proveli pod italijanskom vlašću” (Ristović 1998: 127). Dana 7. septembra logoraši su održali miting, pobunili se i savladali slabi otpor stražara. Formiran je jevrejska brigada

Kod Gotliba oni su još logoraši pod italijanskom upravom, a u vreme izvođenja *Partizanske Hagade* već slobodni, iako nimalo bezbedni.

Ta statusna činjenica važna je spona u kontinuitetu književne produkcije u periodu Holokausta na teritoriji bivše Jugoslavije. Iako naslov *Ne zaboravi* ili *Zapamti* ukazuje na moguće kolebanje između dva koncepta koji nisu identični¹⁴, jasno je da je tekst poziv na otpor beznađu i identitetskom poništenju (što jeste jedan od metodoloških kanona projekatanata Holokausta), u duhu pomenutog teksta koji je Hinko Gotlib objavio u časopisu *Omanut*. Ta odluka, da se vaspostavi ljudska mera, da se reaktuelizuju kulturni kodovi jedne zajednice kojoj preči uništenje, u sinhronijskom smislu ukazuje ne samo da je otpor formativni konstituent narativa o Holokaustu (iako se on nekada predstavlja jedino kroz modus žrtve), nego i da smo mi danas, ukoliko odbacimo opciju zaboravljanja, u mogućnosti da rekonstruišemo šta je sve zaboravljeno i potisnuto kada se rat završio.

IZVORI

- Dopis Kulturne komisije Saveza jevrejskih opština Jugoslavije (1968). Arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd; sign IL 33 –1–2/3
- Gotlib, dr H. *Ne zaboravi* ili *Zapamti* (1943). Beograd: Jevrejski istorijski muzej, reg 3645; sign IL 33 –1–2/3
- Levi, D. (1968). *Hinko Gotlib*. Arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd; sign IL 33 –1–2/3.
- Sanduk iz Persije*, The Eventov Archives of the Association of Immigrants from the former Yugoslavia in Israel, A-24.

LITERATURA

- Elior, R. (1993/94). Mysticism, Magic, and Angelology: The Perception of Angels in Hekhalot Literature. *Jewish Studies Quarterly*, Vol. 1, No. 1, pp. 3-53. Retrieved January 11, 2017
from: <http://www.jstor.org/stable/40753108>
- Even-Israel (Steinsaltz) A. *Angels 1: The True Story*. Retrieved January 11, 2017
from: http://www.kabbalaonline.org/kabbalah/article_cdo/aid/380659/jewish/Angels-1-the-True-Story.htm
- Berkovic, E. (2012). *Vera posle Holokausta*. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije.

koja se sa civilima prebacuje na kopno. „Starci i djeca, koji su bili na Rabu, dobili su dozvolu da se mogu smjestiti po Kordunu i Baniji” (Tauber 2014: 344).

¹⁴ „Nasuprot zaboravu, ako smemo da ga pribrojimo strani dugovanja u svesti, na strani potraživanja stoje dva poznata izraza: pamćenje (*Gedächtnis*) i sećanje (*Erinnerung*). Da bismo napravili razliku između njih, za početak ćemo se zadovoljiti konstatacijom da pamćenje ima sveobuhvatnije, javno-načelno značenje, dok je značenje sećanja pre subjektivno-privatno” (Vajnrih 2008: 14-15).

- Goldfarb, A. (1976). *Theatrical Activities in Nazi Concentration Camps*. Performing Arts Journal , Vol. 1, No. 2 (Autumn, 1976), pp. 3-11. Retrieved November 11, 2016 from: <http://www.jstor.org/stable/3245030>
- Papo, E. (2012). *And Thou Shall Jest with Your Son: Judeo-Spanish Parodies on the Passover Haggadah* (in Hebrew). Ben-Zvi Institute, Jerusalem, 2012, II volumes, 960 pages. (u pripremi je prevod na srpski jezik)
- Sarazak, Ž. (2009). *Leksikon moderne i savremene drame*. Vršac: Književna opština Vršac.
- Shabbat Zachor: <https://www.hebcal.com/holidays/shabbat-zachor>. Retrieved January 11, 2017.
- RS – Rječnik simbola (1983). ed. Jean Chevalier, Alain Gheerbrant. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Tauber, E. (2014). *Holokaust u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Vajnrih, H. (2008). *Leta: umetnost i kritika zaborava*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Yerushalmi, Y.H. (1982). *Zachor - Jewish History and Jewish memory*. Seattle and London: University of Washington Press.
- Ристовић, М. (1998). У потрази за уточиштем – Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945. Београд: Службени лист СРЈ.
- Ћулибрк, Ј. (2011). *Историографија холокауста у Југославији*. Београд: Православни богословски факултет Универзитета; Институт за теолошка истраживања: Факултет безбедности Универзитета.

АБРАМ ТЕРЦ О СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ РЕАЛИЗМУ²

In the time of censorship in the Soviet Union Andrey Sinyavskiy, a novelist, critic and a professor at the Moscow State University and at the Moscow Art Theatre school, frequently wrote novels and treatises which he published in the West under the pseudonym of Abram Tertz. What this paper deals with is the analysis of the treatise titled "On Socialist Realism" written in 1957 and published only later in France. This paper aims to allocate negative and ironic critiques of socialist realism, as well as the unironic evaluation of capacity and possibilities of the aforementioned literature movement using a method of critical discourse analysis.

Key words: esseyistics, socialist realism, Abram Tertz, Andrei Sinyavskiy

Увод

Есеј као жанр, настаје у тренутку када се човекова личност ставља у центар пажње, са изласком из средњег века и стега сложеног система мишљења и религије. Есејистика се креће од индивидуалне рефлексije и има функцију обједињавања разних области култура. Личност есејисте има три ипостазе: лице књижевника, научника и писца дневника, од којих свако од три лица даје свој поглед на одређену појаву, фрагмент, од којег се прави својеврсни центар света и иде се ка целини (Раткина 2010: 6–24).

Књижевно-критички есеј под називом *Что такое социалистический реализм* не би био необичан да његова тема није социјалистички реализам, званични уметнички правац СССР-а, и да није написан 1957. године, недуго после смрти Стаљина. Слободни ток мисли, који овакав тип дела захтева, лако је могао да се коси са свим правилима Комунистичке партије Совјетског Савеза. Аутор овог дела био је приморан да се послужи мимикријом – прикривањем под псеудонимом Абрама Терца.

¹ milorad.miljakovic@ff.uns.ac.rs

² Рад је настао у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Есејистика у руској књижевности у 19. и 20. веку, под менторством проф. др Драгиње Рамадански.

Андреј Донатович Сињавски 1945. године уписује ванредне студије на Филолошком факултету на Московском државном универзитету, а после демобилизације 1946. наставља школовање као редован студент. Факултет завршава 1949. године. Ради на Институту светске књижевности, предаје на Московском државном универзитету на Факултету журналистике и у Московском уметничком академском позоришту. Сињавски је био један од водећих књижевних критичара часописа *Новый мир*, који се сматрао једним од најлибералнијих часописа тога времена (Новиков 1992: 3–12).

Како Сињавски није желео да само истражује књижевност, и то под одређеним шаблонима и стегамa, већ да је и ствара, он умножава свој идентитет и настаје Абрам Терц. Сињавски бира име из затворског, криминалног фолклора Одесе, тачније, из песме у којој се спомиње „*Абрашка Терц, карманник всем известный*“ (Розанова 2011: 20–21). Јеврејин џепарош, сецикеса је типски лик, који је као преступник закона и општеприхваћених правила, а у овом случају преступник правила утврђених социјалистичким реализмом и Комунистичком партијом Совјетског Савеза, обележен и својим јеврејским пореклом – константном издвојеношћу од групе. Тим обележјем су издвојени и сви уметници и песници, што Владимир Новиков у предговору сабраних дела Абрама Терца поткрепљује стиховима Марине Цветајеве:

*„В сем христианнейшем из миров
Поэты - жидаы! (Новиков 2011: 25)*

Обично су Јевреји писци узимали словенске псеудониме, али овако нешто се раније није дешавало. Касније, приликом суђења, Сињавског су оптужили и за ширење антисемитизма управо због узимања типског лика Јеврејина преступника, јер је јавност, тобоже, Јевреје могла да замрзи после читања његових дела под јеврејским псеудонимом.

Шта је то социјалистички реализам

На почетку свог есеја, Терц слободно и јасно објашњава утопијски карактер социјалистичког реализма и његову унутрашњу несагласност, полазећи од самог назива овог правца, описујући га као синтагму која пара уши. Он доводи у питање постојање тако ирационалног појма и пореди га са сном, који „*мори уплашеног интелектуалца у тамној, волиебној ноћи стаљинске диктатуре*“ (Синявский 1989а: 425)³.

Овај есеј комуницира са другим делима и путем многобројних цитата. Терц управо уз помоћ дефиниције социјалистичког реализма која је дата у уставу Савеза

³ Овде и даље превод са руског језика наш – М.М.

совјетских писаца указује на везу са 19. веком и оним што је наслеђено из ‘критичког реализма’, како се у то време називала књижевност Толстоја, Чехова – критика буржоазије, али указује и на разлику у односу на 19. век, која се састоји у васпитној улози књижевности и осликавању револуционарног развоја живота:

Социјалистички реализам, као основни метод совјетске уметничке литературе и литерарне критике, тражи од уметника истину, историјски конкретну слику стварности у њеном револуционарном развоју. При овој истинитост и историјска конкретност уметничког сликања стварности морају одговарати задацима идеолошког преображаја и васпитања свих, који раде у духу социјализма. (Синявский 1989а: 425)

У ироничном тону он описује личност социјалистичког реалисте, који је *„оружан учењем Маркса, обогашен искуством борбе и победа, надахнут непопустљивом пажњом свога друга и наставника – комунистичке партије“* (Синявский 1989а: 426). Синјавски исмева и идеју описивања садашњости и стварности у њеном ‘револуционарном развоју’, чији је крајњи циљ комунизам.

Као есему (мисаослику) он узима појам циља и пребацује га на појединачни, људски, свакодневни план. Он пише да као што је циљ писца да својим стиховима допринесе изградњи комунизма, да такав истоветан циљ имају и вајар, музичар, агроном, инжењер, физикалац, милиционер, адвокат, па чак и предмети и институције: аутомобили, позоришта, топови и новине. У свом телеолошком пасажу, он наводи примере и поступке из живота, који су увек унапред осмишљени и сврсисходни. Он се подсмева људском антропоцентризму приликом спознавања света, и на ироничан начин говори да би и наука могла да се угледа на тај начин размишљања и објави да је *„сврха мајмуна – да постане човек“* (Синявский 1989а: 427) тј. *„да је мајмун од када је стао на задње ноге, кренуо у тријумфално путовање према комунизму“* (Синявский 1989а: 428–429). Терц сматра да су појмови вишег циља и целисходности одувек постојали у људима, ако не у нашој свести као реални, постојали су у оквиру жеље да такав циљ постоји. Уз помоћ те филозофске идеје, он објашњава и појаву хришћанства, ренесансе, хуманизма, појма надчовека, демократије, а на крају и социјалистичке сврсисходности.

Он вешто пореди позицију западног либерал-индивидуалисте и руског представника интелигенције (скептичара) и њихов однос према социјалистичком реализму са позицијом римског патриција и његовог односа према хришћанству, које се шири и побеђује. У таквом поређењу Терц изједначава *„варварску и наивну веру у распетог Бога“* и *„веру у свеопшту срећу у обећаној комунистичкој будућности“* (Синявский 1989а: 428). Само изузетно образована, стваралачка и слободна личност може да понуди такву перспективу и да се на такав ингениозан начин поигра са механизмима великих цивилизацијских кодова.

Достигнућа никада нису идентична циљу у његовом првобитном значењу, а средства за достизање тог циља могу да промене реалан облик идеје до непрепознатљивости. Као пример, Терц наводи да су ломаче инквизиције служиле учвршћивању речи Јеванђеља. Ипак, у комунизму је све подређено циљу, а тај циљ је комунизам. Слобода избора, као и у хришћанству, наводи Терц, постоји: свако ко не жели да верује у комунизам, може да седи у ћелији, која није ништа гора од пакла. А уметник који верује са лакоћом ће пратити све од горе дате инструкције (Синявский 1989а: 432–433).

Са посебним графичким издвајањем и писањем речи ‘Циљ’ великим словом, Терц пише и о средствима социјалистичког реализма: *„Дела социјалистичког реализма су веома разнолика по стилу и садржају, али у сваком од њих постоји појам Циља у директном или индиректном значењу, затвореном или прикривеном изражавању”* (Синявский 1989а: 434).

Неки од типова тог изражавања су панегирик комунизму и свему што је повезано са њим, сатира на многобројне противнике комунизма и описи живота ‘у његовом револуционарном развоју’.

Терц пореди називе књижевних дела која настају на западу и у Совјетском Савезу и говори о дурској обојености последњих (нпр. *Первые радости, Хорошо!, Победители, Победитель, Весна в победе* итд.). У њиховим насловима је већ одређен дурски завршетак и достизање циља. Он иронично тврди да сижеи ових дела, када и нису толико грандиозни, и када немају расплет, већ говоре о изградњи електране, раду одређене фабрике или колхоза представљају идеју сврсисходности и неопходну етапу за достизање Циља. Ипак, аутор у мору писаца, који су се користили горепоменутиим уметничким поступцима, издваја Мајаковског, који је велики број дела завршавао фантастичним сценама из комунистичке будућности, и Горког, који је у великом броју својих дела писао о предреволуционарном добу и завршавао их победоносном револуцијом (Синявский 1989а: 435).

Унутрашњи свет јунака социјалистичког реализма представља посебан одељак у есеју Абрама Терца. Он говори о потреби за њиховим унутрашњим преображајем и борбом са остацима буржоазне прошлости, али и о неопходности писаца да прекину традицију писања из 19. века. Велики број књига говори о психолошким процесима, који су усмерени на стварање будућег идеалног човека. Сврсисходност личности јунака у целокупном систему сврсисходности добија свој смисао и јунак социјалистичког реализма се може одредити термином ‘позитивни јунак’. Како Терц тврди (Синявский 1989а: 437), *„позитивни јунак је светиња над светињама социјалистичког реализма, камен темељац и крајње дистигнуће овог правца”*. Такав јунак је идеалан, пожртвован и без недостатака. У крајњем случају, позитивни јунак и може да има мане (нпр. напраситост), и то само како не би сасвим изгубио људско обличе. Позитивни јунак веома добро зна шта је добро, а шта лоше,

говори само 'да' и 'не', не меша црно и бело, за њега не постоје унутрашње сумње и колебања, нерешена питања и неодгонетнуте тајне, и излаз из компликованих ситуација решава најкраћим путем према циљу. Терц наводи многобројне примере оваквих јунака у књижевности социјалистичког реализма, од јунакиње романа *Мать* Максима Горког, преко Поље из романа *Русский лес*, до Фединовог јунака из дела *Необыкновенное лето*, који проклиње 'беле' и пламено тврди да је 'црвени'. Терц контрастира јунака 19. века, који је у потрагама, лутањима, и одликује се недостатком жеље или немогућношћу да пронађе своје стално место под сунцем и позитивне јунаке 20. века, за које тврди да су фантастично религиозни, доследни својим ставовима, тврди, оштри и снажни као мачеви. Сувишан човек целокупног 19. века нестаје из књижевности, и јунаци се сврставају на сврсисходне и несврссисходне, беле и црне (Синявский 1989а: 436–447).

Управо ова чињеница доводи Терца и до његовог финалног акорда. Он тврди да је социјалистички реализам по својим јунацима, садржају и духу много ближи руској књижевности 18. века, него 19. века. Позитивни јунак 18. века и социјалистичког реализма су у многome слични: они се труде да неуморно уздижу свој морално-политички ниво, поучавају друге, и служе им као пример идеала. Социјалистички реализам не познаје сувишног човека, иронију и смех. Терц тврди да је иронија исмевање сувишног човека над самим собом и исмевање свега што је свето, а да је иронија верни пратилац безверја и сумње, и да нестаје само када се појави вера (Синявский 1989а: 447–449). Стеван Константиновић (2007: 161) развија мисао о 'дубокој религиозности' књижевних јунака социјалистичког реализма у својој монографији *Соцреалистички роман у словенским књижевностима* и наводи списак смртних и мањих грехова за хришћане: похота, лењост, завист и охолост, непокорвање Богу. Готово сви ови греси су се сматрали непожељним за изградњу комунистичког друштва и исмевани су у књижевним делима социјалистичког реализма, што је још једна потврда Терцовом стављању знака једнакости између варварске вере у распетог Бога и вере у свеопшту срећу у комунистичкој будућности, тј. између хришћанства и средњег века и социјалистичког реализма и совјетске државе.

Терц истиче (Синявский 1989а: 449) да је совјетски реализам, враћајући се на 18. век, стао на страну озбиљности и строгоће. Смех није нестао, он је престао да буде порочан и свуда дозвољен. Смех добија сврсисходан карактер: он искорењује недостатке. После ироније појављује се патетика – емоционална стихија позитивног јунака. Он се не боји високих речи и громогласних фраза, не стиди се да буде добротинитељ. Филолог није могао, а да не обрати пажњу на језик и стил овога правца. Он примећује специфичну лексику (нпр. *держава*, *хлеботорб*, *меч*), писање великим словом одређених речи, алегорије, персонификације, апстракције, говорни језик са искључиво узвишеном гестикалацијом и спорим темпом, који даје на важности изреченом.

На тај начин Терц сматра да се долази до класицизма. Начело да се пише о идеалној интерпретацији живота, без обзира на његову неоснованост у садашњости, и његовој основаности у жељи да он постоји, али и позитиван јунак 20. века, дају за право да се социјалистички реализам назове ‘социјалистички класицизам’ (Синявский 1989а: 450). Раткина (Ратькина 2010: 76) сматра да је Терц разоткривањем правог имена овог правца нанео огроман ударац не само социјалистичком реализму, већ и идеологији која се развијала на његовим основама.

Терц тврди да сваки правац има своје клишее и шаблоне, али да их класицизам нарочито воли. Класицизам одликује педантно праћење одређених норми и канона и конзервативност форме. Терц сматра да се уметност не боји ни диктатуре, ни строгаће, ни репресије, па чак ни конзервативности и шаблона. Он нас подсећа да уметност, чак и када је ускорелигиозна или у уздама власти и неиндивидуална, има могућност да и даље буде велика:

Ми се и даље дивимо хијероглифима Старог Египта, руским иконама и фолклору, који су прављени по шаблонима. Уметност је довољно течна, да може да легне у било коју прокрустову постељу, коју му историја нуди. Уметност једино не трпи еклектицизам. (Синявский 1989а: 456)

Такође, недостатком и несрећом тадашње официјелне књижевности он сматра недовољну убеђеност писаца у идеју социјалистичког реализма и њихов страх да иду до краја у том путу који су сами прокрчили, већ се, несигурни у себе и свој пут, осврћу на 19. век и желе да пишу као Балзак, Мопасан, Лав Толстој и Чехов.

Ипак, Терц у оквиру књижевности, коју је пропагирала власт, издваја Мајаковског, који је на сјајан начин успевао да прикаже победоносну револуцију, која је била само тренутни циљ на путу до оног коначног, великог циља. У есеју, Терц одаје признање за оригиналност и генијалност Мајаковском. За њега Терц сматра да је веровао у циљ. Међутим, Мајаковски није идентификовао свој уметнички и идејни идеал са стварношћу послереволюционарне совјетске Русије, већ га је лоцирао у будућности, заједно са оптимистичким сновима:

Отечество,

славлю,

которое есть,

Но трижды,

которое будет (Бабовић 1990: 68)

Терц за њега говори да је пример, који оповргава теорију да је недостатак великих писаца и књижевних дела изазван победом идеје социјалистичког реализма. Игра са формом, језиком, ритмиком и проблемом перцепције, прекидање везе са језиком 19. века, инсистирање на народном говору, способност да се ухвати дух

времена и могућност да се аутор изједначи са јунацима револуције Мајаковског уздижу у односу на друге писце, који тапкају на једном месту међу мањкавим реализмом и мањкавим класицизмом, а режим је опет његово стваралаштво прихватао и пропагирао. Са смрћу Мајаковског Терц сматра да је и иноваторски дух напустио руску књижевност.

Терц у есеју тврди да претеран реализам може довести до анатеме, што је на сопственом примеру и доказао, а за претеран класицизам без јасно формулисаног циља, поготово после смрти Стаљина, који је представљао велики путоказ ка томе циљу, држи да је сам по себи мањкав.

У есеми циља, коју је као филозофску идеју Терц есејизирао у овом делу, крије се и кључ његовог односа према социјалистичком реализму тј. социјалистичком класицизму. Његова позиција је истовремено и 'за' и 'против'. Он социјалистички реализам, иако не доживљава као себи близак правац, што је лако видети по ироничном тону, који преовладава у есеју, ипак посматра као историјску нужност, која се појавила услед тежње ка вишем циљу, која је својствена људима, и која је довела овај књижевни правац на књижевну сцену заједно са совјетским уређењем земље.

Приликом описивања стварности и времена у којем је живео, Терц је много чешће употребљавао личну заменицу у првом лицу множине 'ми' и присвојну заменицу 'наш', чиме је на ироничан начин покушао да укаже на заједничку судбину и стварност, коју је делио са својим совјетским истовременицима. Заменицу у првом лицу јединине 'ја' користио је веома ретко, и то онда, када је изражавао мисли везане за тешкоће приликом писања есеја, када је избегавао да приликом иронисања користи синтагму 'совјетска власт', која га је подсећала на романтичарску прошлост револуционарних почетака. За Терца је дата синтагма имала другу емоционалну обојеност, и није могао да постави знак једнакости између ње и синтагме 'социјалистичка држава', у којој је живео. Своје 'ја', аутор је исказивао и приликом описивања будућности и полагања наде у фантазмагорију и гротеску, за које је сматрао да највише одговарају духу тадашњег доба.

Терц у овом есеју варира између совјетског, колективног 'ми' и сопственог 'ја', пише у совјетској држави, између романтичарске револуционарне прошлости и будућности у обећаном комунизму, тј. новом облику вишег циља, али читаоцу не даје једнострану слику социјалистичког реализма (класицизма), већ, насупрот, кроз пружене дихотомије нуди дијалог са текстом, изазива преиспитивање до сада постојећих ставова и стварање сопственог суда о датом уметничком правцу.

Михаил Епштејн је сматрао да је то, што је соцреализам желео да представи као највећу у историји синтезу идеала и реалности, узвишених циљева и истинитости живота, био заправо само метод пародијско-еклектичког мешања једног са другим. За њега је соцреализам пародија на реализам, пошто се свакодневна реалност описује на

класицистички начин, али и пародија на класицизам, јер се идеали и захтеване норме нуде у делима и ликовима, који претендују на психолошку аутентичност. Са ове тачке гледишта, есеј *Что такое социалистический реализм* може се посматрати и као манифест соцарта (Ратькина 2010: 76).

Гласине о објављеним делима Абрама Терца на западу долазе у Москву. Део његове прозе се преносио на страним радио станицама. У јесен 1965. године за ширење антисовјетске пропаганде и агитације оптужени и ухапшени су Сињавски и Даниел, а у фебруару 1966. године Сињавски је осуђен на седам година логора. Велики је број писаца и учених људи који су стали на страну Сињавског и Даниела. Организован је и *Митинг гласности*, али учесници митинга нису успели ништа да постигну. Михаил Шолохов се изразито противио стваралаштву Сињавског и Даниела, и на 23. заседању Комунистичке партије Сојветског Савеза је изнео своје негативно мишљење о њима:

Попадись эти молодчики с чёрной совестью в памятные 20-годы, когда судили не опираясь на строго разграниченные статьи уголовного кодекса, а руководствуясь революционным правосознанием... (бурные аплодисменты)... Ох, не ту бы меру наказания получили бы эти оборотни! (бурные аплодисменты). А тут, видите ли, ещё рассуждают о суровости приговора! Мне ещё хотелось бы обратиться к зарубежным защитникам пасквильантов: не беспокойтесь, дорогие, за сохранность у нас критики. Критику мы поддерживаем и развиваем, она остро звучит и на нынешнем нашем съезде. Но клевета — не критика, а грязь из лужи — не краски из палитры художника. (Шолохов 1989: 501–502)

У писму које је упутила Лидија Чуковска Шолохову поводом овога говора, она критикује Шолохова за исказивање личног мишљења на заседању, и сматра да је он као представник свих совјетских писаца морао узети у обзир и мишљење својих колега. Такође, она сматра да је Шолохов овим поступком изневерио традицију заступништва, коју је он могао да научи од свог претходника Горког. Такође, ауторка овог отвореног писма говори о логорској теми у руској књижевности, коју су сви велики руски писци описали, у којој се преламају људске судбине, душе и друштвене околности, и сматра да је Шолохов осуђивањем два писца на логор избацио себе из колосека руске књижевности (Чуковская 1989: 502–506).

Андреј Сињавски у завршној речи на суђењу, већ свестан да она ништа неће променити, говори да „*свом својом душою сматра, да се књижевности не треба приступати са правничким формулацијама. Истина уметничког приказа је сложена, и сам уметник некада не може да је објасни*”. Своју завршну реч приводи крају реченицама: „*Ево ви, правници, имате посао са терминима, чија се тачност одређује њиховим ужим значењем. За разлику од термина уметничког приказа, за који важи, да што је тачнији, тиме је и шири.*” (Сињавский 1989б: 479)

Закључак

Овим радом смо покушали да представимо есеј *Что такое социалистический реализм*, у којем смо поред ироничних ставова, издвојили и неироничне и благонаклоне ставове Абрама Терца према социјалистичком реализму, за који он предлага назив ‘социјалистички класицизам’. Абрам Терц не сматра да су конзерватизам, шаблони, диктатура и репресија власти оно што смета уметности. Он замера писцима социјалистичког реализма на еклектицизму и недовољној убеђености у идеју, под чијим окриљем пишу. Представљањем овога есеја смо покушали да дамо и нови поглед на поетику социјалистичког реализма, али, и да обратимо пажњу шире научне јавности на стваралаштво, књижевно-критичке ставове и сам живот Абрама Терца тј. Андреја Донатовича Сињавског.

ИЗВОРИ

- Сињавский, А.Д. (1989а). Что такое социалистический реализм. В Великанова, Е.М. и Еремина, Л.С. (Ред.), *Цена метафоры, или, преступление и наказание Сињавского и Даниэля* (с. 425–459). Москва: Книга.
- Сињавский, А.Д. (1989б). Последнее слово на суде Андрея Сињавского. В Великанова, Е.М. и Еремина, Л.С. (Ред.), *Цена метафоры, или, преступление и наказание Сињавского и Даниэля* (с. 474–479). Москва: Книга.
- Чуковская, Л.К. (1989). Открытое письмо Михаилу Шолохову, автору "Тихого Дона". В Великанова, Е.М. и Еремина, Л.С. (Ред.), *Цена метафоры, или, преступление и наказание Сињавского и Даниэля* (с. 502–506). Москва: Книга.
- Шолохов, М.А. (1989). Из речи М.А. Шолохова на XXIII съезде КПСС. В Великанова, Е.М. и Еремина, Л.С. (Ред.), *Цена метафоры, или, преступление и наказание Сињавского и Даниэля* (с. 500–502). Москва: Книга.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабовић, М. (1990). *Песници и револуција*. Никшић: НИП „Универзитетска ријеч“.
- Константиновић, С. (2007). *Социјалистички роман у словенским књижевностима*. Нови Сад: Љубитељи књиге.
- Новиков, В. (1992). Сињавский и Терц. В Андрей Сињавский. *Абрам Терц (Андрей Сињавский). Собрание сочинений в двух томах. Том I* (с. 3–12). Москва: Старт.
- Новиков, В. (2011). Вкус терцовки. В Рубинштейн, Н.Н. (Ред.). *Прогулки с Андреем Сињавским. Вторые международные историко-литературные чтения, посвященные жизни и творчеству Андрея Сињавского (Абрама Терца)* (с. 19–26). Москва: ООО «Центр книги Рудомино».
- Ратькина, Т.Э. (2010). *Никому не задложав...: Литературная критика и эссеистика А. Д. Сињавского*. Москва: Совпадение.

Розанова М.В. (2011). Открытие конференции. В Рубинштейн, Н.Н. (Ред.). *Андрей Синявский — Абрам Терц: облик, образ, маска. Первые международные историко-литературные чтения, посвященные жизни и творчеству Андрея Синявского (Абрама Терца)* (с. 20–23). Москва: ООО «Центр книги Рудомино».

IMPULSI JUGOSLOVENSKE NEOAVANGARDE U SLOVAČKOJ POEZIJI²

This paper examines the impact of Yugoslav Neo-Avant-Garde on Slovak poetry. Yugoslav Neo-avant-garde was an influential artistic front from the early 1960s onward. It spread across the smaller towns of Vojvodina where it made an impact on Slovak literature in Serbia. During the 80s Vojvodina's Slovak literary magazine *Nový život* (*New Life*) published the most significant works of Yugoslav neo-avant-garde artists and literary authors and theorists which led to the emergence of experimental poetry among Vojvodina's Slovaks and hastened postmodernist developments. Powerful neo-avant-garde artistic expressions marked the life of Slovak artist, poet and performer Jaroslav Supek (1952 – 2009), who achieved international success with his mail-art and artist Jozef Klátik (1942). Via the *Nový život* magazine and personal encounters between Supek, Klatik and Slovak artist the impact of Yugoslav neo-avant-garde carried over to literature in Slovakia itself.

Key words: Yugoslav neo-avant-garde, experimental poetry, Slovak poetry, Jaroslav Supek, Jozef Klátik, *Nový život*

Jugoslovenska neoavangarda predstavljala je snažan umetnički front koji se formirao polovinom šezdesetih godina 20. veka u većim gradovima bivše SFRJ (u Zagrebu, Ljubljani, Beogradu, Novom Sadu), a intenzivno se razvijao i u vojvodanskim gradovima (Subotica, Zrenjanin, Odžaci). Koristeći se terminom Ketrin Mile³, teoretičar i akter neoavangardnog pokreta u Vojvodini Balint Sombati, pisao je o razdoblju između 1966 – 1978. godine kao o „novoj umetničkoj praksi“ (Szombathy 1988⁴). Umetnost „nove prakse“ nije se razvijala *ex nihilo*, niti je negirala prethodne postojeće vrednosti, već je razvijala i usavršavala ranije formirane ideale avangardne tradicije jugoslovenskih književnih i umetničkih pokreta. Pojava

¹ marina.simak@ff.uns.ac.rs

² Studija je individualni rezultat rada na projektu Diskursi manjinskih jezika i književnosti u jugoistočnoj i srednjoj Evropi (178017) koji finansira republičko Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

³ Ketrin Mile (Catherine Millet), francuska autorka, kustoskinja, umetnička kritičarka i urednica časopisa Art Pres, da bi opisala događanja na svetskoj umetničkoj sceni, novi senzibilitet, ali i političko i društveno delovanje, koristi sintagmu „nova umetnička praksa“. (Dostupno na: <http://korzoportal.com/analize-esaji-sta-bese-neoavangarda/>).

⁴ Sombatijeva studija objavljena je u časopisu za književnost i kulturu *Nový život* (*Novi život*) u prevodu na slovački jezik, odakle su preuzeti citati u ovoj studiji.

neoavangardne umetnosti na prostoru bivše Jugoslavije dovodi se u vezu sa širim kontekstom društveno-političkih zbivanja u svetu. Prve ideje o neoavangardnom signalizmu javljaju se 1959. godine u Jugoslaviji i, prema rečima Miroljuba Todorovića, nastaju potpuno nezavisno od onoga što se u umetničkim pokretima dešavalo u svetu (Todorović 1975).

Snaga pokreta neoavangarde naročito se isticala u Vojvodini i Novom Sadu kao jednom od uticajnih književnih i umetničkih centara. Vredi se podsetiti da je novosadska neoavangardna scena potekla sa Filozofskog fakulteta, o čemu je pisao jedan od njenih osnivača, pisac i umetnik Slobodan Tišma.⁵ Umetnički pokret neoavangarde negovao je univerzalne, nadnacionalne vrednosti i razvijao se paralelno sa sličnim dešavanjima na svetskoj umetničkoj sceni: „Nikada ni pre ni posle toga ova sredina nije uspjela da se u toj meri kreće uporedo sa najaktuelnijim stremljenjima i tendencijama na internacionalnoj umetničkoj sceni.“ (Milenković 2002a). U tom hodu učestvovali su i slovački umetnici i pesnici iz Vojvodine, čijim ćemo oblicima neoavangardnog delovanja posvetiti pažnju u kontekstu šire jugoslovenske umetničke i pesničke scene, kao i u odnosu na savremenu poeziju u Slovačkoj.

Front mladih neoavangardnih umetnika u Jugoslaviji nastao je, između ostalog iz želje za promenom *statusa quo*, za uvođenjem novog, drugačijeg shvatanja umetnosti i umetnika kao subjekta. Početak promena dovodi se u vezu sa međunarodnim istorijskim zbivanjima, od kojih su najznačajniji društveno-politički pokreti u Evropi i Srednjoj Americi koji su kulminirali 1968. godine. Pomenuta svetska zbivanja ukazala su pre svega na mogućnost postojanja alternative u najrazličitijim vidovima ljudske delatnosti.

Pod uticajem svetskih dešavanja postaju popularniji alternativni časopisi kao vid širenja novih umetničkih shvatanja. Najveći broj novina, časopisa i alternativnih publikacija nastao je i distribuirao se u Vojvodini: *Neuroart*, *L.H.O.O.Q.*, *Underground Elevator*, *Pesmos*, *Kontaktor*, *Mixed Up Underground*, *WOW*, *Adresa*, *Total*⁶ prethodili su sličnim

⁵ O svojim književnim i umetničkim počecima na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, sa kojeg je poticala grupa umetnika koji će se kasnije afirmisati na *Tribini mladih* (sadašnji *Kulturni centar*) pisao je Slobodan Tišma: „Na Filozofskom fakultetu i u kafani *Gurman* preko puta, stvorilo se fino društvo. Đorđije Vuković koji je bio Marićev asistent, vodio je kružok za tumačenje svetske poezije. *Tribina mladih* je bila blizu i tu smo počinjali da radimo – Judita Šalgo je bila glavna urednica i ona nas je okupljala, studente sa Filozofskog fakulteta ali i neke koji nisu bili sa tog fakulteta – Janeza Kocijančiča, Mirka Radojičića, Čedu Drču, Vladu Kopicla, Anu Raković, Mišu Živanovića, Miroslava Mandića, Slavka Bogdanovića, Peđu Vranešavića, Boška Mandića, Branislava Štrboju. Mi smo bili porodica, na *Tribini* smo napravili revoluciju zaista, ali sve je krenulo sa Filozofskog fakulteta. Povezani smo bili sa svim relevantnim umetničkim grupama u ondašnjoj Jugoslaviji. Posebno je bila snažna horizontala Novi Sad – Zagreb – Ljubljana.“ (<http://korzoportal.com/intervju-slobodan-tisma-2/>).

⁶ O značaju alternativnih neoavangardnih časopisa u bivšoj Jugoslaviji nedavno je svedočila i izložba *Jugoslovenski neoavangardni umetnički časopisi 1960-1990*, održana krajem 2016. godine u galeriji HDD u Zagrebu, čija je kustoskinja grafička dizajnerka Ana Radovanović iz Beograda.

publikacijama u Južnoj Americi i Poljskoj, pri čemu su američkim publikacijama prethodili skoro čitavu deceniju – o čemu je detaljno pisao Sombati (Szombathy 1990⁷). Publikacije su nastajale u podzemnim alternativnim štamparijama, radionicama i neretko su njihovi autori bili izdavači i distributeri u jednoj osobi. Putem časopisa, intencionalno su se afirmisale univerzalne vrednosti i međunarodni umetnički ideali kao i načelo stvaranja konkretne poezije, voco-vizualne književnosti i drugih alternativnih formi književnosti (Szombathy 1990: 42). Među prvim centrima novih umetničkih i poetskih inicijativa našla su se manja mesta kao što su Subotica, Zrenjanin, Odžaci. Časopis koji ne možemo svrstati u alternativne publikacije, ali je doprineo širenju novih umetničkih ideja, jeste i slovački mesečnik za književnost i kulturu *Nový život* (*Novi život*). Od 1982. godine, kada je odgovorni urednik postao pisac Vićazoslav Hronjec, *Nový život* je redovno objavljivao radove ne samo slovačkih vojvođanskih umetnika, već i stvaralaštvo autora iz tadašnje Čehoslovačke i Jugoslavije. Upravo je *Novi život* doprineo propagiranju jugoslovenske alternativne umetnosti i poezije na prostorima današnje Slovačke.

Prema rečima Dubravke Đurić: „Na vojvođanskoj književnoj i umetničkoj sceni od kraja šezdesetih godina došlo je do radikalne transformacije poezije u međužanrovske multivalentne forme. One su dovodile u pitanje instituciju Lirike i instituciju Književnosti.“ (Đurić 2002: 84). Za različite međužanrovske forme neoavangardne poezije, Sombati koristi objedinjeni termin – eksperimentalna poezija. Termin se odnosio i na antipoeziju, konceptualnu, audio-vizuelnu, novoverističku poeziju, konkretnu poeziju, te poeziju nove emocionalnosti. Preispitujući instituciju lirike i instituciju književnosti, umetnici su često delovali i grupno, i individualno. Najpoznatije su grupe KOD, Januar i Februar, Bosh + Bosh, Grupa (E. Kako tvrdi Dubravka Đurić, mnogi pesnici (i poneka pesnikinja) odrastali su paralelno živeći u dva ili više jezičkih sistema, te su njihovi tekstovi ostali na margini, izmičući ustaljenim normama (Đurić 2002: 84). U ovom kontekstu valja pomenuti vojvođanske peskinje Katalin Ladik i Juditu Šalgo i autore Slobodana Tišmu, Vujicu Rešina Tucića, Tibora Varadija, Vojislava Despotova. Složićemo se sa konstatacijom Dubravke Đurić da nije zanemarljiva činjenica da su se ova dešavanja odigravala u multietničkoj i multijezičkoj sredini (Đurić, 2002: 84). Zahvaljujući multikulturalnosti upravo antipoezija, vizualna poezija, poezija graničnih umetničkih prostora pokazatelj su integrisanosti jezičkog i umetničkog izraza u višu, nadnacionalnu celinu.

Zahvaljujući umetničkom i kulturnom aktiviranju „perifernih“ gradova i centara impulsi jugoslovenske, pre svega vojvođanske neoavangarde prodiru u slovačku poeziju, tzv. slovačku manjinsku književnost i umetnost. Najznačajniji stvaralac, koji je zakoračio izvan granica manjinskog i nacionalnog, postao deo vojvođanske, ali i šire jugoslovenske a kasnije i svetske neoavangardne umetničke scene, jeste Jaroslav Supek (1952 – 2009). Uz Supeka je značajan slikar i pesnik Jozef Klačik (1942), koji je doprineo vojvođanskoj, jugoslovenskoj i slovačkoj eksperimentalnoj poeziji. U širenju ideja o neoavangardi među

⁷ Videti fusnotu br. 3.

vojvođanskim Slovacima, presudnu ulogu odigrao je pomenuti časopis za kulturu i umetnost *Nový život*, u kojem su sistematično objavljivani tekstovi o alternativnoj umetnosti i primeri nove umetničke prakse, o čemu postoji i *Bibliografija alternativnog stvaralaštva na stranicama časopisa Novi život (1982 – 1991)*, koju je sastavio Jaroslav Supek (Supek 2004: 173 – 206).

Jaroslav Supek se u istoriju umetničke vojvođanske avangarde upisao učešćem u internacionalnom pokretu mail arta. Uz Slavka Matkovića i Bogdanku Poznanović, najistaknutiji je predstavnik tzv. drugog talasa mail arta koji je pun zamah doživeo krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina. Već tada je za Supekovo stvaralaštvo bio karakterističan postupak ironije i autoironije u okvirima mail art prakse. Tako je na primer, u okviru akcije pod nazivom *16. avgust* iz 1982. godine, pozvao 365 mail artista iz celog sveta da mu naznačenog datuma vrate poslatu poštu sa pridodatim vlastitim sadržajem, i posmatrao pritom kako umetnici, buntovnici protiv svega oficijalnog, pa i izložbi, bespogovorno šalju primljenu poštu kako bi je on izložio (prema Milenković 2002b). Među prvim međuzanrovskim ostvarenjima Jaroslava Supeka bile su tzv. *Kamene pesme*, objavljene u *Novom životu* 1984. godine, gde saznajemo da su nastale 1967. godine, na početku razvoja neoavangarde u Jugoslaviji. Samo su pojedini kritičari prepoznali Supekove *Kamene pesme* kao eksperimentalnu, konkretnu poeziju. Ni tada, niti kasnije, kada su o Supekovom stvaralaštvu pisali alternativni umetnici i teoretičari (između ostalih, Balint Sombati, Franci Zagoričnik, Andrej Tišma i dr.), niko nije pretpostavio da upravo *Kamene pesme* predstavljaju početak nove epohe u slovačkoj vojvođanskoj poeziji, u kojoj će književnost i poezija proširiti svoje granice. Pesme-kamenje, funkcionišu u sintezi skulpture i jezika, zahtevaju trodimenzionalni pristup: vizuelni, taktilni i verbalni. Kasnije Supek stvara signalističku poeziju, te u *Varijacijama na Sladkovičevu Marinu* semantiku jezika zamenjuje asemantičkim izrazima, glasovima, odnosno slovima a završava interpunkcijskim znakovima (Slika br. 1 i Slika br. 2). *Varijacijama na Sladkovičevu Marinu* Supek ostvaruje dekompoziciju književnog kanona⁸, te i jezika kao sredstva uspostavljanja kanona. U književno-umetničkom opusu ovog alternativnog stvaraoca postoji i vizuelna poezija u kojoj dominira sinkretizam vizuelne i slovne umetnosti u funkciji prevazilaženja tradicionalnih i ustaljenih formi umetničkog izražavanja. U formama ready made umetnosti, Supek često preispituje poreklo i svrhu „klasične“ umetnosti, izjednačavajući igru, duhovitost i umetničko izražavanje sa svojim životom. Supekova umetnička filozofija ogleda se i u njegovim „klasičnim“ pesmama, odnosno antipoeziji, u kojoj desemantizuje sadržaj i svrhu pisanja poezije. Postoji niz umetničkih ostvarenja Jaroslava Supeka, koja zaslužuju poseban kontekst za analizu.

Jozef Klačík je autor vizuelne poezije i „klasičnih“ pesama čija poetika spada u kontekst neoavangardne konceptualne poezije i vojvođanskog tekstualizma. Akademski slikar po vokaciji, Klačík umetnost visoke geometrijske apstrakcije prenosi sa svog slikarskog platna u neomodernističke pesničke kolaže, čineći tako sa Supekom dvojac, koji reprezentuje

⁸ Sladkovičeva *Marina* je čuvena poema slovačkog romantizma, jedan od stubova književnog kanona.

sinkretizam vizuelne umetnosti i književnosti. Izdao je dve zbirke vizuelne poezije, *Nemé oko* (*Nemo oko*) i *Koniec jazyka* (*Kraj jezika*), u kojima je predstavio vizuelnu poeziju iz 1973. godine. Tehnikom kolaža, montaže i asamblaže kombinovao je isečke iz časopisa sa vlastitim tekstom. Klačík je vizuelnu poeziju objavljuvao i samostalno, u formatu A4, do sada je izdao oko pedeset samostalnih knjiga – albuma, što je ukupno oko pet hiljada vizuelnih pesama. U „klasičnoj“ poeziji, Jozef Klačík fragmentarizuje izraz kojim dostiže tematsku i značenjsku polivalentnost.

U širi kontekst neoavangardne umetnosti možemo uvrstiti pesnika i pisca Vićazoslava Hronjeca na osnovu umetničke akcije *Water Art Object*, kojoj je prethodilo autorovo definisanje poetike u obliku manifesta. Umetnički performans realizovan je uz prisustvo Jaroslava Supeka 1987. godine, između 8 i 19 časova pored Dunava u Novom Sadu. Hronjec je akciju evidentirao i kasnije objavio u okviru knjige dnevnčkih zabeleški. Umetnička intervencija na vodi imala je za cilj postizanje autentičnog svedočanstva o proticanju vremena. Hronjec se nije neposredno bavio eksperimentalnom poezijom, niti neoavangardnom umetnošću, ali je njegov doprinos kao urednika časopisa *Nový život* veliki kada je u pitanju širenje informacija na slovačkom jeziku o neoavangardi. Značajnim dostignućem njegove uređivačke politike u časopisu *Nový život* u kontekstu teme o neoavangardi smatramo objavljivanje posebnog broja časopisa, a potom i publikacije *Nový život/Nové umenie*, *New Life/New art*, koju je pripremio sa Jaroslavom Supek. Bila je to međunarodna dvojezična, englesko-slovačka publikacija, koja je obuhvatila savremene teorijske tekstove o svetskoj i jugoslovenskoj neoavangardi, kao i reprodukcije stvaralaštva umetnika. Eksperimentom u poeziji bavili su se osamdesetih godina 20. veka pesnik i pisac Miroslav Demak, pesnik i lingvista Miroslav Dudok, sporadično i drugi pesnici i pisci slovačke književnosti u Vojvodini, devedesetih godina 20. veka vizuelnu poeziju objavljuje i Janko Hlavač.

Putem časopisa *Nový život*, kao i zahvaljujući ličnim kontaktima umetnika, informacije o jugoslovenskoj i vojvođanskoj neoavangardi dospele su u Slovačku. Prva vest o jugoslovenskoj vizulnoj poeziji pojavila se u časopisu *Revue svetovej literatúry* (*Revija svetske književnosti*), u kojem je 1968. godine objavljen članak o vojvođanskom mađarskom časopisu *Uj symposion*, kao i šest pesama Franci Zagoričnika. Kontakti vojvođanske i slovačke umetničke scene obnavljaju se devedesetih godina 20. veka. Na prelomu osamdesetih i devedesetih godina 20. veka, Supek uzima učešće u festivalu eksperimentalne umetnosti u slovačkom mestu Nove Zamki. Avgusta 1990. godine, Supek je gostovao u čitaonici *Kod Crvenog raka* u Bratislavi kada je, putem zapisivanja pesama na školsku tablu, a potom i njihovog brisanja, predstavio antipoeziju. Nakon prezentacije antipoezije, usledio je otvoreni intervju sa Supek. koji je vodila Miroslava Čjerna, razgovor je u celini publikovan u Supek.ovoj knjizi *Nutnosť tvaru* (*Nužnost oblika* 2004). Supekovo eksperimentalno stvaralaštvo predstavljeno je u Slovačkoj u časopisima *Slovenske pohľady* (*Slovački pogledi* 12/1990), *Fragment* (3/1991), *Profil súčasného výtvarného umenia* (*Profil savremenog likovnog stvaralaštva* 3-4/1994). O stvaralaštvu Jaroslava Supeka i Jozefa Klačíka u širem

kontekstu eksperimentalne poezije, objavljen je tekst u slovačkom alternativnom časopisu *Kloaka* (2010).⁹ Na osnovu ovog teksta, Supek i Klačík uvršteni su u opširnu studiju posvećenu ekperimentalnoj poeziji u Slovačkoj autora Mihala Rehuša i Jaroslava Šranke, koji u tekstu *Nesystematický návod na použitie slovenskej experimentálnej poézie (Nesistematiciĥno uputstvo za upotrebu slovaĥke ekperimentalne poezije 2012)* pišu o ovim autorima u kontekstu geneze celoslovaĥke ekperimentalne poezije. Godine 2015. u slovaĥkim Košicama izlazi 24. broj publikacije *ENTER, kreativni vodiĥ za slovaĥku nekonvencionalnu poeziju*, ĥiji je idejni autor umetnik Mihal Murin, koji je više puta saraĥivao sa Supekom i Klačíkom. Murin u studiji predstavlja rad slovaĥkih umetnika, koji stvaraju paralelno u dva sistema: vizuelnoj umetnosti i knjiŹevnosti, i u kontekst ukljuĥuje stvaralaštvo Supeka i Klačíka, ravnopravno sa umetnicima iz Slovaĥke. Krajem 2015. godine, Marina Šimakova Spevakova objavila je studiju u časopisu *Vertigo*, koji izlazi u Košicama, o poĥecima postmodernizma u poeziji slovaĥkih autora iz Vojvodine. U studiji prepoznaje autoreferencijalnost u Supekovoj antipoeziji, kao jedan od prvih znakova postmodernizma, koji će se kasnije razviti u poeziji drugih autora (Šimáková Spevákova 2015). Širi uvid u genezu postmodernizama u poeziji vojvoĥnskih Slovaka autorka je publikovala u časopisu *Slovenska literatura (Slovaĥka literatura)* (Šimáková Spevákova 2016); u studiji piše i o udelu eksperimentalnog stvaralaštva Jaroslava Supeka i Jozefa Klačíka u konstituisanju poetike postmodernizma u slovaĥkoj poeziji u Vojvodini. MoŹda jedan od najznaĥajnijih impulsa Klačíkovice vizuelne poezije u slovaĥkoj eksperimentalnoj poeziji nalazimo u najnovijoj zbirci pesama Petera Šuleja *Nody* (2014), autora iz Slovaĥke. U zbirci nalazimo citatnu referencu u obliku naziva pesniĥke knjige Jozefa Klačíka *Kraj jezika*. Referenca ukazuje na intertekstualnu (intermedijalnu) vezu, kroz koju uoĥavamo komunikacijsku vitalnost vizuelne poezije Jozefa Klačíka sa savremenom, dekonstruktivno-eksperimentalnom poezijom u Slovaĥkoj.

Zahvaljujući intermedijalnim i intertekstualnim kontaktima, alternativni umetnici iz bivše Jugoslavije, Srbije i Slovaĥke uspostavili su direktnu saradnju. Izložba pod nazivom *Tradicionalna umetnost iz Slovaĥke*, na kojoj su izlagali Stanislav (Stano) Filko, Mihal Murin, Peter Ronai, Peter Kalmus i Milan Adamĥjak, održana je 1994. godine u Happy Galeriji Beogradskog studentskog kulturnog centra (SKC). Kuratori izložbe bili su Jaroslav Supek i Slavko Timotijević. Reinstalacija ove izložbe organizovana je iste (1994) godine u Galeriji Zuzka Medveĥova u Baĥkom Petrovcu. Obe izložbe otvorene su uz uĥešće Stana Filka i Mihala Murina, koji su na izložbi realizovali performanse. Na inicijativu Jaroslava Supeka, 1995. godine, u novosadskoj galeriji *Zlatno oko*, upriĥiĥena je izložba slovaĥkog alternativnog umetnika Stana Filka (1937 – 2015).

Tekstovi eksperimentalne poezije i dalje predstavljaju izazov za analizu, interpretaciju i Źanrovsko uopštavanje. Neoavangarda u bivšoj Jugoslaviji podstakla je

⁹ Lenhart, S. (2010): Neoavantgardná tvorba vojvodinskýĥ Slovákov (Jozef Klátik a Jaroslav Supek). *Kloaka*, 3, s. 14 – 21.

metamorfoze u slovačkoj poeziji vojvođanskog prostora. Svojom originalnošću, stvaralaštvo pojedinih alternativnih umetnika slovačkog vojvođanskog prostora postalo je deo univerzalne baštine neoavangardne umetnosti sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka.

VARIÁCIE NA SLÁDKOVIČOVU MARÍNU

JAROSLAV SUPEK

AAAAAAAAA

AAA AA AAAAAAAAA AAAAA AAAAAAAAA
 AAAAA AAAAA A AAAAA AAAAA
 AAAAAAAAA AA AAAAA AAAAA AAAAA
 AAA AA AAA AAAAA AAAAA
 AAAAA AA AAAAAAAAAAAAA AA AAA
 AAAAAa aa aaaaa aaaaaa aaaa
 aaaaaaa aa aaaaaaaaa
 aaaaa aa a aaa a aaaaa aaaaa
 aaaa aaa a aaaaa aaaa aa aaaaa
 a aa aaa aa aaaaa aaaaa

1

aa aaaaa aaaaa aaaaa aa aaaaa
 aaaaaa aaaaaaa aaaaaa
 a a aaaaa aaaa aaaaa aaaaa
 aaaa aaa aa aaaa aaaaaa
 a aaaaaa aaaaaa aaa aa aaaaa
 aaa aa a aaaa aaaaaa aaaa
 aaa aa aaaaa aaaaaa
 aaa aa aaaa aa aaa aaaaaa
 aa aaaaaa aaaaaa aaaaa aaaaaa
 aaaa aaaaa aaaa aaaaa

aaaaaaaaa

aaa aa aaaaaa aaaáá áááábbb
 bbcd ddddd id d'd'd'eee eeeee
 eeeeeé éé Hhhchch hhh hhh
 íí íy jjj jjjjjj jjjjj
 jjKkk (kk (kkkkkk) 'll' Mm mmm
 mmmmmmm mn nnnnnn nnnnnnn nñOOo
 oooooooo oo oooooooooo
 oopp pp pr r rnr r mrrr Sssss

Slika br. 1

LITERATURA

- Đurić, D. (2002). Vojvođanski tekstualizam. In D. Ugren (Ed.), *Centralnoevropski aspekti vojvođanskih avangardi 1920 – 2000* (s. 84 – 88). Novi Sad: Muzej savremene likovne umetnosti.
- Milenković, N. (2002a). Konceptualna umetnost od dela do teksta. In D. Ugren (Ed.), *Centralnoevropski aspekti vojvođanskih avangardi 1920 – 2000* (s. 90 – 95). Novi Sad: Muzej savremene likovne umetnosti.
- Milenković, N. (2002b). Mail art nemoguća komunikacija. In D. Ugren (Ed.), *Centralnoevropski aspekti vojvođanskih avangardi 1920 – 2000* (s. 135 – 142). Novi Sad: Muzej savremene likovne umetnosti.
- Sombati, B. (1988). Nová umelecká prax 1966-1978 (1). *Nový život*, 2, 106 – 111.
- Sombati, B. (1990). Alternatívne umelecké periodiká vo Vojvodine na začiatku sedemdesiatych rokov. In V. Hronjec J. Supek (Ed.), *Nový život Nové umenie* (s. 42 – 49). Novi Sad: Obzor.
- Supek, J. (2004). *Nutnosť tvaru*. Báčsky Petrovec: Kultura.
- Šimáková Spevákova, M. (2015). Začiatky postmodernizmu v slovenskej poézii vo Vojvodine. *Vertigo*, 4, 12 – 27.
- Šimáková Spevákova, M. (2016). Postmoderná situácia slovenskej literatúry vo Vojvodine a procesy transformácie poézie od šesťdesiatych rokov 20. storočia. *Slovenská literatúra*, 4, 263 – 286.
- Todorović, M. (1975). Pesnička avangarda. *Delo*, 3, 467 – 481.
- Tišma, S. (2014). *Autobiografske opservacije*. 1. 2. 2017 na <http://korzoportal.com/intervju-slobodan-tisma-2/>

K TEMATIZÁCII DEJÍN V SLOVENSKEJ PRÓZE PO ROKU 2000²

Historical novel is almost non-existent in mostly ironic and experimental Slovak fiction after 1989, which explains why literary attempts to depict modern history are much appreciated. The study deals with prosaic fiction of the period after 2000 exhibiting in its theme the reality of the Slovak Republic, the war, gulags or the Jewish affairs in various modes including sensational, shocking or experimental means: the novels *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)* and *Matky* by Pavol Rankov, the novel *Dom hluchého* by Peter Krištúfek, the novella *Nevybavená záležitosť* by Jana Juráňová and *Nedelné šachy s Tisom*, the newest book by Silvester Lavrík. The focus is on poetological aspects of the texts analysed (narration, creating characters, story, the concepts of space and time), i.e. on modelling of historical memory as a process that leads to varied artistic effect.

Key words: Slovak prose, history, memory, poetics, artistic effect

V súvislosti s témou príspevku vznikajú viaceré otázky týkajúce sa jednak historického žánru, jednak stvárnenia individuálnej či kolektívnej pamäti. Možno sa napríklad pýtať, prečo je v jednej národnej literatúre historická próza zastúpená viac ako v druhej alebo prečo vzniká v istých etapách a v iných takmer absentuje. Podobne by sme mohli uvažovať aj o ďalších žanroch (autobiografii, dobrodružnom románe atď.), avšak práve súvislosť historickej prózy s temporalitou komplikuje jej definovateľnosť: problém vzniká už pri vymedzení času, ktorý uplynie od tematizovaných udalostí (predpokladaných 60 rokov), nehovoriac o tom, že „vo vzdialenom a dávno uplynulom čase sa môže odohrávať aj detektívka“ (Bílik 2008: 10). V nadväznosti (aj) na Ricoeurovu koncepciu „stopy, tj. znaku-účinku“ (Bílik 2008: 17) R. Bílik prechádza od kvantitatívneho aspektu k času ako „internému parametru“ historického žánru (Bílik 2008: 20). Dôležitý potom nie je len odstup od konkrétnych udalostí, relevantné je, čo z minulosti zostáva v našom myslení, čo pretrváva v prítomnosti, čím naznačujem ďalšiu otázku, kto a prečo dnes píše historickú prózu, prípadne aké sú jej podoby (tzv. oral history, kontrafaktuálne texty, memoáre, historizujúca beletria atď.).

Historický žáner sa v dejinách slovenskej literatúry nie náhodou autonomizuje v romantizme (formovanie národa), podobne „výraznejšie historizujúce tendencie v umeleckej literatúre (...) majú pragmatické (mimoliterárne) motivácie (...) a súčasne, že

¹ martasouckova@gmail.com

² Štúdia je čiastkovým výstupom z riešenia projektu VEGA č. 1/0523/18 Lexikón slovenskej literatúry a kultúry 1989 – 2015 (autori, diela, procesy a intermediálne presahy).

v obdobiach bez takéhoto pragmatického impulzu je historický žánr len jedným z mnohých, alebo ho jednotlivé autorské realizácie situujú viac do subsystému populárnej literatúry či literatúry pre deti a mládež.“ (Bílik 2008: 52). V naznačenom smere vzniká historická (či historizujúca) próza aj v 70. rokoch 20. storočia, keď predstavuje okrem iného únik autorov pred ideologickými požiadavkami na ich písanie zvonka (pars pro toto román Petra Jaroša *Tisícročná včela* z r. 1979).³ Okrem „mýticko-pragmatickej línie“ možno v danom smere uvažovať o „esteticko-problematizujúcej (skepticko-ironickej)“ línii (Bílik 2008: 226), teda aj o subverznom stvárnení histórie.⁴

Otvorená ostáva i otázka prechodu historického žánru do populárnej literatúry (prepojenie s dobrodružnými románmi, povestami atď.). Ak napríklad v medzivojnovom období bola popularizácia histórie evidentná (povedzme romány Jozefa Nižnánskeho plnili funkciu oddychovej lektúry), v súčasnosti je prepojenie umeleckého a populárneho textu problematické. Cieľom mojej štúdie však nie je odpovedať na uvedené otázky či riešiť naznačené problémy, ale prostredníctvom konkrétneho textového materiálu poukázať na rôzne prístupy autorov k historickej téme a ich produktívnosť.

Hoci na Slovensku vychádza v poslednom období ročne takmer 200 kníh,⁵ historický román je v ponovembrovom kontexte skôr výnimkou než pravidlom; azda preto sú oceňované pokusy autorov stvárať moderné dejiny. Po roku 2000 vznikli v našej próze viaceré texty, ktoré sa vyrovnávajú s kolektívnou aj individuálnou históriou/pamäťou. Ukazuje sa však, že vojna, gulagy či židovská problematika sú v najnovšej slovenskej literatúre často konkretizované senzačným či šokujúcim spôsobom.

Jedným z aspektov literatúry špeciálnych funkcií⁶ je tvarovanie aktuálnych a čitateľsky atraktívnych tém (možno tiež uvažovať o ich spoločenskej objednávke) a zároveň dominancia efektových situácií v texte. V tomto zmysle Pavol Rankov zareagoval na volanie časti kritiky po veľkej epike⁷ a stvárnení moderných slovenských dejín a v roku 2008 vydal

³ Podobným „únikom“ však môže byť aj situovanie prózy do minulosti, vzdialeného času, bez ambícií stvárať „veľké“ dejiny (pars pro toto prvé prózy Stanislava Rakúsa *Žobráci*, 1976 a *Pieseň o studničnej vode*, 1979).

⁴ Ako „pokos o kontrafaktuálny ‚výklad‘“ (Bílik 2008: 216) dejín možno čítať text Igora Otčenáša *Keby. Rýchle dejiny budúcnosti* (1998), pričom „Otčenášov model sa opiera o poznanie kľúčových miest národnej a svetovej histórie a dobovo aktuálnych faktov a kultúrna pamäť je týmto modelom **radikálne atakovaná**: vzpiera sa faktúre takto konštruovaného sveta, a súčasne rozpoznáva jeho pretrvávajúce problematické hodnotové podložie“ (Bílik 2008: 221).

⁵ V prestížnej literárnej súťaži Anasoft litera bolo v roku 2016 hodnotených 191 kníh (pre porovnanie uvádzam predošlú štatistiku: v roku 2014 – 194 próz, v roku 2015 – 188).

⁶ V slovenskej literárnej vede sa okrem tohto pojmu používajú rôzne označenia pre oddychovú lektúru: populárna/rekreatívna literatúra, paraliteratúra, popkultúra atď.

⁷ Rankov debutoval poviedkovou zbierkou *S odstupom času* (1995) a krátky žánr využíval aj v ďalších knihách *My a oni/Oni a my* (2001) a *V tesnej blízkosti* (2004), ktoré sú umelecky presvedčivejšie ako jeho romány.

román *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)*, ktorý dostal Cenu európskej únie za literatúru v roku 2009. Jedným z dôvodov jej udelenia môže byť fakt, že Rankov píše o témach, ktoré boli v slovenskej prednovembrovej literatúre obchádzané alebo tendenčne modelované (Slovenský štát, vojna, okupácia sovietskymi vojskami v r. 1968 atď.).

Okrem groteskného prepojenia ideologického a intímneho: „Kapitán a práporčíčka trávili večery a noci čítaním Marxovho Kapitálu, Leninovho Štátu a revolúcie, no najviac na nich zapôsobila Engelsova kniha *Pôvod rodiny, súkromného vlastníctva a štátu*. Vášnivo sa milovali po každej prečítanej stránke a po každom orgazme si rovnako vášnivo sadali späť k Engelsovej knihe“ (Rankov 2008: 230) objavujeme v románe rôzne bizarnosti. Jedna z postáv románu, Mařenka, je tak pri sexuálnom akte oblečená v čerstvo stiahnutej prasacej koži, pričom vyvrcholením „hry“ je, že kapitán zo samej lásky zje Mařenku. Chuť vyrobenej paštéty Májky potom ocení prezident Antonín Zápotocký, teda reálna postava. Rankov sa historické osobnosti usiluje „poľudštiť“, napríklad románový Tiso je tučný človek so sklonom k obžerstvu, ktorého sluha sa „pri pohľade na bosé nohy [prezidenta – pozn. M. S.] neovládal“ a „na každú mu vtisol vrúcny bozk“ (Rankov 2008: 47). S jednoznačnou sémantickou stratifikáciou postáv súvisí deskripcia ich fyzického vzhľadu či konania a správania. Namiesto estetiky škaredého vzniká (aj ideologický) gýč, ku ktorému smeruje senzačný charakter situácií. Navyše, hromadenie extrémne bizarných segmentov má za následok, že na percipienta prestanú pôsobiť. Neobyčajnosť, až exotickosť motívov v románe ilustruje tiež kapitola z roku 1947, v ktorej sa Ján Bízek zamiluje do Arabky Fatimy. Bizarné je, že Ján sa vydáva za Žida, čím sa do textu dostáva nielen motív obriezky, ale takisto opäť ideologický akcent: Ján začne v Izraeli bojovať v partizánskej skupine proti arabským ozbrojencom. Láska Jána a Fatimy je modelovaná ako v tzv. červenej knižnici: Ján miluje Arabku napriek všetkému a všetkým; Fatima ľúbi Jána i vtedy, keď zistí, že jej klamal o svojom židovskom pôvode. Postavy musia v tejto kapitole románu prekonávať mnohé prekážky; koniec je melodramatický (Ján nenájde svoju Fatimu). Postupy dobrodružnej a ľúbostnej paraliteratúry pripomína tiež slovník románu: „Pociťoval k nej lásku, až mu sľahovalo hrdlo. Ani nemohol uveriť, že táto pôvabná žena ho miluje. Keď sa Fatima otočila, uvidel, že plače. Rozbehli sa k sebe. Ani sa neobzerali, či ich niekto neuvidí. Hodila sa mu okolo krku. Cítil, ako sa mu do košeľe vpíjajú jej slzy“ (Rankov 2008: 113). O nezvládnutom jazyku románu uvažuje tiež Radoslav Passia, ktorý v ňom okrem potenciálnych preklepov vníma tiež pátos ako „neklamný znak červenej knižnice“ či „rodokapsovo jednoznačný súboj dobra a zla“ (Passia 2009: 10).

Jednou z príčin, prečo sa Rankovovi román nevydaril, je fakt, že autor sa v ňom podujal zobraziť okrem „malých“ dejín štyroch ľudských životov v troch desaťročiach (1938 – 1968) aj „veľkú“ históriu slovenského národa, ba celého sveta. A to je na jeden román, napriek národnostne zmiešanému prostrediu Levíc, do ktorých je dej čiastočne situovaný, predsa len priveľa. Čech Honza, Maďar Peter, Žid Gabriel, katolíčka Mária, ale tiež Bulhar Rankov, Nemec Barthel, Konev, Chruščov, Hitler, Slánsky, Stalin, Tiso, Lenin,

Novotný, Dubček, Beatles, Voznesenskij, Ferlinghetti, Karvaš, realita a fikcia sa v Rankovom románe spájajú v prekvapujúcich, často povrchno modelovaných súvislostiach.⁸

Aj po prečítaní najnovšieho románu Pavla Rankova *Matky* (2011) sa možno pýtať, do akej miery kalkuluje autor s čitateľom, keď si vyberá politicko-spoločenskú tému, ktorú spracúva šokujúco a melodramaticky (pozri aj Sívčová 2014). Namiesto estetiky škaredého vzniká opäť ideologický gýč, ku ktorému smeruje senzačný charakter situácií. Rankov detabuizuje tému pracovných táborov, znovu ho zaujímajú moderné slovenské dejiny v spojení s individuálnym príbehom. A tak, keď chlapček Alexej zabije na svojom čele komára, recitujúc Pavlika Morozova, krvavý fľak sa mení na červenú hviezdu:

Hľadela som na svojho syna, malú chlapčenskú postavu na pozadí obrovského červeného súkna, bezmocné dieťa topiace sa v komunistickom mori. Tak ako nikdy predtým som si uvedomila, ako ho vychovávam. Annine výčitky som pochopila s novou hĺbkou a jasnosťou. Krvavý fľak na Alexejovom čele sa mi pred očami menil na červenú hviezdu a jeho oduševnenie sa v tej chvíli stalo dôkazom proti mne. Bol to dôkaz neriešiteľného rozporu medzi prikázaním čítať otca svojho i matku svoju a bdelosťou pioniera Pavlika Morozova, ktorý udá vlastného otca sovietskym orgánom (Rankov 2011: 146–147).

Aj v románe *Matky* prevládajú emočne vypäté, často (čitateľa) šokujúce situácie, ktoré sú síce podmienené prostredím lágrov, ale je ich tu priveľa: od prehryznutej tepny mladej Poľky v podpazuší cez rôzne druhy smrtí v gulagu až po odtečenie plodovej vody Lucie v závere. Rankov sa nevyhýba naturalistickým opisom a detailom: Zuzana si z hlavy vytrasie vši na biely obrus; z brucha zvieratami rozkmásanej Kaisy vytŕčajú belavé vnútornosti; chlap, ktorý utečie zo Sibíri, zje ďalších dvoch mužov; z Ritinej ryšavej hlavy vidno sivý mozog potom, ako ju zabije jej lesbická partnerka Nina zo žiarlivosti sekerou; väzeň, ktorý chce znásilniť Zuzanu, má nielen fialovú, zjazvenú tvár, ale z obrovských bordových uší mu trčia dlhé chlpy; Zuzana obhrýza nechty svojmu novonarodenému synovi zubami a podobne. V románe *Matky* účinkuje pričasto náhoda, jeden zo základných postupov populárnej literatúry: Luciin otec havaruje, keď sa ponáhl'a domov za dcérou a manželkou; Alexeja zabijú tesne po milovaní; nevedno, prečo sa poručík v gulagu volá Lebedev-Rankov; Lucia skúma vo svojej diplomovej práci fenomén materstva v hraničných situáciách a sama je tehotná; Zuzanin syn Alexej, ktorý emigroval po roku 1968 do Švédska, pricestuje na Slovensko práve vtedy, keď Lucii odtečie plodová voda, a to ešte

⁸ Barbara Suchoň-Chmiel o Rankovom románe konštatuje: „P. Rankov mal, samozrejme, právo na vlastnú interpretáciu dejín. Škoda však, že sa, hovoriac o strednej Európe a jej paradoxoch, nevyjadril aj k holokaustu na Slovensku. Otázka záhuby Židov a správanie sa Slovákov voči nej je jeden z najtragickejších dejinných medzníkov v slovenskej histórii, ku ktorému Slováci nevedia do dnešných čias zaujať náležitý odstup“ (Suchoň-Chmiel 2014: 25).

stihne zložiť matku zo z rebríka, keď sa pokúša oberať čerešne, a odvieť Luciu k sanitke atď.

Román začína expresívnym slovom fľandra, ktoré šepne matka na adresu svojej dcéry Zuzany Laukovej, keď ju cez kľúčovú dierku pozoruje s milencom, ruským partizánom Alexejom. Toho následne zastrelia Nemci a Zuzana je obvinená z udavačstva, za čo strávi takmer desaťročie v Arteku. Lúboštný akt sa tak už v úvode prepája s politikom doby, intímne sa v celom románe ideologizuje, emócie postáv sa modelujú na spoločenskom pozadí. Rankov tu zobrazuje viaceré typy matiek, vystavených zlomovým udalostiam: materstvo je leitmotívom románu, je až archetypálne modelované (prelínanie animálnej a personálnej línie), no na niektorých miestach románu sú matky vykreslené schematicky (napríklad Zuzana je do značnej miery zidealizovaná). V tomto kontexte možno pripomenúť konštatovanie T. Kulku: „Témata, které jsou kýčem zobrazována, jsou (...) silně citově zabarvena (matky s dětmi, plačící děti)“ (Kulka 1994: 39).

Rankov v románe využíva časové strihy: dopĺňa Zuzaninu naráciu z minulosti príbehom tehotnej študentky Lucie z prítomnosti. Téma gulagov a materstva sa týmto spôsobom aktualizuje, na druhej strane, záverečné zblíženie starej ženy, bývalej väzenkyne, a študentky, skúmajúcej jej život ako predmet diplomovej práce, pôsobí nepravdepodobne. Rozličné temporálne a dejové línie sú v Rankovovom románe *Matky* oddelené typom písma, avšak konzultácie Lucie s docentom Voknárom zaznamenané kurzívou vyvolávajú ďalšie otázky, načo potrebujeme pre zmysel príbehu o gulagoch a materstve vysvetlenie metódy oral history v odbornom jazyku či časť, v ktorej sa píše o Voknárových podvodoch s článkami, odhalených akreditačnou komisiou. Prelínanie dvoch rôznych jazykov je v naznačenom smere viac znakom „experimentovania“ než produktívnym autorským postupom.

Dom hluchého od Petra Krištúfka⁹ z roku 2012 možno vnímať ako rodinnú ságu, spoločenský či historický román, aj ako intermediálnu prózu vstupujúcu do dialógu s artefaktmi Goyu. Prepojenie textu s Goyovými obrazmi je motivované umelcovou hluchotou, no takisto úzkostnými výjavmi, ktoré maľoval. Alfonz Trnovský, protagonista Krištúfkovho románu, prestáva počuť, čo možno interpretovať, podobne ako rozpad jeho domu, metaforicky. Ak chcel človek v prekliatom 20. storočí, poznačenom vojnami, fašizmom, komunizmom i zamatovou revolúciou, prežiť, musel prestať isté udalosti intenzívne precitovať. Aj Krištúfek, podobne ako Rankov, sleduje osudy jednotlivcov na pozadí známych historických udalostí (vojna, SNP, Tisova smrť atď.), cez hľadanie rodinných stôp sa dostáva¹⁰ ku kolektívnej pamäti. Spojenie osobného a spoločenského je

⁹ Aj Peter Krištúfek, podobne ako Rankov, začínal ako poviedkár (*Nepresné miesto*, 2002; *Volným okom*, 2004), nevyhýba sa však ani iným žánrom (napr. novele – *Ema a smrťhlav*, 2014 či románu – *Telá*, 2016).

¹⁰ Mária Klapáková v týchto súvislostiach konštatuje: „Postavy na tieto udalosti len zriedka priamo reagujú, väčšinou sa o nich dozvedajú z rozhlasu, ktorý najmä v prvých dvoch tretinách románu

však v Krištúfkovom románe presvedčivé, azda preto, že mnohé epizódy sú snímané detskou optikou. Na jednej strane potom dochádza k ozvlášťňovaniu reality, na strane druhej možno opäť uvažovať o tom, čo všetko románový tvar unesie. Rozprávačom Krištúfkovho textu je Adam, ktorý pri vypratávaní vecí z domu po otcovi spomína na minulosť, usilujúc sa vyrovnáť s biľagom otca, spolupracovníka ŠtB, i so svojím vzťahom k nemu. Adam chce pochopiť neľahkú pravdu, príčiny, ktoré jeho príbuzných či známych viedli k často absurdným činom. V románe sa tak postupne hromadia motívy, ktoré síce súvisia s anomáliami doby alebo s povolaním lekára Alfonza Trnovského, ale zároveň akoby ich už nebolo kam vystupňovať. Príbeh jednej rodiny a jej okolia potom stojí i padá na šokujúcich scénach: od obráteného uloženia vnútorností u Adamovho kamaráta Vojta cez transporty Židov, znásilnenie notárovej dcéry Rusmi počas obeda, až po sexuálne-drogové orgie.

I keď jedlo patrí k jedným z mála radostí postáv, v románe je opisované aj naturalisticky drsne. Napríklad Adam nájde v polievke múčneho červa, ktorého sa hanbí vyhodiť a tak ho radšej zje. Počas nedeľných obedov a osláv znejú z rádia hrôzostrašné správy alebo sa rozpráva o ľudských tragédiách. Krištúfek daným spôsobom síce znižuje vysoké, na druhej strane i tie najpríjemnejšie situácie brutalizuje. Keď Adam rozpráva o mladej žene, ktorú s kamarátom Vojtom objavil v rákosí, akoby nedokázal rozlíšiť, že zohavená mŕtvola by nemala byť erotickým objektom. Jeho i Vojtove obdivovanie nahej ženy sa síce dá vysvetliť znecitlivením postáv na pozadí vojnových udalostí, avšak opakované pozorovanie ich „lásky“ pôsobí neprimerane:

Celý týždeň sme sa na ňu chodievali pozeráť. Do detailov sme študovali jej pery, pokožku jej nôh a brucha, stuhnuté prsia – neskutočne oblé a vzrušujúce. A Vojto v jednej chvíli dokonca odhrmul chĺpky medzi jej nohami a kochal sa štrbinou vedúcou kamsi do hĺbok jej neuveriteľného tela. A potom dvoma prstami medzierku odchlípil a otvoril ju. A na pár sekúnd odhalil niečo tajomné a ružové, na pohľad jemné a prekvapujúce, ale hneď ju aj s krikom pustil, pretože odtiaľ vyklázol veľký čierny chrobák, ktorý si ju zrejme vybral za dočasné útočisko. Vydasil nás na smrť.

A odrazu sme vedeli, že naše krásne chvíle s mŕtvou nahou ženou pomaly končia. Krv na jej hrudi sa začínala rozkladať a telo puchlo.

Povedal som o nej otcovi.

Chceli sme sa s Vojtom pozeráť, ako našu lásku vytáhnú z vody, ale len čo sme sa trochu priblížili, odohnali nás.

Z diaľky som videl, že ju zospodu obžrali ryby.

V ten rok si rybári pochvaľovali úlovky. Šťuky a sumce sa vypásli a stučneli, štedro krmené ľudským mäsom (Krištúfek 2012: 167).

predstavuje ich spojenie so svetom, keďže sa ich spoločenské dianie nedotýka bezprostredne.“ (Klapáková 2014: 48).

Aj z uvedenej citácie vyplýva, že Krištúfek nie vždy funkčne zobrazuje detaily, najmä ak súvisia s telesnosťou, prostredníctvom ktorej miestami prvoplánovo šokuje čitateľa (motívy roztresnutej krvi, mozgu, potratu, odtrhnutých prstov či ruky, postihnutia človeka drogami, syfilisu, hnisavých rán, zlomeného nosa atď.).

Jana Juráňová vo svojich doterajších prózach detabuizovala viaceré témy, týkajúce sa ženského tela,¹¹ poukazovala tiež na rodové a kultúrne stereotypy. V naznačenom smere sa literárne vyrovnávala i s viacerými osobnosťami slovenských dejín, konkrétne demýtizovala postavy Štúrovcov v dráme *Misky strieborné, nádoby výborné* (2005) alebo Pavla Országha Hviezdoslava v románe *Žila som s Hviezdoslavom* (2008).¹² V novele z r. 2013, *Nevybavená záležitosť*, je autorka menej kritická voči mužským postavám či genderovým stereotypom ako vo svojich predchádzajúcich textoch, vykazujúcich jednoznačné feministické prvky. Takýto, pokojnejší tón narácie však súvisí s typom protagonistky novely. Zita je žena, ktorá sa vyrovnáva nielen s odchodom na dôchodok, ale i so smrťou manžela či osamostatnením svojich detí. Protagonistka sa rozhodne odísť na dedinu, no zostáva sama, jej muž sa do nového domu už nestihne presťahovať. Zita nemá ku komu celé dni prehovoriť, mailuje, telefonuje, len občas komunikuje so susedmi či Soňou, ktorú pozná zo svojich študentských čias. Jej jedinou spoločničkou je trojnohá mačka; s tou sa v duchu rozpráva, zvieratú zveruje tajné myšlienky, no iba tie, ktorými ju nevydesí. Navonok nekonfliktná žena prežíva vnútorné drámy a rieši nezodpovedateľné otázky o (ne)zmysle bytia i samoty.

Smrť a starobu dokázala Jana Juráňová v próze *Nevybavená záležitosť* konkretizovať nesentimentálne. Napriek priamej narácii má Zita, rozprávačka prózy, odstup od svojich problémov. Zita si zakazuje priveľa ich riešiť, rozmýšľať o minulosti, ľutovať sa. Na svoje manželstvo nazerá racionálne, neidealizuje si spomienky, skôr sa im usiluje vyhnúť. Z paneláku, z ktorého mala výhľad na všetky strany, dosahovala výšky, sa Zita dobrovoľne presťahuje do domu, ktorý má (aj metaforicky) bližšie k zemi. Nevybavenou záležitosťou však pre Zitu nie je vlastná minulosť, protagonistka sa utieka k inému, tragickejšiemu príbehu.¹³ Na povale svojho domu Zita objaví portrét krásnej mladej ženy a kufor s novinovými výstrižkami (napríklad z *Gardistu*), denníkovými záznamami a listami. Cez ne sa dozvedá o osude jednej židovskej rodiny, ktorú, podobne ako mnohé iné, odvliekli Nemci do tábora. Juráňová tak prelína individuálne spomínanie s kolektívnou

¹¹ Napríklad novelou *Utrpenie starého kocúra. Mor(t)alitka* z r. 2000 reagovala na problém znásilnenia, a to aj prostredníctvom subverzie prózy *Eskalácia citu I.* z knihy Pavla Vilikovského *Eskalácia citu* (1989).

¹² V prvom texte sú ženské postavy, manželiek alebo partneriek Štúrovcov, „zvyhodnené“ už jazykom (rozprávajú súčasnou rečou), zatiaľ čo mužské prehovory sú prevzaté najmä z dobových zdrojov (19. stor.). V knihe *Žila som s Hviezdoslavom* je Hviezdoslav predstavený prostredníctvom jeho manželky, ktorú viac ako jeho sláva a tvorba zaujíma ich každodenná, vôbec nie bezproblémová realita.

¹³ K tematizácii motívu z minulosti inšpirovali Juráňovú jej rozhovory s vynikajúcou slovenskou novinárkou Agnešou Kalinovou, ktoré vyšli v (tiež spomienkovej) knihe *Mojich 7 životov* (2012).

pamäťou, vhodne dopĺňajúc Zitino rozprávanie úryvkami z Biblie. Autorka citlivo spojila dva ženské príbehy, ako i rôzne temporálne roviny a dejinné epochy (minulosť/holokaust a prítomnosť) aj prostredníctvom vzťahových problémov na pohľad rozdielnych postáv, Edity a Zity. Juráňová síce takisto ako Krištúfek a Rankov prepája osobné a historické, ale viac ako reálne udalosti ju zaujíma psychológia postáv, ich každodennosť, citlivé prežívanie jednotlivých situácií. Podobne ako vo svojich predošlých textoch aj v tejto novele Juráňová naznačuje otázky, ktoré boli a azda naďalej sú čiastočne tabuizované:

Spomeniem si na svoju starú mamu, ktorá s láskou hovorila o vojnovej Slovenskej republike, lebo sa im vraj začalo lepšie vodiť. Hoci ešte zamladá slúžila u Židov, neskôr nikdy nehovorila o tom, čo sa s nimi stalo cez vojnu a ja som sa jej na to nepýtala, lebo v tom čase som ani nevedela, že sa mám pýtať. Židia ako jediní už potom v žiadnom rozprávaní nikdy nevystupovali, hoci všetci ostatní z rodiny, susedia, pokračovali vo svojich osudoch ďalej. Keď stará mama hovorila o židovskej rodine, buď sa chválila tým, čo sa u nich naučila, alebo ich hanila za to, akí boli bohatí (Juráňová 2013: 106).

Autorka tiež implicitne, prostredníctvom motívu Rómov, poukázala na dodnes pretrvávajúci problém rasizmu a intolerancie, azda preto je jej tematizácia minulosti funkčná.

Na vyrozprávanie historických udalostí a charakteristiku rímskokatolíckeho farára a prvého slovenského prezidenta, Jozefa Tisa, si Silvester Lavrík vybral vo svojom románe *Nedelné šachy s Tisom* (2016) Aničku Žitňanskú, pravdepodobne autistku, Tisovu stenografku. Napriek veku (16 rokov) je jej pohľad deformovaný, detský, naivný, miestami až príliš insitný. Na jednej strane je pochopiteľné, že ľudia v danom období podľahli propagande a nevedeli napríklad o koncentračných táboroch, na strane druhej sa Anička aj ako dospelá osoba (v deji ubehne niekoľko rokov) správa v istých situáciách priveľmi infantilne (motív erotického prebúdzania). Ak by sme predsa len uverili „detskému“ rozprávaniu či správaniu Aničky, potom zostáva nepochopiteľné konanie jej židovských sesterníc: napríklad Alicia ide dobrovoľne do pracovného tábora v Novákoch. Lavrík podobne ako Rankov či Krištúfek využíva pričasto náhodu (Alica je znásilnená gardistami, priateľmi svojho partnera, a potratí; Anička je potom znásilnená jej partnerom; Anička síce ukradne pištoľ a strieľa aj na mladého kaplána, ale nič sa jej nestane atď.). Zdá sa, že Lavrík motivuje „patológiou“ postavy priveľa situácií: v románe sa prelínajú rôzne temporálne a priestorové roviny, Anička si neuvedomuje chronologickú následnosť udalostí, chaos má byť odôvodnený jej skresleným videním vecí (znásilnenie si nepamätá, ale Tisove prejavy vie spamäti aj po rokoch a podobne).¹⁴ Je pre mňa tiež otázne, načo

¹⁴ Opačný názor na Aničkinu naivitu má D. Hevier ml., ktorý uvažuje aj o jej účinnosti vzhľadom na kreovanie Tisovho mýtu (ochrancu) a okrem iného konštatuje: „Tak, ako Aničku opustil otec, Tiso nakoniec zanechal tých najbezmocnejších. Lavrík sa rozhodol ísť v románe cestou dobových svedectiev. Neprikrášľuje ich, ani nebrutalizuje, ale prepisuje do literárnej reči. Mnohé myšlienky sa

Lavrík potrebuje sujet komplikovať bisexuálnou orientáciou Alice, alebo prečo sa vyhol komplikovanejším reflexiám narátorky, ktorá na iných miestach románu dostatočne využíva svoje racio.

Lavrík v románe tematizuje historické udalosti (napríklad deportáciu Židov), pričom konkretizuje reálne fakty: Tiso pôsobil v Bánovciach nad Bebravou, Anna Žitňanská existovala atď. Autor tiež v románe cituje z dobových dokumentov (Tisových článkov, kázní atď.), príbeh ilustrujú vhodne vybrané fotografie. Lavrík však zároveň čerpá z tzv. oral history a dejiny fikcionalizuje. V konečnom dôsledku román nevypovedá o Tisovi, ale svedčí najmä o Aničkinom osude či o príbehu jej sesterníc, t. j. o dôsledkoch antisemitskej politiky:

Čo Slovensko bolí, doktor Tiso zhojí, kričali ľudia hen na námestí, na vlastné uši som to počula a koľkokrát! Mňa náramne bolí, že moje sesternice odišli. Alica odišla už aj predtým, lenže vtedy odísť chcela. Teraz nie, teraz musela, ak chcela ešte uvidieť svoje sestry. Ešte jej aj predpisali, že si má zobrať so sebou klobúk. Ani ten nemala, aj tak šla a Sidónia s Matildou takisto, hoci ony by bez klobúka ani z domu nevyšli. Ony si klobúky celkom naisto zobrali, ale ist' nechceli. Koľkokrát po večeroch pri štrikovaní rukavíc pre našich vojakov vzdychali, že už hento gardisti zobrali, už tamtoho žandári odvedli, ktovie, kedy príde rad na nás. Nič sa nebojte, dobre bude, sľubovala im vaša dôverná osoba pani Mária a ony jej verili. Komu už mali veriť, ak nie osobe, ktorá si vás mohla vážiť tak zblízka a tak sústavne? Pán farár sa strhli na tomto mieste a chceli sa postaviť. Len kľáče, povedala som im. Ešte sme neskončili (Lavřík 2016: 353).

Ukazuje sa, že návrat k „veľkým“ dejinám sa v slovenskej próze po roku 2000 uskutočňuje najmä prostredníctvom prelínania privátnej (rodinnej) a kolektívnej histórie, pričom ambície autorov postihnúť množstvo udalostí často umelecky zlyhávajú, podobne ako úsilie ozvlášťovať ich. Nemožno totiž stvárňovať brutálne brutálnym, realita bola až príliš hrozivá na to, aby sa detailne opisovala na mnohých stranách románov – od lyotardovských „veľkých príbehov“ je azda produktívnejšie prejsť k „malým“ naráciám, menej je i tentoraz viac. Autori analyzovaných próz využívajú historické materiály, odvolávajú sa na existujúce osobnosti, časopisy či iné zdroje, do fikcie sa tak dostávajú dokumenty doby. Na druhej strane sa narácia často skresľuje, subjektívne deformuje (či už detským pohľadom, patológiou postavy alebo groteskným modom), aj reálne fakty sa tak literarizujú. Aj keď dozrel čas na to, aby sa opätovne detabuizovali alebo znovu pripomínali isté témy (napríklad holokaustu či rasizmu), mám pocit, že stále nie sú tvarované v celej svojej hĺbke a ťažobe.¹⁵ Otvorenou otázkou tiež zostáva, akú funkciu majú prvky

zdajú byť podané až barokovo kvetnato, ale možno takto by ich skutočne zachytila detská duša rozprávačky Aničky, veď deti často stavajú brutálnu prítomnosť do opozície snových predstáv.“ (Hevier, ml. 2016: 19).

¹⁵ Rozumieť možno, spolu s Gabrielom Lukáčom, mimoliterárnym motiváciám písania o daných javoch – keď sa „nejednému aspoň trochu racionálne uvažujúcemu obyvateľovi tejto krajiny chce

populárnej lektúry v súčasnej próze, najmä ak autor chce podať svedectvo o nanajvýš problematických, komplikovaných moderných slovenských dejinách.

LITERATÚRA

- Barborík, V. (2013). Ľudia prekrytí dejinami. *Romboid*, 48 (4), 38–43.
- Bílik, R. (2008). *Historický žáner v slovenskej próze*. Bratislava: Kalligram–Ústav slovenskej literatúry SAV.
- Csiba, K. (2014). História v próze Petra Krištúfka (historický príbeh v beletrii a historiografii). *Romboid*, 49 (5–6), 69–72.
- Hevier ml., D. (2016). Zmierme sa so skutočnosťou. *Knižná revue*, 26 (10), 19–20.
- Juráňová, J. (2013). *Nevybavená záležitosť*. Bratislava: ASPEKT.
- Klapáková, M. (2014). Peter Krištúfek: Dom hluchého. In Gavura, J. i Kitta, R. i Součková, M. (Eds.), *TOP 5 (slovenská literárna a výtvarná scéna 2012 v odbornej reflexii)* (pp. 47–55). Prešov: FACE.
- Krištúfek, P. (2012). *Dom hluchého*. Bratislava: Marenčin PT, spol. s r.o.
- Kulka, T. (1994). *Umění a kýč*. Praha: Torst.
- Lavřík, S. (2016). *Nedeľné šachy s Tisom*. Bratislava: Dixit s.r.o.
- Liba, P. (1981). *Kontexty populárnej literatúry*. Bratislava: Tatran.
- Lukáč, G. (2016). Nedeľná škola histórie. *Romboid*, 51 (10), 146–147.
- Passia, R. (2009). Román v prášku. *Romboid*, 44 (8), 7–12.
- Rankov, P. (2008). *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)*. Bratislava: Kalligram.
- Rankov, P. (2011). *Matky*. Bratislava: Edition Ryba.
- Sivčová, S. (2014). K tvarovaniu vysokých tematických hodnôt v dielach Pavla Rankova. In Součková, M. (Ed.), *K poetologickým a axiologickým aspektom slovenskej literatúry po roku 2000 II* (pp. 29–38). Prešov: FF PU v Prešove.
- Součková, M. (2014). Zneužitá história. In Gemra, A. i Mazurkiewicz, A. (Eds.), *Literatura i kultura popularna* (pp. 161–171). Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Suchoń-Chmiel, B. (2014). Pravda a fikcia v románe Pavla Rankova *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)*. In Součková, M. (Ed.), *K poetologickým a axiologickým aspektom slovenskej literatúry po roku 2000* (pp. 17–28). Prešov: FF PU v Prešove.

kričať hrôzou“ (Lukáč 2016: 146), ale o nich je naozaj „ďaleko k výslednému prozaickému tvaru“ (tamže).

НА ГРАНИЦИ ПРИЧЕ: ЕСЕЈ КАО НАРАТИВНИ МОДЕЛ У ПРОЗИ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА

Since the mid-1990s, in addition to novels and short stories, David Albahari has been writing and publishing essays. The focus of this paper are the author's text which are borderline cases between the short story and essay. Apart from the analysis of the narrative structure, the paper offers a review of the motive and thematic framework of the collections *Teret* (Burden, 2004), *Dijaspورا i druge stvari* (Diaspora and other things, 2008) and *Ljudi, gradovi i štošta drugо* (People, towns and much more, 2011).

Key words: essay, short story, language and identity, borders, migrations, fantastic.

Ни сасвим чиста књижевност, ни сасвим чиста критика, ни сасвим чиста филозофија, есеј спаја у себи преимућства свих њих, а не подлеже ни једном од њихових ограничења.

Јован Христић (1933-2002)

Уводне напомене

Поред романа и кратких прича из пера Давида Албахарија потиче и низ есејистичких текстова. Од краја деведесетих година прошлога столећа Албахари је објавио пет књига у којима су сакупљени текстови примарно или искључиво есејистичког карактера². Реч је о *Преписивању света* (Ков, Вршац 1997), *Терету* (Форум писаца, Београд 2004), *Дијаспори и другим стварима* (Академска књига, Нови Сад 2008), *Памтивеку* (Стубови културе, Београд 2010)³ и збирци *Људи, градови и штошта друго* (Дневник, Нови Сад 2011). Тематска разноврсност (које је и сам аутор свестан и коју очигледно сматра тако важном да је смешта у наслов чак две од збирки о

¹ vesna.cidilko@staff.hu-berlin.de

² Овде се не убраја *Књига о музици*, настала у коауторству са Жарком Радаковићем, која и поред делом есејистичког карактера Албахаријевих прилога у овој публикацији показује низ специфичности које је издвајају из круга текстова којима се бавимо у овом раду.

³ *Памтивеку* се само условно може уврстити у есејистичке књиге Давида Албахарија. Овај спој фотографија и описно-интерпретативних текстова који се тичу сећања на одређене животне тренутке и који су делом одломци књиге *Људи, градови и штошта друго*, пре су нека врста (ауто)биографског дела, суочавање и преиспитивање сећања и фактографско-визуелног, нека врста "животног фото-албума" са мало опширнијим коментарима него обично.

којима је у овом излагању реч, али и стилско-формална препознатљивост чине нам се најбитнијим одликама овог дела прозног стваралаштва Давида Албахарија које ћемо покушати представити на примеру три од пет поменутих збирки.

„Терет“

Есеј модерног доба се у науци о књижевности делом сматра резултатом културне и политичке кризе модерне, при чему је његова појавна форма повезана са публицистиком то јест штампаним и другим медијима⁴. У овом контексту ситуирано је и интензивно присуство пре свега политичког есеја у српској и другим јужнословенским књижевностима од кризних осамдесетих и деведесетих година прошлога столећа све негде до прве деценије века у коме живимо⁵. Есејистички текстови Давида Албахарија настају у овом временском оквиру и свакако су подстакнути политичким и социјалним променама доба, при чему фактографски елементи и есејистички уметнички проседе према мишљењу Ђорђа Деспића представљају један од водећих образаца српске прозе на крају 20. века (Деспић 2002). После 2000. године, јасно је видљив помак у односу на тематску везаност есеја у српској, али и у другим књижевностима региона који се манифестује у слабљењу доминације политички акцентоване есејистике која је одређивала осамдесете и деведесете године прошлога столећа (Цидилко 2003). Овај развојни ток жанра о коме је реч очигледно одговара литерарном сензибилитету Давида Албахарија који на више места говори о својој аполитичности, наглашавајући притом да то не значи игнорисање политичке стране човековог живота или избегавање политичких тема и мотива⁶ – у шта смо се више пута уверили, не само у случају пишевог најновијег до сада објављеног романа⁷. Отворени карактер епистемолошке форме есеја који повлачи за собом примену одговарајућих, исто тако отворених и разноврсних реторичких и естетских средстава (Metzler 2007: 210) погодовао је, не само у случају Давида Албахарија,

⁴ У своје есејистичке збирке Албахари је уврстио низ текстова који су први пут објављени у новинама или часописима, као и интервјуе дате последњих година.

⁵ О историји овог жанра у српској и хрватској књижевности као и о есеју у српској књижевности до 1980. и после ње види Цидилко (2003: 81-84, 88-90.)

⁶ Овде ћемо навести само неке: тако Албахари отворено говори о својој незаинтересованости за политику у *Памтивеку*, у првом тексту књиге који се односи на оца, види Албахари (2010: 4). За Албахарија право на аполитичност је право на другост и на самостално одређивање мере у којој ће политичка стварност утицати на лични живот. Сходно томе у интервјуу за недељник „Време“ каже у односу на 1968.: „Занимала ме је 1968. као психоделија, као деца цвећа и рокенрол. Али ме политичке демонстрације нису ич занимале. Многе моје вршњаке јесу, мене нису. Да ли је то моја грешка? Не знам. Нико ме не спорим право што су били у томе, ја само браним своје право да не будем исти. Да могу кроз све да прођем на други начин. Други су пошли путем тих демонстрација, ја сам пошао путем немешања, али не и несврстаности.“, види Дрчелић (2015).

⁷ Мисли се на *Животињски свет*.

покретању различитих, од политике у већој или мањој мери независних тема. Књигу „Терет“, изашлу 2004. године и подељену на три по обиму неједнака и тематски хетерогена дела⁸, отвара разматрање питања односа историје и књижевности и улоге писца у овом контексту, при чему Албахари преиспитује основне поставке своје поетике:

[...] говорећи о историји, морам заправо да противречим неким од основних поставки моје поетике. Не могу а да се не запитам како то да уопште говорим о историји, с обзиром да сам се – као писац – развијао у доследном порицању значаја историјског писања, па и саме историје. [...] И премда и даље сматрам да једина ствар којом књижевност треба да се бави јесте, да парафразирам Виљема Фокнера, људско срце у сукобу са самим собом, сада знам да то срце [...] мора да се сагледа у историјском контексту и да ритам његових откуцаја најчешће прате бука и бес ратних бубњева (Албахари 2004: 7).

Већ на овом месту јасно су видљиве основне поставке дискурзивне праксе жанра – наглашена субјективност виђења теме о којој је реч, увођење контроверзних или парадоксалних ставова, као и отварање расправе и укључивање дијалошког момента. Следи, као почетком 20. века, повезивање са природним наукама и филозофијом:

Постмодернизам, бар како га ја видим и примењујем, инсистира на томе да су и чињеница и фикција заправо интерпретације, односно, да не постоји само једна, објективна истина, већ да онај који опажа – како је уочено у квантној физици – утиче на оно што се опажа и модификује га самим чином посматрања. (Албахари 2004: 9)

Скоро визионарски данас делује „Интервју: сам са собом“ из 2003. И то не због наглашавања економских структура као кључног фактора европског заједништва, већ због размишљања о идеолошкој сапетости и имагинарним, невидљивим „границама тела, границама ума, границама нације“ (Албахари 2004: 18) и неопходности управо тих граница, то јест граница уопште за човекову психу. Овде се показује Давид Албахари који није, како смо навикли, аполитичан и који тако помиње или делом цитира наводе Дубравке Угрешић о „источној Европи“ или пак Адама Михњика и његова размишљања о комунизму и посттоталитарном друштву⁹. Политичке теме сусрећу се и на другим местима у књизи: питање примене силе и мира и октобарска збивања у Србији („Туга и прича“).

Једна од централних тема ове збирке есејистичких текстова којој ће се аутор вратити и у следећим књигама исте врсте је кључни феномен нашег времена, наиме

⁸ Први обухвата три, други седам и трећи десет есејистичких текстова.

⁹ Мисли се између осталог на текст „Субверзивна уметност знакова навода“.

миграције¹⁰, поред мотива изгнанства. Као субјективно, у кључу алузија на зен-будизам одређене и формално слободне лирске слике ова тематика се обрађује у „Напушеном врту“. Формална неограниченост и фрагментарност есеја манифестују се овде у минијатурама (Албахари их одваја звездама или их нумерише) из којих ипак настаје целина. Мотив изгнанства Албахарија занима у констелацији изгнанства и уметничког стварања. Ту укључује сусрет са стваралаштвом и са животном судбином сликара Драгана Зарића¹¹. О кључним питањима бивства нових имиграната али и људске егзистенције уопште, аутор говори језиком чија је метафорика инспирисана зен-будизмом (Албахари 2004: 31-33). Конфронтација са сопственим књижевним стваралаштвом, покушај да се поникне у несвесне слојеве порива нарације („Први језик, друга земља“) потврђује између осталог познату и логичну истину да формирани писац у новој средини, не може да једноставно само промени језик и настави да пише на другом, нематерњем језику¹².

Једна од тема која је одређена постмодернистичким проседеом аутора, али коју Албахари у свом есејистичком тексту модификује је приповедање: у „Туги и причи“ поставља се питање чему и коме причати приче. Албахари притом често и формално у текстове укључује свој приповедачки проседе, померајући границе жанра и бришући разлику између есеја и кратке приче. Тако на пример у „Писању и тамници“ или у „Туги и причи“, да наведемо само два примера, налазимо читаоцу добро познате луцидне, ироничне, понекад како за читаоца тако и за приповедача иритијајуће коментаре приповедачаеве жене. Тако настају текстови на размеђи између есеја и кратке приче, попут „Писања и тамнице“. У „Мравима и медведима“, Албахари се пита да ли то он „као и обично, уместо коментара“ пише причу (Албахари 2004: 88), дакле долази до преклапања наративног и есејистичког, чега је аутор потпуно свестан и шта још једном потврђује формалном аналогијом на крају текста, наиме поантом којом се „Мрави и медведи“ завршавају (Албахари 2004: 89). Тако се поред других текстова, завршава и хумористички интониран али прожет дубоком рефлексijом есеј „Прва књига“¹³, као и један од централних текстова ове збирке, „Како нисам постао рабин“,

¹⁰ Албахари се, осим тога, осврће и на две друге у глобалном оквиру кључне теме нашег доба: мултикултурализам и границе - види истоимени текст којим се збирка завршава.

¹¹ Слика, рођен 1952. године у Шиду, 1999. излагао је више пута у Канади где живи.

¹² Говорећи о својим покушајима да по доласку у Канаду напише неке приче на енглеском језику Албахари каже да је брзо схватио да је то „залудан труд [...] због тога што сам утврдио да, пишући на енглеском, настојим да поновим свој стил, изграђен на особеностима мог матерњег језика, а то напросто није могуће“ (Албахари 2004: 42). О односима језика и књижевности и о мерилима по којима се одређује припадност аутора једном одређеном језичком а тиме и етничком и културном кругу врло суптилно се говори у трећем, четвртном и петом фрагменту „Граница“ којима се збирка закључује (Албахари 2004: 136-137).

¹³ Упореди представу о Богу као библиотекар у (Албахари 2004 : 134).

овде кроз оживљавање сцене имагинарног сусрета са рабином (Албахари 2004: 128), уз претходно увођење и наглашавање параболе о белом коњу.

Тема изгнанства, добровољног или принудног, једна је од централних, како то показује други текст у књизи насловљен са „Изнани фрагменти“ који нуди неконвенционалан, искрен суд о књижевницима-изгнаницима са јужнословенских простора и са краја 20. века, суд о себи самом. Албахари се овде често позива на Јосифа Бродског и његово позитивно виђење¹⁴ неких аспеката искуства изгнанства.

Трећи део збирке обухвата, између осталог, текстове који се баве јеврејском књижевношћу и јеврејским идентитетом и то како његовим историјским поимањем и развојем, тако и његовом фасцинантном разноликошћу у оквиру савременог тренутка (Албахари 2004: 78). У истом контексту су ситуирани бриљантни аналитички текстови о антисемитизму¹⁵, поред низа других који показују аутору обавештеност о проблематици о којој пише. „Глобални антисемитизам“ из 2004. где Албахари ставове америчког историчара Данијела Голдхагена подвргава минуциозној анализи, сведочи о томе да се ради о увиду у актуелну дебату.

Део текстова у *Терету* је аутобиографског карактера и дотиче се породичне историје („Писма из логора“ је један од примера) и сопственог суочавања са јеврејским идентитетом, Богом и вером, као и са снагом речи и написаног. Мисли се пре свега на већ поменути текст „Како нисам постао рабин“, који заједно са другим текстовима из завршног дела ове књиге представља неку врсту пишчеве, наравно веома сажете, духовне биографије. Конфронтација са сопственим идентитетом води у потрагу за суштином људског идентитета и стегама којима је потрага за тим делом људског бића како нам се чини спутана (Албахари 2004: 126-127). Есејистички текстови откривају једног другог Давида Албахарија – личније су природе, расправља се о нечем тако осетљивом и интимном као што је то (религијски и други) идентитет, о страховима („ко сам?“, „шта је свет?“) и сумњама, о сопственом постојању као писца (Албахари 2004: 124), па тако следствено томе постати писац за Албахарија значи спознати себе:

Веровоо сам да бих, учећи за рабина, спознао самог себе, утврдио ко сам. Нисам постао рабин, постао сам писац. [...] Јеврејска вера је вера у речи. Реч је свет. Као писац, ја у то могу да сумњам; да сам постао рабин, морао бих у то да верујем. И тако сам, на крају, изабрао сумњу (Албахари 2004: 127).

Једна од тема треће групе текстова у *Терету* је и кабала. При том се аутор користи његовим читаоцима добро познатим лаким, необавезним начином казивања, уплећући основне идеје свог тумачења овог учења у необавезну форму сатире.

¹⁴ Што представља изузетак и у случају Бродског и у случају јужнословенских аутора јер се у већини случајева наглашава негативна, паћеничка страна такве позиције.

¹⁵ Посебно бих истакла „Антисемитизам: Србија и Канада“.

Расправљајући о митској *Адамовој књизи* која је, по веровању кабалиста, омогућила људима да открију најскривеније божанске тајне, Албахари поред изражајно неутралног навођења и интерпретације места из Талмуда и кабалистичке књиге *Зохар*, уводи и индивидуалну ноту дајући свом есејистичком дискурсу наглашено лични стилски печат (Живковић 1985: 188):

[...] књига је дошла у Адамове руке пре него што је Ева попустила пред наговорима змије.

И тако замишљама голишаваог Адама, који седи у хладу неког рајског дрвета, с књигом раширеном преко колена. Књига га потпуно заокупљује, тако да нема времена да посвети било какву пажњу Еви, подједнако голишавај, која почиње озбиљно да се досађује. Тада, у ствари, долази ред на змију, која користи Евино незадовољство и наводи је да окуси забрањени плод са Дрвета знања добра и зла. Другим речима, књига је, а не воћка, разлог за изгон из рајског врта (Албахари 2004: 132-133).

Поигравање са библијском причом се наставља, при чему је исказ о оном најбитнијем (изгону из раја) сасвим у духу есеја дат на неконвенционалан и пре свега лако разумљив начин. При том се јавља и утемељена аргументација која делом превазилази оквире необавезног есејистичког разматрања, откривајући нам филозофско-мистични аспект тумачења бивства и интелектуалност овог писца, наизглед лаког и необавезног стила.

„Дијаспора и друге ствари“

У овој књизи сакупљени су текстови писани за новине и часописе, поред два текста преузета из књиге *Терет*, настали у периоду од 1995. до 2008. године¹⁶. Питање језика и идентитета јавља се као једна од централних тема, аналогно мотиву дијаспоре, при чему је све повезано са есејистичким текстовима о градовима у којима је аутор живео или боравио¹⁷. Реч је тако наравно о Земуну, Београду, Калгарију, али и о Јерусалиму, Монреалу, Паризу и Берлину. Збирка је тематски врло кохерентна. То свакако делом проистиче из чињенице да су сви текстови настали „по наруџби“, за новине и часописе за које су у горе наведеном временском распону питања језика и идентитета биле актуелна тема, поготово у случају штампаних медија који излазе у Канади¹⁸. Жанровски гледано, ради се о граничним текстовима пре свега блиским наративној прози и пониклим из новинарске колумне који се у појединим случајевима само делом условно могу означити као есеј. Индивидуалистички карактер ових текстова манифестује се пре

¹⁶ Види „Ауторову белешку“ (Албахари 2008: 195). О градовима се говори и у 2011. објављеној књизи *Људи, градови и штошта друго*.

¹⁷ Поред тога, често је реч о канадској књижевници Мирни Костах.

¹⁸ Само пет текстова у петом делу књиге написано је за новине и часописе у Србији, Словенији и Хрватској.

свега у мотивској структури. Тако је Париз један од градова за које Албахари везује своје размишљање и чије нам слике преноси. Француска престоница у њему буди сећање на оца, о чијим рукама мисли шетајући овим градом.

У случају Берлина и текста необичног и двосмисленог наслова „Без вида“¹⁹, Албахари повезује свој конкретни боравак²⁰ са (измишљеним) симболичким последицама бивствовања на овом месту рођења зла²¹, уводећи тако ирационално и фантастично у опис доживљавања конкретних места. Трауматско, које се оличава у виду физичке реакције (да би је избегао, аутор хода кроз Берлин затворених очију) је резултат оприсутњења прошлости²² у садашњости и уводи у Албахаријев текст димензију ирационалног и фантастичног. На питање немачке познанице са којом је ишао кроз град зашто је хтео да буде слеп у Берлину, аутор одговара да му није био циљ да се прави као да не види:

'Хтео сам само да будем сигуран да ми се ништа **чудно**²³ неће десити' Немачка на неки начин делује на моје тело: свака од моје три последње посете обележена је изненадним променама мог здравља. Пре три године, када сам дошао на промотивну турнеју, пробудио сам се без гласа и три дана нисам могао да говорим и читам. Пре две године, на путу за књижевни фестивал у Франкфурту, пукао ми је мали крвни суд у доњем левом капку који је убрзо покривен великом тамном мрљом. А прошле године, кад сам отишао у Бон на неки књижевни симпозијум, доживео сам тако страشان напад мигрене да сам морао да останем у замраченој хотелској соби током целог симпозијума. Напад мигрене се окончао када је симпозијум стигао до свог краја. И тако сам, рекао сам јој, одлучио да ходам

¹⁹ Двосмисленост произилази из чињенице да аутор овде свесно, у некој врсти нужне самоодбране затвара очи пред овим градом, чији су житељи пак добрим делом за време нацизма затварали очи пред оним шта се дешавало њиховим јеврејским суграђанима.

²⁰ У мају 2006. године, Албахарију и његовим преводиоцима на немачки Мирјани и Клаусу Витману уручена је награда „Мост“ која се додељује сваке две године за роман аутору и његовом преводиоцу или преводиоцима на немачки. У Албахаријевом случају, реч је о роману *Мамац*, који је на немачком објављен 2002. године. После доделе награде одржан је у „Књижевном колоквијуму Берлин“ („Literarisches Colloquium Berlin“) који се налази на берлинском језеру Ванзе симпозијум под насловом „Orte des literarischen Exils“ („Места књижевног егзила“) на коме су поред Давида Албахарија („The Taste of Exile“) учествовали Дубравка Угрешић („Berlin and Amsterdam: Places and Metaphors of Exile“), Бора Ћосић („Lehrstücke aus dem Exodus“), Борис Буден („Der Laptop“) и чеченски песник Апти Бисултанов.

²¹ Једна од вила на језеру Ванзе је 20. јануара 1942. била место одржавања такозване конференције на Ванзеу на којој је расправљано о организовању и координацији депортације европских Јевреја у концентрационе логоре у оквиру тада већ закљученог „решења јеврејског питања“.

²² Термин је сковала Гордана Ђерић (Ђерић 2012).

²³ Подвукла В.Ц.

Берлином затворених очију, јер сам се плашио да ћу видети свој одраз на некој углачаној површини и можда открити неку нову бољку (Албахари 2008: 89-90).

Фантастично и онострано са којим се успоставља и директна веза кроз алузију на мотив огледала и лика²⁴ смењује сатирично-ироничан тон. На примедбу да је очигледно са њим овога пута све у реду, аутор одвраћа да његова пратиља може да види само његово лице и шаке:

Она прихвата да провери цело моје тело. Скинем се, лежем на кревет и допуштам јој да ме прегледа. Она пажљиво загледа сваки део и каже да ништа лоше не може да нађе. Такође каже да је спремна да се и она свуче, те да провери да ли су моје сексуалне функције у реду. Међутим, одбијам то. 'Не могу Немачку да оптужим баш за све', кажем јој и поново се облачим (Албахари 2008: 90).

У даљем тексту оваквих епизода нема, више је реч о реалистичком опису реакција које познајемо из сопственог искуства попут сусрета са средовечном продавачицом у оближњој пекари за коју се аутор пита да ли је можда тог давног 20. јануара 1942. приметила нешто неуобичајено, као дуге колоне аутомобила на пример. Следи пасаж о писцима-изгнаницима којим се прекида наративна структура која више одговара краткој причи и који поново уводи фактографске елементе и есејистички дискурс. Реч је о колоквијуму који је заиста одржан приликом већ поменуте доделе награде Албахарију и његовим преводиоцима²⁵ и који Албахари, заједно са феноменом који га прати, по мом мишљењу врло оштроумно тумачи:

Ја нисам изгнанник, узалудно понављам током колоквијума о изгнанству који се одржава тог поподнева. Остали учесници, писци који, као и ја, потичу из бивше Југославије, срећни су са својим статусом изгнаних писаца. Изгнанство је популарно у Немачкој, напokon сам успео да схватим. Десетине изгнаних писаца из целог света живе у Берлину и другим немачким градовима захваљујући разним стипендијама. Можда Немци на тај начин решавају своју прошлост. Током тридесетих и четрдесетих година, милиони људи су постали изгнаници због Хитлера [...] ред је да сада Немачка отвори своја врата писцима и свим другим избеглицама (Албахари 2008: 91-92).

²⁴ Као магијски симбол огледало најчешће представља пролаз између свакодневног света и оностраног или света паралелне стварности; у многим културама повезано је са спознајом наднаравног.

²⁵ Види напомену број 19.

Завршетак текста, са поантом на крају, поново нас уводи у свет кратке приче Давида Албахарија. Стилистичко-изражајне карактеристике ових текстова аналогне су онима у *Терету*²⁶.

„Људи, градови и штошта друго“

Књига је подељена на три тематске целине, у смислу наслова, тако да се прва група бави релативно малобројним писцима и/или интелектуалним сапутницима аутора, следе, такође не тако бројни, текстови о за аутора важним градовима²⁷, док је остатак, подведен под доста неодређено „штошта друго“ далеко опширнији и обухвата како питања поетике, књижевног стварања и преводилаштва, тако и рецепције и утицаја других аутора на књижевног ствараоца²⁸. Неки од текстова су већ објављени у *Терету*, „Укус изгнанства“ на пример. Албахари своје текстове види као записе или кратке медитације (Албахари 2011: 31). Сатирично-иронични тон, који се понекад среће у његовим причама, али је редак у Албахаријевим романима, и овде је одлика његових есејистичких „записа“ и минијатура, да се послужимо његовом сопственом жанровском карактеризацијом²⁹. При том се ни у овој књизи не одриче хумора, који му помаже да се избори, како са сопственом свакодневницом, тако и са свим озбиљним и тешким темама, преплићући, потпуно у стилу есеја, аналитичко размишљање и необавезни, делом хумористични језик и сатиричне слике³⁰.

Превасходно аутобиографски одређени текстови, често на граници са кратким чисто приповедним жанровима попут приповетке и кратке приче, сакупљени у овој књизи различите су тематике: од размишљања о новим културним феноменима попут компјутеризације и сталне умрежености, преко импресија из (ауторева) свакидашњице у Канади и третирања више или мање типичних „досељеничких“ тема, као што је сећање на живот у бившој држави или губитак језика у туђини („Моја жена заузима став“), до поновне конфронтације са темом идентитета и границе. Аналогије са ранијим збиркама есеја, у првом реду са књигом *Дијаспора и друге ствари* у виду размишљања о истим или сродним темама вероватно резултирају из чињенице да су тематски сродни текстови настали у приближно истом временском периоду. Албахари се и овде често свесно поиграва овом блискошћу есејистичког текста и наративне прозе, експлицитно доводећи у питање жанровску

²⁶ Поред поанте мисли се на пример на обавезне коментаре приповедачеве жене.

²⁷ Ћуприја, Пећ, Крушевац, Земун и Калгари.

²⁸ У Албахаријевом случају ради се о Александру Тишми, којем аутор посвећује први текст у овој књизи. Осим Тишме за формирање Албахарија као писца важан је и утицај Петра Вујичића. Један текст посвећен је Светиславу Басари и његовој *Фами о бициклстима*.

²⁹ Један од примера је „Басара не постоји“, види посебно Албахари 2011: 43.

³⁰ Један од најупечатљивијих примера пружа „Моја жена заузима став“, видети на пример Албахари 2011: 181-182.

одређеност³¹. Тако повезивањем мотива и стварањем низа алузија у „Птица на грани“ настаје текст на граници са приповетком.

Аналогно претходним збиркама о којима је овде реч, у више текстова ове књиге Албахари се бави питањем сопствене поетике у спрези са формирањем идентитета, уметничког и личног, чији је један део рокенрол то јест музика - пре свега се мисли на „Рокенрол, још једном“ и „Ритам света“. Албахари о томе расправља са наглашено личног становишта, остварујући на тај начин за есеј типичну субјективност датих судова. С обзиром да притом врло често и интензивно говори о сопственом писању додатно настаје аналогија са постмодернистичким књижевним текстом у коме је сам процес писања једна од централних структурних карактеристика.

Екскурс: „Есеј о ничему“

Више него пропусна граница између есеја и приче, на коју нас аутор често сам упућује, одређује и „Есеј о ничему“, једини од Албахаријевих текстова који је експлицитно у наслову означен као есеј. Ова „прича о ништа“ која се виртуозно претвара у „нешто“³² показује целокупан распон Албахаријевог есејистичког умећа које делимично прелази у филозофско разматрање теме. Уз то, и овде налазимо Албахаријево суптилно поигравање са „конараторима“ и другим гласовима приче, као у његовим приповеткама, тако да бисмо овим цитатом као илустрацијом завршили ово излагање о граничним феноменима у Албахаријевој прози:

И ја све мање спавам. [...] Све је то последица, каже глас, лоше организације и чињенице да нико не контролише шта поједини аутори раде. Како иначе објаснити, пита глас, да неко пише есеј о ничему иако је једино дозвољено да се пише есеј ни о чему? Субверзивни елементи нису добродошли ни у које време, каже тај глас, поготово данас, кад треба бити посебно опрезан...

Стварно, о чему ја то пишем? Како се мањак сна претворио у дискурс који мирише на тероризам? И откуд мени уопште реч „дискурс“ коју никада не користим? А тек тероризам? Па још његов мирис! Како уопште мирише тероризам?

На цимет, каже онај глас.

Којешта, кажем, то не мирише тероризам већ пита од јабука. Управо је извађена из рерне и хлади се на столу у кухињи.

Хм, каже глас, ако је већ тако, да ли ћу и ја добити парче?

Наравно, кажем и одлазим по тањириће, виљушке и нож. Ако тако наставимо, мислим, прећи ћемо у причу, а ово је ипак есеј. Стога престајем да мислим на питу и искрадам се из кухиње (Албахари 2011: 13).

³¹ Види крај „Птице на грани“ (Албахари 2011: 171).

³² Види одељак број 3 (Албахари 2011:127)

ЛИТЕРАТУРА

- Албахари, Д. (1997): *Преписивање света*. Вршац: Ков.
- Албахари, Д. (2004): *Терет*. Београд: Форум писаца.
- Албахари, Д. (2008): *Дијаспора и друге ствари*. Нови Сад: Академска књига.
- Албахари, Д. (2010): *Памтивек*. Београд: Стубови културе.
- Албахари, Д. (2011): *Људи, градови и штошта друго*. Нови Сад: Дневник.
- Албахари, Д. (2014): *Животињско царство*. Нови Сад: Чаробна књига.
- Албахари, Д., Радаковић, Ж., (2010) : *Књига о музици*. Београд: Стубови културе.
- Деспић, Ђ. (2002): Поетика преиспитивања и глобализација. *Летопис Матице српске*, 178/2002, 470 (1-2), 94-97.
- Дрчелић, З. (2015): Интервју – Давид Албахари, писац: Смех чистог срца. *"Време"* бр. 1279, 9. јули 2015, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1311260&print=yes> 21.06.2011
- Ђерић, Г. (2012): Путописање, имагологија и сећање: могућности анализе. *Књижевна историја*, 44/2012, 147, 469-485.
- Metzler (2007): *Lexikon Literatur Begriffe und Definitionen*. Hrsgg. Von Dieter Burdorf, Christoph Fasbender und Burkhard Moennighoff, 3. völlig neu bearbeitete Auflage, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart und Weimar.
- Живковић, Д. (Ур.) (1985): *Речник књижевних термина*. Београд: Нолит.
- Цидилко, В. (2003): Есеј у савременој српској и другим јужнословенским књижевностима – ново поимање жанра. *Поља, часопис за књижевну теорију*. XLVIII/2003, 423, 80-90.

TELO I TEHNOLOGIJA U SAVREMENOM SRPSKOM I ANGLOFONOM ROMANU

The paper sets out to explore narrative strategies of rethinking the body in the technological context, in order to illustrate both the radical changes in the concept of reality and the writers' concern with the fidelity to the experience of empirical and virtual existence, intending to examine the ways new digital technologies contribute to representations of the body. The works by British and American authors Shelley Jackson, Adrienne Eisen, and Will Self will be compared to the Serbian novels by Svetlana Slapšak, Dana Todorović and Voja Čolanović, with the intention to point at the presence of social networks' polyglossia and the emergence of the nonlinear narrative introduced by Robert Coover, Janet Murray and Michael Joyce.

Key words: novel, hyperfiction, narrative, body.

Svaka tehnologija pokušava da popravi nesavršeni svet, a njen je nastanak produžetak bitke sa problemima dotadašnje istorije civilizacijskog progressa. Nove digitalne tehnologije menjaju naše živote time što redefinišu pojmove materijalnog i virtuelnog, prirodnog i veštačkog: čini se, s jedne strane, da telo postoji na više ravni, a da, s druge, materijalnost umetničkog objekta gubi jedinstvenu formu, jer sam taj objekat gubi na relevantnosti. Strah od promena u formi umetničkog objekta definiše britanski pisac Vil Self, tvrdeći da je „obeležje savremene kulture postao aktivan otpor teškoćama u svim njihovim estetskim manifestacijama” (Self 2014) i da digitalni mediji uništavaju ne samo papirnu formu, već i gutenbergovski um kao takav.

Digitalne tehnologije nisu nekompatibilne sa književnim proučavanjima, baš kao što ni promene u procesu objavljivanja ne menjaju bitno okvire književnog stvaranja. Nove tehnologije dopunjuju tradicionalne oblike pisanja i čitanja najviše menjanjem samog pojma materijalnosti: materijalno više nije samo telesno, niti je telo samo materijalno. Telo možemo posmatrati dvojako: kao fenomenološko telo, koje nije samo vizuelno, već prevashodno taktilno iskustvo; kao tehnološko-fantazijsko (fantazmagorično) telo, nastalo iz različitih kulturnih praksi u pokušaju da se fizičko telo asimiluje. Kao i materija, telo je neprekidno u pokretu, nastajanju i (re)definisanju. Za razliku od humanističkog poimanja subjekta kao uobličenog, nezavisnog i izolovanog, posthumanistički subjekt se konstituše

¹ vladislava.gordic.petkovic@ff.uns.ac.rs

uspostavljanjem odnosa sa okruženjem, te u tom shvatanju telo nikad ne poprima jedan definitivan i konstantan oblik.

Uključivanje vizuelne i multimedijalne dimenzije u književni tekst iziskuje interaktivnost, odnosno višestruko aktivan čitalački angažman, i sve se više očekuje od čitaoca da vizuelizuje pročitano. Spoj tradicionalnog i inovativnog u definicijama književnog hiperteksta često se naglašava: hipertekst omogućuje da svaki neotvoreni link postane strategija mogućeg čina čitanja, a osvešćenje te mogućnosti počinje od vizuelizacije. I dalje postoji snažan otpor digitalizaciji naracije i promenama koje ona donosi, pa tako, recimo, britanski pisac Vil Self smatra da usled digitalizacije štampe roman gubi centralni strateški položaj u umetničkom stvaranju, da se tehnologija znanja menja, i da nestaje ono što je Maršal Makluan nazivao „gutenbergovski umovi”.

Self insistira na specifičnoj vrsti spisateljske produkcije: on smatra da roman treba da bude „svet koji je samom sebi dovoljan i samog sebe objašnjava”, da treba da bude sačinjen „u istom onom kognitivnom modusu u kom se i konzumira”, odnosno, da pisac treba da se osloni na epizodičnost svog pamćenja koliko i na kanonska znanja, da treba da „zamišlja sve ono što opisuje, a ne da gugla kako bi video šta neko drugi misli o tome kako bi određena stvar trebalo da izgleda” (Self 2016). Self insistira, dakle, na materijalnosti knjige i teksta, dok hipertekst, relativizujući tu *opipljivu* materijalnost, nastoji da umetnički tekst pretvori u organsku formu koja pulsira u neprekinutom procesu reformatiranja i redefinisanja.

Selfova proza je temama tela pristupala jednako cinično koliko i temama tehnologije: njegova priča „Knjiga mrtvih Severnog Londona” (The North London Book of the Dead) smrti prilazi na groteskno-distopijski način. Smrt u Londonu predstavljena je kao promena adrese, kao preseljenje u manje uglednu gradsku četvrt, što protagonista otkriva kad sazna da se njegova pokojna majka iz zapadnog Londona preselila u severni deo megalopolisa, Krauč End. Za posthumno premeštanje junak saznaje tek kad jednog tmurnog utorka, idući u posetu prijatelju, majku sretne na ulici, odevenu u plavičastu jaknu i crne pantalone, sa kesom na kojoj je logo izdavača „Barnsa i Nobla” i cegerom sa amblemom supermarketa „Vejtrouz” u rukama. Iako preminula i kremirana, majka je u istom telu nastavila život na drugom prostoru, sa starim hobijima, novim krugom prijatelja i novim parom mačaka. To posthumno nastavljanje fizičkog postojanja predstavljeno je u Selfovoj prozi realistički, konstatovano kao činjenica, kafkijanski verodostojno apsurdno i apsurdno verodostojno, bez imalo dramatičnosti.

Selfova priča može se, četvrt veka po nastanku, čitati i kao parabola o rađanju dinamičkog i pulsirajućeg hiperteksta iz statične forme teksta. Hipertekst je elektronska dimenzija teksta koji je sve više nalik telu, a istovremeno i prozni eksperiment koji otelovljuje posthumanistička viđenja materijalnog. Hipertekst se zasniva i na interpolaciji vizuelnih intervencija u pripovedni tekst, bilo tako što se književni tekst prepušta mogućnostima delovanja multimedijalnog performansa, ili pak tako što se tradicionalni

tekst marginalizuje i radikalno odbacuje (što je vidljivo u projektima koje krajem XX veka realizuju Mark Amerika, Mark Danijelewski, Šeli Džekson i Majkl Džojls); autor može i da ostane u sferi klasičnog štampanog teksta koji će obogatiti ili grafičkim detaljima, ili vizuelnom intervencijom, doradama koje modifikuju straničnu organizaciju ali kompoziciju narativa ne remete suštinski (kao što je to slučaj sa Džefom Nunom, Daglasom Koplandom i Ejdrijen Ajsen, u čijoj prozi zapravo nema tematsko-značenjskog eksperimenta). Hipertekst razara linearnu organizaciju kombinatoričkom i disperzivnom, a integralnosti se suprotstavlja fragmentom, menjajući čin čitanja iz pasivnog prisvajanja postojećeg značenja u strategiju stvaranja novog.

U okruženju digitalnih tehnologija, pripovedni tekst dobija interaktivnu dimenziju, postaje dinamična sprega štampanog štiva, fotografija, ilustracija i video materijala, razarajući tako primarnu ideju da su statičnost i konačnost klasičnog pripovednog teksta neprikosnoveni činoci umetničkog stvaranja. Vizuelizacija se može na različite načine realizovati u okvirima pripovedne proze: upotrebom grafičkog simbola, crteža ili ilustracije kao mogućnosti da se dopuni reč, ali i dekonstruiše značenje. Prvi primer autentične vizuelizacije koja pripovedanje od straničnog i linearnog pomera prema ikoničkom čitanju nalazimo u *Tristramu Šendiju* Lorensa Sterna. Heterogen materijal, nelinearno pripovedanje, obraćanje čitaocu, autorefleksivnost, meditacije o prirodi knjige – sve su to odlike *Tristrama Šendija* koje anticipiraju hipertekst kao najdosledniji oblik interaktivnog vizuelizovanja teksta. Intencija autora je takođe da proces čitanja premreži brojnim teškoćama i preprekama koje čitaoca treba da odvrate ne od čitanja teksta, već od očekivanog linearnog pristupa tekstu. Tekst počinje da pulsira kao telo, da bude nejasan i nepredvidljiv, dobija organsku formu u kojoj nije važan redosled ni struktura, već učinak koji zavisi od estetskog doživljaja. Teoretičar hiperteksta Džordž Landou će *Tristrama Šendija* navesti kao primer uticaja hiperteksta na književnu formu premda, paradoksalno, isto delo služi i kao argument za verbalnost, „literarnost” književnosti. Fiksiranost štampanog teksta, njegovo formalno jedinstvo i monološka struktura preobraćaju se u Sternovom narativu u karakteristike ekranskog sadržaja: nepostojanost, haotičnost, dijaloška i interaktivna konstrukcija, fluidnost i dinamika.

Komentarišući mogućnosti transfera autorske moći koja ishodi iz dodeljivanja aktivnije uloge čitaocu, Landou ističe kako sada čitalac bira sopstveni put kroz metatekst, oživljavajući skup beživotnih fragmenata, i to ukazuje da hipertekst nije pomoćno oruđe, već način mišljenja, da nije novi žanr, već novi medij. Landou i Pol Dilejni ističu da je razvoj digitalnih oblika komunikacije prelomna tačka, po značaju uporediva sa Gutenbergovom štampom (Landow and Delany 1993: 5). Hipertekst je, po Landouu, proročanstvo, mračno upozorenje, ali iznad svega poziv na povezivanje (Landow 1992: 203). Taj poziv očituje se i u stalnom prisustvu tema tela i seksualnog zadovoljstva.

Opsesivne teme ženskog pisma u hipertekstu su telesnost i zavođenje, a na tom tragu je i Adrijen Ajsen, čiji je roman *Prizori* (Adrienne Eisen, *Making Scenes*, 2001) nastao na osnovu hipertekstualnog predloška o šest seksualnih eksperimenata, kao spoj

erotike i crnog humora, satire i sotije. Glavna junakinja opsjednuta je hranom, seksom i čitanjem knjiga, a zaplet se vrti u koncentričnim krugovima neumerenog prepuštanja zadovoljstvima i odricanja od njih. Šeli Džekson u hipertekstualnom projektu *Devojka od krpica ili moderno čudovište* (Shelley Jackson, Patchwork Girl; or, A Modern Monster, 1995) polazi od priče o Frankenštajnu, gotske esencije modernog mita, i pod uticajem Džozefa Konrada i Žila Verna ispisuje fantaziju o svetu u kom je Meri Šeli, umesto da piše roman o monstrumu, rodila čudovište ženskog pola osuđeno na večitu potragu za sopstvenom pričom. Ženski Frankenštajn rađa se bezbroj puta: iz uslišene molitve usamljenog čudovišta koje vapi za druženicom, iz igle za šivenje, iz spisateljskog pera. Uz pomoć Meri Šeli, Viktora Frankenštajna, tehnika kolaža, montaže i jukstapozicije, Šeli Džekson stvara žensko čudovište koje vaskrsava svaki put kad se raspadne. Hipertekst u imaginaciji Šeli Džekson postaje oruđe spekulacije o telu i ličnosti, proces sklapanja i rasklapanja sećanja, misli i događaja. Stvaranje umetničkog dela je metaforički predstavljeno kao proces konstruisanja čudovišta od delova sopstvenog bića i iskustva sveta, a nastalo delo je demonski dvojniki neodvojivi od stvaraoaca, premda u isti mah sposoban da se infiltrira u druga tela i druge tekstove. Uz pomoć sestre Pamele, Adrijen Ajsen i još nekoliko saradnika, Šeli Džekson je osmislila i hipertekstualni projekat nazvan *Igre lutkama* (*The Doll Games*) u kom se igranje lutkama, u ironičnom i pseudokatarzičnom kodu, posmatra kao lepeza književnih rodova i žanrova od epa do farse, ali i kao pokretač problematičnih pitanja o rasi, polu i seksualnosti.

Utemeljen na strukturnom i značenjskom eksperimentu, roman Svetlane Slapšak *Ravnoteža* (2016) tekst, telo i istoriju predstavlja kao neumitno povezane tako što objedinjuje tri narativna toka. Jedan od njih predstavlja egzistencijalnu stvarnost početkom devedesetih u Beogradu, budući da radnja počinje septembra 1993, u kući porodice Zlatanović-Albini. Glavna junakinja Milica, inokorespondentkinja za engleski jezik firme Impex Commerce Krnjalo & Žbudakić koja je otpuštena jer ju je „neka savesna duša prepoznala na fotografijama sa akcije paljenja sveća za sve žrtve rata, ispred republičke skupštine, i istovremeno ukazala na nedvosmisleno hrvatsko Milićino prezime“ (Slapšak 2016: 40) prekucava u kompjuter roman velikog nacionalnog pisca (kom njena prijateljica Dara dodeljuje nadimak Prekuc), s puno otpora i nepristajanja.

Već na prvoj strani zastala je kod „spaljenih ognjišta“ i stavila zaoštrenom crvenom olovkom mali znak pitanja. (...) U kompjuter je ukucala „starih ognjišta“. Pitaće šta to znači, i kako ognjište može biti spaljeno, ako je to njegovo (ognjištevo? ognjištovo?) prirodno stanje - spaljenosti, naime. (Slapšak 2016: 15)

Drugi nivo pripovedanja je roman nacionalnog pisca u nastajanju, tekst prepun patetike, loše stilizovan, sa klišetiriziranim likovima, tekst koji Milica menja i doteruje. Treći narativni tok možemo okarakterisati kao neoviktorijanski palp roman koji Milica piše kao omaž sestrama Bronte i njihovom stvaralaštvu u kom postoji ljubav, ali ne postoji telo i

telesnost. Milica kreira junakinju koja viktorijanski doličnu emociju upotpunjuje i slobodnim, samosvesno izabranim telesnim iskustvom.

U pokušaju da se izbori sa mrskim poslom od kog joj zavisi egzistencija u situaciji kad njen muž poluilegalno, skrivajući se od vojne policije, odlazi u Toronto preko Budimpešte s poslednjim ostacima taštine uštedevine, Milica izmaštava svoj roman, po ugledu na romane sestara Bronte, polazeći od vizuelizacije: od mentalne slike vresišta u Jorkširu. Uporedo sa fajlom u koji unosi roman velikog nacionalnog pisca, Milica otvara fajl s imenom „Engleski vrt“ u koji piše svoj roman o hrabroj i beskompromisnoj Emili-Šarlot-An Tornpen, kraće zvanog Ešan, pesnikinji koja je objavila knjigu poezije pod pseudonimom Čarls N. Emil. Junakinja, inteligentna i ambiciozna mlada žena koja ne vidi brak kao ispunjenje životnih ciljeva ali je bolno svesna da ženama nisu date jednake mogućnosti kao muškarcima, tako ima nadimak koji tvore početna slova imena sestara Bronte. Ešan živi u Harogeju, daje časove klavira i francuskog; dobija posao na imanju porodice M. koje se nalazi „između Lankastera i Skiptona, u Boulendskoj šumi“ (Slapšak 2016: 43), gde će deci predavati francuski i latinski, a leđi M. biti povremeno družbenica. Na putu do imanja, zaustavlja je vejavica, i prvi put kroz prozor krčme u kojoj će prenočiti ugleda obrise Đavoljeg Jahača, misterioznog prikazanja koje intrigira Jorkšir i s kim će se u nekoliko navrata susretati, otkrivši mu identitet i poreklo. Po nju dolazi mladi lord Silvester, „najpoželjniji mladoženja u barem tri grofovije“, „i sve na njemu govorilo je da to zna“ (Slapšak 2016: 50), a potom na imanju upoznaje i skromnog i srčanog kočijaša Toma koji će osvojiti njeno srce. Roman u nastajanju *Engleski vrt* predano čita Dara, Miličina prijateljica koja joj je i obezbedila posao prekucavanja romana, komentarišući, čas šaljivo i dobronamerno, čas ozbiljno i kritički, intervenišući na zapletu i junacima: „*Džejn Ejr* za po kući“, „Šta ti zapravo pišeš? Pastiš ženskog romana ili vruće seksualne dogodovštine?“ (Slapšak 2016: 45). Dara čita paralelno i roman u nastajanju nacionalnog pisca, i viktorijanski pastiš, objašnjavajući Milici kako raspoređuje čitalačko zadovoljstvo: „Prvo Prekuc, za merak, onda ti, za sevdah“ (Slapšak 2016: 45). Knjige su u ovom romanu koji travestira žanrove socijalnog, avanturističkog i pastoralnog romana mnogima spas: one se razmenjuju, čitaju, pišu, i prepisuju, te tako Dušan, Darin i Miličin prijatelj, prepisuje *Čarobni breg* Tomasa Mana dok se u stanu Miličine tetke skriva od vojnih pozivara, pokušavajući da u tom činu dodira tela i teksta otkrije izgubljeni smisao.

Telesnost se manifestuje i netehnološkim transponovanjem u druge prostore. *Tragična sudbina Morica Tota*, roman prvenac Dane Todorović, ironična je i teatralna parabola o bivšem pankeru i njegovom anđelu čuvaru, na tragu Kafke i Bulgakova, ali i na tragu modernističkog romana koji uvek slika uplašenog i izolovanog junaka u nemilosti višnjih sila. I ovde paralelne priče teku na dve odvojene metafizičke ravni: isečak iz života Morica Tota praćen je povešću Moricovog anđela čuvara Tobijasa Kelera, kome se sudi zbog mešanja u Moricov život. Moric nakon neočekivanog poziva iz „Zavoda za zapošljavanje“ postaje sufler u budimpeštanskoj operi. Kad opiše junaka u trošnoj suflerskoj kabini, koji najednom shvati da se Pučinijeva „Turandot“ peva na italijanskom,

njemu nepoznatom jeziku, Dana Todorović nagoveštava i sudbinu protagoniste svog narednog dela, *Park Logovskoj*, šahovskog velemajestora Sopoćina, zatečenog u situaciji koju ne razume i koja će relativizovati sve njegove iluzije o upravljanju sopstvenom sudbinom. *Tragična sudbina Morica Tota* i *Park Logovskoj* zasnivaju se na paradoksalnoj eksplikaciji neobjašnjivog. Telesnost se preispituje elementima fantastike, horora, onostranog, prisustvom demona i anđela koji dejstvuju kao katalizatori zapleta i koji usmeravaju čitaočevu pažnju. U romanu *Tragična sudbina Morica Tota* klaustrofobija suflerske kabine efektno se kontrastira sa snažnom teatralnošću opere: teskoba kutije u kojoj se sufler skriva dok posmatra raskošni svet opere zamenjuje spiritualno putovanje, ukazujući da skučen prostor ne može da promeni percepciju. Ono što je za Morica opera, za Sopoćina je šah, istovremeni privid teskobe i slobode. U romanu *Park Logovskoj* nalazimo elemente satire i alegorije u jednakoj meri, sa snažnim socijalnim elementima: Grigorije Andrejevič Sopoćin igra šah protiv naroda, u simultanki koja počinje 19. septembra a koja treba da se završi onda kad neko od predstavnika naroda pobedi Sopoćina. Predstavnici naroda igraju sa bestidnom nezainteresovanošću ali i sa veselom opuštenošću, jer protivnici nadmenog i ekscentričnog šahiste su karnevalska gomila arhetipsko-alegorijski koncipiranih junaka kao stvorenih u srednjovekovnom moralitetu, ali sazdanih i na osnovama satirično predstavljenih društvenih stereotipa: tu su skorojević, priprosta ali dominantna majčinska figura, nametljivi ulagivač, jurodivi filozof, i svi oni, premda deluju naivno, spontano i jednostavno, jesu aspekti Sopoćinove prirode koje treba udružiti i prevazići, oni predstavljaju, svi zajedno, duhovni izazov za njega. Svake večeri kad otkuca osam sati na kuli, svi osim velemajestora zapadaju u katatoniju, a gladnom i rasanjenom Sopoćinu ostaje da luta parkom i otkriva granice između dva sveta i dve tekstualne ravni. Otkucaji sata dele dva sveta, „svet ispraznog klapusanja“ od „sveta tame, ništavila i sablasne tišine“ (Todorović 2015: 37). Sopoćin je elitista i nadmen, ironično oslikan narcis, čudak i ekscentrik, vođen umom i u strahu od instinkta, ali kroz suočenje sa običnim ljudima spoznaje sebe. Sveznajući narator, sternovski raščeretan i intimiziran sa čitoacem, osvetljava Sopoćinovu dušu nizom gotskih prizora, tajanstvima i humorom, a čitalac dobija kao bonus traku i nedoumicu koju pripovedač nadmoćno razjašnjava na kraju: da li je sve halucinacija i snoviđenje ili put srca i samospoznaje?

Šah je označilac kombinatorike kojoj um pribegava u pokušaju da objasni suštinu duha koja je monovalentna, a neobjašnjiva; prisutan je u književnosti od Nabokova do Terija Pračeta, od T. S. Eliota do Rodžera Zelaznija, važan je motiv i za delo Marsela Dišana, koji je u jednom trenutku faktički suspendovao umetničku karijeru da bi igrao šah. Herman Hese takođe koristi kombinatoriku igre u *Igri staklenih perli* gde je igra sinteza svih ljudskih znanja. No simboliku ne nalazimo samo u igri koja demaskira narativnu igru: *Park Logovskoj* je triptih od tri čina kao etape simboličnog putovanja. U likovnoj umetnosti središnji deo triptiha obično je odgonetka, a druga dva su mu dopuna i komentar, te drugi deo romana, „Suočavanje“, tako i jeste najobimniji i najdinamičniji, u njemu se opisuju Sopoćinovi susreti sa sablasnom noćnom prikazom i njenim psom. Na samom kraju romana sveznajući pripovedač ukazuje da je put u Logovskoj možda način da se „proviri kroz

čudesni prozor u nultu tačku stvarnosti gde dvojnosti prestaju da postoje, a život se vraća svom izvornom smislu“ (Todorović 2015: 128).

Praktičara Sternovih pripovednih manevara, Voju Čolanovića, autora tri zbirke priča (*Osedlati mečavu* (1958), *Miris promašaja* (1983) i *Osmeh iz crne kutije* (1993)) kao i romana *Druga polovina neba* (1963), *Pustolovina po meri* (1969), *Telohranitelj* (1971), *Levi dlan, desni dlan* (1981), *Zebnja na rasklapanje* (1987), *Džepna kob* (1996), *Lavovski deo ničega* (2002) i *Oda manjem zlu* (2011), odlikuje sklonost enciklopedijskoj naraciji premreženoj različitim diskursima i znanjima: biološkim i istoriografskim, filološkim i matematičkim, estetičkim, sociološkim, filozofskim. Čolanovićev poslednji objavljeni roman *Oda manjem zlu* je igra tehnologijom pripovedanja, kako žanrovskim formulama romana, tako i detaljima telesnosti: roman obuhvata veći deo jednog oktobarskog dana godine 2002, u kom nekadašnji ljubavnici provode zajedno petnaestak sati, a prati ih auktorijalni autoritet jednog pripovedača koji, poput Henrija Fildinga, junake i priču nadmoćno izvrgava i analizi i ruglu, anatomizuje misli i strahove glavnog junaka, birajući detalje koje će analizirati do u beskraj, digresivan poput Lorensa Sterna: „No, ako crnina i pristaje Elektri, vajkanje ne dolikuje pripovedaču. Na njemu je da, večito dužan piscu, zaboravi na sebe. Uostalom, ne reče li jedan od književnih korifeja da bi, prisiljen na zahvalnost đavolu, govorio sve najbolje o njegovim rogovima?“ (Čolanović 2011: 125). Pripovedač nadmoćno raspolaže vremenom i pričom: „Pabirak od nekih dva i pô sata, toliko je još ostajalo do voza za Beč, učinio se sad junaku OMZ beskrajno dugim vremenom. Ali (koga briga za nepredvidljivu relativnost jednog osećaja?!), nećim će, ipak, morati da ga ispuni.“ (Čolanović 2011: 280). Sve vreme smo svesni da pripovedač pripoveda, da vodi junaka u okasneli ljubavni susret, toliko nenadan i kratak da nam se učini da se taj susret dogodio samo u mašti, uprkos tome što su svi detalji zapanjujuće plastični: „Od trinaest različitih čuvstava što su ga među sobom delila kad je, zagrljen s Minom, dubio nasred rođakove garsonjere, sad ga je prožimalo samo jedno. Tuga. Ojačana, začudo, mišićima iščilelih emocija.“ (Čolanović 2011: 282). Junak OMZ, romana koji je naratoru toliko realan i nepobitan da ga nehajno pominje pod ovim akronimom, neprestano je čitaocu na oku, narator se potpuno useljava u njegovu svest i posreduje je, plastično povezujući telo (mišiće) i emocije. Junakinja romana, Finkinja Mina Aho, skoro dvostruko mlađa od beogradskog naučnika i svog nekadašnjeg ljubavnika Janka Đape, predstavlja oličenje Drugog i stranosti, a njena je mističnost i bajkovitost pojačana time što auktorijalni pripovedač nijednog trenutka ne ulazi u njenu svest. Pripovedanje se raslojava i meandrira u popisivanje fenomena i emocija glavnog junaka, razotkrivanje strahova od razotkrivanja, a kontemplacija o naučnim hipotezama ili dokazanim saznanjima ukršta se sa lutajućim motivima Jankove hipohondrije (oslušivanje šuma u ušima i otkucaja srca), straha da se ne otkrije ljubavna avantura, teskobe pred vestima iz velikog sveta i malim prostorima Beograda u kojima je njegova ljubavnica možda izložena riziku.

U romanu su brojne parafraze i citati čije je poreklo neretko eksplicirano bez mistifikacije, a pripovedanje je jedno nesagledivo interaktivno tkivo odjeka, opaski,

refleksija, aluzija, kovanica i oksimorona. Umetnost, istorija i politika sreću se sa naukom, što ne čudi, s obzirom na to da su ljubavnici molekularni biolozi svetskog renomea i da kao metaforu progressa posmatraju i ljudsko telo i ljudski duh. U razgovorima Janka i Mine neprestano se smenjuju telesnost i imaginacija, pokreti i inteligencija, pa tako i kad razgovaraju o tome šta ih je ponukalo da se bave naukom:

Da li sam ti, Mina, ikad pominjao šta me je, kao matematikom opijenog gimnazijalca, u poslednjem času opredelilo za molekularnu biologiju, zapitao je Finkinju kad je seo na trosed izmičući se da joj načini mesta. Nisam? E, pa, preobratilo me, čuj ti ovo, upozorenje jednog *matematičara*. I filozofa, dakako. Bertranda Rasela. Koji je, valjda u nekom od svojih govora protiv gomilanja nuklearnog oružja, opomenuo savremenike da ljubomorno čuvaju život. Naglasio je tad da je život potresno atipičan ne samo za svemir nego i za našu planetu, jer ga ima uglavnom na *površini* Zemlje, i nešto malo ispod i iznad nje. Ništa više no opne na tvrdo kivanom jajetu, rekao je (Čolanović 2011: 279).

Minin odgovor na to je zapanjujuće jednostavan: „Teško da bi se našao jači razlog za preobraćaj, nije mogla da ne konstatuje Finkinja. Dok je mene, veoma uzdrmanu, na takav korak navela Alchajmerova bolest majčine majke. Moje drage bakice Raise. Raise Semjonovne.“ (Čolanović 2011: 279). Mina naučne činjenice o površnosti života o kojima Janko govori pretvara u uspomene, opšte u lično.

Efekat Mininih reči ponekad se predstavlja jasnim zvučnim efektom: „Te njene reči učinile su da pampur kojim biolog beše zapuštao bocu salcburških uspomena iskoči maltene sa šampanjskim praskom.“ (Čolanović 2011: 285). A simultanost dešavanja i artifičijelnost naracije pripovedač prikazuje uporednim radnjama:

U stvari, već je istodobno obavljao dve druge radnje: (1) vozio i dalje Bulevarom; i, (2) uveličavši u mašti svoj mozak do makete razmera turskog kupatila ispod Kalemegdana, obilazio oko njega (ne tog „tvrđavskog poligona“, nego mozga) s dobro potkovanim vodičem ne bi li otkrilo mesto i prirodu cerebralne disfunkcije odgovorne za oživljavanje zabranjenih sećanja. Doduše, zakratko. Hoću da kažem, nije prestajao da šofira, ali je radnju opisanu pod (2) zamenio čistim razmišljanjem (Čolanović 2011: 285).

Scena vođenja ljubavi prikazana je istovremeno telesno, dočarani su žudnja i erotski naboj, ali u njoj ima i elemenata straha od smrti, koji potiče ne samo iz Jankovih zdravstvenih smetnji i paranoje pred fizičkom slabošću, nego je taj strah pojačan i činjenicom da Mina pada u nesvest baš onda kad bi u spokoju rođakovog stana trebalo da svoju želju dovedu do vrhunca. Minino ponašanje je nepredvidljivo, odnosno, njeno telo je zagonetka: ne samo da iznenada pada u nesvest, nego izvodi i nagle, ničim izazvane pokrete:

Odozdo im je dolazio u susret prolaznik koji je u rukama pred sobom držao raširene novine, i, u laganom hodu, valjda nabadao naslove. Svojom pojavom je, bar iz ugla Jankovog opažanja, slikovito isticao okolnu pustoš. A u trenutku kad je trebalo da se mimoide s

beogradsko-lahtijskim parom, Mina Aho se otrgla od Janka, i dlanom iz sve snage tresnula u raskriljene novine. Koje su čoveku odletele iz ruku, dok su se biologu podsekla kolena (Čolanović 2011: 248).

Iako pripovedač sve što se dešava prenosi audiovizuelno, iako povremeno progovara iz perspektive glavnog junaka a povremeno iz perspektive nadmoćnog autoriteta, on sve događaje i misli mistifikuje i ironizuje, a dramatizovanjem svoje funkcije istovremeno događaje čini autentičnim, telesnim i taktilnim, a sa druge strane ih upravo svojom ironijom fikcionalizuje i čini manje uverljivim. Ovaj hipertekstualni roman od hiljadu ravni ujedno je i povest o tehnologiji pripovedanja u kojoj se prepoznaje ukazivanje počasti Lorensu Sternu, Džojosu, i odvija se kao neka vrsta kompjuterske igrice čije je područje Beograd, treći junak ovog romana. Nije u pitanju samo topografija grada, već i topografija mentaliteta, različitih ljudskih priroda, zbir anegdota i istorijskih trauma starijeg i novijeg datuma, zbir različitih diskursa (naučnog, žargona, folklor, savremenih medija, kafanskih pošalica).

Čini se da je fluidnost teksta, kao odličje koje je oduvek postojalo, iskazano tek u naraciji koja je svesna tehnoloških prioriteta i narativnih ograničenja: u nameri da pobedi vreme i smrt, pripovedna proza koristi se različitim strategijama, manipulišući formatima teksta, vizuelnim intervencijama, tipovima pripovedanja ali i samom egzistencijalnošću pripovedača.

LITERATURA

Čolanović, V. (2011). *Oda manjem zlu*. Beograd: Mono i Manjana.

Jones S. (1997). *Virtual Culture: Identity and Communication in Cybersociety*. London and New Delhi: Sage.

Landow, George P. (1992). *Hypertext: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.

Landow G. and Delany P. (Eds.) (1993). *The Digital Word: Text-Based Computing in the Humanities*. Massachusetts: The MIT Press.

Self, W. (2014). *The Novel is Dead (This Time It's for Real)*. Pristupljeno 26. 11. 2016. *The Guardian*, 2 May 2014, <https://www.theguardian.com/books/2014/may/02/will-self-novel-dead-literary-fiction>,

Self, W. (2016). *Are Humans Evolving Behind the Need to tell Stories?*. Pristupljeno 26. 11. 2016. *The Guardian*, 25. November 2016.

https://www.theguardian.com/books/2016/nov/25/will-self-humans-evolving-need-stories?CMP=fb_a-culture_b-gdnculture,

Slapšak, S. (2016). *Ravnoteža*. Beograd: Laguna.

Todorović, D. (2015). *Park Logovskoj*. Beograd: Geopoetika.

V
KULTURA, OBRAZOVANJE, MEDIJI

KULTURNA I PROSVETNA DELATNOST UČITELJA MIHAJLA VRABELJA MEĐU RUSINIMA U BAČKOJ U POSLEDNJOJ DEZENIJI XIX VEKA²

The work gives a review of the educational and cultural activities of teacher Mihajlo Vrabelj who came from the Transcarpathian region among the Ruthenians in Bačka where he worked as a teacher and a church chanter for the following ten years (1889-1898) in Krstur, Stari Vrbas and Novi Sad. We review his work as a pedagogue, teacher and the author of a primer in the Ruthenian language. Vrabelj published two collections of Ruthenian folk songs. The first one, whose title was *Руский соловей*, was published in 1890 and it was more interesting for our topic because almost two-thirds of the songs were recorded among the Ruthenians in Bačka. He also expressed his musical talent working as a church chanter and a conductor of a youth choir in Kerestur. His interest for the past, everyday life and the customs of the Ruthenians in Bačka was crowned by publishing short articles in the Hungarian and Ruthenian language.

Key words: Mihajlo Vrabelj, Ruthenians in Hungary, Ruthenians in Bačka and Srem, Krstur, Stari Vrbas, Novi Sad, *Буквар*, *Руский соловей*.

Mihajlo Vrabelj (1866–1923) rođen je u selu Virava u severoistočnoj Ugarskoj (Republika Slovačka). Učiteljsku seminariju završio je u Užgorodu 1887. godine i izvesno vreme radio je kao učitelj u zavičaju, a 1889. godine je došao među Rusine u Bačku i tu je radio punih deset godina. O njegovom životu i delatnosti postoji publicistička i naučna literatura, a autori su Ivan Franko (Франко 1981), Kornelij Zaklinski (Заклинський 1967), Julijan Tamaš (Тамаш 1984), Janko Ramač (Рамач 1988; Рамач 1990; Рамач 1991; Рамач 1992), Đura Varga (Варпа 1990; Варпа 1992), Ivan Pop (Поп 2010), Mikola Cap (Цап 2014) i drugi.

U radu ćemo prvo sagledati prosvetnu delatnost Mihajla Vrabelja među Rusinima u Bačkoj: njegov rad u rusinskim školama u Krsturu, Starom Vrbasu i Novom Sadu, uz koji je uvek obavljao i dužnost pojca. U osnovnim crtama ćemo prikazati i njegov *Буквар* (1898). O njegovom radu na prikupljanju i objavljivanju rusinskih narodnih pesama postoji izvesna literatura (Франко 1981; Тамаш 1984; Цап 2014), ali ćemo ukratko prikazati i taj

¹ janko.ramac@ff.uns.ac.rs

² Rad je nastao u okviru projekta *Vojvodanski prostor u kontekstu evropske istorije* (br. 177002), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

deo njegove kulturne delatnosti. Više pažnje zaslužuje analiza njegovih priloga o prošlosti, svakodnevnom životu i običajima Rusina u Bačkoj i Sremu, koji su bili samo usput spominjani ili prikazivani. Zavređuje pažnju i njegov rad kao dirigenta crkvenog hora u Krsturu, jer predstavlja početak razvoja horskog pevanja među Rusinima u ovim krajevima, ali, na žalost, o tome ima malo podataka.

Na spisku učitelja komunalne škole u Krsturu na početku školske 1888/1889. godine, učitelja M. Vrabelja još nema (Поливка 1934: 138), ali na početku sledeće školske godine on se spominje kao učitelj te škole.³ Znači, u Krstur je došao ili u toku školske 1888/1889, ili na početku školske 1889/1890. godine. Nije poznato da li je u Krstur došao upućen odnosno na poziv nadležnih školskih vlasti, jer u to vreme među Rusinima u ovim krajevima nije bilo dovoljno kvalifikovanih učitelja, ili je došao na vlastitu inicijativu, odnosno, kako smatra Đ. Varga, nagovoren od učitelja Mikole Budinskog (Bapra 1992: 94), ili nekog drugog od onih Rusina iz Bačke i Srema koji su pohađali učiteljsku seminariju u Užgorodu.

U drugoj polovini XIX veka, u rusinskim grkokatoličkim parohijama u Bačkoj i Sremu, već je praktikovana institucija javnih konkursa prilikom izbora učitelja u konfesionalnim školama i crkvenih pojaca. Taj izbor se obavljao u okviru crkvene opštine, imenovanje je bilo u nadležnosti Križevačke eparhije, pod čijom jurisdikcijom su bili Rusini grkokatolici u Južnoj Ugarskoj, a potvrdu na dužnost stalnog učitelja davao je nadležni školski inspektorat.

U leto 1890. godine bio je raspisan konkurs za učitelja i crkvenog pojca u grkokatoličkoj parohiji u Starom Vrbasu. Prijavio se učitelj Vasilj Kamenca, koji je do tada radio u Krsturu, ali posle izbora nije prihvatio dužnost. Na ponovo raspisani konkurs prijavio se M. Vrabelj i posle izbora 5. oktobra bio je imenovan na dužnost učitelja i pojca u toj crkvenoj opštini (Памач 1988: 690).

U drugoj polovini XIX veka u grkokatoličkoj parohiji u Starom Vrbasu, izvesno vreme sveštenik je obavljao i učiteljsku dužnost. Tako je bilo do 1889. godine, kada je novi upravnik parohije Andrija Segedi pokušao da školsko pitanje uredi saglasno zahtevu školskih vlasti i da u ovu konfesionalnu školu dovede kvalifikovanog učitelja. Odlučeno je da se novac za platu učitelja prikuplja od vernika. Učitelj je istovremeno trebalo da obavlja i dužnost crkvenog pojca, a taj deo plate je dobijao iz crkvene štole. Pored toga, učitelj je dobio na korišćenje stan i baštu. Na početku je izgledalo da je školsko pitanje u ovoj parohiji sasvim dobro uređeno (Памач 1988: 688).

³ Naime, njegov potpis stoji pored potpisa još trojice krsturskih učitelja (Vasilj Kamenca, Nikola Budinski i Aleksander Kot) u predstavi upućenoj Školskom odboru 8. novembra 1889. godine, u kojoj oni optužuju svog kolegu učitelja Aleksandra Kuzmjaka zbog njegovog nedoličnog ponašanja pred učenicima i nekorektnog odnosa prema kolegama i zahtevaju od Odbora da ga ukori ([Аноним] 1976: 56–57).

Još kao učitelj u Krsturu, Vrabelj se 1890. godine prijavio na konkurs za mesto učitelja u rusinskoj konfesionalnoj školi u Kucuri, istovremeno i za pojca. Na konkursu je bio primljen drugi kandidat. Vrabelj se obratio križevačkom kanoniku ukazujući da je na mesto učitelja i pojca primljen kandidat koji ne ispunjava uslove, jer nema odgovarajuću diplomu pojca. Za sebe navodi da ima odgovarajuću učiteljsku i kantorsku diplomu, da dobro poznaje grkokatolički obred i da dobro peva – ima čisti tenor. Smatra da prethodni izbor treba da se poništi, jer nije obavljen u skladu sa zakonom i važećim propisima, i moli da Duhovni stol eparhije njega imenuje na mesto učitelja i pojca, jer u potpunosti ispunjava uslove.⁴ Ova Vrabeljeva molba nije bila uslišana. Ostao je na snazi izbor i imenovanje Mihajla Stribera za privremenog učitelja uz mogućnost da položi ispit za pojca i da bude primljen za stalnog učitelja (Памач 2007: 371). Na kraju se tako i dogodilo⁵. Taj primer pokazuje lice i naličje odnosa u crkvenoj opštini prilikom izbora učitelja i crkvenog pojca: lični interesi crkveno-školskog odbora ili pojedinih njegovih članova, učitelja i paroha često nisu mogli da se usaglase sa slovom zakona i propisa, i to je stvaralo atmosferu međusobnog nepoverenja i napetosti.

Već kao učitelj u Starom Vrbasu, Vrabelj je u martu 1891. godine molio od Duhovnog stola eparhije određenu materijalnu pomoć radi odlaska na lečenje u banju Lipik, navodeći razlog: „Pošto je moja dosadašnja škola u tako siromašnom i bednom stanju da nema ni obično pristojne sobe za školsku djecu, u kojoj nema ni poda, zadobio sam bolih u nogama usled zime i vlažnosti školskog stana tako, da već sada jedva hodam“ (Памач 1988: 691).

Problem školske zgrade, učiteljskog stana i prikupljanje „prinosa“/sredstava za platu učitelja postali su kamen spoticanja u odnosima između učitelja, članova crkveno-školskog odbora i vernika uopšte, i upravitelja parohije. Već u jesen 1891. godine, sve otvorenije se iznosi problem prikupljanja novca za učiteljevu platu, koja je obično kasnila i bila je manja od dogovorene. U međuvremenu, Vrabelj je saznao da ova konfesionalna škola ima zemljište koje joj je šezdesetih godina bilo dodeljeno za njeno izdržavanje, ali da ga koristi sveštenik. Istina, izvesno vreme sveštenik je vršio i učiteljsku dužnost te je bilo opravdano da koristi školsko zemljište, a i za vernike to je bilo prihvatljivo, jer nisu morali da dodatno prikupljaju novac za izdržavanje sveštenika. Stvari su se izmenile kada je u školu primljen kvalifikovani učitelj i kada je za njegovo izdržavanje vernicima uveden dodatni „prinos“. Vrabelj je bio nezadovoljan, jer nije na vreme i u celini dobijao svoju platu, pošto neki vernici nisu uplaćivali „prinos“ za učitelja. Smatrao je da škola ima svoje

⁴ Arhiv Križevačke eparhije (dalje: AKE), Križevci, 551/1890: Pismo Mihajla Vrabelja upućeno kanoniku Križevačke eparhije (nije navedeno ime i prezime), Bačkerestur, 31. augusta 1890. godine. Pismo je pisano na hrvatskom jeziku, latinicom.

⁵ Arhiv parohije Novi Sad, ali dokument nosi signaturu AKE, 541/1891 – Generalni vikar Križevačke eparhije vicearhidakonu J. Hraniloviću: Mihajlo Striber se potvrđuje za stalnog učitelja pošto je položio ispit iz crkvenog pojanja, Križevci 19. oktobra 1891. godine.

zemljište koje je namenjeno i za izdržavanje učitelja, ali ga neopravdano koristi sveštenik. I vernici su bili nezadovoljni, jer su morali da uplaćuju „prinos“ za učitelja. Sveštenik je bio pogođen time što je Vrabelj izneo u javnost, pa i pred nadležne školske vlasti, da sveštenik koristi školsko zemljište, a učitelj ne dobija redovno i u dogovorenom iznosu svoju platu. Tako je u crkvenoj opštini stvorena velika napetost. Tada su neki vernici, izgleda i po nagovoru novog paroha Mihajla Sergeja Trbojevića, počeli da zahtevaju od Duhovnog stola eparhije da se školsko pitanje vrati na staro stanje, odnosno da se učitelj otpusti, jer vernici, koji su listom jako siromašni, ne mogu da plaćaju „prinos“ za učiteljevu platu, a da učiteljsku dužnost ponovo preuzme sveštenik, kako je to bilo i ranije. Predstavnici eparhije su ukazivali da je učitelj primljen legalno i da i prema školskim zakonima učiteljsku dužnost mora da obavlja osoba koja ima odgovarajuće kvalifikacije. Duhovni stol eparhije je smatrao da je dužnost paroha da obezbedi da se rate „prinosa“ za platu učitelja redovno prikupljaju, a ako bude „reštancija“, neka mu se to nadoknadi i crkvene blagajne (Рамач 1988: 693–694).

U ovoj crkvenoj opštini nastao je novi problem kada je odlučeno da se kupi druga kuća za školu. Vrabelj je bio odlučno protiv toga i nagovarao je ljude da odustanu od te kupovine, smatrajući da je postojeća školska zgrada bolja, i izjavljivao je da neće ući u tu novu školu. Paroh Trbojević je uveravao Duhovni stol da učitelj Vrabelj uvek pravi probleme „želeći i ovdje među ljudima praviti smutnje kao što ih je prije pravio u Krsturu i radi kojih morao je od onud seliti“ (Рамач 1988: 695–696). Ova tvrdnja Trbojevića na neki način otkriva razlog zbog kojeg je Vrabelj ostavio učiteljsko mesto u Krsturu i došao u Stari Vrbas. Kasnije, kada se ponovo vratio u Krstur i bio primljen na mesto privremenog crkvenog pojca, Vrabelj se žalio križevačkom episkopu da ga narod u Krsturu ne prihvata (Рамач 1991: 50).

Posle toga, usledile su međusobne optužbe paroha Trbojevića i Vrabelja upućene Duhovnom stolu eparhije: Trbojević je optuživao Vrabelja da neredovno i neuredno obavlja dužnost pojca, a Vrabelj se žalio na paroha da mu ne isplaćuje onaj deo iz štole koji mu pripada za obavljanje dužnosti pojca. Takvi odnosi između paroha i učitelja išli su na štetu rada škole i obavljanja dužnosti pojca i generisali su klimu nezadovoljstva i povremenih razmirica u ovoj crkvenoj opštini (Рамач 1988). Stanje se dodatno zakomplikovalo kada su 1893. godine počeli da se šire glasovi da su neki vernici te parohije spremni da pređu na pravoslavnu veru. Ovom pitanju ovde nećemo posvećivati posebnu pažnju, ali ipak treba spomenuti da je paroh Trbojević nastojao da uveri križevačkog episkopa da je osnovni razlog „uznemirenja duhova u parohiji“ upravo „prinos“ za učitelja, koji ljudi ne žele, a oni najsiromašniji i ne mogu da plaćaju. Smatrao je da će se sve brzo smiriti, ako se otpusti učitelj Vrabelj koji je po njemu dobrim delom zaslužan za pravljenje smutnji u narodu, i ako sveštenik preuzme učiteljsku dužnost i ukine se „prinos“ za platu učitelja (Рамач 1988: 695–696).

Vicearhiđakon Jovan Hranilović je posetio grkokatoličku parohiju u Starom Vrbasu sa zadatkom da ispita okolnosti i raspoloženja među vernicima u vezi sa širenjem

glasova o prelasku pojedinaca grkokatolika na pravoslavnu veru i probleme koji su nastali u funkcionisanju rusinske konfesionalne škole, i u izveštaju je zaključio: „Izvan svake je sumnje, da vlada neka napetost proti učitelju Vrabelju u St. Vrbasu; nu ja ne mogu naći ni na jednoj strani nikakve subjektivne krivnje“. On je smatrao da su ljudi u toj parohiji zaista toliko siromašni da ne mogu da plaćaju učitelja, i da Vrabelj ne može da ostane u Starom Vrbasu. Zbog toga je predložio Duhovnom stolu eparhije da učiteljsku dužnost preuzme paroh uveren da će se tako rešiti nagomilani i novi problemi. Za Vrabelja je imao samo reči pohvale: „G. učitelj Vrabelj savjestan je i odličan učitelj i velika je šteta, da je ostavio svoje mjesto u Krsturu“. Dalje Hranilović navodi da se u Krsturu uverio, a i sam paroh Andrija Laboš i notar Arnold su isticali, da je Vrabelj bio vrstan učitelj, da su ga voleli i da je pogrešio kada se dao nagovoriti da ode u Stari Vrbas. Smatrao je da Duhovni stol eparhije treba da se pobrine gde da Vrabelja premesti iz Starog Vrbasa (Паmach 1988: 704–705).

Nije poznato da li je M. Vrabelj dao ostavku na dužnost učitelja i crkvenog pojca u grkokatoličkoj parohiji u Starom Vrbasu, ili je možda bio otpušten. Posle njegovog odlaska, crkveno-školski odbor je raspisao konkurs na koji se javio Emilijan Gubaš iz Kucure i 14. XII 1893. godine, bio je izabran na mesto učitelja i pojca, ali se posle nekoliko dana zahvalio na izboru (Паmach 1991: 49).

Vrabelj se iz Starog Vrbasa vratio u Krstur, gde je počeo da obavlja dužnost pojca kao volonter, kako je u martu 1894. godine pisao križevačkom episkopu Juliju Drohobeckom, „с христiанскою должністю без жадной корысти“. Kada je posle smrti učitelja Mihajla Džunje 1894. godine upražnjeno mesto pojca, Vrabelj je molio episkopa Drohobeckog da ga imenuje za doživotnog ili makar za privremenog pojca u Krsturu, navodeći da dobro poznaje crkveni obred, što je već dovoljno uverljivo pokazao otkad obavlja tu dužnost u Krsturu, a posebno je istakao da je od svog dolaska u Bačku mnogo uradio na širenju crkvenih izdanja među ovdašnjim Rusinima, često i o vlastitom trošku (Паmach 1988: 706). Posle toga, episkop je imenovao Vrabelja za privremenog pojca u Krsturu do 15. avgusta 1895. godine, do kada je trebalo da se izabere stalni crkveni pojac. Episkop je napomenuo vicearhidakonu Hraniloviću da skrene pažnju Vrabelju da mora da bude poslušan parohu i da svojim ponašanjem treba da bude za primer ljudima. Kao privremeni pojac imaće i posebnu dužnost: da podučava omladinu u crkvenom pojanju. A ako bude protiv njega opravdanih pritužbi, biće otpušten iz ove službe (Паmach 1991: 50).

Kada je već bio primljen na mesto privremenog pojca u Krsturu, Vrabelj se žalio episkopu da ga ljudi nisu rado prihvatili. Zbog toga je molio da mu episkop dozvoli da dođe u Zagreb kod profesora Tadije Smičiklasa⁶, jer je hteo da mu ovaj pomogne da dobije stipendiju za umetničku akademiju (Паmach 1991: 50). Nema podataka o tome da li je

⁶ Tadija Smičiklas (1843–1914), hrvatski istoričar, političar, publicista, predsednik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, rektor Zagrebačkog sveučilista. Gimnaziju je učio u Grkokatoličkom semeništu u Zagrebu, zbog toga su u Križevačkoj eparhiji uvek isticali da je bio njihov učenik.

Vrabelj posle toga stupio u kontakt sa T. Smičiklasom i da li je pokušao da se upiše na umetničku odnosno likovnu akademiju. Ipak, izvesno je da je Vrabelj imao slikarske sklonosti: postoji njegov autoportret⁷ i slika mlade Rusinke – „Бачванка“ (Цап 1991: 3).

U vreme dok je u Krsturu obavljao dužnost privremenog pojca, obavljao je i dužnost pomoćnog učitelja i vodio je omladinski hor. O tome je obavestio školskog inspektora Bač-Bodroške županije navodeći je da ga je episkop na to obavezaao, i da to neće imati negativne posledice na njegov rad u školi, a mnogo mu znači dodatni prihod, jer njegova učiteljska plata iznosi samo 350 forinti i 50. for. za stan (Рамач 1991: 50–51).

O učiteljskoj ili kulturnoj delatnosti Vrabelja u Krsturu iz tog perioda ima manje podataka nego o njegovom ponašanju koje, prema nekim izvorima, nije bilo primereno ni njegovoj dužnosti pojca ni učiteljskom zvanju, niti je bilo za primer ljudima, kako je to od njega očekivao episkop Drohobecki. Naime, navodi se da je voleo život po kafanama, da je voleo da se karta, i da mu je kartanje postalo strast. Na kartama je često gubio novac pa je morao i da pozajmljuje, a pošto nije mogao da ga vrati, nije imao mira od onih koji su tražili svoj novac (Рамач 1991: 51). Da zlo bude još veće, napravio je skandal za pamćenje u selu: u svadi u kafani udario je kolegu Aleksandra Kuzmjaka flašom i razbio mu je glavu. Ovaj događaj je ovekovečen u narodnoj pesmi.⁸ Episkop ga je zbog toga ukorio i dao mu je do znanja da će to imati u vidu kada će u Krsturu uskoro biti izbor stalnog pojca. Ipak, episkopu je bilo iskreno žao što se Vrabelj, u kojeg je eparhija toliko uložila, svojim neprimerenim ponašanjem toliko kompromitovao (Рамач 1991: 51).

Petro Poljak, učitelj u rusinskoj konfesionalnoj školi u Novom Sadu, odlučio je da na kraju školske 1894/1895. godine ode u penziju. Odmah je bio raspisan konkurs za novog učitelja i pojca. To je bila dobra prilika za Vrabelja da se javi na konkurs i da se tako skloni iz Krstura, gde mu je ugled bio znatno poljuljan. Međutim, zbog neizvesnosti kako će se taj konkurs završiti, on se istovremeno javio i na raspisani konkurs za stalnog crkvenog pojca u Krsturu. Kasnije je u pismu episkopu izjavio da će povući svoju molbu za stalnog pojca u Krsturu ako bude izabran za učitelja i pojca u Novom Sadu, a isto tako i u slučaju da se na konkurs u Krsturu javi onaj ko bi bio voljan da oženi kći pokojnog krsturskog učitelja Mihajla Džunje Serafinu, jer se porodica pokojnog nalazi u teškoj materijalnoj situaciji. Vrabelj je i ovom prilikom isticao da dobro poznaje crkveni obred, da ima lep glas – čisti tenor, i da bi dobro obavljao dužnost pojca. Priznaje i da je bio ukoren od episkopa zbog tuče u kafani, ali se pravda da je bio izazvan i da nije mogao da se kontroliše. Isticao je i svoje zasluge u podučavanju omladine u crkvenoslovenskom jeziku, i naveo je da je pripremio *Буквар* koji je već u štampi (Рамач 1991: 51–52).

⁷ Autoportret je objavljen u biografiji Vrabelja u enciklopediji (Поп 2010: 102).

⁸ ”Цо ше стало у Керестуре нове? / Бо ше побілі магістрове / (...) Так ше повадзелі, цо ше аж побілі. / Ужал пан У...ль погар, руцел К.....кові просто аж до главі, / По ным креу чурела, аш по його тварі” (Гнатюк 1986: 253).

Vrabelj je od početka školske 1895/1896. godine počeo da radi kao učitelj u rusinskoj školi i kao pojac u Novom Sadu. Paroh J. Hranilović je imao dobro mišljenje o Vrabelju i o njegovom radu kao učitelja i pojca još dok je radio u Krsturu i Starom Vrbasu, i sam se zalagao da ga Duhovni stol eparhije imenuje na te dužnosti u Novom Sadu. Međutim, brzo se pokazalo da u istoj parohiji teško mogu sarađivati i biti u dobrim odnosima dve osobe čudne naravi, kao što su bili Vrabelj i Hranilović. O Vrabeljevoj plahoj naravi već smo dovoljno spomenuli, a o nemirnom duhu i sklonosti Hranilovića prepirkama i svađama dosta se spominje u obimnom prikazu njegovog života i dela (Ujević 1934).

Prvi nesporazumi između Vrabelja i Hranilovića nastali su već u februaru 1896. godine, kada je Hranilović optužio Vrabelja da su zbog njegovog nemara polupani prozori u rusinskoj školi i odmah mu je iznos izdatka za popravku odbio od plate. Vrabelj se žalio na postupak svog paroha Duhovnom stolu eparhije. Posle ovog, usledili su drugi nesporazumi. Duhovnom stolu eparhije su stizale jedna za drugom međusobne optužbe Vrabelja i Hranilovića. U Križevcima nisu mogli da pohvataju konce njihovih međusobnih optužbi da bi mogli da jasno utvrde ko je krivac a ko žrtva. Ni specijalno formirane komisije od predstavnika crkvenih, civilnih i nadležnih školskih vlasti nisu mogle da ispituju sve okolnosti prispelih optužbi, navode i izjave svedoka, i da donesu odgovarajuće presude kojima bi se rešili nagomilani problemi. Celu tu situaciju smo dosta detaljno prikazali u posebnom radu (Pamuč 1990). Na kraju, shvativši da više ne može ostati i obavljati te dužnosti u Novom Sadu, Vrabelj je odlučio da napusti Bačku i da ode u Budimpeštu, gde mu je ponuđeno mesto urednika nedeljnika na rusinskom jeziku *Недѣля*, koji je izdavalo Ministarstvo poljoprivrede Ugarske na mađarskom i na jezicima nacionalnih manjina, na srpskom, slovačkom, rumunskom, rusinskom i nemačkom jeziku. Osnovni cilj novina bio je da se i niži slojevi društva informišu u duhu državne politike, ali takođe i da se seoskom stanovništvu pruža informacije i savete o naprednijem privređivanju. Od sposobnosti i širine pogleda urednika zavisilo je u kojoj meri će se u novinama naći sadržaji iz istorije, kulture i društvenog života. Vrabelj je svojom koncepcijom i uređivanjem novina uspevao da održava njihovu popularnost i da ima dovoljno pretplatnika ne samo među Rusinima u severoistočnoj Ugarskoj, već i među onima u Bačkoj i Sremu (Заклинський 1967: 299–300).

Vrabeljev rusinski *Буквар* (Врабель 1898) je bio namenjen pre svega Rusinima u severoistočnoj Ugarskoj, ali je bio korišćen i u rusinskim konfesionalnim školama u Bačkoj i zbog toga zaslužuje da ga prikažemo makar u osnovnim crtama. Prema K. Zaklinskom, Vrabelj je nastojao da istovremeno decu uči i narodnom i crkvenom jeziku. Međutim, njegov narodni jezik je čudna mešavina književnog ruskog i crkvenoslovenskog sa elementima rusinskog narodnog govora, pa je na kraju ispalo *язучіє*, na kom niko živ nije govorio, a deca su trebala da uče na njemu čitati i pisati. Tekstovi u bukvaru su pisani crkvenoslovenskim i građanskim pismom. I leksika je dosta čudna: Vrabelj je često izmišljao reči odnosno njihove oblike kakvih nije bilo ni u ruskom, ni u

crkvenoslovenskom ni u narodnom jeziku. Ipak, Zaklinski smatra da u tom bukvaru ima i srećno izabranih i prikladnih tekstova, bliskih narodnom folkloru na manje-više narodnom jeziku. U bukvaru ima i narodnih zagonetki i odlomaka iz narodnih pesama, i tu je osnovna njegova vrednost (Заклинський 1967: 301–302).

Vrabelj je počeo da prikuplja i objavljuje rusinske narodne pesme u svom zavičaju odmah posle završetka učiteljske škole (Заклинський 1967: 294), a još sistematičnije je nastavio da se time bavi među Rusinima u Bačkoj. Godine 1890. izdao je zbornik narodnih pesama *Рускій соловей* (Врабель 1890), koji je bio dobro primljen kod šire čitalačke publike i kritike. Međutim, Ivan Franko je bio strog u oceni, istakavši da zbornik nema nikakvu naučnu vrednost, jer je autor izmešao autorske pesme, starije i novije, sa narodnim pesmama, prikupljenim u raznim delovima Ugarske. Mnoge od pesama u zborniku su već bile objavljene u drugim zbornicima. Franko prigovara autoru i zbog njegovog čudnog pravopisa, a još više zbog toga što je ispravljao jezik pesama i tako je zatirao osobenosti narodnih govora. Ipak, Franko je istakao da je najveća vrednost zbornika u tome što su u njemu objavljene i pesme bačkih Rusina, jer o njima do tada praktično nije bilo objavljenih etnografskih zapisa (Франко 1981: 199). Mikola Čап ističe da je u Vrabeljevom zborniku prvi put zapisan i objavljen živi govor bačko-sremskih Rusina, da su tu objavljeni stihovi prvih rusinskih pevača i sakupljača narodne poezije, i jedna pesma poznatog narodnog pevača – Andrije Hornjaka. Od ukupno 188 pesama u zborniku, 115 pripada Rusinima u Bačkoj i Sremu (Čап 2014: 83–84). U drugom Vrabeljevom zborniku narodnih pesama objavljene su rusinske narodne pesme prikupljene u Maramorošu (Врабель 1900), zbog toga on ovom prilikom nije posebno interesantan za našu temu.

Mihajlo Vrabelj je 1891. godine objavio kratki pregled o prošlosti Rusina u Južnoj Ugarskoj pod naslovom *Русин на долині Бачванској* (Врабель 1891). Prilog je pisan na rusinskom jeziku i namenjen je rusinskoj čitalačkoj publici. Na žalost, njegova praktična vrednost nije velika, jer autor dosta površno prikazuje prošlost Rusina. Mnoge njegove tvrdnje su neosnovane i proizvoljne, a podaci koje navodi netačni. Na primer, ima dosta netačnih tvrdnji i podataka o prvim grkokatoličkim sveštenicima i uopšte o počecima crkvenog života Rusina u Bačkoj. Bez osnova su i tvrdnje da su prvi rusinski doseljenici uglavnom bili u vojnoj službi na granici, a da su Rusini tek u vreme Marije Terezije došli pod komorsku upravu. Netačna je i tvrdnja da su se Rusini u Bačkoj na početku pretežno bavili stočarstvom. Izgleda da je Vrabelj kao učitelj najbolje upoznao školske prilike među Rusinima u Bačkoj, o kojima je sasvim opravdano imao prilično negativno mišljenje. Isticao je nemaran odnos Rusina prema školi i obrazovanju dece i kritikovao je uvreženo mišljenje da je dovoljno da deca u školi nauče samo da čitaju i pišu. Kao najzaslužnijeg učitelja u Krsturu ističe starog Petra Kuzmjaka.

Drugi Vrabeljev prilog, objavljen 1891. godine u mađarskom časopisu *Ethnographia* (Vrabely 1891), u kom on daje kratak etnografski opis svakodnevnog života i nekih običaja, ima veću naučnu vrednost, mada i u njemu ima netačnih podataka i površnih

i paušalnih ocena i opisa. Prilog je objavljen u naučnom časopisu i namenjen je kako naučnoj, tako i široj, pre svega mađarskoj javnosti.

Po Vrabelju, Rusini su vesele naravi, vole zabavu. Rado piju vino i rakiju, ali ne prekomerno. Gostoljubivi su, vole da pevaju i narodne i crkvene pesme. Vole da pričaju na ulici sa susedima, da zadaju i odgonetaju zagonetke. Vešti su u računanju u glavi. Pošto nemaju vlastite psovke, kad psuju, koriste mađarske ili srpske. Najviše se zabavljaju i vesele u kasnu jesen, u vreme fašangi i svinjokolja. Smatra da Rusini mnogo rade od marta do oktobra, a posle više odmaraju nego što rade.

Kad se završe glavni poljski poslovi, zimi se okupljaju uveče na prela, posebno devojke i posebno žene. Kod devojaka, uveče na prela uvek dolaze i momci, a kada ih domaćin smiruje ili i pokuša da ih izbac i iz kuće, ponekad dolazi i do ozbiljnih svađa pa i ranjavanja. Društvo koje se okuplja na prelu u toku zime organizuje jednu ili i više veselih zabava.

Momci počinju da dolaze na prela kad napune 15–16 godina, devojke od 13–14 godina. Vrabelj daje opis prela i nekih običaja koji se na njima odvijaju. U drugom delu priloga Vrabelj opširnije opisuje svadbene običaje. Neke rituale na tradicionalnoj rusinskoj svadbi ilustruje ne samo detaljnim opisima, nego navodi i pesme koje se u tim situacijama pevaju. Pesme navodi u originalu – na rusinskom jeziku, ali latinicom i mađarskim pravopisom, i u prevodu na mađarski jezik. U svakom slučaju, ovaj opis rusinske svadbe kao najstariji zapisan zasluuže mnogo detaljniju analizu.

Vrabelj je kao učitelj i kao urednik novina koje je finansirala vlada dosledno zastupao vladinu nacionalnu politiku i stav prema nacionalnim manjinama, pa tako i stav da su Rusini u Ugarskoj poseban slovenski narod koji vekovima živi u dobrim odnosima sa Mađarima i prosto se „orodio“ s njima i želi da im se što više približi. Smatrao je da Rusini u Ugarskoj treba da kao svoj književni jezik koriste karpatorusinski, koji nikad nije dobio svoju normu koja bi stvarno zaživela. Kada je mladi Havrijil Kosteljnić poslao Vrabelju svoje pesme da ih objavi u novinama, ovaj mu je odgovorio da prvo treba da nauči književni (karpatorusinski) jezik na kom se štampa *Несѣлня*, pa će mu objavljivati pesme. Život i vreme su pokazali da je u pravu bio Kosteljnić, a ne Vrabelj, jer jezik na kom je pisao Kosteljnić postao je književni jezik Rusina u Jugoslaviji/Srbiji, a jezik kojim je pisao Vrabelj ostao je mrtav i nikad se nije uzdigao do književne norme.

Na kraju se može zaključiti da je Mihajlo Vrabelj tokom svog desetogodišnjeg boravka među Rusinima u Bačkoj ostavio značajne tragove u njihovom prosvetnom i kulturnom životu. Mada je često dolazio u sukob sa kompetentnim školskim predstavništvima, nadležnim crkvenim vlastima i sa ljudima u tim crkvenim opštinama, razlog za to se ne može pripisivati samo njegovoj plahoj naravi. Razlozi za nesporazume su često bili mnogo dublji i treba ih tražiti i u činjenici da je rusinska zajednica u koju je on došao živela u svojim stereotipima i teško je prihvatila novine i promene u svim sferama društvenog života koje su bile toliko potrebne upravo za njen preporod i razvoj.

IZVORI

Arhiv Križevačke eparhije, Križevci (dalje: AKE)

Arhiv grkokatoličke parohije u Novom Sadu, Novi Sad (APNS).

LITERATURA

- Ujević, M. (1934). Jovan Hranilović (Prilog za povijest hrvatske moderne). *Spoemenica grkokatolika Križevačke biskupije za godinu 1934*. 129–235. Zagreb: Križevačka boskupija.
- Vrábely, M. (1891). A bácskai ruténekről. *Ethbographia, II. Évfolyam*. 338–343. Budapest: A Magyarországi néprajzi Társaság kiadása.
- [Аноним] (1976). Высокопочтенный школский соборъ! *Творчоси*, 2. 56–57. Нови Сад: Дружтво за руски язык и литературу.
- Варга, Д. (1990). Здогадоване на Михайла Врабеля (гу 100-рочници од виходзєня ”Руского соловєя”). *Шветлосц*, 2/1990. 207–211. Нови Сад: Руске слово.
- Варга, Д. (1992). Михайло Врабель и бачвански Руснаци. *Шветлосц*, 2–6/1992. 94–103. Нови Сад: Руске слово.
- Врабель, М. А. (1890). *Русскій соловей. ”Народная лира” или собрание народных песней на разных угорских наречиях*. Унгвар.
- Врабель, М. (1891). Русин на долині Бачванской. *Календар 1891*. 80–86. Ужгород.
- Врабель, М. (1898). *Букварь*. Унгвар: Общество св. Василия Великого.
- Гнатюк, В., (1986). *Етнографічні матеріали з Угорської Руси, т. IV*. Нови Сад: Руске слово.
- Заклинський, К. (1967). Дещо про Михайла Врабеля (1866–1923). *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, 3. 293–302. Пряшів: Музей української культури у Свиднику.
- Мушинка, М. (Зв’язки Володимира Гнатюка з югославськими русинами. *Шветлосц*, 3/1971. 221–239. Нови Сад: Руске слово
- Поливка, М. (1934). История народной школы у Руским Керестуре. *Руски календар 1934*. 138–150. Руски Керестур: Руске народне просвітне дружтво.
- Поп, І. (2010). Врабель Михайло. *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів (Ред. Павло Р. Магочій – Іван Поп)*. 102. Ужгород: Видавництво В. Падяка.
- Рамач, Я. (1988). Врабельово учительованє у Старим Вербаше. *Шветлосц*, 6/1988. 688–706. Нови Сад: Руске слово.
- Рамач, Я. (1990). Прилог гу питаню православного руху медзи Руснацами у Бачки 90-тих роках XIX вику, *Шветлосц*, 6/1990. 721–740. Нови Сад: Руске слово.
- Рамач, Я. (1991). Учительованє Михайла Врабеля у Новим Садзе (1895–1898). *Шветлосц*, 6/1991. 48–66. Нови Сад: Руске слово.
- Рамач, Я. (2007). *Руснаци у Южней Угорскей (1745–1918)*. Нови Сад: Войводянска академия наукох и уметносцох.

- Тамаш, Ю. (1984). *Русинска књижевност. Историја и статус*. Нови Сад: Матица српска.
- Франко І.(1981). Руський соловей. "Народная лира" или собрание народных песней на разных угорских наречиях. Собрал и издал Михаил Андреевич Врабель. Унгвар, 1890. У: *І. Франко. Зібрання творів у п'ядесяти томах*, т. 29. 199. Київ: Наукова думка.
- Цап, М. М. (1991) "Бачванка" Михайла Врабеля, *Литературне слово*, 10 (октобер 1991), 3. Нови Сад: Руске слово.
- Цап, М. М. (2014). Столітє "Руского соловєя" – першей кнїжки на язiku бачванско-сримских Руснацох. У: *М. М. Цап. На жридох духовности*. 83–86. Нови Сад, Руске слово.

SÚČASNÁ SLOVENSKÁ VOJVODINSKÁ LITERATÚRA PRE DETI V ROKoch 2012-2015²

**(Bilacia knižnej tvorby pre deti vojvodinských Slovákov v rokoch 2012 - 2015)
(Contemporary children's literature of Slovaks in Vojvodina
in period from 2012-2015)**

This paper deals with contemporary children's literature for the Slovak children in Vojvodina in the period between 2012 and 2016, where the older generation writers had already established themselves as successful, while the writers of the youngest generation started publishing their work in the student magazine Čarbolog, published by the students of the Department of Slovak Studies at the Faculty of Philosophy. We have called this children-literature-orientated generation the ČAR generation after the magazine. The year of 2007, when the magazine was first published, is considered to be the breakthrough year for children's literature. The youngest generation of writers (Katarina Mosnak, Ana Kukučka, Aneta Lomen) write modern literature with the topics about the contemporary life of children who are different from the children's heroes from the end of the 20th century. The object of the research is focused on the development of Slovak children's literature in the period between 2012 and 2016. The aim of this paper is to assess the current state of children's literature compared to previous periods. The historical overview of the Slovak children's literature in Vojvodina will be updated as a result of the paper analysis as well as its presentation of the youngest new generation of children's authors. Research corpus: all the editions of children's books in the period between 2012 and 2016 have been collected for the purposes of this research.

Key words: Slovak children's literature in Vojvodina, poetry, prose, representatives

V príspevku pokračujem v prehľade knižnej tvorby - bilancii kníh pre deti v rokoch 2012-2015. V mojich predchádzajúcich štúdiách som zmapovala knižné produkty od roku 1996-2009 v štúdii *Bilancia pôvodnej literárnej tvorby pre deti a mládež za roky 1996 - 2009*, aby som neskôr sumarizovala tvorbu pre deti v rokoch 2009 - 2011 v štúdii *Brieždenie našej literatúry pre deti a mládež 2009-2011*. Dnešným pokračovaním prehľadu detskej literatúry v rokoch 2012-2015 zahrnieme necelé dvadsaťročné tvorivé obdobie slovenských vojvodinských spisovateľov pre deti.

¹ hodolic.jarmila@ff.uns.ac.rs

² Príspevok vznikol v rámci projektu 178017 Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe, ktorý financuje Ministerstvo školstva a vedy Republiky Srbsko.

Situácia, s ktorou sme sa stretli počas posledných vojnových deväťdesiatych rokov, sa zopakovala roku 2012, keď nevyšla ani jedna kniha pre deti.

Rok 2013 priniesol iba jednu knihu krátkych próz a jednu veršovanú rozprávku pre najmenších s názvom *Rozprávka o troch muzikantoch a o smutnej princeznej* (SVC, 2013, edícia Včielka) od autora Pavla Mučajiho (1929-2014). Táto veršovaná rozprávka vyšla v roku 2004 v knihe tohto autora *Keby som bol vtáčkom* (SVC, 2004, edícia Včielka), takže ju považujeme za reprint v mierne upravenej jazykovej podobe a s novými farebnými ilustráciami, ktoré výstižne sledujú text. Téma je z rozprávkovej krajiny, ale postavy a dej sú podané nie romanticko zasnene, ale humorne a vo veselej nálade. K súčasnemu slengu detí autor prispôbil primerané expresívne slová postáv. Humor a rýmy dobre zapôsobia na deti v predškolskom veku.

V roku 2013 vyšla ďalšia kniha Márie Kotvášovej-Jonášovej (1957) *Višňový lekvár* (SVC, 2013, edícia Máj). Kotvášová svojim majsterským perom je na najvyššom rebríčku súčasnej prózy pre deti. Od prvej do poslednej knihy si zachovala tento primát možno aj preto, že si nevyskúšala pero aj v poézii a presne dodržiavala svoj presvedčenie, že sa najlepšie pohybuje v próze. Kniha obsahuje pätnásť krátkych próz, ktoré nadväzujú jedna na druhú (*Ako vonia škola; Predám brata, kúpte si ho; Cesta na mesiac; Dobrá a múdra; TO je TO; Mimoszemšťania; More vody; Za koho sa vydáš?; Dotykový mobil; Moderovanie; Tonka, neblázni sa; Ja domov nejdem; Cmok-cmuk; Gangsterka; Višňový lekvár*). Vo forme jedného tematického celku kniha predstavuje ďalšiu rozsiahlu dievčenskú prózu, podobne, ako to bolo v knihe *Mat' pätnásť je také ťažké*. Škoda, že Kotvášová-Jonášová nepokračovala v príbehoch svojej hlavnej hrdinky Tomášky Tomášovej čiže Mašky a v jej problémoch spojených so vstupom do pubescentného obdobia, teda niekde na hranici nižších a vyšších ročníkov základnej školy, približne v dvanástom roku života (Maša chodí do štvrtého ročníka základnej školy). V kontinuálnom slede udalostí by tak mali mladí čitatelia siahnuť po tejto próze pred knihou *Mat' pätnásť*...

Ak sa v dnešných teoretických prístupoch pozerá na rodinu ako na silný a zviazaný celok, na systém, ktorý sa skladá z viacerých podsystémov a charakterizuje ho pevná celistvosť, čo znamená, že sú časti systému organizované a vo vzájomnej interakcii, potom v súčasnej rodine – v tej literárne interpretovanej – sú nitky toho systému potrhane a systém iba formálne a navonok funguje. Príkladom toho je práve Mária Kotvášová-Jonášová a niekoľko jej kníh. Hlavná postava Tomáška rozpráva o vzťahoch s matkou, s bratom a so spolužiakmi. V rurálnom prostredí sa do deja vracajú starí rodičia, zvlášť dobré staré mamy. Humorné situácie sú v tvorbe Kotvášovej-Jonášovej stále prítomné. Autorka ležérnohumorne problematizuje aj chronickú, spotrebiteľskú horúčku súčasnej rodiny a problém prispôbiť dieťaťu, jeho túžbe po mobilnom telefóne. Detský román je vždy napísaný aj pre rodičov čo znamená, že rodina nemá byť iba protagonista v literárnom diela, ale by mala byť aj skupinový recipient literatúry pre deti.

Maška je dievča, ktoré pochádza zo skromnej rodiny, má mladšieho brata, ktorému rodičia všetko dovoľia a má z toho zlý pocit. Rodičia pre zlé finančné možnosti nemôžu vyhovieť všetkým žiadostiam svojej dcéry, a preto sa celou knihou nesie túžba postavy po dotykovom mobilnom telefóne, ktorý jej rodičia nemôžu kúpiť. Autorka sa tak čiastočne a veľmi jemne dotkne aj súčasnej neblahej situácie, keď matka zostane bez zamestnania, avšak situáciu vyrieši ľahko. Z odpozorovaného života Kovačičaniek autorka nájde zamestnanie pre matku ako slúžku v Belehrade. Aj ostatné okolnosti jasne lokalizujú dej do osady Kovačica. Všetky príbehy, ktoré zažije Maška, sú plné huncútstiev, ktoré hrdinka zažije spolu s kamarátmi – chlapcami. Autorka opisuje udalosti a problémy dievčiat a ich spolužiakov, t. j. istej vekovej skupiny, ktorých obklopuje skutočný dedinský život. Dievčatá medzi sebou komunikujú, majú svoje tajomstvá o láske, sú tu zobrazené udalosti o prvých znakoch dozrievania, o spolicení postáv s kamarátkou, ktorej umiera mama, čo ostatné hrdinky viacej citovo priblíži k vlastnej matke. Autorka stvára problémy aj v iných rodinách, napríklad keď sa otec chce odpútať od rodiny, píše tiež o matke, ktorá pre svoju ambicióznosť priam ničí vlastné dieťa, keď ide o jeho úspech v škole. Dievčatá majú už na mysli aj svoj vydaj a ich vidiny sú detské a siahajú až po Novaka Djokovića. Okrem vysnívanej ľúbostnej línie, má Maška aj sympatie voči skutočným chlapcom. Škola tu nie je tematizovaná ako strach pre žiakov, rurálne prostredie ponúka aj postavy, akým je dedinský blázon, či ulicu, v ktorej žijú len starí obyvatelia, starí rodičia.

Keď Maša vidí, že sa jej túžba po mobilnom telefóne nemôže uskutočniť, dopustí sa krádeže u starých rodičov, ktorí vždy zdôrazňovali, že „všetko, čo je naše, je aj vaše“, ako aj ten višňový lekvár, ktorý starí rodičia dali svojej vnučke. Výhovorka, že i višňový lekvár je všetkých, nezachránila Mašu pred trestom po nie ukradnutých, ale „zobratých“ peniazoch, ktoré rodičia museli vrátiť. Tento priestupok sa priam harmonicky skončil a zostáva otvorená otázka, či možno rodičia nerobia chybu, keď deťom aj napriek finančným problémom nezaobstarajú to, čo už všetci ostatní majú. Vtedy by tá silná žiadosť po niečom neprinútila dieťa ku krádeži. Je to možno otázka pre psychológa. Autorka nemoralizuje a nedidaktizuje o takomto prípade, ale ho iba končí trestom, že Maša musí byť poslušná, vykonávať domáce povinnosti. Sama prišla na to, že nekonala statočne, keď hovorí: „Necítim sa najfajnejšie, ba naopak, cítim sa mizerne.“

Rok 2014 priniesol rôzne žánre v literatúre pre deti. V tvorbe krátkych próz spisovateliek, ktoré začali písať v časopise Čarbológ, ktorý vydávajú študenti slovakistiky na Filozofickej fakulte, pokračuje Anna Kukučková v knihe *Na písmenko, na písmenko* (SVC, 2014, edícia Včielka), z Generácie Čar(b)ológu vydala svoju prvotinu aj Katarína Mosnáková s názvom *Jednozubý úsmev* (SVC, 2014, edícia Včielka), Pavel Mučaji napísal svoju poslednú knihu veršov *Chlapec, štetec, koberec* (SVC, 2014, edícia Včielka), Anna Vršková, pôvodcom zo Slovenska, zostavila z viacerých druhov detského folklóru knihu *Štvorlístok* (SVC, 2014, edícia Včielka) a posmrtno vyšla kniha Andreja Čipkára *Detektívna agentúra. Čo vy stratíte – to my nájdeme* (SVC, 2014, edícia Máj).

Po knihe poviedok pre mladšie deti s animálnym hrdinom *Chvostík a kamaráti* (SVC, 2009, edícia Včielka), ktorá obsahuje trinásť krátkych próz so zvedavým psíkom Chvostikom, Anna Kukučková (1984) predkladá rukopis ďalšej knihy pre deti s názvom *Na písmenko, na písmenko* (SVC, 2014, edícia Včielka). Nejde tu už o animálnu tematiku, ale sú to príbehy päťročného chlapca, resp. brata samej autorky, ktorého veselé dobrodružstvá prenáša na papier.

Kniha obsahuje sedem krátkych spomienkových próz (*Vybral som sa do sveta; Bol som v lese; Strojil som sa na vojenčinu; Zostal som doma sám; Na písmenko, na písmenko; Boli sme u starej mame; Melóny, alebo zmrzlina*). Príbehy sú regionálneho charakteru, odohrávajú sa v presne určenom prostredí, v rodisku autorky – v Lugu. Autorka opisuje dobrodružné príbehy chlapca, ktorý svoje šibalstvá vyčína spolu s kamarátom Janom. Lokálny kolorit je veľmi výrazný v každej próze, v textoch vystupuje málo postáv, z konania ktorých zistíme ich charakter. Vo všetkých prózach je v prvom pláne dej, ktorý nemá prvky fantastiky, ale je vlastne iba prerozpráváním skutočných udalostí, ktoré zažili hlavné postavy. Autorka vedela uplatniť detský aspekt a vykresliť príbehy hlavných hrdinov, ale nie pre päťročných čitateľov, akými sú hrdinovia týchto próz, ale pre dospelšie deti, pre nižší a stredný školský vek.

Katarína Mosnáková (1984) vyštudovala Slovenský jazyk a literatúru na Oddelení slovakistiky Filozofickej fakulty Univerzity v Novom Sade. Literárne práce pre deti začala písať na vysokej škole v rámci predmetu Detská literatúra u prof. Jarmily Hodoličovej a uverejňovala ich v študentskom časopise Čar(b)ológ, ktorého bola aj šéfredaktorkou (v rokoch 2007 – 2010). V Čar(b)ológu uverejnila okolo 10 prác: poviedky, básne, vyčítanky, hádanky a úvodníky inšpirované detskými rozprávkami. Od roku 2007 uverejňuje v časopise pre deti Zornička a niekoľko jej prác vyšlo aj v Detskom kútiku týždenníka Hlas ľudu. V rokoch 2007, 2011 a 2012 získala ceny za poviedky na literárnom súbehu Zorničky. Jej text *Mnohokrát Ď* sa stál hymnou celomenšinovej prehliadky detskej divadelnej tvorby 3xĎ, ktorá sa koná v Starej Pazove. Ako spisovateľka je zaradená do Chrestomatie slovenskej vojvodinskej literatúry pre deti *Medovník*. Z uvedeného sa jasne črtá jej miesto v Generácii Čar(b)ológu, ktorej autorov budeme ďalej uvádzať ako Generácia ČAR.

Zbierka poviedok pre deti *Jednozubý úsmev* (SVC, 2014, edícia Včielka) od autorky Kataríny Mosnákovej obsahuje trinásť krátkych próz s veselou tematikou, určenou deťom stredného školského veku. Tieto poviedky do vojvodinskej literatúry pre deti prinášajú niektoré inovatívne témy a príbehy, zaujímavé predovšetkým pre súčasnú mladú generáciu. V prózach, ako sú *Dobrodružstvá jedného Z@vináča, Banátsky rollerista, Dva narcisy, Keď si Slnko, Dážď a Vietor zašoférujú...* opísané sú príbehy s mobilmi, počítačmi, so Sony PlayStation, kolieskovými korčuľami (rollerami), Facebookom a pod., ktoré zaujmú dnešného detského čitateľa. Pri tom špecifickosťou a zaujímavosťou rukopisu Kataríny Mosnákovej je, že hlavný hrdina zväčša nie je dieťa, ale v úlohe postáv vystupujú napríklad haluška Miluška, škvarka Marka a fazuľa Zuzuľa, ďalej kvety, zvieratá, slnko,

vietor, dážď alebo aj personifikovaný zavináč, detský zub či oživené kúsky rozbitej škridle. Práve v týchto poviedkach dominuje bohatá obrazotvornosť a fantázia autorky, ktoré oslovia najmladších čitateľov. Iba v niektorých jej textoch sa ako hlavní hrdinovia objavajú deti, čo svedčí o tom, že autorka ovláda aj písanie klasických detských poviedok s rôznymi hravými príbehmi v rodinnom a školskom ovzduší dieťaťa a žiaka.

Zbierka poviedok Kataríny Mosnákovej je jej knižným debutom. Vydanie takejto knihy v kontexte slovenskej vojvodinskej literatúry pre deti prispeje k afirmovaniu a motivovaniu nových mladých autorov, ktorých nedostatok už roky pociťujeme a ktorí sú nám potrební pre rozvoj tohto druhu umenia.

Kniha veršov Pavla Mučajiho s názvom *Chlapec, štetec, koberec. Básničky pre veselé deti*. (SVC, 2014, edícia Včielka) vyšla k spisovateľovým 85. narodeninám. V našej literatúre pre deti je autor známy už od roku 1956, keď vyšla jeho prvá zbierka veršov pre deti *Zvieratka, zrníčka, vtáci a deti*. Odvtedy napísal 14 kníh poézie, jednu knihu krátkych próz pre deti a teoretickú knihu o detskej literatúre vo Vojvodine pod názvom *Podľa duše dieťaťa* (SVC, 2005, edícia Živý prúd).

Mučaji patrí do tradičného prúdu slovenskej vojvodinskej literatúry, ktorý sa formoval v sedemdesiatych rokoch, keď naša detská tvorba bola na kvalitatívnom aj kvantitatívnom vrchole. Je pokračovateľom predchádzajúcej generácie spisovateľov a dokonca nadväzuje na tradíciu tvorby Ľudmily Podjavorinskej.

Kniha obsahuje 35 krátkych básničiek, ktoré sa tvarom a tematikou líšia od predchádzajúcich Mučajiho veršov, lebo neopisujú iba živočíšny svet, čo bola Mučajiho obsesia, ale sa humorným tónom prihovára mladému čitateľovi, keď mu približuje najnovšie technické vymoženosti a aj zvieracia tematika už nie je podaná sentimentálne, ale je stvárnená humorne.

Pre tieto verše príznačná je ich mimoriadne krátka forma, obsahujú maximálne dvadsať slov – slovných hier, zachovávajú rytmus a rým, a preto sú to v určitom zmysle rečňovanky pre deti. Práve vďaka rýmu si dieťa ľahko osvojí tieto krátke veršičky, ktoré sú určené pre mladší školský vek. Rytmicnosť básnickej reči je podmienená usporiadaním hlások, ktoré na dieťa pôsobia melodicky a preto tieto Mučajiho veršičky budú určite zhudobnené. K dobrej knihe priliehavo zapadli aj ilustrácie Emílie Valentíkovej.

Mária Vršková (1977) pochádza zo Slovenska, avšak už niekoľko rokov je prítomná na literárnom javisku vojvodinských Slovákov. Súčasne je zodpovednou redaktorkou časopisu Zornička. Vršková začala tvoriť ešte na Slovensku, kde jej vyšla kniha *Hádanková abeceda* (Vydavateľstvo Príroda, 2011) a spolu s piatimi autorkami publikovala i v zbierke *Moja najmilšia knižka* (Vydavateľstvo Príroda, 2013). Slovenským vojvodinským deťom sa prihovarila knihou *Štvorlístok* (SVC 2014, edícia Včielka). Názov štvorlístok súvisí s členením knihy do štyroch častí: *Lístok prvý – básničky*, *Lístok druhý – rozprávky*, *Lístok tretí – riekanky, spievanky, veršovačky a jazykolamy*, *Lístok štvrtý – hádanky*. Vrškovej sa podarilo vytvoriť konglomerát rôznych druhov detského folklóru.

Okrem druhej časti – rozprávочки – sú ostatné časti knihy písané vo forme rečňovaniek. Rýmy a jazyková hra v textoch sú určené autorovým vedomím o zážitkovo-poznávacej úrovni mladého čitateľa. Hrou dieťa poznáva svet, uvoľňuje sa a socializuje. Hra v živote dieťaťa nie je len rekreatívna, ale je aj hlboko existenciálna, a takéto chápanie sa prenáša aj na literatúru, ktorá je určená deťom. Hra naplňa svoju základnú funkciu: nielen zážitkovú, ale aj esteticko-poznávaciu. Kniha Márie Vrškovej predstavuje nóvum v našej tvorbe pre deti, keďže sa knihy takého zmiešaného obsahu písali v minulom storočí. Určená je pre predškolský aj pre nižší školský vek a prakticky poslúži pre učiteľky v materskej škole.

Posmrtno vyšla kniha Andreja Čipkára (1932-2009) *Detektívna agentúra. Čo vy stratíte – to my nájdeme* (SVC, 2014, edícia Máj). Čipkár sa doteraz predstavil cestopisnou knihou pre deti *Banánový kvet, deti a svet*, spomienkovou knihou *Rovné rozprávky z roviny* a encyklopedickou knihou *Prečo?*. Rôznorodosť žánrov Čipkár doplnil poslednou knihou s dobrodružnou chlapčenskou prózou zo súčasného života. Táto obsahuje štyri príbehy s prvkami fantastiky, bohatej obrazotvornosti a zvedavosti detí – *Ako Juro na ulici našiel detektívnu agentúru; Ako stratiť NIČ a ako ho nájsť; Prečo Ďuríkovi chýbal stratený strach; Prípád bez prípadu, ale zato s hostinou*. Samotný názov knihy nás pravdepodobne usmerní na uvažovanie o hľadaní stratených hmotných vecí a peripetie mladých detektívov pri pátraní za ukradnutými vecami. Ide však o oveľa zaujímavejšiu tému, predstavenú s bohatou fantáziou. Juro zo IV.C sa po nájdení gombíkov na chodníku rozhodne otvorí Detektívnu agentúru, vyvesí plagát o službách, ktoré poskytuje a uvedie aj platbu za vykonané práce (staré mince, neobvyčajné gombíky, ručičky a ciferníky zo starých hodínok a vítané sú aj chutné sladkosti osobitne Milka a pod.). Jeho klienti nehľadali stratené veci, ale Palík cítil, že mu niečo chýba a chcel by to mať – kaleidoskop, Ďuríkovi z III.A sa stratil strach a treba ho vrátiť, v inom detektívnom prípade Juro poskytuje služby pri vracaní dobrej nálady. Konštatujeme, že posledná kniha Andreja Čipkára je tematicky, kompozične a jazykovo najprepracovanejšia. Nevšednými zápletkami a fantastickými príbehmi hrdinov najlepšie reprezentuje súčasnú prózu a jedinečnú tematiku v našej literatúre pre deti.

Daniel Pixiades (1931) po prvej zbierke básničiek pre deti v knihe *Modrá riša* (SVC, 2009) pokračuje s morskou živočíšnou tematikou v knihe pod názvom *Rybka Žiara* (SVC, 2015, edícia Včielka). Kniha je rozdelená do dvoch častí. Autor ju napísal po vysťahovaní sa do Kanady a napísaná je v Thunder Bay roku 2009. Ilustrácie urobila Smiljana Pixiadesová, manželka Daniela Pixiadesa takisto ako v knihe *Morská riša*.

Hlavnou postavou je rybka Žiara, ktorú autor ako dobrý znalec morskej riše opisuje v celej jej vonkajšej krásy, ktorú obdivuje morský svet a najmä Okáň, ryba tulák, ktorého Žiara zväbi svojou krásou. Autor nás zoznamuje aj s menami ostatných rýb, ako je cypol, salpy, vodná mačička, zubáč. Zvieratká sú antropomorfizované, konajú ako ľudia, avšak autor sa vyhol ich priamej reči a opisuje iba ich konanie, keď sa rozhodnú zvoliť si najkrajšiu medzi nimi. Atmosféra okolo voľby krásy je skutočne tuzemská, zaznejú fanfáry a morská hymna a potlesk divákov sleduje voľbu krásy. Keďže sa Okáň a Žiara

oneskorili, nemohli sa zúčastniť súťaže a potom nastala panika a „guľky z hrášku ako strely na rozhodcov doleteli“. Po neúspešnej voľbe, v druhej časti, Žiara pláva sama a oduševňuje svojou krásou celý vodný svet a stane sa kráskou morských hlbín s korunkou na hlave.

Príbeh, ktorý podáva Daniel Pixiades, zaujme deti nevšedným opisom živočíšneho sveta v morskej ríši a tuzemským opisom voľby krásy. Detský čitateľ si rýchlo osvojí tieto verše, v ktorých autor využil rým, a tým sa ich obsah stáva bližší detskému recipientovi.

Prvotina Anny Malkovej (1959) *Lekvárový chlebík* (SVC, 2015, edícia Včielka) predstavuje dvadsať veršovaných útvarov „mučajovskej školy“. Malková píše knihu pre seba, lebo je v podstate dieťa, ktoré sa ako také prejavuje v niektorých spomienkovo-tematických veršoch, napr. v básňach *Prečo?*, *Snehuliak*, *Bábikin strach* alebo *Lekvárový chlebík*. Samotný názov knihy akoby nás vracal k titulom z minulého storočia, avšak v tejto knihe je prítomná aj tematika zo súčasného života: *Otec z požičovne*, *Telefón*, *Čudný Dedko Mráz*. V knihe prevláda animálna tematika, prostredníctvom ktorej a takisto vďaka spevavému rýmu sa autorka zapísala k tradičnej „mučajovskej škole“. Malková je povoláním učiteľka, pozná svet, detskú zvedavosť, obľúbenú tematiku, hravosť a humor. S takýmto chápaním sa jej podarilo napísať knihu, v ktorej si každé dieťa nájde niečo, čo zodpovedá jeho temperamentu.

Rok 2016 aj napriek tomu, že ešte vždy nevyšli knihy, ktoré sú naplánované vydavateľským plánom SVC bude úspešný. S vročením 2016 vyjdu nasledovné knihy týchto autoriek: Katarína Mosnáková - Bagľašová svoju masterskú prácu prezentuje v knihe pod názvom *Detstvo našich predkov* (SVC, 2016, edícia Národné zošity) v ktorej popisom jednotlivých prejavov detského folklóru v Jánošíku prezentuje detské hry, riekanky, prekáračky, posmešky, pohybové hry, hry s dialógom, ľudové rozprávky, ktoré získala od informátorov na základe vlastného výskumu. S rovnakým vročením vyjdu ešte štyri knihy pre deti v edícii Včielka: kniha Márie Vrškovej *Ja sa z teba zbláznim*, Moniky Necpalovej *Motúzy múzy Zuzy*, kniha Anety Lomenovej, predstaviteľky Generácie Čar, *Náš dedo je huncút!* a kniha Zoroslava Speváka *Tyrex*.

V slovenskej vojvodinskej enkláve je málo záujemcov o literatúru pre deti, najmä skutočných kritikov, pričom byť kritikom v dnešnom čase v našom prostredí nie je ani trochu jednoduchá záležitosť. Ľahko je písať o autoroch, ktorí už nie sú medzi nami. Moje kritiky, napriek tomu, že boli zaobalené v rukavičkách, neboli dobre prijaté, lebo autor jednoducho odhalil, že ide o jeho tvorbu a verejne kritizoval mienku interpreta o ňom.

Nielen, keď ide o literatúru pre deti, ale všeobecne pri pohľade na niečo je najdôležitejšia zrozumiteľnosť, jasnosť v podaní a nie vyumelkované filozofické dišputy, keď sa chce urobiť „z ničoho niečo“. Nie všetky knihy, ktoré som predstavila, sú výnimočné.

Všeobecne rok 2007 považujeme za prelom v literatúre pre deti, lebo sa zjavila nová nástupnícka generácia mladých autorov, tzv. Generácia ČAR. V tom roku začal vychádzať časopis Čar(b)ológ. Slovenský študentský časopis literárnych prác z detskej

literatúry, v ktorom originálne práce uverejňujú študenti Oddelenia slovakistiky FF UNS, študenti Pedagogickej fakulty v slovenskom jazyku v Báčskom Petrovci a študenti Vysokej školy odborových štúdií pre vzdelávanie vychovávateľov v Novom Sade.

Z uvedeného vyplýva, že ešte stále pracujeme na zrode nových spisovateľov pre deti a verím, že sa nám to aj podarí – najmä cez študentské práce v študentskom časopise Čar(b)ológ a v časopise pre deti Zornička. Záujem o detskú literatúru stúpol bez ohľadu na to, že sa v ňom neobjavili práce, ktoré by boli vrcholové, ale tak sa začína... Z radov študentov, ktorí uverejňovali v Čar(b)ológu až tri študentky dodnes napísali tri knihy pre deti, čo nepredstavuje celkovú situáciu, lebo na vydanie kníh čakajú ďalšie autorky Generácie ČAR. Tak sa okrem už známych autorov strednej a staršej generácie, ktoré tvoria za posledné roky, zrodila najmladšia generácia autoriek píšúcich modernú literatúru s témami zo súčasného života detí určenú deťom, ktoré majú iné záujmy ako detskí čitatelia z rokov 70-tych, 80-tych a 90-tych a z prelomu 20. a 21. storočia. Títo autori vniesli do literatúry témy technických vymožeností, lásky mladých adolescentov, s ohľadom na súčasné chápanie dospievajúcich dievčat a chlapcov, s bohatou fantáziou a humorom. Veľmi málo je textov, v ktorých má prevahu smútok, nešťastie a tragickosť.

Ak sa aspoň v jednom čísle Čar(b)ológu objaví nový spisovateľ pre deti, je to vždy pozitívny signál. Aj študenti aj ja máme dobrý pocit, že sme urobili aspoň malý krok v detskej literatúre prostredníctvom Čar(b)ológu. Literatúra sa nachádza v čase hľadania nových spisovateľov – nových tvárí, ktorými v dejinách slovenskej vojvodinskej literatúry boli vždy učitelia. Aj dnes musíme v nich veriť a nemať strach zo zániku.

Sumarizujúc pohľad na detskú literatúru počas dvadsaťročného trvania (1996 – 2015), má jej vývin – vzhľadom na všetky mimoliterárne okolnosti – stúpajúci trend. Deväťdesiate roky poznačené biedou našej knižnej tvorby sú za nami. Po roku 1996 sa pomaly, ale isto vraciame k deťom knihami novej generácie autorov, ktorá sa pomerne hanblivo prebýja vpred po veľkých menách v našej literatúre pre deti v minulom storočí.

LITERATÚRA

- Hodoličová, Jarmila (2009). *Bilancia pôvodnej literárnej tvorby pre deti a mládež za roky 1996 - 2009*. In: Nový život, (7-8). Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum. 48-55.
- Hodoličová, Jarmila (2012). *Brieždenie našej literatúry pre deti a mládež 2009-2011*. In: Nový život, (9-10). Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum. 49-54.
- Sliacky, Ondrej (2007). *Dejiny slovenskej literatúry pre deti a mládež do roku 1960*. Bratislava : Literárne informačné centrum.
- Sliacky, Ondrej (2009). *Slovník slovenských spisovateľov pre deti a mládež*. Bratislava : Literárne informačné centrum.
- Stanislavová, Zuzana (1995). *Priestorom spoločenskej prózy pre deti a mládež*. Prešov : Pedagogická fakulta UPJŠ.

ВЈЕРОВАЊЕ У МОЋ ЈЕЗИКА НЕКАД И САД (О АПЕЛАТИВНОЈ ФУНКЦИЈИ У КЛЕТВАМА И РЕКЛАМАМА)

This paper analyzes the curse as a literary form that is based on the belief that words can have magical powers, the belief that the language can have an impact on someone or something. The analysis is expanded into field of advertising, which is based on the idea that certain forms of language can have an impact on those to whom these statements are being addressed. The conative function is present in both forms – curses and advertising – and the specific use of language, which is used to construct these forms, shows that the language is the way to express one's attitude and an interpretation of reality, but also a cultural phenomenon based on psychological, sociological and cultural factors.

Key words: advertising, conative function, cultural phenomenon, curses.

1. Увод

Једна од основних тежњи човјека као разумног бића свакако јесте хтијење да све оно што примјећује око себе и што види као дио сопствене стварности покуша да објасни и представи на колико-толико разумљив начин. Ако узмемо у обзир ту тежњу, није изненађујуће човјеково занимање за језик и промишљање о његовој природи и функцији и свим потенцијалним видовима употребе. Та промишљања и поигравања језиком нису дала само резултате у виду разнородних језичких и књижевних облика већ и низ ставова чија срж управо лежи у намјери да се језик као појава објасни. Та промишљања изродила су бројне лингвистичке теорије, али много прије њих – мноштво вјеровања те легенди и митова који тематизују управо питање језика и моћи његове употребе.

Човјекова потреба да појасни све оно што му је изгледало непознато и нејасно резултовала је тиме да се таквим појавама припишу елементи магијског, натприродног и божанског. Једна од њих свакако јесте и језик. Чести су примјери мистификовања оних схватања која се тичу везе између језичких исказа и онога на шта се дати језички искази односе. Те мистификације почивају на „*uverenju i suštinsku i sudbinsku povezanost reči i onoga što one označavaju*“ (Bugarski 2005: 43), увјерењу са чијом суштином може да се повеже став аналогиста о постојању

¹ sonja.lero@gmail.com

хармоничне везе између гласовног склопа ријечи и самог њиховог значења (Ivić 1970: 13). У сржи оваквих идеја и стоји мисао о вјеровању у моћ језика, вјеровању које је као резултат дало јављање специфичних језичких (али и књижевних) облика заснованих на претпоставкама да се „neke reči ne smeju jasno izgovarati, niti neke osobe imenom pominjati, kako se ne bi prizvale nečiste sile; demoni i bolesti se nastoje oterati, a božanstva umilostiviti, ritualnom inkantacijom čarobnih formula“ (Bugariski 2005: 43).

Циљ овога рада јесте бављење управо клетвом као књижевним обликом који отјеловљује вјеровање у могућност дјеловања језиком на нешто или некога, а са клетвама у везу се доводе и рекламе као „savremeni odjeci drevnih verovanja u magijsku moć jezika“ (Bugariski 2005: 43). И у једном и у другом случају примјећује се снажан утицај психолошког и социолошког фактора, а као основни елеменат који обједињује ове двије појаве узима се апелативна функција језика.

Грађа која је узета као предмет рада обухвата избор клетви које Васко Попа доноси у својој антологијској збирци „Од злата јабука“, те низ реклама пронађених у недјељним и дневним новинама наведеним у списку кориштених извора. Бављење датим садржајима остварено је у виду њихове синтаксичке и стилистичке анализе, уз наглашавање утицаја фактора који се могу означити као културолошки, социолошки и психолошки.

2.0. Вјеровање у моћ језика некад и сад (о апелативној функцији у клетвама и рекламама)

Апелативна функција језика, која се у овом раду узима као основна повезница између употребних облика језика у клетвама и рекламама, јесте једна од шест основних језичких функција које наводи Јакобсон² и коју карактерише усмјереност на примаоца поруке. За циљ се поставља дјеловање поруке на примаоца, а типична језичка средства која се користе за остварење овог циља јесу: вокатив, друго лице једине или множине и императив (Jakobson 1966: 292).

Дјеловање на неког, као основа апелативне функције, заснива се у клетвама на вјеровању у магијску моћ ријечи, а управо је питање усмјерености, односно неусмјерености према другом суштина разлике између аутопрезентацијских и апелативних исказа (Ајдаћић 2004). Када се однос елемената садржаних у клетвеном изразу посматра у контексту Јакобсонове комуникационе схеме, закључује се да је:

пошиљалац поруке лице које изриче клетву (...), прималац поруке је лице које је непосредно одговорно за нарушавање раније постојећег поретка и које за то сноси последице као облик неизбежне казне или освете, док је порука клетве сама жеља да

² Поред референцијалне, фатичке, метајезичке, експресивне и поетске (уп. Jakobson 1966: 289–295).

се наруши интегритет објекта клетве, често на исти начин на који је и он то учинио говорнику (Алановић 2013: 408).

У језику реклама, апелативна функција базирана је на вјеровању да се специфичним језичким уобличењем исказа може дјеловати на некога уколико се тај исказ формулише у складу са одређеним психолошким и социолошким факторима. Такође, битно је указати и на то да клетва, као књижевноумјетнички жанр који припада корпусу народне књижевности, садржи апелативну функцију, али да се као примарна јавља поетска (естетска) функција, док рекламни стил, као један од секундарних стилова, карактерише примарност поменутих апелативне функције, тј. књижевноумјетнички стил као примарну вриједност има ону естетску, а рекламни аргументну (Katnić Bakaršić 1999: 73). Ове карактеристике упућују на то да клетва (као исказ књижевноумјетничког стила) и рекламни стил почивају на одређеним заједничким својствима, али и да међу њима постоји низ разлика које утичу на разноврсност и разнородност језичких уобличења која ће се јавити у текстовима клетвеног или рекламног типа.

2.1. Клетва као специфично језичко и књижевно уобличење

Вјеровања српског народа заснована су на одређеним феноменима који се могу окарактерисати као „општи индоевропски, општи словенски и, углавном, општи човечански“ (Чајкановић 1994: 59), а у које се могу убројати: вјеровање у својеврсну духовну силу која може носити спас, али и убитачност и са којом су блиски првенствено свештеници, главари и врачеве (Чајкановић 1994: 59), различити табуи као религијске забране (Чајкановић 1994: 60) те анимизам и тотемизам (Чајкановић 1994: 66–67). Повезаност таквих вјеровања и феномена са човјековом потребом да их исказа и кроз језичка уобличења условила је рађање многих књижевних облика, а један од тих облика јесте и клетва.

Као специфичан књижевни облик, клетва се јавља још у оквирима народне књижевности, гдје постоји као самосталан жанр или у оквиру неких других жанрова. Ријеч је о облику који повезује сферу књижевног и разговорног језичког уобличења, до чега се може доћи на основу чињенице да се клетвени облици јављају и у књижевним текстовима, али и као сегменти свакодневног говора, тј. разговорног стила,³ а може се ближе одредити и као „израз јаким негативних емоција у виду жеље да се другоме деси зло, или је усмерена на самог себе, као вид обавезивања, или је израз емотивног пражњења према другоме изазваног великом љутњом, гневом“ (Лазивић Коњик 2013: 392–393).

³ О клетвама као формама слободније уличног говора, у који спадају и псовке, писао је и Бахтин и упутио на пуноћу значења коју су имале у оквирима народне културе (1978: 37).

У настојању да се овај облик дефинише може послужити и исказ да је „клетва посредно или непосредно изречена, сажета или песнички развијена, најчешће ритмички уобличена жеља. Призива зло на онога коме (оно чему) се упућује. Изречена с јаким емотивним интензитетом (...) заснива се на веровању у магијску моћ речи“ (Пешић и Милошевић Ђорђевић 1996: 115). Ријеч је о жанру који припада једноставним жанровима и то оним апелативним. Оно што карактерише ту њихову једноставност јесте валентност која је већа него код сложених жанрова. Та валентност (или отвореност жанра) подразумева његову способност да се преплиће са другим жанровима, способност која зависи од структуре, обима, присуства импровизационог начела, функције и садржаја (Ајдачић, 1993). Апелативност клетве овај књижевни облик сврстава у групу заједно са жанровима какви су заклетва⁴, благослов, похвала, покуда, опроштај или молитва, а оно што је заједничко тим облицима јесте управо тежња да се специфичним језичким уобличењем на некога дјелује, тј. вјеровање у моћ језика да ће се то дејство обистинити. Односно, баш као благослови и заклетве и „клетве почивају на архаичном веровању да се речено остварује, нарочито ако је казивање потпомогнуто позивањем на вишу силу“ (Клеут 2010: 16) и на основу се сви ови облици народне књижевности могу одредити као „етички и вредносни кодекс, исказан сажетим формулама“ (Клеут 2010: 16).

Став о тежњи да се неке учини некакво зло, који је у основи клетвених облика, по својој природи јесте супротстављен хришћанском учењу, али оно што је омогућило његово чврсто смјештање у обичајима и облицима народне културе свакако јесте заснованост те исте културе не само на хришћанском већ и на паганским вјеровањима. Видо Латковић тако упућује на прелажење народа са паганства на хришћанство као на један од два битна момента развоја народне књижевности, те и на то да је та иста књижевност и након тог прелаза чувала паганска религијска схватања (1967: 21–22).

Теорија говорних чинова може послужити као још један елеменат јаснијег и потпунијег одређења клетвених исказа. Узимајући тај критеријум у обзир, клетву можемо схватити и као илокуциони (као исказ који је дат у виду реакције на нечије понашање и који подразумева изрицање негативног опатива)⁵ и као перлокуциони говорни чин, тј. чин којим се настоји дјеловати на адресата (Суботић 2007: 890).

⁴ Иако се клетва и заклетва могу учинити изразито сличним књижевним облицима, постоји одређена разлика међу њима. Основни критеријум диференцијације јесте тај да је жеља да се оно што је изречено у клетвама сматра стварном, док је у заклетвама исказана истинитост управо да би се несрећа или зло које се спомиње избјегли (Ајдачић, 1993).

⁵ Гдје поменута опативност подразумева семантичку категорију „којом су обухваћена значења жеље и облици њиховог изражавања“ и у чијем је граматичком језгру „катеорија опатива као делимично граматикализованог глаголског облика са значењем добре или лоше

2.1.1. О неким синтаксичким и семантичким аспектима клетвених облика

Када се посматра начин на који су обликоване клетве, може се уочити да је основни модел на којем почивају „(нека) А (у)чини зло Б“, с тим да се тај модел мора посматрати као неки вид прототипа, гдје се поред њега јавља још низ облика који су њему слични (на истим принципима засновани)⁶, али се у одређеним сегментима разликују. Те разлике углавном се тичу питања лексикализовања или испуштања појединих семантичких или синтаксичких улога у реченицама којима су клетве изражене. Поред тога, оне могу бити и у вези с избором модуса проклињања или улоге (домена или типа) ликова који куну те онога на кога или на шта се клетва усмјерава (Detelić i Delić 2012: 29–30).

Избор клетви које је Васко Попа приредио у својој антологијској збирци дат је у четири групе и већ на први поглед може се закључити да клетве сваке од тих група садрже одређене специфичности семантичке или синтаксичке природе.

Посматрањем прве групе клетви може се уочити да семантичка улога у виду агенса може бити изражена, као у примјеру: „Земља те прогонила, а море те избацивало!“ (Попа 1971: 23), али да постоје и бројни случајеви у којима агенс није експлициран: „Згрчио се као срп у планини! Залуду се мучио као црни паук! Не смирио се као млинско коло!“ (Попа 1971: 23), случајеви гдје се као још један фактор обједињења може узети и тај да су сви засновани на принципу поређења. У свим наведеним случајевима процес (радња) је изражен у виду перфекта (згрчио се, мучио се, не смирио се) или крњег перфекта (прогонила, избацивало). Сличан је случај и са експликацијом објекта. У првом примјеру он је експлициран у енклитичком облику личне замјенице другог лица у акузативу, док у осталим примјерима није лексикализован.

Друга група клетви обликована је на нешто другачији начин. У неким случајевима агенс, као семантичка улога изражена субјектом као синтаксичком функцијом, није експлициран: „Бројио зубе на длану! Бесан море локао! Сјео, па не устао! Отишао у невидилицу!“ (Попа 1971: 117), док је у клетвама које су дате у виду пасивних реченица субјекат носилац значења пацијенса: „Ноге ти се збале! Име ти погинуло!“ (Попа 1971: 117), што је типичан резултат трансформације активних реченица у пасивне (гдје објекат са значењем пацијенса у активној реченици постаје субјекат пасивне реченице). Радња је и у овим примјерима изражена перфектом или облицима крњег перфекта, а објекат је дат у акузативу (бројио зубе, море локао).

жеље која се некемо упућују, као и опативне реченице и реченице са варијантним опативним значењем“ (Пипер 2014: 121).

⁶ Као почетни исказ клетвене форуме Марија Клеут нпр. наводи следеће примјере: „Бога да га...“ и „да Бог да...“ (2010: 16).

Постоје и примјери гдје се личне замјенице другог лица не јављају у функцији објекта, већ у функцији неконгруентног атрибута (Име ти погинуло = твоје име, Ноге ти се збале = твоје ноге).

Основна разликовна одлика треће групе клетви које Попа наводи јесте лексикализовање агенса и то у виду божанског бића, као и дужина самих реченица којима су клетве исказане:

Дао ти бог зимљиво срце, а лојане ноге, па нити се могао зими огријати крај ватре ни лети на сунцу. Дао ти бог хиљаду паса, па сви ћутали, а ти сам трчао око куће и лајао. Дао бог да био црн ко лонац, танак ко конач, кроз чибук прошао и у лули ноге прекрстио! Дао ти бог дукат од сто ока, па нити га могао носити ни трошити, већ седео крај њега и просио! (Попа 1971: 133).

У свим примјерима агенс је исказан кроз ријеч бог, која се јавља као субјекат у номинативу. Радња је исказана крњим перфектом, а објекат је исказан или у виду датива (Дао ти бог...) и означава самог адресата или у виду акузатива („Дао ти бог зимљиво срце, а лојане ноге... Дао ти бог хиљаду паса... Дао ти бог дукат од сто ока...“). Објекат у акузативу најчешће садржи и конгруентне или неконгруентне атрибуте. Клетве у овој групи садрже и сојеврсна проширења у виду посљедичних исказа који указују на резултат саме клетве, а ти искази у неким случајевима садрже и римовање („црн ко лонац, танак ко конач“) или елементе хумора (слика огромног дуката који не може испунити своју основну функцију).

Посљедња група клетвених исказа садржи и лексикализоване: „Рђа га убила као чавао на путу! Змија му очи испила! Муња га синула па га не минула! Мутна га вода однела! Што га срело, то га јело; што остало, богу не пристало!“ (Попа 1971: 235) и нелексикализоване агенсе. За разлику од прошле групе клетви, гдје је агенс дат у виду божанског бића, овдје је агенс дат у различитим облицима: рђа, змија, муња, вода, гдје сваки од тих облика носи одређено негативно значење и без укључивања у контекст саме реченице. И овдје је радња исказана помоћу крњег перфекта, а јавља се и лична замјеница са функцијом неконгруентног атрибута, али је овдје дата у трећем лицу јединице (уста му = његова уста, глава му = његова глава), као и објекат у акузативу (Рђа га убила... Змија му очи испила!). Једна од специфичности јесте и агенс лексикализован у виду упитне замјенице што: „Што га срело, то га јело; што остало, богу не пристало!“

На основу овога може се уочити да је клетва најчешће изражена помоћу негативног опатива, гдје је радња исказана обликом (крњег) перфекта, те гдје агенс може или не мора бити лексикализован. Пацијенс је изражен у виду објекта у дативу или акузативу, а у неким случајевима означава и самог адресата, а не само предмет на којем радња треба да се изврши.

2.2. Одлике језика рекламе

Етимологија ријечи „реклама“ неупитно води до латинског глагола „clamare“, који се може превести као „узвикивати“, а бучност на коју упућује својим значењем може се и те како повезати са бучношћу као сегментом нападности оглашавања реклама (Чоловић 1988: 102). За рекламе карактеристично је и то да се могу јавити у разнородним облицима: као писане рекламе, као оглашавања на радију или телевизији, усмена рекламирања која подразумевају директан контакт између особе која оглашава и особе ка којој је оглашавање усмјерено. Предмет овог рада ограничен је на рекламе које се јављају у новинама, и то на текстуалне аспекте тих реклама. Потребно је нагласити да је ријеч о текстуалним аспектима из простог разлога што се карактер сваке рекламе, па и оне у новинама, може одредити као мултимедијалан, тј. као својеврсно преплитање текстовног (или вербалног, ако није ријеч о новинском оглашавању) и сликовног. На тај начин долази до стварања својеврсног парајезика који подразумева заснованост на знаковима из различитих медија, те њиховом уклапању у цјелину (Udier, 2006).

На основу прегледаног материјала, може се закључити да се као једна од одлика употребе језика у рекламама јавља и употреба другог језика, а не само српског. То је најчешће енглески језик, а не користи се само приликом навођења назива производа који се рекламира већ и приликом његовог описа, нпр. „open your world“ (Vreme, 25. 12. 2014, 21). Употреба израза који припадају корпусу енглеског језика може се схватити као праћење својеврсног тренда на пољу распрострањености употребе одређених језика и резултат чињенице да се енглески језик поставља на мјесто својеврсног глобалног језика.

Једна од одлика свакако јесте и један вид преобликовања значења појединих језичких категорија. Наиме, често се јавља случај да компаратив и суперлатив замијене мјеста по степену истицања неке карактеристике, тачније – ријеч „најбољи“ често губи уобичајено значење које подразумева стављање онога чему се приписује изнад свега осталог и добија значење „једнако добар као остало што је најбоље“. Ријеч „бољи“, као компаратив, исказује супериорност над нечим и издваја то на шта се односи изнад свих осталих производа (Schrank, 1994). То објашњава зашто се умјесто потенцијалних конструкција типа „највише производа X по тој цијени“, срећу рекламни искази: „32% више (...) по super ceni“ (Vreme, 11. 12. 2014, 2) или „Neka nam 2015.-a bude godina većih i boljih mogućnosti“ (Vreme, 11. 12. 2014, 58).

Да би се створила илузија надређености производа који се рекламира, користи се и поступак увлачења читаоца (корисника) у сам процес комуникације. То је један о знакова реализовања апелативне функције, а остварује се у оним примјерима у којима се дају незавршене реченице (које читалац треба да заврши) или

питања (без одговора):⁷ „Да ли ваша банка прати потребе вашег пословања?“⁸ (НИН, 22. 1. 2015, 71), што потврђује став да нема баш свака упитна реченица и комуникативну вриједност правога питања те да „се у неинтерогативним значењима јавља у разноврсним типовима монолошког текста (...) затим као средство привлачења пажње реципијента – у насловима текстова и издвојених дијелова текста, у тзв. антрфилеима и у рекламама“ (Бабић 2016: 57). Условљавање и утицање на избор купаца не јавља се само у облику понуђених одговора на постављена питања већ и у виду формулисања исказа који директно утичу на одлуку купаца: „Најбоља гаранција успеха је Ваша одлука да можете. Донесите праву одлуку и одаберите праве партнере за остварење својих циљева“ (НИН, 6. 11. 2014, 72).

Ради успостављања везе са купцима, а све са циљем остваривања прагматичке функције, у реклама често може да се нађе и упућивање на потенцијалне купце. Управо то и јесте једна од основних одлика апелативне функције језика. То упућивање врши се у два основна облика: или да се купац именује као засебна категорија (у значењу појединца или групе, тј. путем личне замјенице другог лица јединине или множине) или се указује на својеврсну заједницу коју чине купци и они који производ пласирају (употреба личне замјенице првог лица множине, тј. инклузивне множине). Први случај види се у примјерима: „Да ti vikend traje bar do sledećeg petka“ (Vreme, 11. 12. 2014, 2), „За све до чега вам је стало“ (НИН, 6.11. 2014, 2), а други у поменутом „Neka nam 2015.-a...“ (Vreme, 11. 12. 2014, 58).

Нису ријетке ни разне окамењене конструкције, типа „већ од“ – „Телевизор већ од 2299 динара месечно“ (Политика, 14. 2. 2015, 11) или слично томе: „8 фантастичних дана на крстарењу цена од 579 €“ (НИН, 22. 1. 2015, 43). Поступци тог типа могу се схватити као посебан вид истицања неодређене, непотпуне или нетачне информације. Непотпуност информације овдје заснива се на томе да се исказује само најнижа цијена неког производа, која не мора да се односи на већи број производа, а све са циљем привлачења купаца.

Поред апелативне функције, као примарне функције језика реклама, могу се наћи трагови и других језичких функција, али битно је навести да сви они служе само да би нагласили ову примарну функцију. У неким случајевима тако се користи референцијална функција, која подразумева изношење одређених ставова уз обавезну објективност: „За прецизно сечење и заваривање металних конструкција користи као основни заштитни гас користи се аргон...“ (НИН, 22. 1. 2015, 45). Овдје,

⁷ Иако су ова питања дата без конкретног одговора, она никако не претпостављају слободу његовог избора, већ су усмјерена једино ка оном рјешењу које подразумева супериорност производа који се рекламира, тј. виђење тог производа као правога одговора на постављено питање или као рјешења проблемске ситуације на коју се питањем упућује.

⁸ На дну стране гдје је наведено ово питање нуди се и одговор на њега: „Ми имамо решења за пуну подршку“ (НИН, 22. 1. 2015, 71).

наравно, није примарни циљ информисаност читалаца и објективно исказивање одређених ставова, већ играње на карту научности која треба да улије осјећај повјерења и сигурности. Ријеч је о својеврсном „stavljanju maske referencijalne funkcije“ (Udier, 2006). Присутна је и метајезичка функција, најчешће остварена кроз различите цитате који се могу пронаћи у рекламним текстовима: „idejo, iskro besmrtna“ – у рекламама вина „Луча“ и „Владика“ (Vreme, 25. 12. 2014, 27), као и путем употребе својеврсних дефиниција: „Мелатонин је природна супстанца за регулацију сна, коју ствара наш организам“ (НИН, 22. 1. 2014, 133). Видни су трагови фатичке функције, нарочито у формама поздрављања: „Dobro došli u svet mogućeg“ (Vreme, 25. 12. 2014, 59), као и лудичке, која подразумева различите форме поигравања језиком: „Beograd grad novih IDEA“ – повезивање ријечи „идеја“ и назива ланца продавница који се рекламира (Vreme, 25. 12. 2014, 22). Присутно је и наглашавање експресивне функције и то путем изношења осјећања и утисака самог пошиљаоца поруке, што бива остварено преко употребе првог лица једине или множине: „Ponosni smo na preko 1 700 000 clijenata u Srbiji, tradiciju dužu od 180 godina i prisustvo u 60 zemalja širom sveta“ (Vreme, 15. 1. 2015, 64) и у тим случајевима позитиван став пошиљаоца поруке (дакле – произвођача) настоји да се пренесе на примаоца поруке (на купца) и да се оствари осјећај сигурности и провјерености квалитета производа који се рекламира.

3. Закључак

Апелативна функција, као једна од основних језичких функција које је формулисао Роман Јакобсон, присутна је у језичким облицима који служе за изградњу клетвених књижевних облика, али и у оним који се проналазе у текстуалним аспектима реклама. У клетвама, ова функција показује вјеровање у магијску моћ ријечи, односно вјеровање да се преко језичког исказа на којем клетва бива заснована може утицати на некога или нешто. Рекламни текстови засновани су на идеји да се на основу законитости одређених психолошких и социолошких фактора (какви би били наглашавање осјећања заједништва и припадања одређеној заједници, увјеравање у посебност и истицање у односу на друге, истицање квалитета, а прикривање мана) посебним језичким исказима може дјеловати на оне којима су ти искази упућени. Магијско у тим случајевима бива демистификовано, али принципи на којима оно почива не одбацују се.

Искази којима се изражава клетва формулисани су у виду негативних оптата и у њима се успоставља посебна веза између агенса, са једне стране, те пацијенса и адресата, са друге стране. Та веза остварена је преко радње која подразумева преношење зла или упућивање зла ка адресату, тј. на објекат који се тиче њега. Елементи какви су агенс и адресат могу, али не морају бити лексикализовани, а сама радња најчешће се исказује у облику (крњег) перфекта. Ако

је агенс лексикализован, дат је у виду одређене лексеме која сама по себи носи неку негативну конотацију или свемоћност.

Искази којима су изражени текстовни сегменти реклама дјеловање на неко лице остварују употребом императива, другог лица једнине или множине, као и инклузивне множине. Заснивају се на парцијалности информисања, односно на истицању квалитета, али скривању потенцијалних недостатака објекта, тј. производа на који се односе. Садрже идеолошку и реторичку компоненту те примаоца поруке настоје да увуку у сам оквир комуникације, очекујући његову активну улогу. Таква употреба језика, и у случају клетви и у случају рекламног дискурса, свједочи о језику као начину исказивања ставова и интерпретацији стварности, али и као друштвеној појави која је заснована на различитим социолошким, психолошким и културолошким факторима.

ИЗВОРИ

НИН, недјељне новине.

Политика, дневне новине.

Попа, В. (1971). *Од злата јабука*. Београд: Просвета.

Vreme, nedjeljne novine.

ЛИТЕРАТУРА

- Алановић, М. (2013). Модерна клетва: између наслеђа и новаторства. У М. Алановић, Ј. Дражић, Г. Штасни, Г. Штрбац (Ур.), *Лексика – граматика – дискурс: Зборник у част Вери Васић* (стр. 407–420). Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.
- Бабић, М. (2016). Комуникативна вриједност упитних реченица у језику штампе. *Радови Филозофског факултета Пале*. 2016: 51–72.
- Клеут, М. (2010). Сложеност једноставних облика народне књижевности. У *Једноставни облици народне књижевности*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске: 13–21.
- Лазич Коњик, И. (2013). Концептосфера појма клетве у лирским усменим песмама: лингвокултуролошки поглед. У М. Алановић, Ј. Дражић, Г. Штасни, Г. Штрбац (Ур.), *Лексика – граматика – дискурс: Зборник у част Вери Васић* (стр. 391–406). Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.
- Латковић, В. (1967). *Народна књижевност I*. Београд: Народна књига.
- Пешић, Р. и Милошевић Ђорђевић, Н. (1996). *Народна књижевност*. Београд: Требник.
- Пипер, П. (2014). О оптативности у српском језику. У *Лингвистичка славистика: Студије и чланци* (стр. 120–144). Београд: Славистичко друштво Србије.

- Суботић, Ј. (2007). Клетвени записи у „Старим српским записима и натписима“ Љубомира Стојановића. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. Вол. 50 (бр. 1–2): 887–898.
- Чајкановић, В. (1994). *Стара српска религија и митологија*. Београд: Српска књижевна задруга, БИГЗ, Просвета, Партедон.
- Чоловић, И. (1988). Правци истраживања рекламе. У *Време знакова*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

*

- Ajdačić, D. (1993). *Transformacija žanrova u narodnoj književnosti balkanskih Slovena*. Приступљено 16. 2. 2016. Преузето са: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/10037>
- Ajdačić, D. (2004). Apelativni žanrovi usmene lirike. Приступљено 16. 2. 2016. Преузето са: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/10033>
- Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. Beograd: Nolit.
- Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Detelić, M. i Detelić L. (2012). Modelativni potencijal kletve u usmenoj epici. *Poznańskie Studia Slawistyczne*. 3: 29–43, Poznań: Adam Mickiewicz University Press.
- Ivić, M. (1970). *Pravci u lingvistici*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Jakobson, R. (1966). *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.
- Katnić Bakaršić, M. (1999). *Lingvistička stilistika*. Sarajevo: Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program.
- Schrank, J. (1994). *The Language of Advertising Claims*. Приступљено 19. 2. 2016. Преузето са: <http://sunset.backbone.olemiss.edu/~egjbp/comp/ad-claims.html>
- Udier, S. L. (2006). *O jeziku reklame*. Приступљено: 19. 2. 2016. Преузето са: <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1839&naslov=o-jeziku-reklame>

VI
KULTURA IDENTITETA

Milena Stefanović¹
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu
Aleksandar Matković²
Institut za filozofiju i društvenu teoriju,
Univerzitet u Beogradu

321.01:141.7 Mill J. S.
321.01 :141.7 Taylor Mill H.

PITANJE INDIVIDUALNOSTI ROBOVA I ŽENA U FILOZOFIJI LIBERALIZMA DŽONA STJUARTA MILA I HERIJET TEJLOR MIL

The issue of the paper concerns the meanings of the notion individual considering its colloquial use as well as its historical-philosophical dimensions in philosophy of John Stuart Mill and Harriet Taylor Mill. The aim of this paper is to analyze Mill's philosophical work from various standpoints, especially including women and black people as individuals. The demarcation line will be based on the facts showing whether individual is treated as an individual, free human being or not. Is an individual substantially individual, or is there any legitimate reason why one could be deprived of that substantiality? The reason why applying these demarcation lines as an epistemological and methodological framework, lies in the very meaning of the concept of the individual which should include all people universally. Everyone is, or, at least, should be considered as an individual. However, cultural and historical practice, various social hierarchies, contemporary experience, as well as ambivalences in Mill's philosophy, tend to deny that meaning.

Key words: individual, women, black men, slaves, class, petition, subjection.

Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill) smatra se predstavnikom utilitarizma i liberalizma u filozofiji i u svom političkom delovanju. Kada se govori o Milu³, kao dominantno mesto se uzima podatak da je on svojim spisima i parlamentarnim delanjem postavio fundament za liberalni feminizam, i feminizam uopšte. Filozofkinja Marta Nusbaum (Martha Nussbaum) ga tako smatra feminističkim i liberalističkim uzorom, odnosno, nekim ko je na smeo i jasan način iskazao koliko snažno muška moć, preciznije,

¹ milena.stefanovic@ff.uns.ac.rs

² aleksandar.matkovic@instifdt.bg.ac.rs

³ U radu ćemo se prvenstveno baviti filozofijom Džona Stjuarta Mila u kontekstu teme, dok ćemo rad Herijet Tejlor Mil obrađivati u vezi sa pitanjem prava glasa žena i *Peticije*, jer je njen prevashodni doprinos u tom domenu. Mil je nakon smrti svoje supruge Herijet Tejlor Mil, tvrdio da je ona koautorica *Potčinjenosti žena*. Moguće je da je zbog tadašnje političke konstelacije nije potpisao, ali ne možemo to pouzdano znati. Iz tog razloga, u radu se njihova imena navode odvojeno, odnosno zajedno, shodno konkretnim pitanjima.

rodna hijerarhija, deformiše preferencije i želje žena (Nusbaum 2003: 202). U sličnoj misaonoj paradigmi je i stav Hilari Barnet (Hillary Barnett) za koju se dalekosežnost Milove misli otkriva upravo u njegovom spisu *Potčinjenost žena* (Barnet, 1997: 135–136).

Katarina Lončarević s pravom skreće pažnju na činjenicu da postoji tendencija da se Milove zasluge zanemaruju u pokušaju otklona feminizma od ideologije liberalizma. Lončarević upozorava na to da, bez obzira što je liberalizam od kraja osamnaestog veka, a naročito u devetnaestom, stremio ka tome da se principi liberalizma o jednakosti, slobodi, autonomiji i individualnim pravima preformulišu tako da mogu da pruže adekvatnu teoriju i politiku ženskog oslobađanja:

liberalizam kao teorijski okvir i politika postaje u dvadesetom veku meta feminističkih napada, a najveći broj feministkinja drugog talasa, pa i danas, smatra da liberalizam treba držati na bezbednoj distanci od feminizma kao i da liberalizam ne može da pruži adekvatnu teoriju i politiku ženskog oslobađanja (Lončarević, 2016: 2).

Jedan od razloga njihove aktuelnosti danas je to što su principi za koje su se Milovi zalagali, ušli i u zakonodavstvo Evropske unije. Princip jednakog tretmana žena i muškaraca osiguran je ugovorima od osnivanja Evropske ekonomske zajednice 1957. godine, dok su, 40 godina kasnije, Amsterdamskim ugovorom pravno uređena ljudska prava, posebno princip jednakog tretmana i zabrana diskriminacije na osnovu pola. Međutim, u tim dokumentima su preuzeti samo pojedini elementi filozofije Milovih jer, kada su Milovi u pitanju, njihov rad se prostire dalje od principa konkurentnosti, slobodnog tržišta i sloboda individua, na čemu prevashodno počiva funkcionisanje Evropske unije (Stefanović 2009: 61). Iz tog ugla, uz uvažavanja napomene Lončarevićeve, naš cilj će biti da iznova preispitamo doprinose, kao i domete filozofije Milovih, vezano za temu individualnosti žena i robova. Analiza će obuhvatiti, pre svega, Milove spise: *O individualnosti kao jednom od elemenata blagostanja*, *Šta je to utilitarizam*, *Potčinjenost žena*, *The Negro Question* i Peticiju parlamentu (u daljem tekstu *Peticija*) koju je podneo 1866. godine, a za koju se smatra da predstavlja dokument kojim je tražio pravo glasa za žene (Mill 1866).

Milovo poimanje individualnosti

Etimološki gledano, pojam *individue* i *individualnog* u engleskom jeziku, za razliku od pojma *subjekt* i njegove upotrebe u nemačkoj klasičnoj filozofiji, u sebi implicira samosvojnost i slobodu osobe. Termin *subject* od lat. *subjectum*, razvija u engleskom jeziku i semantičku dimenziju porobljenosti, potčinjenosti, podređenosti nekom drugom koja postoji još u latinskom korenu. Za razliku od termina *subject*, *individua* tu dimenziju nema, već označava ono neodeljeno, odnosno, ideju nepodeljene osobe kao osnovne jedinice društva, ono na šta se društvo deli i od čega se sastoji. Ona je ne-deljivo, *in-dividuum*, od *atomos*, sopstvo među istim takvim jednako nedeljivim sopstvima.

Jezik otkriva mnogo više nego što to na prvi pogled izgleda. Ipak, individua, nastala od reči *individuum*, ima jednu matematičku dimenziju kalkulativnosti, nečega što se dalje ne deli, *in-dividere*, a što opet upućuje da je do određene granice podložno deljenju. Individua, u smislu *in-dividuum*, čuva dimenziju *ne-deljivosti*, koja može da se izračuna, otuda daje naznaku da je to *nešto* što ostaje kada neku celinu podelimo na najsitnije delove. Iz tog razloga, Mil piše oslobodi i pravima individue, dok termin *subject* koristi u kontekstu potčinjenosti u naslovu dela o ropskom položaju žena odnosno – *Potčinjenosti žena* (*The Subjection of Women*).

Za Mila je individualnost jedan od bitnih elemenata blagostanja jer predstavlja razvoj onog najboljeg što ljudsko biće može postići. Sloboda individue je ograničena slobodom drugih, a vlada ima pravo da se upliće samo tamo gde individualna sloboda nanosi nekom štetu (Mil 1988: 151–179). Prema Milu, izražavanje individualnosti je civilizacijska stvar, stvar kulture i obrazovanja, odgoja, originalnosti, ekscentričnosti, novog, karakternosti, zbog čega je treba uvažavati zbog nje same. Štaviše, sloboda je, po njemu, jedini izvor napretka i u njoj može biti jednako mnogo centara napretka koliko ima individua, dok je prilagođavanje samo vrlina mnoštva koja upućuje na zakržljale sposobnosti. Mil problematizuje odnos individue i mase jer kao dodatno bitnu odliku individualnosti ističe originalnost. Distinktivno obeležje originalnog duha i duha mase predstavlja pojam koristi. Prema Milu, neoriginalni duhovi mogu da sagledaju samo direktnu korist, dok originalne individue ni ne tragaju za korišću. Iz te vizure, Mil osuđuje običaje kao nešto što sputava individualnost, odnosno, u njima vidi despotizam i prepreku ljudskom napretku. Mil daje jednu, za nas značajnu, napomenu: „Duh napretka nije ni uvek duh slobode jer može težiti da napretku natera i one ljude koji se tome opiru“ (Mil 1988: 162). Shodno Milovom shvatanju slobodne individualnosti, sloboda individua je i u tome da ne prihvate napredak. U vezi sa tim, autor ističe da je Evropu upravo različitost u karakteru i kulturi, a ne neka savršenost, učinila naprednom. Mil precizira da je razlog da se ne uplićemo u nečije slobodne radnje upravo poštovanje njegove slobode, a nečijoj ćemo koristi poslužiti ako dopustimo da joj on sam teži vlastitim sredstvima. Ipak, Mil precizira kada se završava nečija sloboda i naše potencijalno neuplitanje: dopuštanje nekom da otuđi sopstvenu slobodu, nije sloboda, već njeno ukidanje. Mil navodi primer da, ukoliko se neko prodaje u ropstvo, on se jednim delom lišava svoje slobode i svake njene prednosti u budućnosti, pa na taj način on sam sebi osujećuje baš onu svrhu što mu opravdava da sam o sebi odlučuje. Međutim, načelo slobode ne može zahtevati da tako nešto bude slobodan princip i odluka da neko ne bude slobodan i da sebe učini robom.

Iz svega rečenog, moglo bi se zaključiti da Mil kvalitativno postavlja slobodu iznad principa koristi, jer nekom može biti korisno da se proda u ropstvo, ali u tom bi se smislu ukinuo kao individua, a tada princip korisnosti ne bi imao smisla. Takođe, Milovu argumentaciju možemo sagledati i kao dva suprotstavljena načela korisnosti, onog neposredno korisnog, što bi iz nekog razloga bilo prodaja u ropstvo tj. otuđenje slobode, i indirektno korisnog, a to je očuvanje slobode koje je dugotrajno i nešto što unapređuje

društvo. Ako se tako postavi problem, legitimno je postaviti pitanje: da li se radi o nečemu što se može izračunati? Zašto bi bilo nezamislivo da se samootuđenje slobode u nekoj situaciji sagleda kao, na duže staze, korisno za društvo?

Po pitanju mnogoženstva kod Kineza, muslimana i Indijaca, Mil izražava gnušanje, ali smatra da je to deo njihove kulture i da njihove žene dobrovoljno to prihvataju, iako, prema njegovom mišljenju, ispaštaju. Stoga, dokle god oni koji ispaštaju ne pozovu u pomoć da se oslobode, prema njegovom mišljenju, niko se ne sme uplitati ni pod izgovorom da ih „civilizuje“ ili oslobađa jarma. Ovakav stav je sasvim u skladu sa Milovim mišljenjem o neuplitanju kada je u pitanju nečiji izbor, jer svako bira ono što mu koristi.

Međutim, treba obratiti pažnju da je ovde Mil očito svoj princip da niko ne može da otuđi svoju slobodu, jer se time ukida kao individua, te na to nema prava, „rezervisao“ samo za onu kulturu koju on naziva evropskom. Kada su u pitanju druge, neevropske kulture, ukidanje vlastite ili tuđe individualnosti nije nešto u šta treba da se zadire. To bi značilo npr. da u ropski položaj nekih ljudi ne treba zadirati, iako je direktno narušena njihova individualnost koja se postulira kao kamen temeljac liberalizma. S jedne strane, ovakav stav može se tumačiti kao poštovanje drugačijih kultura i nenametanje vlastitog principa kao superiornog, dok, s druge strane, može da se tumači i tako da u tome ne vidi bilo kakvu korisnost za opšti interes. Na koji način bi se ovakav stav mogao povezati sa principom sreće za najveći mogući broj ljudi i njegovim neprestanim umnožavanjem? Da bismo ova dva pitanja povezali, načinićemo osvrt na osnovne postavke Milovog utilitarizma.

Mil utilitarizam određuje kao etičko učenje čiji je princip sreća najvećeg mogućeg broja ljudi i prepoznaje u ljudskim bićima moć žrtvovanja njihovog najvećeg dobra radi dobra drugih. Standard nije delatnikova najveća sreća, nego najveća količina sreće uopšteno (Mil 1960: 8–46). Takav tip najveće sreće može se ostvariti samo opštim negovanjem plemenitosti karaktera i kultivisanjem uma. Vlastita plemenitost pojedinca bila bi, po sebi, korisna za sve druge i umnožavala bi sreću celom društvu, dok pojedinac, obratno, već na temelju tog doprinosa ostvaruje sreću. Bitna stavka kod Mila je da korisnost treba osigurati svim ljudima, ali ne samo njima, nego i, koliko to priroda stvari dopušta, svim osećajućim bićima. Takođe, korisnost ne uključuje samo težnju za srećom, nego i sprečavanje ili ublažavanje nesreće. Siromaštvo, kao i bolesti, koje su za Mila oblik nesreće, mogu se i moraju potpuno iskoreniti ako društvo postupa mudro i štedljivo, adekvatno odgaja pojedince i sledi napredak nauke. Kao sredstvo za što veće približavanje ovom idealu, korisnost bi nalogala da zakoni i društvena uređenja interes svakog pojedinca što je moguće više usklade s interesima celine. Na taj način, sreća bi se umnožavala. Ono što Mil ističe kao posebnu prednost izvedenu iz načela korisnosti jeste otvorenost za neograničeno poboljšavanje (Mil 1960: 8–46). Ako imamo u vidu da Mil smatra da nikom ne treba dozvoliti otuđenje ili samootuđenje slobode jer to nije u skladu sa individualnošću, a samim tim ni sa opštim društvenim interesom, a da, kada su u pitanju neevropske kulture, ovo načelo ne treba primenjivati, može se zaključiti i da Mil smatra da neevropske kulture nisu na isti način deo opšteg interesa, odnosno, koristi.

No, imajući u vidu Milovo koncipiranje najveće sreće najvećeg mogućeg broja ljudi i poimanje individualnosti s kojom, naravno, idu neprikosnovenost prava i sloboda do granice neugrožavanja drugih individua, kao što smo na početku istakli, ispitaćemo *Peticiju* parlamentu. U *Peticiji*, koju je Džon Stjuart Mil zajedno sa Fosetom (Millicent Fawcett) predao parlamentu, a u čijoj su izradi učestvovala dobrim delom njihove partnerke Herijet Tejlor Mil i Milisent Foset i koju je potpisalo 1500 žena, navodi se da posedovanje imovine u Britaniji nosi sa sobom i pravo glasanja, te da je očigledna anomalija to što je nekim vlasnicima imovine dozvoljeno da uživaju pravo glasa, dok je drugom delu nacije koji poseduje imovinu i jednako je konstitutivan, to pravo uskraćeno. Takođe se navodi da je sadržaj *Peticije* u skladu sa principima britanskog ustava i da su žene oduvek bile sposobne za vladanje i obavljanje javnih funkcija, te da parlament treba da *razmotri svrsishodnost ove molbe za sve koji poseduju imovinu ili su u stanju da plaćaju najamninu* (Vidi: Mill 1866, istakli M.S. i A.M.). Ipak, tekst *Peticije* je tako formulisan da je naglašeno da „ni na koji način ne namerava da poremeti raspodelu političke moći među različitim klasama u društvu“ (Zaharijević 2010:100), budući da su *Peticijom* isključene sve udate žene, i da ona u izrazito liberalnom duhu spaja oporezivanje i političko predstavljanje. Ovakav stav karakterističan je i za Herijet Tejlor Mil, koja aksiomom engleskih sloboda smatra to da oporezivanje i predstavljanje treba da budu koekstenzivni (Isto: 1001–02). Džon Stjuart Mil i Herijet Tejlor Mil generalno osuđuju robovlasništvo, bilo ono figurativno ili bukvalno. Argumentacija koju Milovi razvijaju ne proističe iz pozicije novovekovnog poimanja prirodnog prava, niti ropstva shvaćenog kao protivprirodnog⁴, već iz ideje da se prirodni zakoni ili bilo kakvo učitavanje prirodnih zakona u ljudsko ponašanje, ne mogu primeniti na ljude, jer da je sve prirodno, ne bi postojala nikakva istorijska promena. U istorijskom momentu u kojem žive Milovi, u okviru razvoja liberalizma, otklon od ideje pozivanja na prirodu i prirodne zakone, bio je veoma bitan jer su brojna istorijska poređenja i promišljanja ženu situirala u sferu prirodnog naspram sfere kulture kao mesta racionalnog (muškog). Na taj način, odricanjem racionalnosti ženama i poistovećivanjem s prirodom, opravdavana je potčinjenost žena. Na sličan se način pravdao i ropски položaj ljudi, uključujući i ljude tamne puti, što je još jedno obeležje novovekovne ideje prirodnog prava⁵.

⁴ Ideja postojanja prirodnog prava istorijski je veoma stara i ima najrazličitije vidove. Poređenja ponašanja životinja i ljudi, uopšte postavljanje prirode za uzor, nije filozofski ništa novo, naprotiv. Kada je robovlasništvo u pitanju, ne treba zaboraviti da se Aristotel u odbrani robovlasništva poziva upravo na prirodni odnos gospodara i roba, odnosno, prirodnost toga da Heleni vladaju nehelenima i da za robove imaju nehelene, dok bi svaki robovlasnički odnos među samim Helenima, za Aristotela bio protivprirodan, a samim tim neopravdan i štetan po polis. Aristotel nehelenima odriče urođenost razuma gotovo u potpunosti, a ženama delimično (Aristotel 1984 : 1253a–1330).

⁵ Novovekovna ideja prirodnog prava u najširem smislu podrazumeva koncepcije koje poredak stvari promišljaju u odnosu na pretpostavljeno prirodno stanje, bilo ono shvaćeno kao „dobro“ ili „zlo“ u odnosu na građansko stanje kojem prethodi. Monteskje, primera radi, se poziva na jednakost i slobodu svih ljudi, smatrajući da nije prirodno da ljudi budu robovi, iako podneblja utiču na

Ono što je najznačajniji doprinos za rodnu emancipaciju jeste njihovo tumačenje rodni uloga kao društveno uslovljenih i nametnutih, a ne prirodnih, kao i otkriće da se kroz drugačiju i bolju regulaciju, rodne uloge mogu menjati u humanijem smeru. Iz te pozicije, Milovi se zalažu za obrazovanje žena, radna prava, prava na imovinu i ravnopravno nasleđivanje, politička prava, prava žena u braku (Stefanović 2009: 61–65). Mil ističe da niko ne može da zna kakva je priroda oba pola, sve dok ih vidimo u njihovom sadašnjem odnosu. Ono što se danas (Mil tu misli na svoje doba) naziva ženskom prirodom je nešto potpuno veštačko i rezultat je prinudnih ograničenja u jednom pravcu i neprirodnih podsticaja u drugom. Žene se gaje kao biljke u staklenoj bašti za potrebe svojih gospodara. Po zakonu, više nema robova, osim po jedne žene u svakoj kući (Mil 2008: 42–43). Za Mila je porodica škola despotizma, u kojoj se vrline despotizma, ali i njegovi poroci, uveliko neguju... Pravedno konstituisana porodica bila bi prava škola vrlina slobode (Mil 2008: 83). U *Izabranim političkim spisima*, u poglavlju *Načela političke ekonomije*, Mil nedvosmisleno iskazuje stav da je razlog za državno uplitanje u porodičnu sferu nasilje nad ženama i decom (Mil 1988: 93). Feministkinje su vrlo često kritikovale liberalne teoretičare upravo zbog razdvajanja privatne i javne sfere, što je povlačilo za sobom i nemešanje u nasilje u porodici. Marta Nusbaum s pravom ističe Milovu progresivnost na ovom planu, pokušavajući da, pozivajući se na njega, odbrani liberalizam od feminističke kritike, prvenstveno misleći pri tom na Alison Džeger (Alison Jaggar) i Nensi Hartsok (Nancy Hartsock). Njeno polazište je da liberalizam treba da dosledno sprovodi svoje stavove, da bi realizovao feministički potencijal (Nusbaum 2003: 170–184). U njenoj argumentaciji, Mil je veoma važna figura na koju se poziva.

Zanimljivo je da, kada Mil u *Potčinjenosti žena* govori o nasilju u braku, on nasilje prema ženama vezuje za *moralno nevaspitanu nižu klasu* (istakli M.S. i A.M.). Autor se nada da većina venčanih ljudi u Engleskoj, koji pripadaju višoj klasi, živi u duhu ravnopravnosti. Za razliku od toga,

u najprirodnije brutalnom i moralno nevaspitanom delu nižih klasa, zakonsko ropstvo žena, i nešto u pukom fizičkom potčinjavanju svojoj volji kao instrumentu, navodi ih da osećaju neku vrstu nepoštovanja i potcenjivanja prema svojoj ženi, a što ne osećaju prema bilo kojoj drugoj... (Mil 2008: 84–85).

formiranje gospodarskog ili ropskog karaktera i različitih vrsta vladavina. Međutim, kada su u pitanju ljudi tamne puti, smatra njihovo ropstvo prirodnim jer nemaju razuma (Monteskeje 1989: 270). Milovi u ideji prirodnog prava vide mogućnost da se poziva na pravo jačeg i zbog toga je odbacuju, premda ta ideja počev od sofista, nije nužno značila zagovaranje prava jačeg. Ono što kod Milovih ostaje kao nasleđe ideje prirodnog prava, jeste to da su svi ljudi rođeni dovoljno razumni da prepoznaju šta im je korisno bez obzira na pol i put.

Džon Stjuart Mil i esej *On The Negro*⁶ Question – individualnost i robovlasništvo

Tokom 19. veka, na američkom robovlasničkom Jugu dolazi do specifične revitalizacije Aristotelovog učenja o gospodarar i robu, što je najizraženije u delu Milovog američkog savremenika Džordža Fichjua (George Fitzhugh) *Cannibals all! Or Slaves without Masters* (Fitzhugh 1857). Aristotel gotovo da postaje lektira za apologiju robovlasništva, a borbe za očuvanje gospodarskih privilegija postaju sve intenzivnije.

Sa druge strane, u Britaniji, Tomas Karlajl (Thomas Carlyle), objavljuje anonimno 1849. godine svoj tekst pod nazivom *Occasional Discourse on the Negro Question* u Magazinu Frejzer (Fraser). Karlajl očito daje indirektnu podršku američkom Jugu, opisujući navodno katastrofalno stanje u kojem su se našla Zapadnoindijska ostrva (Bahami, Jamajka, Bermude, Dominika, Trinidad...) jer je Britanska imperija oslobodila ljude tamne puti ropskog položaja (Carlyle: 1849). Godine 1833. širom kolonija Britanije, zakonski je ukinuto robovlasništvo (premda su neke forme otkupnine slobode – tzv. „*apprenticeship*“ – i dalje ostale na snazi). Industrijski kapitalizam i stvaranje britanske radničke klase koja je u užasnom položaju, goruće pitanje prava na glasanje, te potonji nastanak Ženskog britanskog saveza za borbu za pravo glasa, čine kontekst u kojem su pisali Karlajl i Milovi. U tom trenutku, najveći broj radničke klase čine sluškinje, odnosno, pre svega – žene (Eagleton 2011: 169). Koristeći položaj u kojem se našao „beli“ proletarijat, Karlajl oslobođenje robova tamne puti, imenuje kao uzrok takvog stanja. On se izjašnjava kao neko ko brine o ljudima tamne puti, ko ne želi da oni opet budu robovi, ako ne moraju, ali da svakako treba da budu sluge (pozivajući se na neku vrstu doživotnog ugovora). Prema Karlajlu, Zapadnoindijska ostrva se pretvaraju u ostrva kojima vladaju ljudi tamne puti, a na kojima ništa ne rade, pa je cena rada previsoka. To dovodi do toga da se uvozi još „crne“ radne snage dok belci gladuju. Istovremeno, Karlajl se poziva na Božju volju da ljudi tamne puti rade za belce, a ako to neće, moraju biti naterani da se zbog dokonosti ne bi odavali porocima i propadali, što je, po njemu, slučaj. Oslobođenim robovima je, prema Karlajlu, slobodom ubijena duša, oni ne umeju da se snađu i zato im duša propada bez gospodara, koji je njihova svrha i sreća (Carlyle 1849).

Shodno svojoj proklamaciji individualnosti koja je suprotstavlja ideji bilo kakvog ropstva i koja zagovara ideju opšteg dobra, isto anonimno, u članku *On The Negro Question*, Mil oštro reaguje protiv Karlajlovog teksta i ideje da ljudi tamne puti treba da budu robovi. On ne skriva svoje zgražavanje i razotkriva u Karlajlovom tonu, koji je često paternalistički obojen prema oslobođenim robovima, ideju prava jačega, protiv kojeg smatra da se treba boriti, tvrdeći da istorija ljudskog roda predstavlja borbu protiv zakona

⁶ U radu će kao prevod za termin *negro i negroes* biti upotrebljena sintagma ljudi tamne puti radi izbegavanja uvredljivih izraza. Međutim, izraz poput „afro-amerikanci“, koji se često koristi, odnosi se samo na ljude afričkog porekla koji su kao robovi prodavani u Americi, čime se zapostavljaju ljudi tamne puti koji su kao robovi radili u svim drugim državama, a dobrim delom u Britanskoj imperiji, na koje se prvenstveno rad odnosi.

moći. Mil napominje da su ljudi tamne puti više od dva veka porobljavani i uvoženi na Zapadnoindijska ostrva, gde su brzo do smrti izrabljivani, da bi opet bili uvoženi novi robovi. Iza takvog ophođenja stajala je, prema njegovom mišljenju, tadašnja ekonomija bazirana na srebrolupstvu robovlasnika (Mill 1851). I u *Potčinjenosti žena*, kada govori o robovlasničkoj instituciji i njenoj surovosti, Mil ističe da: „Ropstvo nije izbrisalo snagu svog surovog porekla. I nema, dakle, te pretpostavke u njegovu korist koja se može izvući iz činjenice njegovog postojanja.“ (Mil 2008: 15). On, dalje, navodi da: „Osvajačke rase drže da je ovo bio diktat same Prirode, da osvojeni treba da budu poslušni osvajačima, ili, kako su to ublaženo parafrazirali, da slabije i manje ratu sklone rase treba da se potčine hrabrijim i muževnijim.“ (Mil 2008: 27). Kada je u pitanju boja kože, Mil je mišljenja da ona ne može služiti kao bilo kakav argument za potčinjavanje. U prilog tome sledi obrazloženje da su Egipćani izvorno verovatno bili crne rase, a da su Grci upravo od njih naučili svoje prve civilizacijske lekcije i mudrosti. Čak i da su belci superiorni, Mil napominje, to opet ne bi moglo da opravda potčinjavanje ljudi tamne puti. Sve navedeno, govori u prilog tome da je Mil branio individualizam kao stanovište za postojanje slobode svih i da nikakav razlog nije mogao da postoji da se bilo čija individualnost ukine u ropstvu, jer bi robovlasništvom bila izbrisana. Sama institucija robovlasništva automatski bi uništila načela za koja se zalagao. Prisvajanje bilo kog čoveka kao stvari doslovno bi „delilo“ (dividere) ono što je Mil postulirao kao nedeljivo, što se ne sme deliti (in-dividere).

Zaključna razmatranja - individualnost žena i individualnost ljudi tamne puti

Prema mišljenju Marte Nusbaum, u srži tradicije liberalizma (a tu srž, prema njenom mišljenju, čine Kant i Mil), nalazi se intuicija vezana za sva ljudska bića:

Da svi samim tim što su ljudska bića, u podjednako meri imaju dostojanstvo i vrednost, bez obzira na poziciju koju zauzimaju u društvu, i da je osnovni izvor ove vrednosti moć moralnog izbora koju oni imaju, moć koja se sastoji u sposobnosti da planiraju život u skladu sa sopstvenom procenom ciljeva (Nusbaum 2003: 172).

Nesporno je da je liberalizam Džona Stjuarta Mila pridavao vrednost ljudskim bićima i da je čak smatrao da treba dostići sreću svih osećajućih bića. Nesporno je i da je Milov angažman, zajedno sa svojom partnerkom Herijet, dao doprinos i zamajac jačanju sifražetskog pokreta i svesti o pravima, pre svega, žena. Međutim, načelo korisnosti je nešto što uporno pokazuje imanentnu mogućnost različitog tumačenja i različitih kalkulacija, iako Mil pokušava da postavi slobodu individue kao neprikosnovenu, dok ne ugrožava slobode drugih i društveni interes. Princip korisnosti se direktno tiče shvatanja individualnosti i određivanja toga ko je uopšte individua. Sreća najvećeg mogućeg broja ljudi i opšti društveni interes, koje smo analizirali kod Mila, pokazuju upitnim ko je shvaćen kao individua *in concreto*. To da ljudska bića u podjednako meri imaju dostojanstvo i vrednost, kako tvrdi Marta Nusbaum, bez obzira na poziciju koju zauzimaju u društvu, važi samo kao načelo primenjivo na određenu, privilegovanu klasu

ljudi. Pitanje je da li je prosto reč o tome da istorijski princip nije našao univerzalnost svoje primene, ili je reč o unutrašnjoj koliziji unutar samog liberalizma između imperativa za uvećanjem profita i slobode individue.

Pred kriterijumom korisnosti, koliko god Mil pokušavao da ga dekoriše i amortizuje isticanjem značaja slobode, sreće i smanjivanja patnje, veliki broj individua lako gubi svoju individualnost i umesto individuuma postaje *dividuum*, nešto koga može neko drugi da „deli“ i čijom slobodom i pravima može da raspolaže. To je naročito vidljivo u *Peticiji*, koja jeste jednim delom duh vremena, ali i produkt liberalizma i utilitarističke etike. Pojam žene i ženskih prava se kod Džona Stjuarta Mila i Herijet Tejlor Mil, pre svega, odnosi na bele imućne žene „civilizovanih“ nacija. Time je najveći broj žena izostavljen, one nisu prepoznate ni morfološki kao žene. Klasni, odnosno, ekonomski kolorit u ovom kontekstu, značio je isključenje velikog broja individua od kojih je o-deljeno ono žensko, pa samim tim i ljudsko. Kod Mila se pokazalo da nije samorazumljivo da su svi slobodne individue čija su prava ne-deljiva, niti je samorazumljivo da su žene žene. Naprotiv, postoje ljudi ženskog pola čije je pravo deljivo, o čemu odlučuje neko drugi, u skladu sa tim šta „društvo“ koristi, i koliko tom „društvu“ pripadaju. Korisno je, očito, ono što ne remeti raspodelu moći među klasama. Kada su pitanju ljudi tamne puti, oni su iz *Peticije* u potpunosti isključeni, bilo kao muškarci, bilo kao žene. U pravom smislu reči, oni u praksi ne postoje kao individue u odnosu na belce i za Mila njihov položaj spada u odnos prema oslobođenim robovima u britanskim kolonijama.

Takođe, ovaj dokument nije jedini takvog tipa. *Peticija* je samo u potpunosti ogolila šta je zapravo traženo i u čije ime. Mil je definitivno pokazao da je neko ko nema negativnih rasnih predubeđenja, da su svi dobrodošli da se takmiče na tržištu, bez obzira na boju kože i pol, ali klasa zato figurira kao prilično jasno distinktivno obeležje, iako se u tekstovima samo prikada kao nešto sporedno. Oslobođeni robovi nisu imali nikakvu ekonomsku moć, iako su na osnovu njihovog rada drugi sticali upravo tu moć, a samim tim i mogućnost političke moći.

Nakon Industrijske revolucije, osim što su postali balast za britansku ekonomiju, robovi postaju i konstantna pretnja po živote robovlasnika koja je prerastala u gotovo ratno stanje. Robovi su u britanskim kolonijama, zapravo, pokazali da je robovlasnicima isplativije, odnosno, korisnije da ih puste da bi sačuvali živote. Iz te kalkulativne prizme, svojstvene utilitarizmu, poželjno je takođe sagledati zalaganje protiv robovlasništva. Mil je bio protiv robovlasništva, protiv surovog postupanja prema podređenima u kolonijama (oslobođenim robovima), ali ne i protiv postojanja kolonija i imperijalizma. To, između ostalog, svedoči da se granice toga ko je individua i šta je individualno, mogu brisati, pomerati, konstruisati u zavisnosti od trenutne ideje korisnosti i shvatanja opšte dobrobiti.

U prethodnim poglavljima preispitali smo Milove stavove o ženama, robovlasništvu i ljudima tamne puti, a u vezi sa njegovim koncipiranjem liberalizma i utilitarizma, u odnosu na koncept individualnosti. Ukazali smo na ambivalentnosti u njegovim spisima, njihove moguće razloge, na neopravdane samorazumljivosti i potrebu za drugačijim uglom iz kojeg se može tumačiti filozofija i politički angažman Džona Stjuarta Mila.

LITERATURA

- Aristotel (1984). *Politika*. Beograd: BIGZ
- Barnett, Hillary (1997). *Sourcebook on feminist jurisprudence*. London: Cavendish publishing
- Carlyle, Thomas (1849). *Occasional discourse on the negro question*. Preuzeto 3. 02. 2017. sa: <http://cruel.org/econthought/texts/carlyle/carlodnq.html>
- Eagleton, Terry (2011). *Why Marx was right*. London: Yale University Press.
- Fitzhugh, George (1857). *Cannibals all; or slaves without masters*. Richmond: V. A. Morris.
- Lončarevic, Katarina (2016)., *Liberalni feminizam nekad i sad* (Nepublikovana doktorska disertacija). Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd. Preuzeto 3. 02. 2017. sa: http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/09/katarina_loncarevic_disertacija_fpn.pdf
- Mill, John Stuart (1866). *The 1866 women's suffrage petition*. Preuzeto 3. 02. 2017. sa: <http://blogs.lse.ac.uk/lsehistory/2016/06/07/the-1866-womens-suffrage-petition/>
- (1960). *Utilitarizam*. Beograd: Kultura.
- (1988). *Izabrani politički spisi*. Zagreb: Politička misao.
- (1996). *Mill's public and parliamentary speeches*. London: Routledge. Retrieved 3. 02. 2017. from: http://oll.libertyfund.org/titles/mill-the-collected-works-of-john-stuart-mill-volume-xxviii-public-and-parliamentary-speeches-part-i#Mill_0223-28_365
- (2008). *Potčinjenost žena*. Beograd: Službeni glasnik.
- Monteskje, Šarl (1989). *O duhu zakona I*. Beograd: Filip Višnjić.
- Nusbaum, Marta (2003). Feministička kritika liberalizma. *Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja* 71: 169–205. Preuzeto 3. 02. 2017. sa <http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/marta-nusbaum.pdf>
- Stefanović, Milena (2009). Savremenost ideja Džona Stjuarta Mila i Herijet Tejlora Mil. U Šijački, Zorana (ur.), (2009). *Evropska Unija i rodna ravnopravnost*. Novi Sad : Zavod za ravnopravnost polova. Preuzeto 13. 02. 2017. sa: <http://brand-co.net/wordpress/wp-content/uploads/2011/12/Evropska%20unija%20i%20rodna%20ravnopravnost%20-%20knjiga%202.pdf>
- (2013). Aristotel u svetlu američke istorije robovlasništva. *Arhe* 20 (2): 174–186.
- Zaharijević, Adriana (2010). *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.

PISMENOST SLOVAČKOG STANOVNIŠTVA U UGARSKOJ KRAJEM 18. VEKA²

The territory of Vojvodina has been marked by various migrations from the early ages, which have significantly changed the structure, way of life and culture of these lands. At the end of 18th century, when Maria Theresa and her son Joseph II were ruling, the primary process of slovak migration took place from the north of Hungary to the territory of today's Vojvodina, the so called Lower Land. The objective of this research is the literacy of slovak inhabitants in Vojvodina at the end of 18th century, in the period of Enlightenment absolutism. The goal of research is to determine what was the development of schooling like on the Slovak territory, prior to migrations, when the schooling was not obligatory, particularly not for the feminine population. We give a special review on village schools, because slovak migrants came from poor village strata. We use the historical method. The results of research show, that the main part of the first immigrants were illiterate, while some were semi-literate, meaning they had the skills to read. Educated people, priests and teachers, who were fully literate, only came later.

Key words : literacy, Hungary, 18th century, village schools, migrations, Slovaks of the so called Lower Land

Kratak pregled razvoja školstva na teritoriji Slovačke do vremena migracija Slovaka na tzv. Donju zemlju

Pretpostavlja se da su najstarije škole, tzv. učilišta za sveštenstvo bila osnovana u 9. veku, nakon dolaska Ćirila i Metodija koji su širili hrišćansku veru i pismenost među Slovenima. Pismena svedočanstva o ovim školama iz perioda Velikomoravske kneževine se nisu sačuvala, bila su spaljena za vreme turskih najezdi. Prva indirektna beleška o školi datira iz 1111. godine (Škvarna et al. 1999: 330). Tada je bila napisana prva Zoborska tapija, najstarija tapija sa teritorije Slovačke. Nastala je kao posledica naredbe ugarskog kralja Kolomana u zoborskom benediktinskom Manastiru sv. Hipolita. U tapiji su navedeni nazivi naselja, uglavnom sa teritorije Njitranskog kraja, koji za mnoga sadašnja mesta predstavljaju prvu pismenu belešku o njihovoj egzistenciji. Prvu Zoborsku tapiju je mogao

¹ danielamarcokova@ff.uns.ac.rs

² Rad je nastao u okviru projekta *Diskursi manjinskih jezika, književnosti i kulture u jugoistočnoj i srednjoj Evropi* (178017), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

napisati Willermus Gramatikus, učitelj gramatike i pisanja, koji je verovatno bio prvosveštenik kapitulske škole. Prisustvo učitelja dokazuje postojanje škole u srednjovekovnoj Njitra koja verovatno nadovezuje na učilište koje su osnovala solunska braća Ćirilo i Metodije (Černák 2013). U srednjem veku dolazi do razvoja proizvodnih snaga, nauke i kulture, što se odrazilo i u razvoju školstva kojim je upravljala Rimokatolička crkva kao monopolistički činilac ideologije feudalnog društva. Tako pri crkvenim ustanovama nastaju manastirske, parohijske i kapitulske škole. Razdoblje humanizma obeležilo je obrazovanje plemstva, zato što je dominiralo domaće školstvo sa individualnom nastavom, što siromašni slojevi nisu mogli da priušte. U ovom razdoblju na inicijativu kralja Mateja Korvina nastala je prva visoka škola u Ugarskoj – Academia Istropolitana, osnovana 1465. godine (Škvarna et al. 1999: 197).

Za vreme crkvene reformacije dolazi do smene školskih odnosa na teritoriji Slovačke. Mreža gradskih i seoskih škola se širila što se nastavilo i u 16. i 17. veku, kada su se u protestantskim, naročito u evangelističkim školama, počele primenjivati neke reforme sadržaja, organizacije, forme i metoda nastave prema Komenskom. Važna karakteristika ove nastave je njeno odvijanje na maternjem jeziku. Osim toga, dosta vremena se posvećivalo i elementarnim praktičnim znanjima iz poljoprivrede i zanatstva.

O stanju seoskih škola i položaju učitelja u polovini 18. veka u Ugarskoj, u oblasti današnje Slovačke, bliže saznajemo iz knjige *Gabriela Balašovica Návrh na nápravu škôl dedinských z roku 1749* (Mišianik 1956), u slobodnom prevodu *Gabriela Balašovica Predlog za poboljšanje škola seoskih iz 1749. godine*. Iako ovo delo nije donelo velike pedagoške misli, možemo ga smatrati dragocenim istorijskim dokumentom koji slikovito predstavlja ugnjetavanje, duboku bedu i zaostalost stanovništva u periodu početka vladavine Marije Terezije, odnosno u periodu kada još nisu bile uvedene školske reforme i u vreme seoba prvih podanika na jug Ugarske, na Donju zemlju. To potvrđuje i Juraj Čečetka u uvodnom delu knjige gde Balašovicov spis smatra veoma poučnim istorijskim dokumentom o bedi škole starih vremena, o skromnim mogućnostima i nastavnim sredstvima tadašnjih učitelja a ujedno je i dokument o njihovoj nesalomivosti (Mišianik 1956: 15).

Gabriel Balašovic je bio evangelistički sveštenik i učitelj i u ovom delu predstavlja svoje reformne predloge za poboljšanje nastave u seoskim školama, budući da su u tom razdoblju školski uslovi bili katastrofalni. Navodi da su zgrade bile neadekvatne, učionica je ujedno bila kuhinja i stan učiteljevoj porodici. Predlaže da učitelj ne bi trebao za vreme nastave da puši, kao i to, da njegova supruga ne mora baš u to vreme da pravi zaprške, da pere pelene, da hrani prasiće, da drži i hrani kvočku i piliće u toj prostoriji, itd... (Mišianik 1956: 20). Nisu bili ispoštovani ni najelementarniji higijenski uslovi. Školske prostorije su bile hladne, zadimljene, prljave, zato što se blato nosilo na cipelama sa ulice, a po učionici su se slobodno kretale i domaće životinje. Autor navodi i sledeće negativnosti i nedostatke tadašnje škole: nespremnost roditelja da daju decu u školu (naročito devojčice) i strah dece od učitelja, neredovan dolazak učenika u školu, skromna, skoro nikakva nastavna sredstva i

knjige, jednorazrednu školu, društveni položaj učitelja, njegovu dezorijentisanost i nestručnost u oblasti nastave i metodike.

Ova knjiga je za nas interesantna iz razloga, što je autor bio evangeliistički sveštenik u Sudicama. Sudice su pripadale Novohradskoj župi, oblasti u Ugarskoj, iz koje se najviše porodica doselilo u bačka sela. Hipotetički, Gabriel Balašovic je mogao da bude učitelj nekome od doseljenika iz Sudica. U celoj Ugarskoj su za to vreme vladali isti uslovi, socijalna i kulturna beda tadašnjih škola manifestovala se u tom istom opsegu, tako da su sve seoske škole funkcionisale u više-manje istim uslovima.

Ugarska studijska komisija je 1765. godine izvršila popis škola u Ugarskoj, nakon čega se ispostavilo da i uprkos svim nastojanjima crkve, **na teritoriji Ugarske je malo škola** (Zelinová i Zelina 2009). Kao posledica toga, procenat pismenog stanovništva u Ugarskoj je bio nizak. U 18. veku je znao da čita svaki peti stanovnik unutrašnjosti. U većini slučajeva se radilo o tzv. polupismenosti ili semialfabetizmu pri kojem osoba može napisano da pročitati, ali nije savladala veštinu pisanja. Kao „literati“ su mogli biti okarakterisani samo određeni slojevi gradskog stanovništva, visoko plemstvo i intelektualna elita.

Pošto je najgora situacija bila prvenstveno u oblasti obrazovanja seoske omladine i gradske sirotinje, za ove slojeve stanovništva otvarane su trivijalne škole organizovane pri parohijama. Najčešći oblik osnovne škole kod svih naroda Habsburške monarhije je bila trogodišnja trivijalna škola (Potkonjak 1989b: 319). Organizovale su se i preparandije na kojima se obrazovanje i priprema učitelja za rad u školama odvijala u obliku tromesečnih kurseva po novoj nastavnoj metodi Johanna Felbigera, reformatora katoličkog osnovnog školstva u Austriji (Potkonjak 1989a: 199). Neki učitelji nisu pak imali traženo obrazovanje, pa su tako učenike učili crkvenjaci, bivši vojnici i zanatlije.

Prema Žbirkovoj (1987: 357) je upravo nekvalifikovanost učitelja bila karakterističan znak narodnog obrazovanja. Dešavalo se da je učitelj za vreme zimskih meseci učio decu a leti je pasao seoske svinje. U Rakši, u okolini Martina, učitelj je bio stolar. U školi u Poljani, u okolini Spišske Nove Vesi, učio je učitelj ratar. U oblasti Đetva je učilo 24 seljaka. U oblasti Bukova, u okolini Trnave, učitelj je bio poštari. Plate učitelja su bile niske i slovački učitelji seoskih škola su živeli u bedi, nedovoljno cenjeni i neadekvatno materijalno obezbeđeni. Nisu postojali udžbenici, ni nastavna sredstva. Školstvo je reflektovalo stanje celog društva, bilo je siromašno i zaostalo.

I uprkos tome, što se nastava odvijala samo zimi, u periodu kada nije bilo poljskih radova, kod nekih učenika prisustvo nije dosežalo ni 50%. Verovatno je to imalo veze sa time da su planinske oblasti zimi nepristupačne a roditelji su se za vreme loših meteoroloških uslova teško odlučivali da puste decu u školu. Ovakav dolazak dece u školu za vreme zimskih meseci je trajao sve do 1918. godine, kao i to da su učenici umesto obaveznog pohađanja nastave u trajanju od 6 godina obično dolazili u školu samo tri ili četiri godine.

Obrazovanje stanovništva Ugarske u 18. veku, u periodu migracije Slovaka na Donju zemlju

Naša potraga za istorijskim izvorima o prvim školama konkretnih oblasti u Ugarskoj, o kojima znamo da iz njih dolaze prvi doseljenici na prostore Bačke je bila otežana time, što imena oblasti i uopšte naseljenih mesta nisu istorijski konstantna kategorija. Prema Majtanu (1998) složena situacija u mnogonacionalnoj Ugarskoj državi, nacionalno ugnjetavanje, raspad monarhije, kao i dalja sudbina Slovačke u okviru Češko - Slovačke i druge okolnosti su uzrokovale neobično šarolik razvoj administrativnih naziva naseljenih mesta. Na mađarizaciju ili slovakizaciju naziva mesta su uticale promene državnosti ili administrativne podele, ili su im bile nametnute promene ideološkog karaktera. Ustaljene administrativne celine još od srednjeg veka u Ugarskoj su bile istorijske župe, stolice (danas okruzi). Njihove granice su se u poslednjim vekovima minimalno menjale.

Analizirali smo dostupne izvore i za detaljniju analizu smo odabrali istoriju školstva današnjeg okruga Đetve, zato što je, kao što smo već spominjali, znatan deo stanovništva na Donju zemlju (na teritoriju Bačke) došao iz Novohradskog okruga, kojem je deo Đetve pripadao. Za vreme treće etape seobe Slovaka (1740-1780, sa prelazom u 19. vek) kroz Novohrad je prošlo na svom dugačkom putu na Donju zemlju najviše slovačkih doseljenika (Sirácky 1999: 53).

Prirodno-geografske uslove ove planinske oblasti su se ljudi trudili da kultivišu krčenjem šuma i na taj način su na brdima nastale raštrkane grupe kuća, neušorena planinska naselja, takozvane osame. Ova gazdinstva su od centralne opštine često bila udaljena i po nekoliko kilometara. Detaljnije smo analizirali *Dejiny elementárneho školstva v okrese Detva* (Kočí 2006), u slobodnom prevodu *Istorija elementarnog školstva u oblasti Detva*, koja predstavlja rezime dostupnih saznanja o razvoju škola u ovom regionu. Takođe donosi dragocene informacije o uslovima života i rada stanovništva. Oblasti sa kućama na osami su u prošlosti spadale u najzaostaliye i najbednije u Slovačkoj (Kočí 2006: 6). Terezijanski urbarijum iz 1770. godine ovako opisuje stanje u privredi Đetve: 145 seljaka, 30 zanatlja, (od tog broja jedan obučar, četiri tesara, jedan krojač, jedan bravar, dva kolara i 20 neodređenih) koji su posedovali samo kućice (Kočí 2006: 163), 19 ljudi koji ne poseduju ni kuću, ni zemljište. Samo zemljište je u dvotrećinskom obimu bilo manje plodno, stenovito, ili brdovito i stoga neodgovarajuće i nepristupačno za poljoprivredne radove (Kočí 2006: 155). Sve ove, za Đetvu karakteristične crte, imale su uticaja na razvoj mesnih škola. Jednostavan i težak život na osami u prošlosti nije iziskivao zahtevno obrazovanje a roditelji nisu osećali potrebu da šalju svoju decu u školu. S druge strane, mnogi nisu imali gde da šalju svoju decu, zato što škola u njihovoj okolini jednostavno nije postojala (Kočí 2006: 6).

O počecima škola koje su nastale u periodu Austro-Ugarske monarhije nismo našli puno informacija. Samo u nekolicini slučajeva zabeležena je godina nastanka prve škole.

Većinom je zabeležena samo napomena da je škola u ovom periodu već postojala (Koči 2006: 3). Na osnovu dostupnih podataka možemo da zaključimo da su državne i crkvene (više katoličke nego evangelističke) škole u ovoj oblasti bile malobrojne, na niskom nivou. Funkciju učitelja je vršio i mesni notar a u slučaju nedostatka učitelja, škole jednostavno nisu radile.

Za ovaj region su karakteristične tzv. škole na osami. Kao što govori njihov naziv, nastajale su na osamama na inicijativu meštana i pružale su veoma skromno obrazovanje. Nastava se odvijala u privatnim kućama a decu su učili obrazovaniji domaćini ili bivši vojnici koji su bili bez pedagoškog obrazovanja. Tu su radili i školovani učitelji, tzv. "rehtori". Dešavalo se da su ovamo dolazili zato, što su sa prethodnog radnog mesta zbog nekog razloga (na primer alkoholizma) bili izbačeni. Naknadu za prostor škole i naknadu za učitelja su roditelji plaćali sami. Visina naknade je bila dobrovoljna, prema mogućnostima porodice. Roditelji su često pregovarali sa učiteljem o tome, da li će plaćati novcem ili u naturi (žitaricama, ogrevom i sl). Prema Medveckom (1905: 92), **starija generacija stanovnika Đetve nije redovno išla u školu, posebno ne devojčice**. Ako su i išle, devojčice nisu učile da pišu, učile su samo da čitaju. Deca su išla u školu samo dok je bilo snega, što znači od 1. novembra (od praznika Zadušnica), pa sve do kraja aprila.

Medvecko opisuje jednu školu na osami ovako: u nepopločanoj sobi duž zidova su sedele učiteljeve odrasle kćerke vezući ili predući. Oko šporeta ili ognjišta u čošku vrti se domaćica, učiteljeva supruga a oko nje se sitna deca ponašaju sasvim opušteno. Po sobi su u obliku nepravilnih pravougaonika raspoređeni na panjevima poslagane daske (montažno-demontažne klupe; primedba autora). Na sredini stoje dva samostalno postavljena panja za učitelja i učenika koji upravo odgovara. Učitelj u jednoj ruci drži nezaobilaznu palicu, drugom rukom drži čitanku, često samo molitvenu knjigu. Učenik gleda u knjigu, pokazuje rafikom vezanom za pesnicu i čita. Bilo je potrebno četiri - pet zima da bi učenici naučili tečno da čitaju, pišu, "katekizmus i bibliku", nekoliko didaktičko - moralizirajućih stihova i četiri osnovne računске operacije.

Medvecko navodi (1905: 93) da, iako ne postoje pouzdani podaci o stvarnom odnosu analfabeta i onih koji su znali da čitaju i pišu, iz vlastitog iskustva može da tvrdi da stanje nije ni izdaleka tako tužno a ni narod nije tako kulturno zaostao, kakvim ga je predstavljalo plemstvo. Ističe zdrav humor (duh) naroda i skroman ali savestan rad ratara-učitelja.

Pretpostavke o pismenosti slovačkih doseljenika na teritoriju Vojvodine

Teritorija Vojvodine je kroz istoriju bila zahvaćena mnogobrojnim velikim seobama različitih naroda. U srednjem veku, od dolaska Mađara u Panonsku niziju 896. godine pa sve do 1526. godine, ovo područje je bilo pod vladavinom Ugarske. Tada nastupa period vladavine Turaka sve do zaključenja mira u Sremskim Karlovcima 1699. godine, kada je područje Vojvodine opet dospelo pod dominaciju Ugarske (Peškova 2014: 11). Turci su za sobom ostavili puste oblasti koje su država ali i zemljoposjednici želeli da

nasele što pre i što bolje i da kultivišu velika prostranstva zemljišta. Između doseljenika različitih nacionalnosti pojavljuju se i Slovaci. Najstarije slovačko naselje u Bačkoj je Bački Petrovac, osnovan 1745. godine. Zatim su se redom osnivala naselja ili naseljavala već postojeća: Kulpin, Selenča, Gložan, Kisač, Bajša. Do kraja 18. veka, Slovaci su naselili Lalić, Pivnice i Bačku Palanku (Ormis 1935: 10). U Banatu su Slovaci redom naseljavali: Banatski Komloš, Bardanj, Ečku, Aradac, Kovačicu, Padinu, Staru Pazovu, Zrenjanin, Janošik, Hajdušicu, Ostojićevo, Vojlovicu, Belo Blato (Sirácky, Botík, Bartalská, Medved'ová, Jonáš 1980: 75). Srem su kao najmlađu kolonizacionu oblast naseljavali delom Slovaci iz Gornje zemlje a delom Slovaci iz već naseljenih delova Bačke i Banata u okviru sekundarne ali i tercijalne kolonizacije. Najpre je bila naseljena Stara Pazova, zatim Boljevci, Ačanja, Kupinovo, Dobanovci, Slankamenski Vinogradi, Bingula, Erdevik, Ilok, Šid, Lug, Radoš, Soljani (Sirácky et al. 1980: 80).

Poznato je da su se novi doseljenici trudili da što brže nakon dolaska osnuju i izgrade crkve i škole. Nas je pre svega zanimala pismenost slovačkih doseljenika koji su među prvima došli na teritoriju Vojvodine. Na osnovu već spomenutih podataka, možemo zaključiti da je došao verovatno mali procenat kolonista kojima je u staroj domovini uspešno da dobiju neko obrazovanje, jer su i kulturne potrebe i mogućnosti doseljenog stanovništva bile skromne (Sirácky 1980: 114). Većina doseljenika su bili poljoprivrednici i zanatlije i za izvršavanje svojih radova im nije bila potrebna škola. Potrebnim veštinama su decu učili njihovi roditelji ili su se kao šegrti zanatima podučavali od svojih majstora.

Osim toga, možemo da isključimo i potpunu pismenost ženskog dela populacije doseljenika. Tek školskom reformom 1777. godine, devojčice su dobile mogućnost da pohađaju školu. Do tada nisu imale skoro nikakvu mogućnost oficijelnog obrazovanja.

Sledeći faktor koji ne ide u prilog obrazovanosti je školski dolazak u Ugarskoj koji nije bio obavezan do 1781. godine, kada je Jozef, sin Marije Terezije, uveo kazne za nepoštovanje dolaska. U tom periodu je na teritoriju Vojvodine već došao prvi veći talas slovačkih doseljenika. U sledećem periodu je dolazilo još nekoliko talasa doseljenika iz Gornje Ugarske, ali su se doneseni zakoni o obaveznom školskom dolasku u praksi sprovodili vrlo sporo.

Potvrda o apsenciji pismenih doseljenika je i činjenica da o prvim godinama nakon dolaska prvih doseljenika, nemamo nikakvih beleški i pisanih svedočanstava o njihovoj konsolidaciji u novoj sredini. Osim toga, moguće je da je neko ipak učio da čita i piše ali kao posledica nedostajuće prakse je to zaboravio. Ova ponovljena ili povratna nepismenost mogla bi biti posledica nazainteresovanosti da se gubi vreme za beleženje ove gorke realnosti. Verovatno su smatrali da je to beskorisno, pošto su mogli da pišu samo nakon teškog rada, a to vreme je bilo preko potrebno za odmor i regenerisanje snage. Ubeđenost o svrsishodnosti pisanja mogla je biti potisnuta naporom o sticanju veština dovoljnih za preživljavanje u novoj sredini. Adaptacija na nove klimatske uslove koji su se razlikovali od onih u staroj domovini je iziskivala mnogo psihičke i fizičke energije.

Prema Boćiku (1980: 241), doseljenicima je trebalo mnogo vremena, strpljivosti, rada i energije za rešavanje najelementarnijih životnih potreba: za obezbeđivanje hrane, pijaće vode i građenje kuća. Nova sredina je bila negostoljubiva i bilo je potrebno kultivisati guste šume, prostranstva prekrivena grmolikim biljkama, velike površine razlivenih stajaćih voda. Bogata flora je nudila idealne uslove za nesmetano razmnožavanje insekata, ptica, glodara, gmizavaca. Opasne štetočine su ugrožavale život ljudi, letine i domaćih životinja. Kada se tome dodaju i povremene epidemijske groznice, život je postajao nepodnošljiv i ljudi su napuštali već naseljena mesta.

Bilo je teško naviknuti se na novu sredinu i često su se vraćali u svoja prethodna prebivališta. Zabeleženi su i povratci u rodna mesta i ponovne seobe nakon kratkog boravka u ovom privremenom prebivalištu u druga naselja (Čelovský 2013: 47).

Usled nedostatka pismenih beležaka, možemo samo da pretpostavimo kako su prvi doseljenici živeli i radili u teškim vremenima prilagođavanja, doživljavanja egzistencionalnih i moralnih kriza, prinudne solidarnosti i deljenja zajednički izabrane sudbine. Prema Ormisu (1935: 7), tek nakon konsolidacije odnosa tu i tamo se našao sveštenik ili učitelj koji je počeo da beleži događaje iz života crkvenog kolektiva ili škole.

Poznato je da su doseljenici bili veliki vernici i da su sa sobom na Donju zemlju doneli dve knjige: Bibliju i kancional (psaltir, evangelistički pesmarik) - Tranoscus. Zastupamo teoriju da je znatan deo prvih doseljenika sigurno bio nepismen, ali takođe dopuštamo mogućnost da je određen broj novih doseljenika bio polupismen (što znači da su znali samo da čitaju). Ne možemo sa sigurnošću da tvrdimo da je većina migranata tada bila nepismena, iako bi nas na taj zaključak mogla navesti činjenica da su se i oni najistaknutiji koji su predstavljali celu grupu doseljenika novom zemljoposjedniku potpisivali krstićem (Babiak 2015: 46). Inteligencija, sveštenici i učitelji, koji su bili potpuno pismeni, što znači sa izgrađenom veštinom čitanja i pisanja, su se pojavili tek kasnije.

Kao što smo već spomenuli, starija generacija stanovnika Đetve nije redovno pohađala školu, posebno ne devojčice. Osim toga, škole na osami u staroj otadžbini nudile su nizak nivo osnovnog obrazovanja. Zahvaljujući tome što je mali deo stanovništva bio pismen, upravo to je išlo u korist očuvanja maternjeg jezika. Naime, nepristupačni krajevi i raštrkanost kuća u ovim planinskim oblastima u kasnijim razdobljima je usporavalo namere vlade da grade državne škole za nemađarsko stanovništvo. Do gradnje državnih škola većinom nije ni došlo, čime je bila onemogućena efikasna kontrola sadržaja i jezika nastave. Tako su učitelji-ratari učili decu (onih roditelja koji su za to pokazali interesovanje) na maternjem jeziku i uspešno se odupirali mađarizaciji.

Iako se za vreme čitavog perioda od dolaska Slovaka na Donju zemlju povremeno javljala i sumnja stanovništva u značaj obrazovanja i uređenja škola u novoj domovini, bila su to samo mišljenja nekolicine, kojem većina stanovništva nije podlegla i zahvaljujući duhovnim vođama, sveštenstvu i učiteljima. Oni su bili vizionari koji su izlaz iz bede i

teškog života kojim su živeli na Gornjoj zemlji, ali i u prvim godinama nakon dolaska na Donju zemlju, videli u obrazovanju svoje dece.

LITERATURA

- Babiak, J. (2015). *Za slnkom napoludnie*. Báčsky Petrovec: Asociácia slovenských pedagógov.
- Botík, J. (1980). Zapúšťanie koreňov v novom prostredí. In J. Sirácky (Ed.), *Slováci vo svete* (pp. 241-248) Martin: Matica slovenská.
- Čelovský, S. (2013). Podiel osadníkov zo slovenských obcí v Maďarsku pri osídľovaní Kysáča v Báčke od roku 1773. In V. Valentík (Ed.), *Kysáč 1773 - 2013* (pp. 41-52). Báčsky Petrovec: SVC.
- Černák, V. (2013). *Zoborské listiny - historický klenot nášho písomníctva*. Preuzeto 16.05.2016. sa <http://www.sho.sk/clanok/1411/zoborske-listiny-historicky-klenot-nasho-pisomnictva>
- Kočí, M. (2006). *Dejiny elementárneho školstva v okrese Detva*. Bratislava: Ústav informácií a prognóz školstva.
- Koliko se poznajemo*. Red. A. Peškova (2014). IX. Izd. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, upravu i nacionalne zajednice.
- Majtán, M. (1998). *Názvy obcí Slovenskej republiky (Vývin v rokoch 1773 - 1997)*. Bratislava: VEDA Preuzeto 14.03.2016. sa: <http://slovníky.juls.savba.sk/obce-uvod.html>
- Medvecký, K. (1905). *Detva*. Ružomberok: Kníhtlačiarne Karla Salvu,. Preuzeto 14.04.2016 sa: C:\Users\win7\AppData\Local\Temp\medvecky-karol-anton_detva_txt.html
- Mišianik, J. (1956). *Gabriela Balašovica Návrh na nápravu škôl dedinských z roku 1749*. Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied.
- Ormis, J. (1935). *Kultúrne snahy Slovákov v Juhoslávii*. Petrovec: Kníhtlačiareň úč. spol.
- Pedagoška enciklopedija 1* (1989). Red. N. POTKONJAK et.al. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pedagoška enciklopedija 2* (1989). Red. N. POTKONJAK et.al. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Sirácky, J. et al. (1980). *Slováci vo svete*. Martin: Matica Slovenská.
- Sirácky, J. (1995). Petrovec 1745 - Začiatok osídľovania Slovákov vo Vojvodine. In: *Petrovec 1745-1995, Báčsky Petrovec: Zhromaždenie obce*.
- Škvarna, D. et al. (1999). *Lexikón slovenských dejín*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Zelinová, M. i Zelina, M. (2009). *Školské reformy Márie Terézie (1717 - 1780). Pedagogika pre stredné pedagogické školy, pedagogické a sociálne akadémie a pedagogické a kultúrne akadémie 4*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Preuzeto 20.03.2016. sa: pasaca.edupage.org/files/Skolske_reformy_Marie_Terezie.docx

Žbirková, V. (1987). Škola a slovenský učiteľ v Uhorsku na konci 19. a začiatku 20. storočia. *Pedagogika*, 3, 353-363. Preuzeto 14.04.2016. sa: <http://pages.pedf.cuni.cz/pedagogika/?p=4334&lang=cs>

ПАРАДОКСИ РУСКОГ НАЦИОНАЛНОГ КАРАКТЕРА И ЊИХОВ ОДРАЗ У РУСКОМ ЈЕЗИКУ (ПАСИВНОСТ И МАКСИМАЛИЗАМ)

The paper considers an opposite features of the Russian national character, such as passivity and maximalism. We have shown how these features are reflected in the social and the historical plan of Russia, and we attempt to reveal these features in Russian language. At the level of grammar and lexicon these features are shown by special word-formation means and specific lexicon. At the level of a Russian world language picture these features are shown in existence of specific concepts (*авось, лень, удаль, тоска, разгул*), phrases, proverbs and sayings, lyrical heroes which we find in the Russian classical literature and in the Russian folklore. Our purpose was to show interaction of national character and language and to illustrate it on concrete material.

Key words: Russian national character, passivity, maximalism, language picture of the world, concept.

Увод

Под националним карактером подразумевамо скуп стереотипа мишљења и понашања, карактеристичних за један народ. Према Тер-Минасовој, ови стереотипи представљају стандардизоване представе о одређеној појави или објекту, које су устаљене у свести припадника једног народа и најчешће су емоционално обојене (Тер-Минасова 200: 138).

На формирање националног карактера подједнако утичу генотип и култура. Генетско наслеђе, заједно са стереотипима који се формирају у процесу социјализације, преносе се са генерације на генерацију и у великој мери одређују начин понашања и размишљања припадника једне нације (Драч 2002: 393).

Руски национални карактер су истраживали многи аутори у културолошком, језичком и многим другим аспектима: Н. Берђајев, Д. Лихачов, Ј. Степанов, Н. Лоски, В. Шубарт, В. Колесов, А. Вежбицка и многи други. Сви они издвајају мање-више исте особине као типичне за руски национални карактер, а то су: отвореност, храброст, снага воље, доброта, колективизам (саборност), емоционалност, конзервативизам, ирационалност, максимализам, лењост, пасивност, аскетизам, фатализам итд. Многе од ових особина су међусобно повезане и граде антонимијске

¹ anzela.prohорова@ff.uns.ac.rs

дублете. Можемо их препознати, с једне стране, у друштвено-историјским појавама, у понашању појединих личности (савремених и историјских), у књижевним ликовима, у руској митологији, али, са друге стране, неке од ових особина одражене су и у руском језику: у граматички, лексички, у језичкој слици света, кроз национално специфичне концепте, фразеологију, изреке и пословице.

Полазна тачка за истраживање била нам је идеја о поларизованости руског националног карактера, на коју су указивали сви поменути истраживачи. Под поларизованошћу подразумевамо упоредно постојање дијаметрално супротних особина. За анализу смо одабрали особине *пасивност* и *максимализам*, као изразито супротстављене, из којих проистиче читав низ других, асоцијативно повезаних особина које ћемо у току анализе навести. Посматрали смо како се ове особине манифестују у друштвеном животу Русије, у руском језику и у руској језичкој слици света. Анализирали смо граматичка и лексичка средства повезана са овим особинама, национално специфичне концепте, као и поједине лирске и митолошке јунаке из руског фолклора и класичне књижевности који су носиоци ових особина.

Као узрок противречности и сложености руског националног карактера Н. Берђајев истиче географски положај Русије између Европе и Азије. Он каже да је Русија место где се сударају два различита историјска тока – Исток и Запад и јединство ових начела у једној држави, која су у основи супротна, у руском националном карактеру узрокује сталну борбу. Берђајев закључује да управо овај сукоб не дозвољава Русима да се држе средине, нити да хијерархизују вредности, што западњацима веома лако полази за руком (Берђајев, 1990: 44).

Валтер Шубарт², немачки филозоф и културолог, који је истраживао руску културу у поређењу са западњачком, такође истиче одсуство аксиолошке средине код Руса. Он руску културу назива културом краја, за разлику од западњачке која је култура средине, јер је изграђена на средњој класи. Он каже да руско друштво никада није форсирало средњу класу и никада није ишло путем златне средине, већ је, супротно томе, увек било пуно непомирљивих крајности које су се кроз историју манифестовале на различите начине: појавом самозванаца, разним екстремним сектама, мистичним личностима попут Григорија Распутина и сл. Он каже да је очигледно да је руска душа немирна, у сталној потражи за нечим, не сасвим јасно дефинисаним, и њој је страно стање средине које је заправо стање равнотеже. Другим речима, у руском националном карактеру постоји извесна црта „или – или“ и једна до друге су, у уској спрези, особине попут емоционалности и суровости, деспотизма и анархије, страствености и аскезе, религиозности и атеизма, активности и пасивности

² Валтер Шубарт (1897–1942) – немачки филозоф. Након Хитлеровог доласка на власт емигрирао је из Немачке у СССР, где је 1941 год. ухапшен од стране совјетских власти. Погинуо је у концентрационом логору у Казахстану.

и сл. са веома наглим прелазима и без зоне која би ублажила противречности. Шубарт истиче да управо те супротности чине ширину руског националног карактера: тежња ка слободи води у анархизам и нихилизам, емоционалност води у максимализам и страственост која лако измиче контроли, а оштро осећање греха ствара једнако снажну потребу за искупљењем, патњом и жртвом (Шубарт 2000: 83).

Анализа

Пасивност

Пасивност је особина која је у руском националном карактеру повезана са лењошћу, стрпљивошћу, мирењем са постојећим стањем ствари и фатализмом.

Н. Берђајев каже да је руска лењост, недостатак иницијативе и неразвијено осећање одговорности које проистиче из ових особина, последица утицаја великог пространства руске државе на формирање руског националног карактера. Огромна пространства су током дугог временског периода спутавали руску енергију. То пространство није захтевало интензивну енергију и интензивну културу, као што је то случај у западној Европи, што је у руској држави узроковало недостатак дисциплине и иницијативе (Бердяев 1918: 63).

В.О. Ключевски је такође указивао на климатско-географске факторе који су утицали на формирање црте пасивности у руском националном карактеру. Наиме, због специфичних природних услова свог поднебља, а то су пре свега веома кратко лето и дуга оштра зима, Руси су навикли да напрежу своју снагу у веома кратком временском периоду (за време лета, док је топло), а затим да се дуже време одмарају (током зиме). Овакав начин живота и рада утицао је на формирање пасивности која понекад иде у своју крајност – лењост (Ключевски 1991: 60).

Пасивност као руска национална црта има свој одраз и у руском језику. С једне стране, то се може уочити кроз граматику, творбена средства и одређене врсте конструкција, а, са друге стране, кроз лексику и руску језичку слику света у којој се поједини концепти издвајају као национално специфични, а у тесној су вези са овом особином.

А. Вежбицка говори о неколико фундаменталних особина помоћу којих се формира семантички универзум руског језика. Између осталих, она помиње и особину „неагентивности“. Она каже да неагентивност одражава становиште да човек не може да контролише свој живот, нити да утиче на постојећи ток ствари. Одатле проистиче типично руска склоност фатализму, смирењу и покорности пред судбином (Вежбицкая 1996: 34). Према Вежбицкој, у руском језику овакав животни став изражен је помоћу три типа конструкција. Прве су *инфинитивне конструкције са предикатима неопходности и могућности*. То су, пре свега, конструкције са дативом које имају безличне модалне предикате типа: *надо, нужно, необходимо,*

нельзя, невозможно, не полагается, следует, должно итд. Ови предикати указују на неопходност која је субјекту наметнута споља. На пример: *Мне необходимо ехать (Морам да отпућујем)*³. Друге су инфинитивне конструкције без модалних речи. Оне указују на жељу да се нека радња оствари (без наде да ће се и остварити), на обавезу или неопходност. Заједничко свим овим конструкцијама је да субјекат нема никакву контролу над догађајима. На пример: *Вместе нам не жить (Немогуће је да живимо заједно)*. Трећи тип чине *рефлексивне конструкције* којима се изражава немогућност да се уради оно што се жели, или се радња одиграва некако „сама од себе“. На пример: *Мне чудесно писалось статью (Тако ми је добро ишло писање чланка)*. У овој конструкцији, субјекат је лице које не наилази ни на какве препреке док врши радњу (пише чланак). Он осећа да ову активност извршава са лакоћом, али, колико год да ужива у њој, свестан је да у тој лакоћи нема његове заслуге, пошто он не улаже никакав напор, већ се радња одвија „сама од себе“ (Вежбицкая 1996: 56-69).

У руском језику постоје и друга средства која упућују на радњу у којој субјекат учествује пасивно. На пример, таква је група глагола у којима је субјекат у косом падежу (најчешће у дативу), а објекат у инфинитиву. Овакве конструкције указују да се радња одиграла без вољног и активног учешћа субјекта. Примери: *(мне) удалось* (успео/ла сам), *привелось* (имао/ла сам прилику), *случилось* (десило се), *посчастливилось* (имао/ла сам среће, посрећило ми се), *вышло/сложилось* (испало је) итд. Са друге стране, постоје и глаголи који указују да субјекат не сноси одговорност за своје поступке или не признаје кривицу за то што се нека радња није одиграла. На пример: *я собираюсь, постараюсь, не успел* итд. Према истраживањима А. Зализњак и И. Левонтине, ови глаголи имају изузетно високу фреквентност у руском језику. На пример: *Уже три дня каждый день собираюсь писать вам (Већ три дана, сваки дан, спремам се да вам пишем)* (Зализњак, Левонтина 2005: 307-310).

Идеја лењости и пасивности изражена је и другим средствима, на пример, помоћу творбеног модела са префиксом *по-* који указује на непотпуну радњу. На пример: *подумывать* („помало мислити“), *почитывать* („помало читати“), *поживать* („помало живети“) и сл. (Левонтина 2005: 337).

Лењост је облик пасивности који може да се разматра као руски национално специфични концепт. Према Левонтиној, у руској ЈСС овај концепт је презентован великим бројем речи: *лень, лентяй, лодырь, лоботряс, ленивый, ленивец, ленца, неохота* итд. Левонтина каже да лењост у руском језику представља стање, али је и некаква виша сила која долази из спољашњег света и обузима човека (на пример, то се јасно види кроз изреку *Лењ-матушка одолела*, што у преводу значи *Лењост мајчица ме савладала*). Постоје три врсте стања која у руском језику могу да се опишу као *лень*: прво је специфично физичко стање тела које је повезано са

³ Превод свих примера је ауторов.

спољашњим условима: топлотом, хладноћом и сл. На пример, ако је превише топло, човек не жели да се бави никаквом физичком активношћу. У другом случају, ради се о душевном стању и таква врста лењости представља недостатак воље да се започне било каква активност. У том случају, лењост може да се односи само на неку одређену активност (на пример, ученик је лењ да уради домаћи задатак). У трећем случају лењост представља стање ума и тада је она потпуно свестан и рационалан избор у конкретної ситуацији. Оваква врста лењости је заправо штедња својих снага и често се оцењује позитивно. На пример: *Мне лењ с вами в полемику вступать (Лењ сам (мрзи ме) да се са вама расправљам)* (Левонтина 2005: 337-339).

У руској ЈСС, лењост није аксиолошки јасно одређена. Углавном се ова особина оцењује негативно, јер онемогућава да се човек реализује кроз неку активност. Међутим, у појединим случајевима однос према лењости је амбивалентан, што показују и руске пословице и изреке. На пример: *И рада бы прятла, да лењ напала; Хорошо ленивого за смертью посылать — не скоро придет; У ленивого хребет не болит; Ленивому всегда праздник; Лењ раньше нас родилась. Ленивый что богатый: всегда гуляет. Кто долго спит, тому Бог простит; Работа не волк, в лес не уйдет.*

Лирски јунаци у народним бајкама и у књижевним делима такође понекад указују на амбивалентан однос према лењости у руској култури. На пример, позната је бајка о лењом Јемељки, који не силази са своје пећи и машта о томе да се све уради само од себе. Једног дана, овај Јемељка је упецао штуку која га је замолила да јој поштеди живот и да ће му она заузврат остварити сваку жељу коју замисли. Од тог момента, па све до краја бајке, Јемељки се заиста све жеље остварују - довољно је само да призове штуку и изговори чаробне речи. Интересантно је да је овај јунак на самом почетку бајке у односу на своју браћу окарактерисан као *дурак* (будала), а све што се са њим дешава указује управо на супротно. Бајка се завршава тако што је Јемељка, помоћу чаробне штуке, изградио себи дворец и оженио се царевом кћерком са којом је дуго и срећно живео.

Када говоримо о лењим ликовима из руске књижевности, треба свакако поменути Обломова из истоименог романа И. Гончарова. Обломов је вероватно највећи лењивац у руској књижевности по којем је читава појава у руском друштву 19. века добила назив – обломовштина. Међутим, сам Гончаров је овај лик изградио тако да више изазива сажаљење и симпатију него осуду. Посебно у поређењу са Штолцем, његовим најбољим пријатељем, који је предузимљив и активан и његова сушта супротност, Обломов је тако пасиван и лењ много привлачнији, јер је типично руски лик.

Од културних концепата који су одраз пасивног погледа на свет и фатализма, треба свакако поменути концепт *авось*, који је језички универзум за себе. *Авось* је модална реч која се на западне језике преводи као „можда“ или

„могуће“, али она има далеко ширу семантику. *Авось* одражава животни став када се човек нада позитивном исходу неке ситуације, а при томе иде на ризик, често сасвим непотребан, надајући се да ће се ситуација некако сама од себе позитивно разрешити. То је нека врста уздања у срећу, али уз ризик, често и животни. На пример, човек не поправља кров своје куће, јер се узда у *авось*, тј. да му се кућа неће обрушити на главу. *Авось* одражава животни став када субјекат не жели да се меша у ход ствари, јер сматра да будућност није предвидљива и јер се нада да ће се ствари решити саме од себе (или да ће га најгори могући исход просто заобићи) (Шмелев 2002: 134-136). Ова реч постоји у руском језику још од 18. века, међутим, као концепт који изражава одређени поглед на свет везан за лакомисленост, безбрижност и недостатак воље, она се почела употребљавати тек релативно недавно, у 20. веку (Иљина 2010: 137).

Максимализам

Насупрот пасивности у руском националном карактеру изражена је друга крајност ове особине – максимализам. Руски максимализам је тежња ка крајностима, жеља да се у свему достигне крајња тачка. Ф. М. Достојевски је ову појаву описао као „одсуство сваке мере у свему“ и као „потребу да се иде преко могућности, када, замирући, стигнеш до саме пропасти, спустиш се делимично у њу, а понекад се и бациш доле, да би са исто таквим безмерним импулсом кренуо назад, али тек кад стигнеш до последње границе, када се више нема куд“ (Достоевский 2010: 37).

Руски максимализам је у неком смислу појачана емоционалност или страственост. Н. Лоски руску страственост описује као спој појачане емоционалности и снажне воље усмерене ка неком циљу (Лоски 2001: 128). Он каже да се посебно ова особина испољава у политичком и религиозном животу Руса кроз разне облике екстремизма и фанатизма, али и кроз друге друштвене појаве. На пример, прекомерни морализам Л. Толстоја, по њему, може се такође разматрати као својеврсни екстремизам. Ту је и старообрядништво као врста верског фанатизма у којем се преплићу религиозност и снажно осећање (Лоски 2001: 132).

В. Колесов руску страственост види као резултат ширине националног карактера који у свему тежи да достигне своју крајност. По њему је ова ширина резултат одбијања било какве коначне форме или завршености што и резултира тежњом ка крајностима. Он помиње руски нихилизам 19. века, који је, по њему, један од екстремних облика испољавања страствености. Он каже да је то страственост доведена до максимума – потпуног одрицања свега. Руси су, по свему судећи, склонили оваквој врсти одрицања, јер је у руској историји било и других,

сличних, праваца. На пример, нетовшчина⁴ 17. века и пофигизам⁵ 20. века. Заједно са нихилизмом, то су, према Колесову, у суштини, исте појаве (Колесов 2007: 294).

Према А. Шмеману, један од парадокса руске културе је у томе што је од самог почетка њена основна црта био максимализам који је Кијевска Русија примила заједно са Византијским хришћанством. О максималистичкој природи хришћанства, каже Шмеман, нема спора: читаво Јеванђеље изграђено је на максималистичком позиву да се тражи, пре свега, „царство Божије“ и на позиву да се одбаце сва овоземаљска блага у име тог царства. Међутим, у културном смислу, између Византије и Русије тога времена постојала је огромна разлика: Византија је била наследница веома богате грчке културе, а Кијевска Русија је била на самом почетку своје историје и културе. За Византију је хришћанство било крунисање веома сложене и богате историје, завршна тачка читавог света лепоте и мисли. Максимализам који је са хришћанством дошао у Византију имао је своје припремљено место у „хијерархији вредности“ у којој су подједнако и „земаљска блага“ и културне вредности имале своје место. У тек формираној Кијевској Русији није било никакве хијерархије претходних вредности која би се могла уравнотежити хришћанским максимализмом. Хришћанство је у Русији прихваћено истовремено и као вера и као култура и тако је максимализам постао један од основа нове културе. Све што је у руској култури оригинално и величанствено, истовремено је и позив на одрицање или позив да се сва снага усмери на изградњу некаквог савршеног „небеског царства“ (Шмеман 2012).

У основи руског максимализма је заправо појачана емоционалност, на коју упућују многи аутори. Емоционалност Руса се испољава не само кроз поступке, већ и кроз веома богату мимику, интонацију, гестикулацију (на пример, слегање раменима, разни покрети рукама, обрвама, лупање ногом о под, руком о сто итд.). Између осталог, богатство гестова утицало је на настанак великог броја фразеологизама у руском језику који у основи имају неки гест. Према речнику, у руском језику постоји око 200 фразеолошких јединица које у основи имају неки гест или мимику. На пример: *махнуть рукой* (одмахнути руком у значењу одустати од нечега); *гладить по головке* (помиловати по глави у смислу одобравања); *чесать затылок* (чесати потиљак или бити у недоумици); *ударить по рукам* (ударити неког по руци, тј.

⁴ Нетовшчина је један од праваца Старообредништва који заступа апокалиптични поглед на свет. Њихова главна идеја је да светом управља Антихрист и да Црква више не постоји.

⁵ Пофигизам је животна филозофија која одражава равнодушност према свему (рус. је *фига* шипак, а израз „мне по фигу“ - означава „све ми је једно“). Пофигиста сасвим добро контролише ситуацију и он има и снаге и могућности за активност, али не жели да троши своју снагу, јер му је све свеједно и зато што мисли да се на ток ствари ионако не може утицати.

забранили му нешто); *и бровью не ведет* (одсуство реакције, везано за покрет обрвама) (Акишина, Кано, Акишина 1991).

А. Вежбицка указује на емоционалност као на једну од четири основне особине руског језика до којих је дошла анализом три концепта за које сматра да су кључни у руској језичкој слици света: *душа, судьба и тоска*. Под емоционалношћу језика, она подразумева богатство језичких средстава за изражавање емоција и њихових нијанси (Вежбицка 1996: 33-34). Језичка средства за изражавање емоционалности у руском језику, према А. Вежбицкој, су следећа: 1. Конструкције које одражавају свесно предавање емоцијама, на пример: *отдаваться унынию, предаваться грусти* итд. (буквално: *одавати се тузи*). 2. Употреба безличне форме глагола и датива именице, која указује на то да је неку емоцију веома тешко контролисати, на пример: *мне было завидно, ему было мучительно* (*завидео сам; било му је мучно*). 3. Употреба деминутива личних имена, на пример: *Володенька, Катенька, Мишенька* итд. Ови деминутиви одражавају емоционалан однос према адресату и изузетно их је тешко или немогуће превести на друге језике. 4. У руском језику је такође веома велик број придева са деминутивним значењем, посебно оних који се граде помоћу суфикса *-онк/- енък*. Овај суфикс даје придевима посебне емоционалне нијансе значења, пре свега, израз љубави и наклоности (*родненький, миленький*), мада понекад ови суфикси исказују презир и однос надмоћи (*плохонький, дешевенький*) или осећање жалости према некоме (*пьяненький*). Њих је такође готово немогуће превести на друге језике (Вежбицкая 1996: 42-50).

У руском језику постоје бројни национално специфични концепти који су повезани са максимализмом. У њиховој основи је тежња ка достизању крајње границе и сви су повезани са физичким простором. Такви концепти су *удаль, размах, тоска, разгулье* итд.

Удаль се на српски језик може превести као храброст. У основи то и јесте храброст, али је уједно и некаква дрска храброст која за своје испољавање захтева слободан и отворен простор, а уједно подразумева и животни ризик. Овај појам се односи на човека који поступа импулсивно, главом без обзира и који свакако није прорачунат. То је нека врста опијености простором и сопственом снагом када је човек спреман на најневероватније поступке. Фразеолошка јединица *удалой молодец* (срп. *храбар јунак*) представља стални мотив руског фолклора (Шмелев 2002: 94).

Са концептом *удаль* је веома тесно повезан концепт *разгул (разгулье)*. На пример, у руском језику постоји конструкција *разгулье удалое* (наилазимо на ову конструкцију у песми *Зимняя дорога* А. Пушкина: *Что-то слышится родное в долгих пёсных ямичка, // то разгулье удалое, то сердечная тоска*). Значење ове речи је „безмерно испољавање неке емоције (обично у негативном значењу)“ (Ожегов, Словари 2000-2016). Или, према Јефремовој, „висок или крајњи степен испољавања неке емоције“ (Ефремова, Словари 2000-2016).

Концепт *размáх* је директно повезан са концептом *удаль*. На српски језик се може превести као *замах*, али само у пренесеном значењу. *Размах* је одсуство ситничавости и било какве врсте унутрашњих стега и ограничавања повезаних са страхом или шкртошћу (Шмелев 2002: 96).

Са руском емоционалношћу директно је повезан концепт *тоска́*. Ову реч је веома тешко превести, јер је типично руски појам. Значење дато у речнику само наговештава пуну семантику: „тешко осећање“, „душевни немир“ и сл. Најпотпунију дефиницију овог осећања дала је А. Вежбицка: „то је оно што осећа човек који жели нешто што ни сам не може да дефинише, али који зна да је то недостижно. А када се тај објекат и дефинише, обично се испоставља да је то нешто изгубљено или сачувано само у магловитом сећању (*тоска по родине, тоска по младости*). Многи аутори су повезивали ово осећање са руским пространством. У руском језику чак постоји устаљени спој *дорожная тоска*, који представља специфично осећање туге које настаје за време дугог путовања (Шмелев 2002: 92).

Закључак

Описали смо две супротне особине руског националног карактера и како се оне манифестују у друштвеном животу Русије и у руском језику. Пасивност је одражена на граматичком и лексичком нивоу кроз особину „неагентивности“, а у руској језичкој слици света кроз концепт *лень* и *авось*. Концепт *лень* није аксиолошки јасно одређен. Однос према њему је амбивалентан, на шта указују руске изреке и пословице, као и јунаци бајки и књижевних дела који су носиоци ове особине. Концепт *авось* је повезан са пасивношћу и са фатализмом као животним ставом.

Руски максимализам испољава се кроз негативне друштвене појаве попут старообредништва, ниҳилизма и других облика екстремизма. У руском језику он се манифестује као појачана емоционалност. На нивоу граматике, то су различита граматичка средства (облици глагола, суфикси, специфичне граматичке конструкције итд.). На лексичком нивоу, то је богатство лексике којом се описују емоције, као и бројни национално специфични концепти који у основи имају неку врсту максимализма: *удаль, размáх, тоска́, разгýлье* и други. Сасвим је сигурно да постоји далеко већи број концепата у руском језику који одражавају ову особину, а њихово утврђивање би захтевало далеко исцрпније истраживање посвећено само овој теми.

ИЗВОРИ

- Акишина, А. А. и Х. Кано, Т. Е. Акишина (1991). Жесты и мимика в русской речи. *Лингвострановедческий словарь*. Москва: „Русский язык“. – 144с.
- Достоевский, Ф. М. (2010). *Дневник писателя* / Сост., комментарии А. В. Белов / Отв. ред. О. А. Платонов. Москва: Институт русской цивилизации. – 880 с.
- Словари русского языка (2000–2016). Преузето са <http://dic.academic.ru/> © Академик.

ЛИТЕРАТУРА

- Бердяев, Н. А. (1990). „Русская идея: Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX“. У: Е. М. Чехарин (отв. ред.), М. А. Маслин (сост.). *О России и русской философской культуре: Philosophы русского послеоктябрьского зарубежья*. Москва: Наука. 43–272.
- Бердяев, Н. А. (1918). *Судьба России*. Преузето са http://www.odinblago.ru/vlast_prostranstv
- Вежбицкая, А. (1996). *Язык. Культура. Познание*. Москва: „Русские словари“. – 416с.
- Драч, Г. В. (ред.) (2002). *Культурология*. Ростов-на-Дону: „Феникс“. – 608с.
- Зализняк, А. А., Левонтина И. Б. (2005). „Отражение „национального характера“ в лексике русского языка“. У: Анна А. Зализняк, И. Б. Левонтина, А. Д. Шмелев. *Ключевые идеи русской языковой картины мира*. Сб. ст. Москва: „Языки славянской культуры“. 307–336.
- Ильина, С. А. (2010). «Авось» как характеристика русской ментальности в творчестве А. И. Куприна“. *Филологические науки: Вопросы теории и практики* [Тамбов: Грамота]. 1/5 (в 2-х ч.; Ч. I.). с. 136–138.
- Ключевский, В. О. (1991). „Этнографические следствия русской колонизации Верхнего Поволжья. Влияние природы Верхнего Поволжья на народное хозяйство Великороссии и на племенной характер великоросса“. У: В. О. Ключевский. *Исторические портреты*. Москва: „Правда“. 40–62.
- Колесов, В. В. (2007). *Русская ментальность в языке и тексте*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение. – 624 с.
- Левонтина, И. Б. (2005). „Ното ригер“. У: Анна А. Зализняк, И. Б. Левонтина, А. Д. Шмелев. *Ключевые идеи русской языковой картины мира*. Сб. ст. Москва: „Языки славянской культуры“. 336–344.
- Лоски, Н. О. (2001). Бог и светско зло (превео с руског М. Добрић); *Карактер руског народа* (превела с руског Љ. Јоксимовић). Београд: Zepher World Book. – 271 с.
- Тер-Минасова, С. Г. (2000). *Язык и межкультурная коммуникация*. Москва: Слово. – 624 с.
- Шмелев, А. Д. (2002). *Русская языковая модель мира: Материалы к словарю*. Москва: „Языки славянской культуры“. – 224 с.
- Шмеман, А. Д. (2012). „Основы русской культуры“. *Ежегодник Дома русского зарубежья им. А. Солженицына за 2012 г.* / Отв. ред. Н. Ф. Гриценко. Москва: Дом рус. зарубежья им. А. Солженицына. 241–282. [Прот. Александр Шмеман. „Основы русской культуры“. <Беседы на „Радио Свобода“>. Публикация М. А. Васильевой и Е. Ю. Дорман. Преузето са <http://www.pravmir.ru/protopresviter-aleksandr-shmeman-istoki-maksimalizma-v-russkoy-kulture/>]
- Шубарт, В. (2000). *Европа и душа Востока*. Москва: „Русская идея“. – 446 с.

ISPITIVANJE KULTURNO-IDENTITETSKIH OBELEŽJA U SRPSKO- MAĐARSKOM REČNIKU MIRJANE BURZAN I AGNEŠ KACIBE

This year Serbian–Hungarian lexicography is enriched with a new Serbian–Hungarian Dictionary compiled by Mirjana Burzan and Agnes Kacibo. Serbian–Hungarian lexicography has a significant history and its beginnings have already been recorded at the end of the 19th century. Publication of the dictionary, which is the subject of analysis in this paper, has brought a sort of refreshment of lexical fund in two languages, because the last "most comprehensive Serbian–Hungarian Dictionary (his last, the third volume) was published in 1975 in Novi Sad." In this paper, we want to get the answer to one important question: whether the dictionary editors managed to complete refreshment and modernization in the transmission of cultural identity characteristics of the two languages? To answer this question, it is necessary to do further analyze of the offered examples of vocabulary and other relevant information.

Key words: Serbian–Hungarian lexicography, Serbian–Hungarian Dictionary, cultural identity characteristics, phraseology, analysis of the dictionary richness

Uvod

Leksikografija je grana lingvistike koja koristi metode primenjenih nauka, jer se trudi da korisnicima predstavi konkretno stanje leksičkog fonda jednog ili više jezika, ostavljajući mogućnost korisnicima da kroz korišćenje i analizu rečnika spoznaju uzajamne odnose, odnosno zakonitosti koje su predstavljene u jezičkom uzorku (Reffle 1985: 102).

Srpsko–mađarska leksikografija ove godine je obogaćena novim Srpsko–mađarskim rečnikom Mirjane Burzan i Agneš Kacibe. Srpsko–mađarska leksikografija ima značajnu prošlost i svoje početke beleži već na kraju 19. veka. Objavom rečnika koji predstavlja predmet analize u ovom radu izvršeno je svojevrsno osvežavanje leksičkog fonda dva jezika, jer je poslednji „najobimniji srpskohrvatsko–mađarski rečnik, njegov poslednji, treći tom, objavljen još davne 1975. godine u Novom Sadu” (vidi: u predgovoru rečnika). Rečnik je objavljen u Novom Sadu u saradnji sa Izdavačkom kućom „Forum”. Rečnik se sastoji od 837 stranica i prema podacima koji su navedeni u predgovoru rečnika sadrži 34.500 odrednica. Unutar ovog broja odrednica, rečnik sadrži oko 6500 izraza, termina, a 1100 odrednica u sebi sadrže oko 2500 frazeologizama. Prilikom sastavljanja

¹ urkom.aleksander@gmail.com

rečnika, urednici su se oslanjali prvenstveno na tri izvora: jednojezični opisni rečnik „Rečnik srpskoga jezika” (Matica srpska, 2007), „Srpskohrvatsko–mađarski rečnik (Novi Sad, 1968–1975), odnosno „Korpus srpskog jezika“ Matematičkog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Ovde odmah treba napomenuti da je za svaku pohvalu što su urednici rečnika pokazali zainteresovanost za moderne jezičke korpuse i da su ih koristili u svom radu, međutim, treba napomenuti i to da nisu imali veliki izbor, jer se na žalost, jezički korpus srpskog jezika trenutno razvija samo na Matematičkom fakultetu u Beogradu (Vitas 2008).

Pored ovih rečnika, u predgovoru rečnika su navedeni i dalji rečnici koji su korišćeni u radu. Ovde se samo postavlja pitanje koji rečnički fond (rečničke odrednice) su urednici mogli da iskoriste iz rečnika objavljenih 70-tih i 80-tih godina, a koji nisu bili sastavni deo kasnijih (svežijih) rečnika.

Iako je poslednji srpskohrvatsko–mađarski rečnik koji je objavljen 1975. godine (poslednji tom) u velikoj meri zastareo i zaista je bilo potrebe da se osveži leksički fond tog rečnika, ipak, u predgovoru rečnika urednici ne daju odgovor na jedno poprilično važno stručno pitanje, koje glasi: zašto je osvežena leksička baza srpsko–mađarskog rečnika koji je iza sebe imao znatno obimniju prošlost, a to nije učinjeno sa mađarsko–srpskim rečnikom? Poslednji mađarsko–srpski rečnik – koji je po veličini bio priručni rečnik, a veliki rečnik nikada nije ni sastavljen – izdat je davne 1968. godine, znači, prema tome postojala je još veća potreba za tim smerom rečnika. Uzimajući ovaj rečnik u ruke, korisnik može da primeti da ga karakteriše elegantan dizajn i brižna priprema. Rečnik sadrži predgovor na srpskom i mađarskom jeziku, nadalje detaljna uputstva za korišćenje rečnika. U rečniku su naznačeni izvori iz kojih je crpljena rečnička građa, odnosno stručna literatura, koja je korišćena u radu. U rečniku su data objašnjenja gramatičkih i opštih skraćenica, nakon čega sledi prikaz srpskog latiničnog pisma i glasovne vrednosti slova, odnosno mađarske abecede i glasovne vrednosti slova.

Mesto i svrha Srpsko–mađarskog rečnika Mirjane Burzan i Agneš Kacibe u srpsko–mađarskoj leksikografiji

Počeci leksikografskih radova kod Srba datiraju iz 19. veka i vezuju se za ime Vuka Stefanovića Karadžića. Srpska srednjovekovna država u 14. veku potpada pod vladavinu Turaka i sve do početka 19. veka nisu postojali uslovi da se započnu radovi na leksikografskim delima, na sastavljanju rečnika. U slovenskom svetu, dvojezični rečnici se sastavljaju i pišu već nekoliko vekova ranije, kao najznačajniji, a i ujedno povezan sa južnoslovenskim jezicima je upravo Vrančičev petojezični rečnik iz 16. veka, koji je u isto vreme i prvi rečnik koji povezuje mađarski jezik sa jednim južnoslovenskim jezikom, u ovom slučaju dalmatinskim, koji je u vreme autora predstavljao zapadnu verziju južnoslovenskih jezika na Balkanu, odnosno hrvatski jezik (Kovács 1965: 484). Od Vukovog Srpskog rječnika iz 1818. godine počinje srpska leksikografija koja je do

današnjeg dana izrasla u ozbiljnu i u svim evropskim i svetskim tokovima adekvatnu nauku (Nyomárkay 2004: 104).

U pogledu srpsko–mađarske leksikografije uočavaju se dve faze u sastavljanju srpsko–mađarskih dvojezičnih rečnika. Prva faza se u velikoj meri razlikuje od druge faze leksikografskih radova, gde dolazi do nagle promene u kvalitetu, obimu i konstrukciji dvojezičnih rečnika. Dok prvu fazu prvenstveno odlikuje fascinantno rad ambicioznih pionira leksikografije, u drugoj fazi, rečnike počinju da sastavljaju lingvisti, leksikografi sa značajnim iskustvom i u skladu sa aktuelnim naučnim principima i kriterijumima. Pogledajmo najznačajnije srpsko–mađarske, odnosno mađarsko–srpske opšte rečnike:

1. Blagoje Brančić i Đerđ Dera: Mađarsko–srpski rečnik. Novi Sad, 1889.
2. Blagoje Brančić i Đerđ Dera: Srpsko–mađarski rečnik. Novi Sad, 1894.
3. Jovan Grčić: Rečnik srpskog i mađarskog jezika. I deo: Novi Sad, 1902. II deo: Novi Sad, 1904.
4. Veselin Đisalović: Mađarsko–srpski rečnik. Novi Sad, 1914.
5. Dušan P. Petrović: Džepni rečnik mađarskog i srpskog jezika. Subotica, 1919.
6. Mačas Hofman: Srpskohrvatsko–mađarski rečnik. Subotica, 1920.
7. Šandor Sana: Mađarsko–srpskohrvatski i Srpskohrvatsko–mađarski džepni rečnik, sa izborom najvažnijih reči, s posebnim osvrtom na svakodnevni razgovorni jezik. Budimpešta, 1921.
8. Janoš Polači: Srpsko–mađarski džepni rečnik. Novi Sad, 1941., Mađarsko–srpski džepni rečnik. Novi Sad, 1941.
9. Janoš Herczeg: Srpsko–mađarski rečnik. Sombor, 1946.
10. Kalman Kovač: Srpsko–mađarski rečnik. Novi Sad, 1957.
11. Laslo Hadrovič: Srpskohrvatsko–mađarski rečnik. Budimpešta, 1957.
12. Laslo Hadrovič: Mađarsko–srpskohrvatski rečnik. Budimpešta, 1958.
13. Petar Aranicki: Mađarsko–srpskohrvatski rečnik i Srpskohrvatsko–mađarski rečnik. Novi Sad, 1960.
14. Elemir Levašić i Magda Šuranji: Srpskohrvatsko–mađarski rečnik. Budimpešta, 1967.
15. Emil Palih: Mađarsko–srpskohrvatski rečnik. Budimpešta, 1968.
16. Katedra za mađarski jezik Filozofskog fakulteta u Novom Sadu: Veliki srpskohrvatsko–mađarski rečnik. Novi Sad, I tom: 1968., II tom: 1971., III tom: 1975.
17. Laslo Hadrovič–Ištvan Njomarkai: Srpsko–mađarski rečnik. Budimpešta, 1997.
18. Laslo Hadrovič–Ištvan Njomarkai: Mađarsko–srpski rečnik. Budimpešta, 2000.
19. Smiljka Perić: Srpsko–mađarski i Mađarsko–srpski rečnik i gramatika. Zemun, 2007.
20. Đerđ Hargitai, Srpsko–mađarski i mađarsko–srpski rečnik. Budimpešta, 2011.
21. Dušica Drev Spasojević–Jelena Vukmirović: Mađarsko–srpski rečnik. Beograd, 2013.

22. Mirjana Burzan-Kacziba Ágnes: Srpsko–mađarski rečnik, Novi Sad, 2016.

Sredinom 20. veka, formiraju se ozbiljna očekivanja od stručnih krugova koji su za zadatak imali sastavljanje srpsko–mađarskih, odnosno mađarsko–srpskih rečnika. Rečnikom Janoša Hercega se završava i prva faza leksikografskih radova. Rečnici koji nastaju kasnije će predstavljati drugu, napredniju fazu u srpsko–mađarskoj leksikografiji i uneće brojne novine kako u pogledu strukture rečnika, tako i u pogledu njihovog sadržaja.

Po svemu sudeći, srpsko–mađarska leksikografija se danas nalazi na početku jedne nove, treće faze. U cilju da nastojanja leksikografa zadovolje potrebe današnjice, potrebno je jasno definisati buduće trendove u sastavljanju dvojezičnih rečnika i osvežiti kontaktnu leksičku bazu srpskog i mađarskog jezika. Slično kao i sredinom 20. veka, i danas se ponovo pojavljuje ozbiljna potreba za kvalitativnim promenama u srpsko–mađarskoj leksikografiji.

Kritička analiza rečničkog sadržaja i strukture

Da bismo utvrdili tipove određenih rečnika, treba da smo upoznati sa namenom, obimom, odnosno drugim karakteristikama rečnika (Gaál 2011). Najosnovnija kategorizacija rečnika se vrši prema tome koliko jezika je sadržano u datom rečniku. Prema tome možemo da govorimo o jednojezičnim, dvojezičnim pa i višejezičnim rečnicima. Prema tome kolika količina leksičkog fonda je sadržana u rečniku razlikujemo džepne, priručne, srednje i velike rečnike. Džepni rečnici se u svojoj nameni u velikoj meri razlikuju od ostalih tipova rečnika, jer su to najčešće ili turistički rečnici, čija se svrha sastoji upravo u njihovoj lakoj prenosivosti i jednostavnoj primenljivosti, ili stručni rečnici onih stručnih oblasti kod kojih je broj reči i izraza ograničen i manjeg obima. Priručni rečnik je sastavljen najčešće iz jednog ili dva toma i već je pogodan za prenošenje najvažnijih karakteristika jednog standardnog jezika. Srednji rečnik se sastoji najčešće iz tri do sedam tomova i predstavlja ozbiljnu istraživačku bazu svima onima koji žele da se slojevito upoznaju sa karakteristikama i leksičkim blagom jednog jezika. Veliki rečnik se sastoji iz više od sedam tomova i njegov zadatak je da mapira i sačuva kompletno leksičko blago jednog jezika uz opis njegovog istorijskog razvoja i prikaz trenutnog stanja književnog jezika.

U slučaju dvojezičnih rečnika, uslovljeno drugim potrebama, u 20. veku su nastale kategorije malog, priručnog i velikog dvojezičnog rečnika. Mali rečnik se uglavnom sastoji od oko 20.000 odrednica, priručni rečnik 40-80.000 odrednica, a veliki dvojezični rečnik od broja odrednica koji prelazi 100.000. U slučaju sva tri tipa rečnika, najveći problem za sastavljače rečnika predstavlja pitanje koje su to najvažnije i najčešće korišćene reči koje treba da su predstavljene u jednom od ovih tipova i kategorija rečnika. Ako pogledamo namenu jednog rečnika, možemo da razlikujemo opisne rečnike, rečnike stranih jezika, frazeološke rečnike, rečnike književnih stvaralaca, dijalektološke rečnike, pa čak i takve specijalne rečnike kao što su učenički rečnici, dečiji rečnici, tezaursi, rečnici slenga, itd.

Naravno, ne sme da se zaborave ni elektronski rečnici, niti internet onlajn rečnici, jer razvojem tehnologije, usled ubrzanog života čoveka, menjaju se i potrebe. Tako da je danas vrlo važna i dostupnost jednog rečnika, njegova prenosivost, primena principa „rečnik u džepu”.

U skladu sa gore navedenim, ovde se za trenutak treba osvrnuti na izjavu akademika Ištvana Njomarkaija, koji je ujedno bio i recenzent rečnika koji je predmet ove analize. U izjavi koja je objavljena na stražnjim koricama rečnika, prilično velikodušno je dao ocenu o obimu ovog rečnika kada je izjavio da je njegov rečnik, koji je pripremio prema ranijem Hadrovičevom rečniku, bio samo mali rečnik. Rečnik na koji se poziva sadrži oko 25000 odrednica. U čitaocu se na taj način stvara pogrešna slika o obimu i svrsi rečnika Mirjane Burzan i Agneš Kacibe.

Ovaj rečnik se isto kao i Njomarkaijev i Hadrovičev svrstava u male rečnike, istina dolazi do gornje granice obima malog rečnika, međutim, za jednu trećinu je manji od Levasić–Šuranjijevog rečnika, koji broji oko 45.000 odrednica i predstavlja donju granicu srednjeg (priručnog) rečnika.

Ovo pitanje je u uskoj vezi i sa svrhom rečnika, koja na ovaj način nije usklađena sa potrebama.

Mali rečnik je lako prenosiv, sadrži osnovni leksički fond datog jezika i najfrekventnije izraze iz različitih stručnih oblasti. Služi studentima u svakodnevnoj upotrebi, sadrži leksičku bazu dovoljnu za instant upotrebu, prevođenje nestručnih tekstova i upotrebu u školama. Zadovoljava osnovne potrebe međujezičke komunikacije. Ukoliko svojim obimom, dimenzijama, sadržajem pređe u sledeću kategoriju, gubi na svojoj primarnoj svrsi i preuzima svrhu rečnika sledeće klase. Ukoliko se u ruke uzme rečnik Mirjane Burzan i Agneš Kacibe, uočava se disharmonija između veličine (forme i obima) i svrhe (klase) rečnika.

Udimo malo dublje u analizu leksičke građe rečnika. U sledećim rečenicama fokusiraćemo se isključivo na sadržaj prve stranice rečnika. Analizom ovog malog uzorka ponudićemo opis opštih karakteristika rečnika, uz ograničenja koja proizilaze iz veličine uzorka.

Broj odrednica na prvoj stranici slova „A” iznosi 31. Od ukupnog broja odrednica na prvoj stranici rečnika nalazi se 23 odrednice koje se nalaze u rečniku stranih reči i izraza. Iz ovoga proizilazi da je ukupno 8 odrednica koje nisu stranog porekla. Broj ređih, stručnih reči, odnosno termina je 13: *abažur*, *abdicirati*, *abdikacija*, *abdomen*, *abdominalni*, *abracija*, *abolicija*, *abolirati*, *abonent*, *abonentkinja*, *abonentski*, *abonirati se*, *abonman*, *a.d.* Broj zastarelih oblika, za koje postoji modernije rešenje je 5 odrednica: *abonent* (pretplatnik), *abonentkinja*, *abonentski*, *abonirati se*, *abonman*.

Još na samom početku ove analize možemo postaviti pitanje: Da li je broj stručnih reči u proporcionalnom skladu sa leksičkim fondom rečnika?

Pogledajmo sledeće primere u kojima su pronađena odstupanja, problemi, eventualne nejasnoće:

ABAŽUR: U primerima su navedeni *lámpaernyő, fényellenző*, međutim, nedostaje drugi frekventni ekvivalent *lámpabúra*. Frekventnost ekvivalenta je ispitivana uz pomoć Mađarskog jezičkog korpusa (<http://mnsz.nytud.hu>, 15.12.2016.) (Váradi 2002), odnosno broja pozivanja u google bazi podataka. U ovom slučaju, urednici rečnika su izostavili drugi najčešći ekvivalent za srpsku reč abažur. Česta greška u sastavljanju rečnika je izostanak postavljanja ekvivalenata u frekvencijskom redosledu, tačnije prema broju pojava u jezičkoj primeni, međutim, posebno treba voditi računa da se ne izostave frekventniji ekvivalenti, što se ovde upravo i dogodilo.

ABECEDA: Kod ove odrednice je izvršena nepotrebna, odnosno suvišna ilustracija. Naime, prilikom ilustracije navedena su dva primera podjednake upotrebe i značaja, *srpska ~ szerb ábécé, češka ~ cseh ábécé*. U ovakvim i sličnim primerima potrebno je nastojati izbegavati dupliranje primera identičnih kvaliteta, jer se time štedi na prostoru, a korisnik sa dodatnom ilustracijom ne dobija posebnu pomoć u primeni date reči. Kod ove odrednice je naveden i jedan zastareli oblik: *fig. ~ matematike a matematika ábécéje*, umesto kojeg bi pravilniji i svrsishodniji primer bio *...alapjai*.

ABECEDNI: Kod ovog primera je korišćena jednostavna metoda obeležavanja rečničkih informacija usled koje korisnik može da napravi grešku prilikom interpretacije navedenih primera. Naime, u primeru *po ~nom redu ábécé-rendben* korisnik neće moći da bude potpuno siguran da li je pravilan oblik *abecednom* ili *abecedninom*. U ovakvim slučajevima je bolje koristiti granični znak [!] za odvajanje osnove reči od nastavaka. Ovu tehniku koristi najveći broj modernih dvojezičnih rečnika u svetu.

ABLENDOVATI: Ovo je tipičan primer za nepraktično i suvišno korišćenje prostora u rečniku. Nakon navođenja odrednice, navedene su i sledeće informacije: *svrš/nesvrš. neprel. (-dujem, -duju)*. Svršeni i nesvršeni oblik reči se zaista treba navesti u ovim primerima, međutim, praksa je da se redosled odredi još na samom početku rečnika, u uputstvima za korišćenje rečnika, pa je suvišno to naznačavati i u samoj odrednici. Praktičnije bi bilo u ovim primerima navesti sledeće: *ablendlovati (-ujem), neprel*.

ABNORMALNO: U ovom primeru je uočena značenjska diferencija. Kod ilustracije primene ove reči, naveden je sledeći primer: *ponašati se ~ nem viselkedik normálisan*. Međutim, iako se u ovom primeru na prvi pogled ne ispoljava nekorektnost u izboru ekvivalenta, u sličnim primerima ona može biti vrlo uočljiva, pa je doslednost u izboru rešenja kod ilustracije primera ovog tipa vrlo važna. Naime, u ovom primeru akcenat nije i ne može da bude na *viselkedik* ili *nem viselkedik* već na *nenormalno*. Upravo zbog toga je i pogrešno, odnosno netipično rešenje koje je korišćeno prilikom izbora ekvivalenta. Pravilnije i doslednije rešenje bi moglo da bude: *ponašati se ~ abnormálisan viselkedik*.

ABORTUS: Kod ovog primera je uočeno dupliranje odrednica. Naime, pored odrednice *abortus*, u kasnijem delu rečnika je navedena i odrednica *pobačaj*. Prvenstvena

diferencija ovih odrednica je u njihovom karakteru porekla: strani izraz – domaći izraz. Pored ove kvalitativne osobine nije navedena ni jedna druga diferencijalna karakteristika ove dve odrednice. Stoga je nerazumljivo zašto su duplicirane kompletne odrednice i zašto nisu ugrađene u jednu odrednicu na koju se u kasnijem tekstu rečnika – kod sledećeg primera – pozivamo na prethodnu identičnu odrednicu.

ADAPTER: U ovom primeru je uočena greška u izboru ekvivalenta na mađarskom jeziku, naime, reč *adapter* u značenju *készülék* ne postoji u mađarskom jeziku. Reč *készülék* u mađarskom jeziku ima značenje *uređaj* ili *aparát*.

ADAPTACIJA: U ovoj odrednici je upotrebljen nedovoljno precizan ekvivalent *alkalmazkodás*. Prvenstveno i dominantno značenje reči *alkalmazkodás* na srpskom jeziku odgovara ekvivalentu *prilagođavanje*. *Adaptacija* i *prilagođavanje* su kvalitativno različiti značenjski oblici. Pored ovog problema, u ovoj odrednici je uočeno i neodgovarajuće grupisanje ekvivalenata. Pod tačkom 2 navedeni su sledeći primeri: 2. *átalakítás, átdolgozás, átépítés, adaptálás*: ~ *zgrade épület átépítése*, ~ *pripovetke elbeszélés átdolgozása*. Problem u spomenutom grupisanju primera je u tome da je ovde bilo potrebno razdvojiti navedene primere u dve zasebne grupe, jer se njihovo mešanje ne može sprovesti u praksi. Naime, kod primera: ~ *zgrade épület átépítése* ne može da se upotrebi rezultat: *épület átdolgozása*, kao što ni kod primera: ~ *pripovetke elbeszélés átdolgozása* ne može da se upotrebi rezultat: *elbeszélés átépítése*. Na ovaj način grupisanje ekvivalenata *átépítés* i *átdolgozás* je u potpunosti neočekivano.

Kod gore navedenih primera uočava se niz manjih ili većih nejasnoća i odstupanja od uobičajene prakse u sastavljanju dvojezičnih rečnika, međutim, posebno se postavlja pitanje da li je učestalost grešaka/nejasnoća/rešenja učenih na prvoj stranici rečnika slična/identična stanju i na ostalim stranicama rečnika. Analizom ovog pitanja – koja bi mogla da bude predmet jednog drugog, obimom znatno većeg i detaljnijeg rada – dobio bi se odgovor da li je Srpsko–mađarski rečnik Mirjane Burzan i Agneš Kacibe jedan dobar, prosečan ili slab rečnik.

Prenošenje kulturno-identitetskih obeležja

Ovde treba prvenstveno spomenuti ona obeležja koja karakterišu kulturni identitet. Kulturni identitet predstavlja skup elemenata po kojima se jedan kolektiv ili pojedinac samoodređuju, koji ih predstavljaju i čine prepoznatljivim (Bugarski 2005: 70). Na ovaj način, pojedinci određenog kolektiva raspolažu istim kulturnim vrednostima, kroz koje razvijaju zajednički identitet (Bugarski 2005: 71). Dean Duda, hrvatski teoretičar književnosti i filozof u jednom od svojih radova (2002: 92) navodi da se kulturni identitet jedne zajednice stvara na temelju nasleđenog ili stečenog zajedničkog iskustva, koji stoji u sudaru sa interesima druge, tuđe, zajednice. Iz ovoga je očigledno da se kulturni identitet pojedinca ili kolektiva sagledava u zajedničkim kulturnim vrednostima. Pojedinac i kolektiv samoodređuju sve one vrednosti koje „krase“ njihov kulturni karakter i suprotstavljaju ih kulturnim vrednostima drugih. Mogućnost nasleđivanja ili sticanja

zajedničkog iskustva koji formira kulturni identitet kolektiva ili pojedinca potvrđuje tezu o promenljivosti, dinamičnosti kulturnog identiteta.

Ukoliko želimo da sagledamo dodirne tačke kulturnog identiteta dva naroda, dva jezika, potrebno je dublje ući u primenu ustaljenih izraza preko kojih se prenose identitetske vrednosti jednog jezika i uporediti ih sa ekvivalentima drugog jezika. U rečniku Mirjane Burzan i Agneš Kacibe postoji niz ustaljenih izraza, frazeologizama, koji predstavljaju izvrsnu bazu za detaljniju analizu kulturnih kontakata. U ovom radu – prvenstveno iz razloga prostornog ograničenja – pozabavićemo se frazeologizmima koji su sastavni deo rečnika, uparivanjem ekvivalenata i najzad ispitivanjem doslednosti u njihovom predstavljanju i kompletnosti u njihovom navođenju.

Urednici rečnika još u njegovom predgovoru navode svrhu unošenja primera iz frazeologije što „je omogućilo, prema našem mišljenju, da leksički fond savremenog jezika bude na zadovoljavajući način predstavljen, s obzirom na obim i namenu rečnika”. U daljim rečenicama navode da „pored standardnih reči i izraza uneseni su i neki koji pripadaju razgovornom jeziku, te vulgarizmi, kao i reči stranog porekla, koji u savremenom srpskom jeziku imaju veliku upotrebu. Vrlo malo je arhaizama, pre svega onih koji su značajni za srpsku istoriju, kulturu i tradiciju”.

Iako za to postoje razna rešenja, urednici rečnika su se odlučili za jedno vrlo praktično i za istraživače komotno rešenje, kada su frazeologizme u tekstu rečnika grafički izdvojili jednim posebnim znakom (□). Dosledno, frazeologizmi se predstavljaju kao poslednji segment u strukturi odrednice. Ovo rešenje je zaista dobro i smatra se modernim, prvenstveno iz razloga što omogućava brzo pretraživanje i u štampanom obliku rečnika.

U uvodnom delu rečnika, u tekstu uputstva za korišćenje rečnika, urednici detaljno opisuju koncept predstavljanja frazeologizama. Navode da su frazeologizmi predstavljeni kao „sintagme sa metaforičkim značenjem: *crni dan feketé nap* (pod odrednicom dan), cele ili redukovane rečenice: *biti namazan svim mastima minden hájjal megkent* (pod odrednicom mast), poslovice, izreke i krilatice: *ko drugom jamu kopa, sam u nju upada aki másnak vermet ás, maga esik bele* (pod odrednicom jama)”. Urednici dalje navode da je značenje frazeologizama predstavljeno „mađarskom frazom odgovarajućeg značenja (u istom stilskom sloju): *široko mu polje fel is út, le is út* (pod odrednicom polje), *otegnuti papke feldobja a talpát* (pod odrednicom papak)”, odnosno „opisno i stilski neutralno: *taman posla még véletlenül sem, semmiképpen* (pod odrednicom posao)”.

U cilju dobijanja što potpunije slike, u sledećim rečenicama detaljno ćemo analizirati sve frazeologizme koji su u rečniku navedeni pod slovom „A”. Pored analize ispravnosti ekvivalenata, navešćemo i sve one frazeologizme koji nisu uvršteni u rečnik, a koji su prema mišljenju autora ovog rada trebali da dobiju mesto u jednom kapitalnom delu kao što je Srpsko–mađarski rečnik. Primeri i građa su crpljeni iz Frazeološkog rečnika srpskog i engleskog jezika Živorada Kovačevića (2002). Frazeologizmi su navedeni u abecednom redosledu, a oni koji su uvršteni u Srpsko–mađarski rečnik su numerisani

brojevima od 1 do 11. Iz analize ćemo moći da primetimo da je nasuprot jedanaest frazeologizama (osnovne komponente frazeologizma) koji se nalaze u rečniku pronađena potreba za najmanje njih četrdeset.

ADAM: Adamova jabučica (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

ADRESA: bez stalne adrese (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

1. ADUT: *imati ~e döntő érve van, poslednji ~ az utolsó ütőkártya*

-držati sve adute, glavni adut, upotrebiti najjači adut (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

2. ADVOKAT: *drveni ~ zugügyvéd, zugprókátor*

-đavolov advokat (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

AGA: *Veži konja gde ti aga kaže.* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

AGENT: *dvostruki agent* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

AHIL: *Ahilova peta* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

3. AKCENAT: *davati čemu ~ hangsúlyoz, kiemel valamit*

AKCIJA: *biti spreman za akciju, čovek od akcije, krenuti u akciju, skaču mu akcije, ulagati u akcije, voditi samostalnu akciju* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

AKO: *ako baš hoćeš da znaš (eto zato), Ako boga znaš!, Ako Bog da., ako igde, ovde;* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

AKORD: *raditi na akord* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

AKTIVNO: *baviti se aktivno čime* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

4. ALAL: *~ ti vera! Gratulálok, nagyszerű!*

5. ALAT: *bez ~a nema zanata a sikerhez megfelelő eszközök szükségese*

(autorova napomena): *a gyakorlat teszi a mestert, a szerszám teszi a mestert*

ALKOHOL: *pod uticajem alkohola, oterati koga u alkohol* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

ALTERNATIVA: *Mir nema alternativu!* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

AMATER: *obični amateri* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

AMBAR: *Ne veruj letini dok je ne metneš u ambar.* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

AMBICIJA: *imati velike ambicije, nezajažljiva ambicija, obuzdati ambicije, slepa ambicija* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

AMERIKA: *otkriti Ameriku* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

6. AMIN: *doći na ~ az ámenre érkezik, elkésik, reći ~ rámondja vmire az áment*

AMO: *tamo-amó* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

7. ANATEMA: *baciti na koga ~u átkot mond vkinek a fejére*

8. ANDEO: *~ čuvar őrangyal, őrzőangyal*

-andeo smrti (vesnik smrti) (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

ANGAŽOVATI SE: *svojski se angažovati na čemu* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

9. APETIT: *vučji ~ farkasétvágy*

-izgubiti apetit, otvoriti apetit kome (za čim) (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

10. APLAUZ: *brati (pobрати) ~e sikert arat*

APROPO: *apropo čega* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

APS: *poslati koga u aps* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

ARANŽMAN: *paket aranžman* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

ARGUMENT: *izneti argument, neoboriv argument* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

ARHIVA: *iskopati iz arhiva, odložiti u arhivu što* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

ATMOSFERA: *napeta atmosfera, negativna atmosfera* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

ATOM: *iscediti i poslednji atom snage iz koga* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

11. AUT: *biti u ~u kimarad az eseményekből*

AZBUKA: *ne savladati ni azbuku (čega)* (Frazeološki rečnik srpskog i engleskog jezika)

Završna reč

Srpsko–mađarski rečnik Mirjane Burzan i Agneš Kacibe predstavlja važno delo srpsko–mađarske leksikografije. Urednici rečnika su prepoznali važnost i aktuelnost za osvežavanje kontaktnog leksičkog fonda dva jezika i izradom ovog rečnika korisnicima u ruke ponudili važno i korisno sredstvo u komunikaciji na relaciji srpsko–mađarskog jezika. Međutim, kao što je to i gore ilustrovano, sastavljanje dvojezičnog rečnika je vrlo težak i specifičan zadatak. U analizi rečničkog sadržaja, na jednom vrlo malom uzorku, prikazane su sve one poteškoće sa kojima se urednici dvojezičnih rečnika susreću u svom radu, a iz kojih proizilaze i eventualne dileme, nejasnoće, greške. Iz gore navedene analize frazeologizama uočeno je da je broj primera koji su uključeni u sadržaj rečnika oskudan i da je postojala mogućnost uključivanja znatno većeg broja frazeologizama u rečnik. Frazeologizmi su posebno važni u dvojezičnim rečnicima, jer predstavljaju neku vrstu skladišta identitetskih obeležja dva jezika, dva naroda. Zato je važno u što obilnijem i reprezentativnijem broju uvrstiti sve one frazeologizme koji, s jedne strane, imaju istaknutu ulogu u oba jezika, a s druge strane, u sebi akumuliraju značajne identitetske vrednosti i obeležja. Po ovom pitanju, novi Srpsko–mađarski rečnik je trebao da ponudi značajniji i odabraniji uzorak identitetskih elemenata, prvenstveno kroz veći i probraniji broj frazeologizama.

IZVORI

- Kovačević Živorad (2002). *Srpsko–engleski frazeološki rečnik*. Beograd, 2002.
- Váradi Tamás: The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference*, Las Palmas, Spanyolország, 2002, 385–389, <http://mnsz.nytud.hu>

LITERATURA

- Bugarski Ranko (2005). *Jezik i kultura*, Beograd, Biblioteka XX vek
- Duda Dean (2002). *Hrvanje s anđelima*. In: Reč, časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja, no. 66/12, jun 2002.
- Gaál 2011 = Gaál Péter, A hagyományos szótárak vizsgálati szempontjainak alkalmazhatósága az online szótárak esetében, in: Az alkalmazott nyelvészet ma: Innováció, technológia, tradíció, XX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete (MANYE) – Debreceni Egyetem, Budapest–Debrecen, 2011., 432–437.
- Kovács 1965 = Kovács Zoltán, Szláv nyelvű szótárírás Magyarországon a kezdettől 1945-ig, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1965–1966, 482–490. <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00007/pdf/482-490.pdf>
- Nyomárkay 2004 = Nyomárkay István, A horvát és a szerb szótárirodalom, in: Kis szláv lexikográfia (szerk. Nyomárkay I. és Víg I., ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest, 2004., 50–109.
- Reffle 1985 = Reffle Gyöngyi, A magyar–szerbhórvát szótárak történeti és lexikográfiai vizsgálata, Hungarológiai Közlemények, 17. Evf. 1. (62.) sz. 101–133. I. Újvidék, 1985. március
- Vitas, Duško, Krstev, Cvetana, “O paralelnim korpusima, a posebno o beogradskim paralelnim korpusima i načinu njihove eksploatacije”, Sonderdruck aus: Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen, ed. Branko Tošović, pp. 630–649, Münster, Germany, LITVerlag, 2008.

SADRŽAJ

PLENARNO IZLAGANJE

Бојан Јовић

УМЕТНИЧКА КЊИГА МОДЕРНОГ ДОБА: ПОЈЕДИНАЧНО VS. КОЛЕКТИВНО;
МОДЕРНА VS. АВАНГАРДА 9

I

KULTURNI KONTEKSTI U NASTAVI STRANOG JEZIKA

Драгиња Рамадански

КА МЕТАЕТИЦИ КЊИЖЕВНОГ ПРЕВОЂЕЊА 35

Роберт Грошељ

КУЛТУРА И ФУСНОТЕ: АНАЛИЗА ПРЕВОДИЛАЧКИХ ФУСНОТА У СРПСКИМ
ПРЕВОДИМА ПРОЗА ЦИРИЛА КОСМАЧА 49

Hargita Horvat Futo, Edita Andrić, Eva Hoža

INTERKULTURALNI DIJALOG U PREVODIMA ROMANA PETERA NADAŠA 61

Zuzana Čížiková

PREKLADOVÁ TVORBA Z LITERATÚRY PRE DETI A MLÁDEŽ V 70. ROKOCH
20. STOROČIA V ČASOPISE PRE DETI PIONIERI 73

Jelena Redli

RAZVIJANJE INTERKULTURNE SVESTI U RADU SA STUDENTIMA SRPSKOG
JEZIKA KAO STRANOG 83

Olja Perišić Arsić

RAZLIČITI ASPEKTI KULTURE U UDŽBENICIMA SRPSKOG JEZIKA KAO
STRANOG ZA SREDNJI NIVO: *SRETAN PUT I UČIMO SRPSKI 2* 95

II

ISTORIJA KULTURE

Milena Spremo

ONKRAJ METAFIZIČNE SUPERIORNOSTI: O POKRŠĆANSKI CIVILIZACIJI 109

Борис Стојковски, Небојша Карталија

ПЕРЦЕПЦИЈА БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА У ПУТОПИСИМА ИСТОЧНИХ И
ЗАПАДНИХ ПУТОПИСАЦА ОД XI ДО XV ВЕКА..... 119

Zoltán Györe, Attila Pfeiffer „VELIKO GROBLJE NACIONALNOG SJAJA” MOHAČKA BITKA 29. AVGUSTA 1526.....	129
Ненад Нинковић, Дејана Васин ЖИВОТ НА ПРОСТОРУ БУДИМСКЕ ЕПИСКОПИЈЕ У КОНТЕКСТУ ЕПИДЕМИЈЕ КУГЕ 1738-1740.	143
Momir Samardžić PERCEPCIJE ŽELEZNICA U SRPSKOJ I BUGARSKOJ SOCIJALISTIČKOJ MISLI SEDAMDESETIH GODINA 19. VEKA: SVETOZAR MARKOVIĆ I HRISTO BOTEV	155
Peter Vukman THE LIFE AND POLITICAL VIEWS OF OBRAD DOBANOVAČKI, YUGOSLAV POLITICAL EMIGRANT IN HUNGARY	167
III JEZIK I KULTURA	
Edita Andrić SZÓKÉPZÉSI LEHETŐSÉGEK A SZERB ÉS A MAGYAR NYELVBEN, A GLAVA ÉS A FEJ FŐNEVEK PÉLDÁJÁN	179
Anna Makišová INTERFERENČNÉ PRVKY PRI POUŽÍVANÍ PREDLOŽIEK NA, ZA, V V REČI VOJVODINSKÝCH SLOVÁKOV	197
Канапе Окано VERBA И NOMINA DICENDI У ВОЈВОЂАНСКОМ РУСИНСКОМ ЈЕЗИКУ	207
Mira Milić, Aleksandra Kardoš ADAPTACIJA IZVORNO JAPANSKE TERMINOLOGIJE BORILAČKIH VEŠTINA IZ ENGLESKOG JEZIKAU SRPSKOM: TEORIJSKI I PRAKTIČNI ASPEKTI.....	219
Марко Јанићијевић МЕТАФОРИЧКО ПРЕДСТАВЉАЊЕ КОГНИЦИЈЕ У ЕТИМОЛОГИЈИ ПРЕФИКСИРАНИХ ЛАТИНИЗАМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	233
Jelena Vojinović-Kostić O NEKIM JEZIČKIM ODLIKAMA STILA POLITIČKOG DEBATNOG DISKURSA.....	243

Милена С. Зорић	
ЈЕЗИК – МАСКА И/ИЛИ КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ ЈУНАКА СТЕРИЈИНИХ	
РАНИХ КОМЕДИЈА	257

IV KNJIŽEVNI SUSRETI

Марија Клеут	
НЕМАЧКЕ И СРПСКЕ ПРИЧЕ О ВАМПИРИМА У XVIII ВЕКУ	269

Драгољуб Перић	
МОТИВ ЛЕНОРЕ У НЕМАЧКОЈ И СРПСКОЈ УСМЕНОЈ ТРАДИЦИЈИ И	
КЊИЖЕВНОСТИ: ТИПОЛОШКА ВЕЗА ТЕКСТА И КОНТЕКСТА	
ТРАДИЦИЈЕ	279

Čila Utaši	
MANJE PESME ZBIRKE <i>ADRIANSZKOGA MORA SYRENA</i> PETRA ZRINSKOG	291

Gordana Todorčić	
JEDNOČINKA <i>NE ZABORAVI ILI ZAPAMTI</i> DR HINKA GOTLIBA	299

Милорад Миљаковић	
АБРАМ ТЕРЦ О СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ РЕАЛИЗМУ	309

Marína Šimáková Spevákova	
IMPULSI JUGOSLOVENSKE NEOAVANGARDE U SLOVAČKOJ POEZIJÍ	319

Marta Součková	
K TEMATIZÁCII DEJÍN V SLOVENSKEJ PRÓZE PO ROKU 2000	329

Весна Цидилко	
НА ГРАНИЦИ ПРИЧЕ: ЕСЕЈ КАО НАРАТИВНИ МОДЕЛ У ПРОЗИ ДАВИДА	
АЛБАХАРИЈА	339

Vladislava Gordić Petković	
TELO I TEHNOLOGIJA U SAVREMENOM SRPSKOM I ANGLOFONOM	
ROMANU	351

V

KULTURA, OBRAZOVANJE, MEDIJI

Janko Ramač

KULTURNA I PROSVETNA DELATNOST UČITELJA MIHAJLA VRABELJA
 MEĐU RUSINIMA U BAČKOJ U POSLEDNJOJ DECENIJI XIX VEKA.....363

Jarmila Hodoličová

SÚČASNÁ SLOVENSKÁ VOJVODINSKÁ LITERATÚRA PRE DETI V ROKOCH
 2012-2015375

Соња Леро

ВЈЕРОВАЊЕ У МОЋ ЈЕЗИКА НЕКАД И САД (О АПЕЛАТИВНОЈ ФУНКЦИЈИ У
 КЛЕТВАМА И РЕКЛАМАМА).....383

VI

KULTURA IDENTITETA

Milena Stefanović, Aleksandar Matković

PITANJE INDIVIDUALNOSTI ROBOVA I ŽENA U FILOZOFIJI LIBERALIZMA
 DŽONA STJUARTA MILA I HERIJET TEJLOR MIL397

Daniela Marčok

PISMENOST SLOVAČKOG STANOVNIŠTVA U UGARSKOJ KRAJEM
 18. VEKA.....407

Анжела Прохорова

ПАРАДОКСИ РУСКОГ НАЦИОНАЛНОГ КАРАКТЕРА И ЊИХОВ ОДРАЗ У
 РУСКОМ ЈЕЗИКУ (ПАСИВНОСТ И МАКСИМАЛИЗАМ).....417

Aleksander Urkom

ISPITIVANJE KULTURNO-IDENTITETSKIH OBELEŽJA U SRPSKO–MAĐARSKOM
 REČNIKU MIRJANE BURZAN I AGNEŠ KACIBE427

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
Dr Zorana Đinđića 2
21000 Novi Sad
Tel: +381 21 450690
www.ff.uns.ac.rs

Tehničko uređenje radova

Ljiljana Siriški
Aleksandra Mirković

Priprema za štampu i redizajn korica

Igor Lekić

Štampa i povez

Štamparija Futura
Mažuranićeva 46, 21131 Petrovaradin
Tel: +381 21 6431 602

Tiraž

100

CIP - Каталогизacija у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316.74:81/82(082)

**МЕЂУНАРОДНИ интердисциплинарни симпозијум „Сусрет култура” (9 ; 2016 ;
Нови Сад)**

Zbornik radova / Deveti međunarodni interdisciplinarni simpozijum „Susret kultura”,
[1. decembar 2016, Novi Sad] ; [urednici Ivana Živančević-Sekeruš, Željko Milanović]. -
Novi Sad : Filozofski fakultet, 2018 (Petrovaradin : Futura). - 442 str. : ilustr. ; 23 cm

Radovi na više jezika. - Ćir. i lat. - Tiraž 100. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.
- Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-6065-465-8

a) Мултикултуралност - Интердисциплинарни приступ - Зборници b) Културни
плурализам - Интердисциплинарни приступ - Зборници

COBISS.SR-ID 324029191
